ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر

ئىز

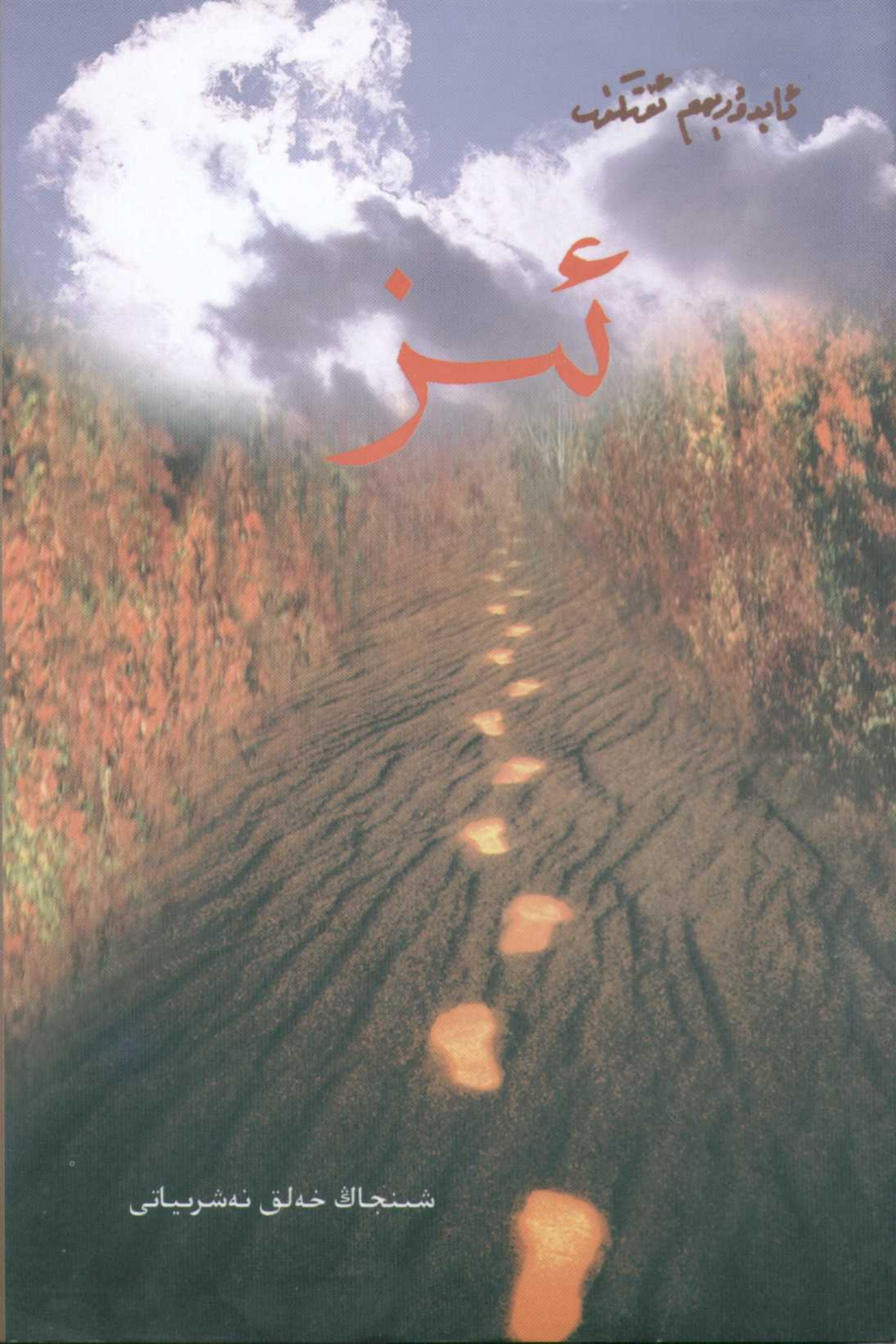

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر

ئىز

(تارىخىي رومان)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە 1

بىرىنچى باب تاغ پەرىسى.................. 9

ٴىككىنچى باب ٴايىقىزنىڭ سەرگۇزەشتىلىرى ... 23

ٴۇچىنچى باب بوز ٴاتلىق كىشى 33

تۆتىنچى باب كۇچ سىنىشىشتىن كېيىن ... 56

بەشىنچى باب كۇتۇلمىگەن ۋەقە 73

ٴالتىنچى باب سەنمۇ گۇۋاھ بول، قۇياش.....88

يەتتىنچى باب شامەخسۇت ۋاڭنىڭ چۇشى ... 105

سەككىزىنچى باب ٴۇرۇمچى جاڭجۇڭى قان
سورايدۇ 117

توققۇزىنچى باب قوزغىلاڭ ھارپىسىدا 130

ٴونىنچى باب ٴون بالاغا بىر داۋا 142

ٴون بىرىنچى باب ٴۆز جازاسى ٴۆزىگە 152

ٴون ٴىككىنچى باب جەڭ ٴالدىدا 159

ٴون ٴۇچىنچى باب مەردنى مەيداندا سىنا 179

ٴون تۆتىنچى باب ۋاڭ ٴوردىسىدا بىر كېچە ... 196

ٴون بەشىنچى باب ٴۇنداق قازانغا مۇنداق
چۆمۇچ 206

ٴون ٴالتىنچى باب يالقۇنتاغقا سوۋغا 222

ئون يەتتىنچى باب سۇيىقەست 231
ئون سەككىزىنچى باب ئۈچ ئاتلىقنىڭ جاسارىتى ... 242
ئون توققۇزىنچى باب «ئەرۋاھ» 254
يىگىرمىنچى باب سۆزلەيدىغان تۇمار 262
يىگىرمە بىرىنچى باب ئاقچۇق سېپىدا 273
يىگىرمە ئىككىنچى باب جەڭدىن كېيىن 292
يىگىرمە ئۈچىنچى باب «ئەۋلىيا»نىڭ ئۆلۈمى 300
يىگىرمە تۆتىنچى باب توي، ئۈستىگە توي 311
يىگىرمە بەشىنچى باب ياڭ جاڭجۈڭنىڭ پاراستى ... 343
يىگىرمە ئالتىنچى باب پاجىئەنىڭ باشلىنىشى 353
يىگىرمە يەتتىنچى باب قاپقان................... 365
يىگىرمە سەككىزىنچى باب پاجىئەنىڭ ئاخىرى 398
خاتىمە 435

مۇقەددىمە

قەدەم ئىزى — بىراۋنىڭ ماڭغانلىقىنى
كۆرسىتىدۇ.

— مەھمۇد قەشقەرى

ياش ئىدۇق ئۇزۇن سەپەرگە ئاتلىنىپ ماڭغاندا بىز،
ئەمدى ئاتقا مىنگۇدەك بوپقالدى ئەنە نەۋرىمىز.
ئاز ئىدۇق مۇشكۇل سەپەرگە ئاتلىنىپ چىققاندا بىز،
ئەمدى چوڭ كارۋان ئاتالدۇق، قالدۇرۇپ چۆللەردە ئىز.
قالدى ئىز چۆللەر ئارا، گاھى داۋانلاردا يەنە،
قالدى نى – نى ئارسلانلار دەشت – چۆلدە قەبرىسىز.
قەبرىسىز قالدى دېمەڭ يۇلغۇن قىزارغان دالىدا،
گۈل – چېچەككە پۈركىنۇر تاڭنا باھاردا قەبرىمىز.
قالدى ئىز، قالدى مەنزىل قالدى ئۇزاقتا ھەممىسى،
چىقسا بوران، كۆچسە قۇملار ھەم كۆمۈلمەس ئىزىمىز.
توختىماس كارۋان يولىدىن گەرچە ئاتلار بەك ئورۇق،
تاپقۇسى ھېچبولمىسا، بۇ ئىزنى بىر كۈن نەۋرىمىز،
يا ئەۋرىمىز.

ھۆرمەتلىك كىتابخانلار:

شۇنداق غەزەللەرنى ياڭرىتىپ، بىپايان دالىلاردا كۆمۈلمەس ئىزلارنى قالدۇرۇپ ئۆتكەن كارۋانلار يورۇش باشلىغان چاغلاردا، بەلكى سىز تېخى تۇغۇلمىغان ياكى تۇغۇلغان بولسىڭىزمۇ، «تالچىۋىقنى ئات ئېتىپ» ئويناپ يۈرگەن بولغىيدىڭىز؛ كىم بىلىدۇ، بەلكى شۇ يورۇشلەرنىڭ بىرەرىدە قارا بوراندەك ئۇچقۇر ئاتلارغا مىنگەن ئەزىمەتلەر بىلەن بىللە جەڭ مەيدانلىرىدا قىلىچ ئويناتقانسىز ياكى ئېگىزلارنى كۆكرىكىڭىز بىلەن تىلغاپ، چۆچەكلەردىكى ئەجدىھالاردەك ئاغزىدىن ئوت چىقىپ تۇرغان پوتەيلەرگە ئۆزىڭىزنى ئۇرغاندا بەدىنىڭىزنىڭ بىر يېرى «پىژ» قىلىپ ئۆزىڭىز شېرىن ئۇيقۇغا كەتكەندەك بولۇپ قالغانسىز. ئەمدىلىكتە بولسا، بەدىنىڭىزدىكى تاتۇقلارنى ھەر كۆرگەندە، شۇ كۈنلەر يادىڭىزغا كېلىپ، كۈلۈپ قويىدىغانسىز... كىم بىلىدۇ، بەلكى بايىلا سىزنى خۇش چاقچاقلىرى بىلەن كۈلدۈرۈپ ئولتۇرغان سەپدىشىڭىزنى بىردەمدىن كېيىن، يۈلغۇن تۈۋىگە كۆمۈپ قويۇشقا توغرا كەلگەندە، كۆزلىرىڭىزدىن تارام — تارام ياشلار تۆكۈلگەندۇ ياكى قاراڭغۇ كامېرلار يۇتۇپ كەتكەن يولداشلىرىڭىزنى ھەر ئەسلىگەندە، يۈرەك باغرىڭىز ئېزىلىپ كېتىدىغاندۇ...

ئاھ، كېسىلگەن باشلار، تۆكۈلگەن قانلار، دەريا — دەريا ئاققان ياشلار...

قېتىم جۇمهۇ ىيەرت بايرىقىنى تىكلىگەن «شىنخەي ئىنقىلابى» — نىڭ ئىلهامى بىلەن تىيانشان ئېتەكلىرىدىمۇ ئىنقىلاب بورانلىرى باشلانغاندا، ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن چىققان ئاجايىپ جەسۇر «بوران قۇشى» ئىدى. ئۇنىڭ پەرۋازى بىلەن قۇمۇل دىيارىدا باشلانغان بوران ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىشى بىلەن شۇنداق كۈچەيگەن ئىدىكى، ئۈچ يۈز نەچچە يىللىق قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ كۈمىقاپقا ئوخشاپ كېتىدىغان سۇرلۇك ئوردى-سى بىلەن ئۇرۇمچى جاڭجۇڭلىرىنىڭ قارا دەرۋازىلىق يامۇللىرى زىلزىلىگە كېلىپ، گۇم بولۇشقا ئاز قالغانىدى. تارىختىكى بىر مۇنچە دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىغا ئوخشاش، بۇ قوزغىلاڭ ھەم مۇرا-دىغا يېتەلمىگەن بولسىمۇ، ۋاڭ ئوردىلىرى بىلەن جاڭجۇڭ يامۇللى-رىنى گۇم قىلىشنىڭ مۇمكىنلىكىگە كەڭ ئەمگەكچى خەلقنى ئى-شەندۈرۈپ، ئۇلارغا كۈچ ۋە ئۈمىد بەخش ئەتتى، ئاچچىق ساۋاق-لارنى بېرىپ كەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ تۆمۈر خەلپە يەتمىش نەچچە يىلدىن بۇيان، قۇمۇل خەلقىنىڭ ئاغزىدا داستان بولۇپ كەلمەكتە.

بۇ كىتاب ئەنە شۇ تۆمۈر خەلپىگە بېغىشلىنىدۇ.

1936 ـ يىلى يازدا، مەرھۇم ئابدۇكېرىم ئابباسوپ بىلەن ئىككىمىز ئۈچتۇرپاندىن ئۈرۈمچىگە ئوقۇشقا كەلدۇق. ئوتتۇرا مەكتەپ دەرسلىرى باشلانغىچە، 1931 ـ يىلىدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىسى ۋە قوزغىلاڭدىن كېيىن شىنجاڭ ئۆل-كىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان خوجىنىياز ھاجىم-نىڭ مېھمانخانىسىدا يېتىپ تۇرۇشقا توغرا كەلدى. ھاجىم چۈش-لۈك غىزاسىنى مېھمانخانىدىكىلەر بىلەن بىللە يەيتتى. داستىخان ئۈستىدە، ھەرخىل ماۋزۇلاردا پاراڭ بولاتتى. بىر كۈنى، ھاجىم

شۇنداق، شۇنداق. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆتمۈش، ھەممىسى تارىخ، ھەممىسى يورۇق دۇنيا ئۈچۈن بولغان ئىشلار. چۈنكى ئۇ چاغلاردا، دۇنيا بەكمۇ قاراڭغۇ ئىدى. بۇ قاراڭغۇ — زۇلمەتتىن قۇتۇلۇپ، يورۇقلۇق يۈزىنى كۆرۈش ئۈچۈن، بەك ئۇزۇن مەنزىلـ لەرنى بېسىپ، ئاسمان — پەلەك داۋانلاردىن ئېشىشقا توغرا كېلەتـ تى ۋە خۇددى ماكسىم گوركىي ئېيتقاندەك، دانكوغا ئوخشاش پىداكار يول باشلىغۇچىلار لازىم ئىدى:

«...جاڭگاللىق شۇنداق قاراڭغۇلاشتىكى، دۇنيا يارالغاندىن بۇيان، قانچە قاراڭغۇ كېچىلەر ئۆتكەن بولسا، گويا شۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ يەرگە يىغىلغاندەك بولۇپ قالدى... دانكو بىردىنلا ئۆزىنىڭ كۆكسىنى قولى بىلەن ياردى — دە، يۈرىكىنى يۇلۇۋېلىپ، بېشىدىن ئېگىز قىلىپ كۆتۈردى. يۈرەك خۇددى كۈنگە ئوخشاش، ھەتتا كۈندىنمۇ يورۇق لاۋۇلدىدى. مانا ئەمدى ئادەملەرگە بولغان ئۇلۇغ مۇھەببەت مەشئىلى بىلەن يورۇغان پۈتۈن جاڭگاللىق جىمجىت بولۇپ قالدى. قاراڭغۇ — زۇلمەت يورۇقچىلىقتىن قېچىپ، جاڭگاللىقنىڭ ئىچكىرىسىدىكى سېسىق سازلىققا بېرىپ تىقىلدى...»

قەدىمكى ئىتالىيىدە، قۇللار ئارىسىدىن چىققان سپارتاك، خۇاڭخې دەرياسى بويلىرىدىن چىققان باھادىر شاھ لى زىچېڭ بىلەن «تەيپىڭ» زامانىسىنىڭ «ساماۋى شاھى» خۇڭ شيۇـ چۈەن، كونا رۇسىيىدىكى كازاكلاردىن چىققان ستېپان رازىن بىلەن يېمىليان پۇگاچېۋ، ئۈچتۇرپان شەھىرىدىن چىققان رەھمەـ تۇللا بەگ بىلەن قۇمۇل تاغلىرىدىن چىققان تۆمۈر خەلپىمۇ، ئاشۇ دانكوغا ئوخشايدىغان كىشىلەر ئىدى.

تۆمۈر خەلپە جۇڭگودا ئىككى مىڭ نەچچە يۈز يىل ھۆكۈم سۈرگەن فېئودال خانلىققا خاتىمە بېرىپ، ۋەتەن زېمىنىدا تۇنجى

ئۆزىنىڭ يىگىتلىك چاغلىرىدا «تۆمۈر خەلپە يېغىلىقى» غا قانداق قاتناشقانلىقى، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئاجايىپ ئىش ـ ھەرىكەتلىرى، مىجەز ـ خۇلقى توغرىسىدا سۆزلەپ كېلىپ، تۆمۈر خەلپە ئۈچۈن خانىچېك قەبرىستانلىقىدا① بىر گۈمبەز قوپۇرۇپ قويۇش نىيىتى بارلىقىنى ئېيتتى.

— «تۆمۈر خەلپە يېغىلىقى» توغرىسىدا سىزنىڭمۇ ئاڭلىغانلىرىڭىز بارمۇ؟ — دېدى ئاباسۇپ، ئىككىمىز يالغۇز قالغاندا.

مەن بالىلىق چاغلىرىمدا، مارىخان مومىمىز بىلەن تۆگىچى بارات بوۋىدىن بىرمۇنچە ھېكايە ـ چۆچەكلەر قاتارىدا «تۆمۈر خەلپە يېغىلىقى» ھەققىدە ئاڭلىغانلىرىمدىن ئېسىمدە قالغانلىرىنى سۆزلەپ بەردىم. ئاباسۇپ قىزىقىپ ئاڭلىدى ۋە خانىچېك قەبرىستانلىقىغا بېرىپ كېلىشنى تەكلىپ قىلدى.

بىز قەبرىستانلىق يېنىدىكى كىچىككىنە مەسچىت ئالدىدا، بېشىغا سەللە ئورىغان بىر بوۋاينى ئۇچراتتۇق. ئۇ كۆرۈنۈشىدىن شۇ مەسچىتنىڭ مەزىنى ئىدى. سالامدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپىنىڭ قەبرىسىنى سورىدۇق. بوۋاي: «سىلەر تۇغقانلىرى بولامسىلەر؟» دېدى ۋە جاۋابىمىزنى ئاڭلاپ، بىزنى كونا بىر قەبرە ئالدىغا باشلاپ باردى. «مانا مۇشۇ قەبرە شۇ. بۇ قەبرىنى مەن ئۆز قولۇم بىلەن قاتۇرغان» دېدى بوۋاي، ئاندىن «قېنى ئولتۇرۇڭلار، بۇ يەرگە كەلگەن بولغاندىن كېيىن، ئايەت ئوقۇپ ئۆتكۈلۈك» دەپ قىرائەت باشلىدى. دۇئادىن كېيىن، بىز يانچۇقلىرىمىزنى كولاپ، بار پۇلىمىزنىڭ ھەممىسىنى بوۋاينىڭ ئالدىغا قويدۇق. بوۋاي بىزگىمۇ دۇئا قىلدى.

— بۇ قەبرە بەك ئولتۇرۇشۇپ كېتىپتۇ. يېڭىلاپ قويساق

---

① ھازىرقى «تەجرىبە ئوتتۇرا مەكتەپ» بىلەن ئۈرۈمچى شەھەرلىك ئون توققۇزىنچى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنىدا قەبرىستانلىق بار ئىدى.

بوپتىكەن، يا بولمىسا، بىر گۈمبەز قوپۇرۇپ قويساق ياخشى بولغۇدەك، — دېدى ئاباسوۋپ بوۋايغا قاراپ.

— ئوبدان گەپ قىلدىڭىز بالام. گۈمبەز قوپۇرۇپ قويساق ئوبدان بولاتتى. بۇ ئىش مېنىڭ قولۇمدىن كەلمىدى. بۇ ئەمدى سىلەرنىڭ ئىشىڭلار، — دېدى بوۋاي بىزگە قاراپ.

— بۇ كىشى ناھايىتى ھېكمەتلىك گەپ قىلدى. تۆمۈر خەلپىگە چوقۇم بىر گۈمبەز قوپۇرۇش لازىم، — دېدى ئاباسوۋپ قەبرىستانلىقتىن چىقىپ كېلىۋېتىپ.

ئەپسۇسكى، بۇ گۈمبەزنى قوپۇرۇشقا خوجىنىياز ھاجىمنىڭ-مۇ، ئاباسوۋپنىڭمۇ ئۆمرى يار بەرمىدى. يىللارنىڭ بوران — چاپقۇنلىرىدا، تۆمۈر خەلپىنىڭ قەبرىسىمۇ ئىزسىز يوقىلىپ كەتتى. ھېلىقى بوۋاينىڭ ئېيتقىنىدەك تۆمۈر خەلپە ئۈچۈن بىر گۈمبەز قوپۇرۇش كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ ئىشى ئىدى. تاش — توپا ياكى پولات — بېتوندىن ئەمەس، ئېقى قەغەز، قارىسى سىياھ بىلەن قوپۇرۇلغان گۈمبەزلا، ھەر قانداق بوران — چاپقۇنلارغا بەرداشلىق بېرىپ، ئەۋلادتىن — ئەۋلادقا قالىدىغان گۈمبەز بولالايتتى. مەرھۇم ئاباسوۋپنىڭ دېگىنىمۇ شۇ بولسا كېرەك.

ئۆزۈمنىڭ ناتىۋانلىقىمغا قارىماي، شۇنداق گۈمبەز قوپۇرۇش نىيىتىدە بىرقانچە يىللار ئىزلەندىم، ئۆگەندىم، يىغدىم ۋە يېزىشقا كىرىشتىم. بىراق، يازغانلىرىمنى «ئون يىللىق جۇت» شۇۋىرغانلى-رى ئۇچۇرۇپ كەتتى. قەلىمىم سۇندى.

قەلەم سۇندى، ئەلەم ئەزدى دىلىمنى،
شامالدارىپ كېكەچ قىلدى تىلىمنى.
قولۇم تۇتماس، پۇتۇم باسماس، پالەچ مەن،
نېمەم بىرلە قىلاي رازى ئېلىمنى!

يۇزمىنىڭ شۇكرىكىم، قايتا باھار باشلاندى. باھار يامغۇرلىرى يېغىپ، سۇلىرى تاشتى. باھار قۇشلىرى سايراپ، دىلىمغا ئىلھام ۋە ئۈمىد، قولۇمغا كۈچ ۋە قۇۋۋەت بەخش قىلدى. دەۋران ماڭا يېڭى قەلەم بەردى. ئەمدى يازماي قاچان يازغۇلۇق!

تۆمۈر خەلپە — يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تارىخىنىڭ قانلىق سەھىپىلىرىدىكى بىر قەھرىمان شەخس. ئۇ، تارىخنىڭ كۆز يېشى. تارىخ — ئۆتكەن كۈنلەرنىڭ ئاددىي خاتىرىسى ئەمەس، بەلكى ماركس ئېيتقاندەك: «ئۆز مەقسىتىنى ئىزلەپ يۈرگەن ئادەمنىڭ پائالىيىتىدىن ئىبارەت» بولغاچقا، تارىخىي تېمىدا يېزىلغان رومان، چىن مەنىسىدىن ئېيتقاندا، ھەم ھەقىقىي تارىخ، ھەم بەدىئىي ئەسەر بولۇشى، يەنى تارىخشۇناسلىق بىلەن رومانچىلىق سەنئىتى-نىڭ جانلىق بىرىكمىسى بولالىشى، ھەممىدىن ئاۋۋال، تارىخىي چىنلىقنى ئاساس ۋە ئالدىنقى شەرت قىلىشى لازىم. مۇنداق ئەسەر مۇئەللىپتىن تارىخ ئىچىگە چوڭقۇرلاپ كىرىشنى ۋە تارىخ ئىچىدىن قاڭقىپ چىقىش ماھارىتىنى بىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. مەن بۇ رومان-دا ئاشۇ پرىنسىپلارغا قاتتىق ئەمەل قىلىشقا تىرىشتىم. تىرىشىش نەتى-جىسىنىڭ قانچىلىك بولغانلىقى كەڭ جامائەتچىلىكنىڭ ئوبيېكتىپ باھاسىغا باغلىق. بۇ كىتاب ھېچبولمىغاندا، تارىخىمىزدىكى قەھرى-مانلارنىڭ بېسىپ ئۆتكەن ئىزلىرىنى يورۇتۇپ بېرىشتە بىر باشلى-نىش بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس. كەم يېرىنى كېيىنكىلەر تولدۇ-رار، خاتاسىنى كۆپچىلىك تۈزىتەر.

ئاخىرىدا، ماڭا تۆمۈر خەلپە توغرۇلۇق نۇرغۇن ھېكايىلەر سۆزلەپ بەرگەن تاراتىلىق روزى بوۋا(1983 ـ يىلى ئاپرېلدا بىر يۈز تۆت يېشىدا قازا قىلغان) قاتارلىق بوۋا ـ موملىرىمنى چوڭقۇر ھۆرمەت بىلەن ياد ئېتىپ ئۆتكەچ، بەزى ئارخىپ ماتېرىياللىرىدىن پايدىلىنىش ئىمكانىيىتىنى بەرگەن پارتىيە رەھبەرلىكىگە، مېنى

نۇرغۇن يازما ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىگەن بۇرادىرىم مەرھۇم ئىسمائىل ئىبراھىمغا، ئابلىز ئىسمائىل، كېرەم رېھىم، ئابدۇللا ئەخمىدى، ئابدۇللا ئوشۇر، رېقىپ تۆمۈردەك يولداشلارغا چوڭقۇر مىننەتدارلىق بىلدۈرىمەن!

بىرىنچى باب

تاغ پەرىسى

مەگزىلىرى گۈل ـ گۈل، كىرپىكلىرى خار،
قاپاقلىرى كەك ـ كەك، ئاغىزلىرى تار.

— ئەلىشىر ناۋائى

1

1911 ـ يىل. ياز كۈنلىرىنىڭ بىرى. قارىغايزارلىق ياپيېشىل جىلغا.

تاشتىن ـ تاشقا ئۇرۇلۇپ ئېقىۋاتقان تاغ سۈيىنىڭ ھەيۋەتـلىك شارقىراشلىرى پۈتۈن جىلغىنى قاپلىغان. شۇ ئېقىن بويلاپ، خۇددى يىلان ئىزىدەك سوزۇلغان چىغىر يولدا ئاتلىق بىر يىگىت دىمىغىدا ناخشا ئېيتىپ كېلىۋاتاتتى. يەلكىسىدىكى دۇشالقا (شىـراق) لىق قارا مىلتىقى بىلەن غانجۇغىسىدىكى بۆرە، سۇغۇر تېرىلىرى ئۇنىڭ ئوۋچى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى.

بىردىنلا ھاۋا بۇزۇلدى، قارا بۇلۇت پارچىلىرى توپ ـ توپ قارىغايلارغا ئوخشاش ئەگىپ كېلىپ، ئېگىز تاغلارنىڭ باشلىرىغا

قونۇشقا باشلىدى. «هوي جانىگەرەي! — دېدى يىگىت ئېتىنى دېۋىتىپ، — بۇ مېگىشىگىدا مېنى يېدى — يامغۇردا قوييدىغان ئۇخشايسەن، قېنى، قەدىمىگىنى ئىلداملاتقىنا!»

قارا ئات بۆرە مېگىشىغا چۈشتى، بىراق، جىلغىغا ئۇسۇپ كىرگەن بىر تۇمشۇقتىن ئۆتۈشى بىلەنلا، قاتتىق ئۈركۈپ ئارقىغا شوخشۇدى. ئاتلىق ئۆزىنى ئوڭشاپ بولغۇچە، ئوڭ تەرەپتىن بىر قىزنىڭ داد ـ پەرىيادى ئاڭلاندى. چاچلىرى چۇۋۇلغان قىز يىقىلىپ ـ قوپۇپ قېچىپ كېلىۋاتاتتى. ئۇن ـ يىگىرمە قەدەم كەينىدە يوغان بىر ئېيىق ئۇنى قوغلاپ كەلمەكتە ئىدى.

يىگىت ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ، ئېيىققا ئوق ئۈزدى، ئېيىق دومىلىنىپ كەتتى. بىراق، كۆكرىكىدىن قان ئېقىپ تۇرۇشىغا قارىماي، يەنە قوپۇپ دەھشەت بىلەن ھۆركىرىگەن پېتى يىگىت تەرەپكە دەلدەڭشىپ ماڭدى. شۇ ئارىدا ھاۋا گۈلدۈرلەپ، چاقماق چېقىپ كەتتى. يىگىت قارا مىلتىقىنى بەتلەشكە ئۈلگۈرەلمەي، ئۇنىڭ دۇشالقىسىنى ئېيىقنىڭ ئاغزىغا توغرىلىدى. ئىرغاي ياغىچىدىن ياسالغان دۇشالقا ئېيىقنىڭ گېلىغا نەيزىدەك سانجىلىپ قالدى. شۇ ئارىدا ئېيىق بىر سىلكىنىپ، ئاغزىنى بوشىتىۋالدى، ئەمدى يىگىت قېچىپ يۈرۈپ، مىلتىقىنىڭ پايىنكى بىلەن ئۇنىڭ باش ـ كۆزىگە ئۇرۇشقا باشلىدى. بىراق، بۇ يىرتقۇچ يېرىم جان بولۇپ قالغىنىغا قارىماي، يەنىلا خىرىس قىلىپ تۇراتتى. يىگىت چاققانلىق بىلەن يانداپ كەلدى ـ دە، قۇلاقتىن ئېلىپ، كۆكرىكىگە بىر ـ ئىككى پىچاق ئۇرۇۋەتتى. ئېيىق تۇمشۇقى بىلەن يەر تىرمىجەپ جىم بولدى. يىگىت ئۆزىمۇ قارا تەرگە چۆمۈپ كەتكەندى. ئۇ، ھېلىقى قىزنىڭ ھوشسىز ياتقانلىقىنى كۆرۈپ، كىگىز قالپىقى بىلەن سۇ ئەكېلىپ يۈزىگە سەپتى. قىز بىر سەسكىنىپ كۆزىنى ئاچتىيۇ، بېشىنى كۆتۈرەلمىدى.

قىزنىڭ چۈۋۈلۈپ كەتكەن قاپقارا چاچلىرى ئارىسىدا، خۇد-
دى بۇلۇتلار ئىچىدىن يېرىم كۆرۈنۈپ تۇرغان تولۇن ئايدەك
يۇمىلاق يۈزى مومدەك ئاقىرىپ، كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن-
دى؛ گەز باغلاپ كەتكەن نېپىز لەۋلىرى مەھكەم يۇمۇقلۇق تۇرات-
تى. يىگىت بىر قاراپلا ئۇنىڭ ئاچلىق ۋە ھارغىنلىقتىن دەرمانى
كەتكەنلىكىنى چۈشىنىپ، نېرىراقتا قولاقلىرىنى دىڭ قىلىپ تۇر-
غان ئېتىنى تۇتۇپ كەلدى ــ دە، تېرە خۇرجۇندىن چايجۈشنى
چىقىرىپ، چاي قايناتىشقا كىرىشتى. چاي قايناتقاچ، ئۇنى يۆلەپ
ئولتۇرغۇزۇپ، ياغاچ چۆچەكتە چاي ئىچكۈزۈشكە باشلىدى. قېنىق
چاي بىلەن بىر پارچە پىشلاق قىزغا دەرمان بولدى چېغى، ئۇ
خېلى تېتىكلىشىپ، بويىنغا چۈشۈپ قالغان ھال شايى ياغلىقىنىمۇ
بېشىغا چىگىۋالدى. شۇ ئارىدا ئۆتكۈنچى يامغۇر قۇيۇۋەتتى. يىگىت
بىلەن قىز بىر قارىغاي تۈۋىگە كېلىپ يانمۇيان ئولتۇرۇشتى.
قىز شۇنداق چىرايلىق ئىدىكى، يىگىت ئىختىيارسىز ھالدا ئۇنىڭغا
بىر ــ ئىككى قېتىم قارىۋالدى. قىزنىڭ يېشىل مەخمەل كەمزۇلىغا
قادالغان ئۇششاق گۈللۈك تەڭگىلەر بىلەن تۈمشۇقلىرى تاشتا
تىلىنىپ كەتكەن گۈللۈك ئۆتۈكى يىگىتكە غەلىتە كۆرۈندى،
«ھەي، بۇ قىز بىز خەقتىن ئەمەسقۇ؟ نەدىن كېلىپ بۇ يەرلەردە
تېنەپ يالغۇز يۈرگەندۇر!؟» دەپ ئويلايتتى ئۇ، ئەمما گەپ سو-
راشقا پېتىنالمايتتى. قىز بولسا، ئۆزىنىڭ نىجاتچىسى بولغان يىگىت-
كە ئاستىرتتىن قاراپ، نېمىنىدۇر دېمەكچى بولدىيۇ، گەپ قىلالماي
لەۋلىرى تىترەپ كەتتى ۋە شۇ چاغدىلا، يىگىتنىڭ ئۆيەر ــ بۆيېرى
يىرتىلغان چاپىنى بىلەن بويۇن ئارىلاپ سول مۈرىسىدىكى تىرناق
ئىزلىرىدىن تەپچىۋاتقان قان تامچىلىرىنى كۆرۈپ قېلىپ، دەرھال
رومىلى بىلەن سۈرتمەكچى بولدى.
ــــ ھېچقىسى يوق، ــــ دېدى يىگىت كۈلۈمسىرەپ، ئاندىن

قارىغاي تۈۋىدىن بىر سىقىم قۇرۇق توپا ئېلىپ، يارىسىغا بېسىپ قويىدى.

— راقمېت سىزگــې، جانىمنــى ئايــۇدان قۇتقارىپ قال-دىڭــىز! — دېدى قىز كۆزىگە ياش ئېلىپ.

يىگىتنىڭ گۇمانى توغرا ئىدى. بۇ رەھىمسىز تەقدىرنىڭ دەھشەتلىك بورانلىرى ئالىقايالاردىن قۇمۇل تاغلىرىغا ئۇچۇرۇپ كەلگەن قازاق قىزى ئىدى. يىگىت دادىسىنىڭ چوڭلارغا ئېيتىپ بېرىدىغان ئۆز سەرگۈزەشتىلىرى قاتارىدا قازاق خەلقى ھەققىدە قىلغان بەزى گەپلىرىنى ئاڭلاپ قالغان بولسىمۇ، ئۆزى تېخى قازاقلارنى كۆرمىگەنىدى. شۇڭا، قىزنىڭ گېپىنى دەرھال چۈشە-نەلمەي سەل تۇرۇۋېلىپ:

— ھە، ئېيىق، ئېيىق، ئۆزلە بولمىسىلا، بۇ ئېيىق مېنىمۇ يەپ قويۇۋردى، — دېدى، ئاندىن، — ئۆزلە نەتتىن كەلدىلە؟ — دەپ سورىدى قۇمۇل تاغلىقلىرى شىۋىسىدە.

قىزمۇ بۇ گەپنى تەستە چۈشىنىپ، ئۆزىنىڭ يىراقتىن كەل-گەنلىكىنــى ئۇقتــۇردى. ئاندىن يىگىتنىــڭ «ئەمــدى نەگە بارد-دىــلا؟» دېگەن سوئالىغا جاۋابەن، نەگە بېرىشىنى ئۆزىنىڭمۇ بىلمەيدىغانلىقىنى ئېيتىپ يىغلاپ تاشلىدى. يىگىت پۈتۈن ۋۇجۇ-دى ئېرىپ كېتىۋاتقاندەك بوشىشىپ كەتتى. «قانداق قىلسام بولۇر؟ ئۆيگە بارسىلا دېسەم ئۇنارمۇ؟ ئۇنىمىسچۇ؟ ئۇنى بۇ يەردە قانداقمۇ يالغۇز تاشلاپ كەتكىلى بولىدۇ؟!» دەپ ئويلايتتى ئۇ. ئاخىر، ئۆزىگە غەيرەت بېرىپ: «بىزنىڭ ئۆيگە بارامدىلا، ئانچە يىراق ئەمەس» دېدى.

— ئۆيىڭىزدە كىمىڭىز بار؟ — دېدى قىز.

قىزنىڭ بۇ گېپى بىلەن يىگىت تېتىكلىشىپ، ئۆز ئۆيىدە قېرى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ بارلىقىنى، ئۆزلىرىنىڭ مالچىلىق ۋە ئوۋچى-

لىق بىلەن كۆرىدىغانلىقىنى بىر نېمىلەر قىلىپ ئۇقتۇردى. قىز بېرىشقا رازىلىق بىلدۇردى. يىگىت ئۆتكۈنچى يامغۇرنىڭ ئاخىرقى تامچىلىرى ئاستىدا، ئېيىقنىڭ تېرىسىنى سويۇشقا كىرىشتى. قىزمۇ قوينىدىن پىچاق چىقىرىپ ئۇنىڭغا ياردەملەشتى. يىگىت بۇنى كۆرۈپ، «ئۇلارنىڭ يۇرتىدا قىزلارمۇ پىچاق تۇتىدىغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ قالدى. كېيىن ئۇنىڭ ئويلىغىنىدەك بولماي، بۇ پىچاقنىڭ سىرى باشقىچە بولۇپ چىقتى.

يىگىت ئېيىق تېرىسىنى ئېگەرگە بۆكتۈرمىلەپ بولۇپ، قىزنى ئاتقا مىنىشكە تەكلىپ قىلدى. قىز باشتا ئۇنىمايراق، كېيىن يىگىتنىڭ زورلىشى بىلەن ئاتقا مىندى. قىز بىر قەدەم ئالدىدا كېتىۋاتقان يىگىتكە ئەمدى ئوبدانراق قاراشقا باشلىدى. ئۇنىڭ كېلىشكەن قەددى ــ قامىتى، كەڭ يەلكىسى، بولۇپمۇ پالۋانلارچە مەردانە قەدەم تاشلىشى كىمدۇر بىرىگە ئوخشاپ كەتكەندەك سېزىلدى ــ دە، بىردىنلا كۆڭلى بۇزۇلۇپ، ئارقىدا قېلىۋاتقان ئېگىز تاغ چوققىلىرىغا ئىختىيارسىز بۇرۇلۇپ قارايتتى. ئۇنىڭ بوتا كۆزلىرىدىن مەڭزىگە تېمىۋاتقان ياش تامچىلىرى پېتىپ كېتىۋاتقان قۇياش نۇرىدا خۇددى سەھەر ۋاقتىدىكى شەبنەم دانىچىلىرىدەك پارقىرايتتى.

2

ئۈچ يۈز نەچچە يىل ھۆكۈم سۈرگەن قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ ئاخىرقى ۋەكىلى شامەخسۇت ۋاڭلىق قىلغان زامانلاردا (مىلادى 1875 ــ يىلىدىن 1928 ــ يىلىغىچە) قۇمۇل تاغ رايونلىرى ئون ئىككى سۇمۇلغا بۆلۈپ ① ئىدارە قىلىناتتى. بۇ ئون ئىككى سۇمۇل

① سۇمۇل — موڭغۇلچە «يۇرت» دېگەن سۆز.

«ئون ئىككى تاغ» دەپ ئاتىلاتتى. ئون ئىككى تاغ: تاراتى، قوراي، تاشار، ئېدىر، باغداش، خوتۇنتام، شوپۇل، باي، ئارا تۇرۇك، نوم، تۇركۆل ۋە نېرىنكىر دېگەن يەرلەردىن ئىبارەت ئىدى. ھەر بىر تاغنى بىر دورغا باشقۇراتتى. ① نېرىنكىر قۇمۇلنىڭ شىمالىدىكى تىيانشان تاغ تىزمىلىرىغا جايلاشقان بولۇپ، قۇمۇلدىن بارىكۆلگە بارىدىغان يول كۆشۈتە داۋان ئارقىلىق نېرىنكىر تاغلىرىنىڭ ئېتە-كىدىن ئۆتەتتى. نېرىنكىرلىقلار ئاز - كۆپ تېرىقچىلىقنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن كۈن كەچۈرەتتى.

بايىقى ئۇۋچى يىگىت ئەنە شۇ نېرىنكىرلىق سەپەر قۇل دېگەن مالچىنىڭ ئوغلى ئىدى. سەپەر قۇلنىڭ ئۆزى بولسا، ئون بەش يېشىدا قەرز تۆلىگى ھېسابىغا ۋاڭ ئوردىسىغا قۇللۇققا تۇتۇل-غانىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئوردىنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدىغان پارچە - پۇرات ئىشلىرىدىن تارتىپ، ئات بېقىش، ھارۋا ھەيدەش، ۋاڭ بىر ياققا ماڭسا، جو (تەخترىۋان) كۆتۈرۈشكە ئوخشاش ئىشلار بىلەن ئۇنىڭ يىگىرمە بەش يىللىق ئۆمرى ئۆتۈپ كەتتى. بۇ يىگىرمە بەش يىلنىڭ كۆپ قىسمى ئۇ يېقى بېيجىڭ، بۇ يېقى مورى، گۇچۇڭ، ئالتاي - چۆچەك، ئۈرۈمچى، تۇرپان يوللىرىدا، ۋاڭنىڭ سودا كارۋانلىرىدا تۆگە يېتىلەش بىلەن ئۆتتى.

شامەخسۇت ئەللىك تۆت يىل ۋاڭلىق قىلىش مەزگىلىدە، بېيجىڭدىكى مانجۇ خانلىرىنىڭ ئالدىغا ھەددى - ھېسابسىز سوۋغا سالاملار بىلەن ئون نەچچە قېتىم تەزىمگە بارغان ۋە شۇ جەرياندا ئۇنىڭ مەنسەپ دەرىجىسى ئون سەككىز قېتىم ئۆستۈرۈلگەنىدى. شامەخسۇت ۋاڭ بېيجىڭغا قىلىنغان سەپەرلىرىنىڭ بىرىدىن قايتىپ كېلىۋاتقاندا، بىر چۈش كۆرۈپ قالدى. تەبىرچىلەر بۇ چۈشنى

① دورغا ياكى دارۇغا — موڭغۇلچە «ئىدارە قىلغۇچى» مەنىسىدە. قۇمۇلدا ھەربىر دورغا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مىڭبېگى بىلەن تەڭ مەنسەپ ئىدى.

«ئەگەر ئوردىنىڭ كونا قۇللىرىدىن بىرىنى ئازاد قىلسا، گاڭ غوجامنىڭ مەرتىۋىسى تېخىمۇ ئۆسكەي» دەپ ئويلىدى. شۇنىڭ بىلەن شامەخسۇت ئونلىغان ئوردا قۇللىرىنىڭ ئىچىدىن سەپەر قۇلنى ئازاد قىلىپ، ئۆز يۇرتى نېرىنكىرغا قايتۇرغانىدى.

سەپەرقۇل «ئازاد» بولغاندا، قىرىق ياشقا كىرىپ قالغان، ئاتا ـ ئانىسى بولسا، ئاللىقاچان ئالەمدىن ئۆتكەن. شۇڭا، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى بىلەن ئەل ـ جامائەت ئۇنى جاھاندىن ئەۋلادسىز كەتمىسۇن دەپ، رەۋشەخان دېگەن بىر تۇل ئايالغا ئۆيلەندۈرۈپ قويغانىدى. ئارىدىن بىرەر يىل ئۆتۈپ رەۋشەخان بىر ئوغۇل تۇغدى. سەپەرقۇل «مەن كۆرگەن قۇللۇق جەبرىدىن خۇدايىم ئامان ساقلىغاي» دېگەن ئوي بىلەن ئىرىم قىلىپ، بالىغا «ئامانبەگ» دەپ ئات قويغۇزدى (قۇمۇلدا، ئادەتتىكى كىشىلەرمۇ، ئۆز پەرزەنتلىرىگە «پالان بەگ ـ پۇكۇن بەگ» دەپ ئات قويۇش بىر ئادەت ئىدى) بىراق، سەپەرقۇلنىڭ ئوغلىغا بۇ ئات سىڭمىدى. بالا يەتتە ـ سەككىز ياشلارغا كىرگەندە، مەھەللىدىكىلەر «ئامانقۇل» دەيدىغان بولۇۋالدى. ئېتىڭ نېمە دېسە، بالىمۇ «ئامانقۇل» دەپ جاۋاب بېرەتتى. شۇنداق قىلىپ، بالىنىڭ ئېتى «ئامانقۇل» بولۇپ قالدى. ئەمما بۇ ئىشلار سەپەرقۇلنىڭ كۆڭلىنى ناھايىتى غەش قىلاتتى. ئۇ «بۇ قانداق گەپ! ئۇلار بەگ بالىسى بەگ، قۇل بالىسى قۇل. سېنىڭ ‹قۇل› دېگەن ئېتىڭ بالاڭغىمۇ مىراس بولۇپ قېلىشى كېرەك دېمەكچىمۇ؟» دەپ ئويلايتتى كىملەرگىدۇر ئاچچىق قىلىپ.

بىراق، ئايلار، يىللار بىر خىلدا كېچىۋەردى، زامان ئۆز پەيلىنى ئۆزگەرتمەي ئۆتۈۋەردى. سەپەرقۇلمۇ تەقدىرگە تەن بېرىپ، ئۆز تىرىكچىلىكىنى قىلىۋەردى. بالىنى بولسا، مىلتىق تۇتالايدىغان بولغاندىن باشلاپ، ئوۋچىلىققا ئۆگىتىپ كېلەتتى. ئامان-

قوٚل يىگىتلىك دەۋرىگە يەتكەندە، ئۇستا مەرگەن بولۇپ قالدى. بىر كۈنى دادىسى ئۆزىنىڭ بىردىنبىر قىممەتلىك بايلىقى بولغان كونا قارا مىلتىقنى ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ، «بالام، مەن قېرىپ قالدىم، ئەمدى ئۆزۈڭ بىر نېمە قىل. خۇدايىم بەرىكەت بەرسە، قەرزلەرنى ئۈزۈپ، تويلۇقۇڭنىمۇ راسلاپ ئالۇرمىز» دېدى. شۇنىڭدىن بۇيان، ئامانقۇل كەسپىي ئوۋچى بولۇپ قالدى. بەزىدە ئىككى — ئۈچ كۈنلەپ ئۆيگە قايتمايتتى. بۈگۈن ئۇ ئىككى كۈنلۈك ئوۋدىن قايتىپ كېلىۋېتىپ، بايىقى ئېيىق ۋەقەسىگە ئۇچرىغانىدى.

3

ئامانقۇل بايىقى قىز بىلەن يۇرت ئىچىگە كىرگەندە، ئاندا — ساندا چىراغلار يېنىپ، ئىتلار ھاۋشىماقتا، قوي — قوزىلار مەرشمەكتە ئىدى. ئۇن تۆت كۈنلۈك تولۇن ئاي يەر — جاھاننى كۈندۈزدىكىدەك يورۇتۇپ تۇراتتى.

ئۇلار مەلىنىڭ ئەڭ چېتىدىكى ئۆيگە يېقىنلاشقاندا، ھاۋشىپ كېلىۋاتقان «قارا يىلپىز»①ئۆز ئىگىسىنى تونۇپ، جىم بولدى — دە، قۇيرۇقىنى شىپاڭشىتىپ كېلىپ، ئامانقۇلنىڭ تېرە شالۋۇرىنى پۇراشقا باشلىدى. سەپەرقۇل بىلەن رەۋىخان موماينىمۇ ئۆيدىن چىقىپ كەلدى. بۇ، تاملىرى تاش — لاي بىلەن قوپۇرۇلغان ئاددىي بىر ئۆي ئىدى. ئۇنىڭ ئۇدۇلىدا بىر كىگىز ئۆي ئاپئاق ئايدىڭدا خۇددى بوز گۇمبەزدەك چوقچىيىپ تۇراتتى. قېرىلار ئامانقۇل بىلەن ئېسەنلىشىۋېتىپ، ئاتتىن چۈشۈۋاتقان قىزغا ھەيران بولغان-

① ئامانقۇل ئۆزىنىڭ ئىتىنى شۇنداق دەپ ئاتايتتى.

دەك قاراشتى.

— مېھمان باشلاپ كەلدىم، — دېدى ئامانقۇل كۈلۈمسىرەپ، قىزىمۇ قېرىلارغا نازۇك بىر ھەرىكەت بىلەن تەزىم قىلدى.

— ھارمىغايلا، ئايلا①قىزىم، — دېدى رەۋشخان موماي قىزنىڭ يېنىغا كېلىپ، سەپەرقۇل قىزنىڭ كەمزۇلىدا پارقىراپ تۇرغان ئۇششاق تەڭگىلەرگە قاراپ، بىر زامانلار ئالتاي يايلاقلىرىدا كۆرگەن قازاق كېلىنچەكلىرىنى ئېسىگە ئالدى ـ دە، ھەيران بولۇپ تۇرۇپ قالدى. ئاندىن قىزغا يېقىن كېلىپ: «خۇش كەپسىز قىزىم» دېدى.

قىز قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ بوۋايغا سالام قىلدى. سەپەرقۇل «ھەي مومىسى، بۇ ئايلا قىزىمنى كىگىز ئۆيگە باشلا» دەپ قويۇپ، ئات بىلەن ھەپىلىشىپ كەتتى ۋە «ئېيىقمۇ ئاتتىڭمۇ تېخى، خوي ئىش قىپسەنغۇ! ماڭ ئەمدى سەنمۇ ھاردۇق ئال» دېدى ئامانقۇلغا.

قىز قارا چىراغ يورۇقىدا، كونا بولسىمۇ پاكىز يىغىشتۇرۇلغان كىگىز ئۆينىڭ ئىچىگە كۆز يۈگۈرتۈپ چىققاچ، ئۆز ئۆيىگە كېلىپ قالغاندەك يېقىنلىق ھېس قىلاتتى.

— ئوت قالاپ بېرەي، كىيىملىرىنى قۇرۇتۇۋالسىلا، قىزىم، — دېدى موماي ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۈچ پۇتلۇق تۆمۈر ئوچاققا ئوت يېقىۋېتىپ. قىز غەمكىن كۈلۈپ، مومايىنىڭ يېنىغا ئولتۇردى، «ھە، ئېيتماقچى، بۇ ئايلا قىزىمنىڭ ئېتى نېمىكىن؟» دەپ سورىدى موماي ئوتنى پۈۋلەۋېتىپ.

— ئايسۇلۇ.

— ۋاي قىزىم، ئاتلىرى خۇيمۇ چىرايلىق ئىكەن. ئۆزلە

① ئايلا — بۇ سۆز قۇمۇل شېۋىسىدە «خانقىز»، «خېنىم قىز» مەنىلىرىدە، ھەتتا ئىسىم ئورنىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، ئابلاخان، چوڭ ئايلا دېگەندەك.

كىمنىڭ قىزى؟

قىز جاۋاب بەرمەي جىم ئولتۇراتتى. بىر چەتتە ئولتۇرغان ئامانقۇل گەپكە ئارىلىشىپ:

— ئىنە①، تولا گەپ سوراپ مېهماننىڭ كۆزىگە كىرىۋالماي، ئاۋۋال بىزگە چاي بەرسەڭچۇ، — دېدى.

— ۋاي شورۇم قۇرغۇر! دېمىسسمۇزە، راست ئەمەسمۇ؟ ئادەم دېگەن نېمە قېرىغاندا زىيادە گەپلىك بوپقالىدىكەن، بالام. بۈگۈن سېنى كەپقالىدۇ دەپ كۆجە قاينىتىپ قويۇۋىدىم. هازىرلا ئىسسىتاي، — دېدى موماي چىقىپ كېتىۋېتىپ.

تاغ پىيىزى ئارىلاشتۇرۇلۇپ قاينىتىلغان ئارپا كۆجىسى ناھايىتى مەززىلىك ئىدى... داستىخان يىغىلغاندا، سەپەرقۇل ئوغلىدىن ئېيىقنى قانداق قىلىپ ئېتىۋالغانلىقىنى سورىدى. ئامانقۇل بولغان ۋەقەنى تەلتۆكۈس سۆزلەپ بەردى.

— خۇدا ساقلىغاننى بۆرە يېمەس، يەي دېسىمۇ چىشى ئۆتمەس دېگەن شۇ. بۇ قىزىمنىڭ تەلىيى بار ئىكەن، — دېدى سەپەرقۇل.

— ئېتىمۇ چىرايلىق ئىكەن، ئايسۇلۇ دېيدۇ، — دەپ يېقىملىق كۈلدى موماي.

— ئايسۇلۇ، — دېدى سەپەرقۇل ئۆز گۇمانىنىڭ تامامەن توغرا بولۇپ چىققانلىقىغا خۇشال بولۇپ، — قازاقچىدا چىرايلىقنى «سۇلۇ» دېيدۇ، شۇنداقمۇ قىزىم؟ سىز ئالتاي ياقتىن كەلگەن ئوخشىمامسىز؟

قىز جاۋاب بەرمەي، بىگىز بارمىقى بىلەن كىگىزنى تاتىلاپ جىم ئولتۇراتتى. سەپەرقۇل كۈلۈپ قويدى — دە، ئەمدى بۇ

---

① ئىنە — ئانا.

قىزنىڭ چوقۇم بىر چوڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىغانلىقىنى، ھازىرچە ياتسىراپ ئۆز دەردىنى ئېيتالمايۋاتقانلىقىنى پەملەپ، ئاتىلارچە مېھرىبانلىق بىلەن مۇنداق دېدى:

— بوپتۇ قىزىم، قەيەردىن كەلگەن بولسىڭىز مەيلى، سىز بىزگە خۇدايى قوناق. مەن ياش چاغلىرىمدا سىلەرنىڭ سۈت — قىمىزىڭلارنى كۆپ ئىچكەن، تۇز — تەمىڭلارنى كۆپ يېتىغان. بۇ ياخشىلىقنى بىر ياندۇرسام دەپ تىلەيتتىم. خۇدا بۈگۈن ئارزۇيۇمغا يەتكۈزگەن ئوخشايدۇ.

قىزنىڭ كۆزلىرىدىن تاراملاپ ياش تۆكۈلۈپ كەتتى. رەۋەخان موماي ئۇنىڭ باش — كۆزىنى سىلاپ، ئۆزىمۇ كۆز يېشى قىلىشقا باشلىدى.

— بولدى قىل مومىسى، ئەمدى بۇ ئايلا قىزىمىمۇ ئارام ئالسۇن، — دېدى بوۋاي ئامانقۇل بىلەن ئۆيدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ.

ئەتىسى ئەتىگەندە، رەۋەخان موماي قىزنىڭ چاچلىرىنى تاراپ، ئۆزىنىڭ قىز تويىدا كىيگەن كىمخاپ جىيەكلىك گۈللۈك دۇخاۋا دوپپىسىنى ئۇنىڭغا كىيگۈزۈپ قويدى. دوپپا قىزغا شۇنداق ياراشتىكى، بىر قاراشتا ئۇ ئۇيغۇر قىزىنىڭ ئۆزىلا بولۇپ قالغانىدى. موماي ئۇنىڭ سۇمبۇل چاچلىرىغا، ئىنچىكە قارا قاشلىرىغا، ئۇزۇن كىرپىكلىرى بىلەن بوتا كۆزلىرىگە، نېپىز لەۋلىرى بىلەن ئالمىدەك يۇملاق يۈزىگە قاراپ، «ياﺋاللا، ئەجەبمۇ چىرايلىق تۆرىلىپتىكەن، ئاسماندىكى ئاينىڭ ئۆزىلا» دەپ ئويلاپ: «جېنىم بالام، ئۆزلىرى ئايقىز دېسەم بولغۇدەك، ئايغىلا ئوخشايدىكەنلا» دېدى. قىز مومايىنىڭ گېپىنى چۈشەندى. ئۆزىنىڭ پاجىئەلىك سەرگۈزەشتلىرى ۋە پايانسىز چۆلدە كېتىۋېتىپ، تۈن قاراڭغۇسىدا يولدىن ئاداشقان يولۇچىنىڭكىدەك نامەلۇم تەقدىرى تۇپەيلى، ئۆز

ئىسمىنى ئۆزگەرتىۋېلىشنىڭ لازىملىقىنى ئويلاپ رازىلىق بىلدۈر-
دى. ئاخشىمى ئاش ئىچىۋېتىپ، رەۋىخان موماي بوۋاي بىلەن
ئوغلىغا بۇ گەپنى ئېيتىپ بەرگەندە ھەممىسى كۈلۈشۈپ كەتتى.
— ھەي مومىسى، — دېدى سەپەرقۇل خۇش چاقچاقلىق
بىلەن، — سېنىڭزە، دېمەيدىغان گېپىڭ، چالمايدىغان دېپىڭ
يوق. ئايقىز دېگىنىڭغۇ تازا بوپتۇ. ئەمما بۇ قىزىمنىڭ ئۆزىگە
پىسەنت كېلەرمىكىن؟ قانداق قىزىم، بۇ ئات سىزگە ياقامدۇ؟
قىز غەمكىن كۈلۈپ قويدى. شۇنداق قىلىپ، قىزنىڭ ئېتى
ئايقىز بولۇپ قالدى.
ئايقىز شۇ كۈندىن باشلاپلا، ئۆي يىغىشتۇرۇش، قازان —
قومۇچ يۇيۇش ۋە سېغىن قىلىشتىن تارتىپ، قۇرۇت قۇرۇتۇشقىچە
بولغان ھەممە ئىشلارنى قىلىشقا كىرىشتى. ئۆي ئىگىلىرىنىڭ
خۇشاللىقى ئىچ ـ ئىچىگە سىغمايتتى؛ بىراق، ئايقىزنىڭ كۆڭلى
دائىم سۇنۇق يۈرۈشنى ۋە يات ـ پاتلا ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ،
ئاھ چېكىشنى كۆرۈپ ئىچى پۇشاتتى. خالىيراق قالغان كەزلىرىدە
«بۇ زادى نېمە بولغان قىزدۇ، ئۇقۇپ باقساق بولاتتى» دېيىشىمۇ،
ئۇنى ئاياپ، سوراشقا پېتىنالمايتتى. قىزنىڭ بۇ ئەھۋالى، بولۇپمۇ
ئامانقۇلغا قاتتىقراق تەسىر قىلاتتى. ھېلىقى ئېيىق ۋەقەسى بولغان
كۈنى، قاتتىق يامغۇر يېغىۋاتقاندا، قىز بىلەن قارىغاي تۈۋىدە
يانمــۇيان ئولتۇرغان سائەتتىن باشلاپ، ئامانقۇلنىڭ قەلبىدە ئاجا-
يىپ بىر ھېس پەيدا بولغانىدى. قىزنى ھەر كۆرگەندە، يۈرىكى
«جىغ» قىلىپ كېتەتتى ـ دە، دەرھال يەرگە قارىۋالاتتى، قىزنىڭ
سەل ـ پەل ئېچىلىپ يۈرگىنىنى كۆرسە، خۇشال بولغۇسى
كېلىپ، ئاھ چەككىنىنى ئاڭلىسا، پۈتۈن ۋۇجۇدى تىترەپ كېتەت-
تى. شۇنداق قىلىپ، ئون ـ يىگىرمە كۈن ئۆتۈپ كەتتى.
ئايقىزنىڭ ئاسماندىن چۈشكەندەك پەيدا بولۇپ قېلىشى،
قولۇم ـ قوشنىلار بىلەن ئەلە ـ مەلىنى تېخىمۇ ھەيران قىلدى.

بەزىلەر يىراق ــ يېقىندىن ئەجەبسىنىپ قارايتتى، بولۇپمۇ، ئايال-لارغا بولۇپ بەردى. بەزىلىرى بىرەر باھانە بىلەن رەۋشەنخان موماينى گەپكە سېلىپ كۆرەتتى. رەۋشەنخان موماي بولسا، باشتا دېيىشىۋالغىنى بويىچە، ئاددىيلا قىلىپ، بارىكۆلدىكى بىر تونۇشىمىزنىڭ قىزى دەپ جاۋاب بېرەتتى. لېكىن بۇنىڭغا ھېچكىم ئىشەنمەيتتى.

«ئاچ نېمىنى يېمەيدۇ، ئەل نېمىنى دېمەيدۇ» دېگەندەك، ئاخىر ھەرخىل گەپ ــ سۆزلەر چىقىشقا باشلىدى. بەزىلەر «ئامان-قۇلغا بىر تاغ پەرىسى ئۇچقىشىپتۇ» دېسە، بەزىلەر «ئېيىق ئەپقې-چىپ كەلگەن قىز ئىكەن، ئامانقۇل قۇتقۇزۇۋاپتۇ، ئەمدى ئامانقۇلغا تەگكۇدەك» دېيىشەتتى. بەزى ئاق كۆڭۈل كىشىلەر: «ھەر نېمە بولسا بۇ بىچارىلەر كىمنىڭ ئالدىغا قىز سوراپ باراتتى» دېسە، بەزى كۆڭلى قارىلار: «ئامانقۇل بىر قازاق قىزىنى ئوغرىلاپ كەپتۇ، پۇلى يوق ئاشىق، تەييارغا مەشۇق دېگەن شۇ» دېيىشەتتى. بەزى ھالىلىق ئائىلىلەرنىڭ يىگىتلىرى تارلىق قىلىپ، «پەرىدەك قىزنىڭ ئامانقۇلدەك يالاڭتۆشنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغىنىنى قارىـ-مامدىغان» دەپ نىيىتىنى بۇزۇشقا باشلىدى. بولۇپمۇ، نىياز دور-غىنىڭ ئەركە ئوغلى خامۇشبەگنىڭ پەيلى ھەممىدىن يامان ئىدى.

ئايىقىز بولسا، تېخىچىلا سىر بەرمەي، ئاھ ــ ئۇھ چېكىپ يۈرەتتى. بىر كۈنى رەۋشەنخان موماي سەپەرقۇلغا مۇنداق دېدى:

ــــ دادىسى، بۇ ئىش بولمىدى. مۇنداق ئۆتۈۋېرىپ، بۇ ئايلا قىزىم ئاغرىپ ــ تارتىپ قالمىغاي يەنە. ئۆزلە گېپىنى خېلى ئوبدان ئۇقۇدىغان بولغاندىن كېيىن، سوراپ باقمامدىلا. نېمە دەردى بولسا، ئىلاجىنى قىلمايمىزمۇ؟

ــــ راست ئېيتىسەن موممىسى، ــــ دېدى بوۋاي، ــــ مېنىڭمۇ ئىچىم پۇشۇپ كەتتى. بۇ گوۋالغا① قاراپ، يۈرەك ــ باغرىم ئېزىلىپ

---

① گوۋال ــــ ئۇۋاللىققا ئۇچرىغان بىچارە.

كېتىۋاتىدۇ. مەن بار يەردە سەن گەپ ئېچىپ باق، نېمە دەركىن.

بىر كۈنى ئايقىز ئۆچكە تىۋىتىدىن يىپ ئېگىرىپ ئولتۇرغان-ىدا، رەۋىخان موماي مۇنداق دېدى:

— جېنىم بالام، مېنىڭ قىزىم يوق ئىدى. خۇدايىم ئۆزلەنى ئاسماندىن چۈشۈرۈپ بەردى. قاراڭغۇ ئۆيگە چىراغ يېقىلغاندەك، ئۆزلە بىلەن ئىچ ــ قارنىمىز ئېچىلىپ قالدى. ئېيتسىلاچۇ، ياخشى كۈننىڭ يامىنىدا بىزنى تاشلاپ، كېتىپمۇ قالۇرلامۇ؟

ئايقىز بىردىنلا مومايىنىڭ بوينىغا ئېسىلىپ، ئۈن سېلىپ يىغلىۋەتتى. مومايمۇ كۆز يېشى قىلىپ ئاق لېچەكنىڭ ئۇچى بىلەن قىزنىڭ يېشىنى سۈرتەتتى. بىر هازادىن كېيىن ئايقىز ئۆز سەرگۈزەشتىسىنى سۆزلەشكە كىرىشتى.

ئىككىنچى باب

ئايقىزنىڭ سەرگۈزەشتلىرى

ئادەم — ئەڭ چۈرۈك قومۇش. بىر تامچە سۇمۇ ئۇنى ئۆلتۈرۈپ قويۇشى مۇمكىن. ئەمما، ئۇ پىكىر قىلغۇچى قومۇش بولغاچقا، ئۆلۈمنى چۈشىنەلەيدۇ ۋە ئۆز قاتىللىرىدىن ئۇستۇن چىقىدۇ.

— پاسكال بلېز①

1

مەلۇم بولدىكى، بۇ قىز مورى تاغلىرىدا ياشايدىغان ھاللىق بىر چارۋىچىنىڭ يالغۇز قىزى ئىكەن. مۇھەببەت ئىلاھى ئۇنىڭ قەلبىنى ئۆزلىرىنىڭ مالچىسى يېتىم ئوغۇل جۇماتايغا باغلاپتۇ. ئۇلار قازاق خەلق چۆچەكلىرىدىكى «قوزى كۆرپەش بىلەن بايان سۇلۇ» غا ئوخشاش ئىشق ـ مۇھەببەت ئوتىدا كۆيۈپ يۈرىدىكەن. جۇماتاي ئۆز قولىنىڭ قىسقىلىقىدىن قىزغا ئەلچى كىرگۈزەلمەي،

① پاسكال بلېز — مىلادى 1623 — 1663 ـ يىللىرى ياشىغان مەشھۇر فرانسۇز پەيلاسوپى.

بەر قاتتىق، ئاسمان ئېگىز بولۇپ يۈرگەندە، چىڭگىل دېگەن يۇرتتىكى بىر ئوكۇرداي①بۇ قىزنى ئۆز ئوغلىغا سورىتىپتۇ. قىزنىڭ دۇنيا پەرەست دادىسى نۇرغۇن «قالىن مال»②بەدىلىگە ماقۇل بوپتۇ. قىزنىڭ يىغىسىغا چىدىيالمىغان ئانىسى ھەرقانچە تىركىشىپ كۆرسىمۇ، گېپىنى ئۆتكۈزەلمەپتۇ. توي كۈنلىرى يېقىنلاشقاندا، قىز جېنىدىن تويۇپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالماقچى بوپتۇ. جۇماتاي بۇنى سېزىپ قېلىپ، ساپ مۇھەببەت ئۈچۈن ياشاش يولىنى تېپىشنى، ئەگەر قىز لايىق كۆرسە، يىراق بىر ياقا يۇرتقا قېچىپ كېتىشنى تەكلىپ قىپتۇ. جۇماتاينىڭ ئېيتىشىچە، كۈنچىقىش تە-رەپتىكى قۇمۇل دېگەن يۇرتنىڭ تاغلىرىدا بىپايان يايلاقلار بار، ئۇ يەردە بۇلارنى تونۇيدىغان كىشىمۇ يوق ئىكەن. قىز بۇ گەپلەر-نى ئاڭلاپ، ماقۇل بوپتۇ ـ دە، ئىككى ئات تەييارلاپ، بىر كېچىسى ھېچكىمگە تۇيدۇرماي يولغا چىقىپتۇ. بىرقانچە كۈنلەر چۆل ـ باياۋان، تاغۇ دەشتلەرنى كېزىپ، مۇشۇ تاغقا (نېرىنكىرغا) ئۇلاش-قاندا، ئۈچ ئاتلىقنىڭ ئىز قوغلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قاپتۇ. تەۋەككۈل دەپ تاغقا يامىشىپ، قاپ بەلگە چىققاندا، ئۈچ ئاتلىق قوغلىشىپ كېلىپ ئارقا ـ ئارقىدىن ئوق ئۈزۈپ، ئاتلىرىنى يىقى-تىپتۇ (مەقسىتى تىرىك تۇتۇش بولسا كېرەك). جۇماتاي بىلەن ئايقىز ئۇدۇل كەلگەن تاشلارنى دومىلىتىشقا باشلاپتۇ. تاش تاشقا تېگىپ، دەھشەتلىك بىر گۈلدۈرلەش ۋە قويۇق چاڭ ـ توزان ئىچىدە ھېلىقىلار جىمىپ قاپتۇ. جۇماتاي ئۇلارنى ئۆلدى دەپ ئويلاپ، ئات ـ قوراللىرىنى ئېلىشقا ماڭغاندا، بىر ئوق كېلىپ جۇماتاينى يىقىتىپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، ھېلىقىلارنىڭ بىرى يەنە ئۆمىلەپ كېلىۋاتقۇدەك. ئايقىز غەزەپ بىلەن يەنە تاش دومىلىتىشقا

① ئوكۇرداي — قازاقچە «مىڭبېگى» دېگەن سۆز.
② «قالىن مال» — قازاقچە «تويلۇق» دېگەن سۆز.

باشلاپتۇ. بىر چاغدا ھېلىقى ئەبلەخنىڭمۇ تاش ئاستىدا ئۆلۈپ ياتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ. ئايقىز جۇماتاينىڭ يېنىغا كەلسە، ئۇ قىپقىزىل قانغا مىلىنىپ ياتقۇدەك. قىز: «جۇماتاي، جۇماتاي!» دېگىنىچە، ئۆزىنى ئۇنىڭ ئۇستىگە تاشلاپتۇ. جۇماتاي: «سۆيۈملۈكۈم، مېنى كەچۈر. ئاتا ـ ئاناڭ ۋە يۇرتۇڭدىن ئايرىپ، سېنى ئېغىر كۈنلەرگە قويدۇم. تەقدىر شۇنداق بولسا كېرەك، مەندىن رازى بول!» دېگەن گەپلەرنى ئېيتىپ، بېلىدىكى تاسما بەلۋېغى بىلەن پىچىقىنى قىزغا بېرىپتۇ ـ دە، قىزنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ كۆز يۇمۇپتۇ. ئايقىز چاچلىرىنى يۇلۇپ، ياقىسىنى يىرتىپ، بىردەم ھوشىدىن كەتكەندەك بوپتۇ. ئاندىن، «ئەمدى بۇ جاننىڭ ماڭا نېمە كېرىكى بار» دەپ، جۇماتاينىڭ جەسىتىنى قۇچاقلىغان پېتى پىچاقنى ئۆز كۆكسىگە سالماقچى بولغاندا، ئەلەم ۋە غەزىپكە تولغان ياش يۈرىكىدىن بىر سادا ئاڭلانغاندەك بوپتۇ:

«توختا! سۆيۈملۈكۈڭ جۇماتاي بۇ پىچاقنى ئۆزۈڭگە سال دەپ بەردىمۇ؟ ياق، ياق! قىساس ئال دەپ بەردى، قىساس! قىساس! قىساسنى كىمدىن ئالىسەن، كىمدىن؟ ئۇكۇردايدىنمۇ؟ — ھە، ئۇكۇردايدىن! شۇ ئۇكۇردايغا ئۇخشىغانلاردىن! قاچان؟ — كۈن ئۆزۈن، بىر كۈن بولمىسا، بىر كۈن قىساس ئالىسەن. شۇڭغىچە ياشاش كېرەك، ياشاش! ياشاش ئۈچۈن، ئەل بار يەرگە بېرىش كېرەك. ئەل كۆپ، ئەلنىڭ قويىنى كەڭ. ساڭا خەيرخاھ كىشىلەر چىقىپ قالىدۇ، ياردەم قىلىدۇ، ئەلنى تاپ، ئەلنى!...»

شۇنىڭدىن كېيىن، ئايقىز جۇماتاينىڭ جەسىتى ئۈستىگە تاشلارنى قىرلاپ قەبرە ياساپتۇ. ئاندىن تاش قەبرىنى بىرنەچچە قېتىم چۆرگىلەپ چىقىپ، ئۆز سۆيۈملۈكى بىلەن مەڭگۈلۈككە ۋىدالىشىپتۇ، تاغ ـ قىرلاردىن ئېشىپ جىلغىغا چۈشۈپتۇ. شۇنداق

قىلىپ، بىر كېچە، ئىككى كۈندۈز جان ساقلاپ كېلىۋاتقاندا، ھېلىقى ئېيىق ۋەقەسىگە ئۇچراپتۇ.

شۇ گەپلەردىن كېيىن، رەۋشخان موماي ئۆزىنى ئاران تۇختىتىپ يىرىك ئالىقانلىرى بىلەن ئايقىزنىڭ مەڭزىدىكى ياشلارنى سۈرتۈشكە باشلىدى ۋە مۇنداق دېدى:

— ۋاي يەر يۇتقۇرلار! بىچارە قىزنىڭ مۇشتۇمدەك بېشىغا تاغدەك ئېغىر كۈنلەرنى سالغىنىنى قارىمامدىغان! خۇدايىم جازاسىنى بېرەر.

— شۇنداق، — دېدى سەپەرقۇل، — بۇ ئالەم ئۇزۇن ئالەم، ئاينىڭ ئون بەشى قاراڭغۇ بولسا، ئون بەشى يورۇق. ھەرگىز غەم يېمەڭ قىزىم. بىرىنچى خۇدا، ئاندىن قالسا، بىز بار، يۇرت بار، ئۆزىمىز گاداي بولغان بىلەن كۆڭلىمىز باي. زامان تار بولغان بىلەن قويىمىز كەڭ. مەن سىزگە ئاتىڭىز ئورنىدا ئاتا، بۇ موماي ئانىڭىز ئورنىدا سىزگە ئانا. تاپىنىڭىزغا كىرگەن تىكەن بىزنىڭ كۆزىمىزگە كىرسۇن.

ئايقىز ياشلىق كۆزلىرى بىلەن ئۇلارغا تەكشى قاراپ، «سىزدىرگە راقمېت!» دېدى.

— دادا، — دېدى ئامانقۇل، جىددىي بىر ئاھاڭدا، — رەھمەتلىك جۇماتاينىڭ سۆڭىكىنى تېپىپ كېلىپ، بۆلەكتىن يەرلىككە قويساقمىكىن!

— خويمۇ ئوبدان ئويلاپسەن، مەنمۇ شۇنى خىيال قىلىۋىدىم. ئەتىلا قوشنىلاردىن ئىككى ئات سوراپ، ئۇچىمىز بارايلى. بۇ ئايلا قىزىم بولغاندىكىن، تاپالۇرمىز دەيمەن، — دېدى سەپەرقۇل.

ئامانقۇل ھازىرلا ئات سوراپ قويۇشقا ماڭماقچى بولۇپ تۇرغاندا، ئايقىز گەپ باشلاپ، بۇ پىكىرگە قوشۇلمايدىغانلىقىنى

ئېيتتى. ئۇنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، ئۆز يۇرتى بولغاندا، بىر قېتىم ئۆتكەن يەردىكى ھەربىر تاش، ھەربىر تال گىياھمۇ يادىدا قالغان بولاتتى. ئەمدى بولسا، بۇ ناتونۇش يەرلەردىن ھېلىقىدەك ئەھۋالدا ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن، جۇماتاي ياتقان يەرنى تاپالىشى ناتايىن ئىكەن.

ئامانقۇل ئۇ تاغنىڭ بىرەر بەلگىسىنىلا دەپ بەرسە، جۇماتاي ياتقان يەرنى تېپىشنىڭ تەس ئەمەسلىكىنى ئېيتىپ، ئۆز پىكرىدە قاتتىق تۇرۇۋالدى. ئايقىز ئۆز كۆڭلىدە جۇماتايىنىڭ سۆڭىكىنى ئەكېلىپ، مۇشۇ يەردە دېپنە قىلىشنى ناھايىتى خالاپ تۇرسىمۇ، بىرىنچىدىن، ئۇلارغا ئاۋارىگەرچىلىك تېپىپ بېرەرمەنمىكىن، ئىككىنچىدىن، ئەل ــ يۇرت ئىچىدە گەپ ــ سۆز تېخىمۇ كۆپىيىپ كېتەرمىكىن دەپ، يەنىلا بارماسلىقنى تەكىتلەپ تۇرغاندا، سەپەرقۇلنىڭ سىرداش دوستى ۋە قوشنىسى نۇرۇل بوۋاي ئۆيگە كىرىپ كەلدى، سەپەرقۇل ئۇنى كۆرۈپ ناھايىتى خۇشال بولدى ــ دە، ئايقىزنىڭ پۈتۈن سەرگۈزەشتىسىنى سۆزلەپ بېرىپ، ئاخىرىدا باياتىن تالاش بولۇۋاتقان ئىش توغرىسىدا ئۇنىڭدىن مەسلىھەت سورىدى. نۇرۇل بوۋاي ئاپئاق ساقاللىرىنى سىلاپ ئولتۇرۇپ مۇنداق دېدى:

ــ بۇ ئايال قىزىم ئوبدان ئويلاپتۇ. دەرۋەقە، ئۇ رەھمەتلىكنىڭ سۆڭىكىنى يۆتكەپ كېلىپ، بۇ يەردە بۆلەكتىن دېپنە قىلساق، يەنە بىر مۇنچە گەپ ــ سۆز چىقىدۇ. ئاخۇنۇملار شېھىت نەدە ياتسا، جەننەتنىڭ قوۋۇقى شۇ يەردىن ئېچىلىدۇ دېيىدىكەن، ئىلاھىم شۇنداق بولۇر، ئەممازە، ئۇنىڭ ياتقان يېرىنى قانداقلا بولمىسۇن تېپىپ، قەبرە قوپۇرۇپ قويۇش كېرەك. مېنىڭ مەسلىھەتىم شۇ.

ھەممەيلەن بۇ پىكىرگە قوشۇلدى. نۇرۇل بوۋاي ئۆزىنىڭ قىرچاڭغۇسىنى بېرىپ تۇرىدىغان بولدى. ئامانقۇل يەنە بىر ئات

تېپىپ قويدى. ئەتىسى تاڭ ئېتىش بىلەن ئاتا ـ بالا ئىككىيلەن ئايقىز بىلەن يولغا چىقتى. ئۇلار مەرھۇم جۇماتاي ياتقان يەرنى مىلىك تەستە تېپىپ، تاش بىلەن پۇختا بىر قەبرە قوپۇرۇپ قويۇپ، شۇ كۈنى يېرىم كېچىدە قايتىپ كېلىشتى.

— ئەتە ھېلىقى ئالا ئوغلاقنى سويۇپ، رەھمەتلىك جۇماتايغا ئاتاپ نەزىر ئۆتكۈزەيلى، — دېدى سەپەرقۇل ئاتتىن چۈشۈۋېتىپ.

جامائەت نەزىردىن يېنىپ، ئۆي ئىگىلىرى يالغۇز قالغاندا، ئايقىز كەمزۇلىنىڭ ئىچىدىن جۇماتاينىڭ تاسما بەلۋېغى بىلەن پىچىقىنى چىقىرىپ، ئامانقۇلغا ئىككى قوللاپ سۇندى ـ دە، «بۇ، سىزگە ئىستەلىك بولسۇن. سىزنىڭ قولىڭىز، مېنىڭكىدىن كۈچتى، جانا ئۇزۇن!» دېدى.

تاسما بەلۋاغ بىلەن پىچاقنى ئېلىۋېتىپ، ئامانقۇلنىڭ قوللىرى ئىختىيارسىز تىترەپ كەتتى. يۈرىكى گۈپۈلدەپ سېلىپ، تومۇرلىرى كۆپچۈپ كەتكەندەك تۇيۇلدى، ئۇ، پىچاقنى غىلاپتىن چىقارغاندا، كىگىز ئۆينىڭ تۈڭلۈكىدىن كىرىۋاتقان كۈن شولىسى بىلەن پىچاقنىڭ يۈزى ۋال ـ ۋۇل قىلىپ، ئۆينىڭ ئىچى تېخىمۇ يورۇپ كەتكەندەك بولدى. ئامانقۇل پىچاقنى لەۋلىرىگە تەگكۈزۈپ مۇنداق دېدى:

— ئۇقتۇم، بۇ پىچاق مېنىڭ ئۆمۈرلۈك ھەمراھىم بولىدۇ. مەن ئۇنى قانداق تۇتۇشنى ئوبدان بىلىمەن.

رەۋشەنخان موماي كۆزىگە لىققىدە ياش ئېلىپ ئايقىزنى باغرىغا تارتتى.

2

شۇنىڭدىن باشلاپ ئايقىزمۇ ئۆتكەن ئىشلارنى بىرئاز ئۇنتۇغاندەك ئېچىلىپ يورىدىغان بولدى. كۈنلەر ۋە ئايلار ئۆتكەنسېرى،

گەپ ـ سۆزدىمۇ قىسلماي ئۆي ئىگىلىرى بىلەن خېلى ئازادە مۇگدىشالايدىغان بولۇپ قالدى. بوۋاي بىلەن مومايىنىڭمۇ كۆڭلى ئارام تېپىپ، ئۇلار بۇ ئۆز ئايىغى بىلەن كەلگەن قۇتلۇق كېلىنىنىڭ مەرىكىسىنى قاچان ۋە قانداق ئۆتكۈزۈش غېمىگە چۈشكەنىدى. ئامانقۇل بولسا، ئۆزىنى دۇنيادىكى ئەڭ بەختىيار كىشلەرنىڭ بىرى ھېسابلاپ، خۇشاللىقىدىن نېمە قىلىشىنى بىلمەيتتى.

شۇ ئارىدا، بىر ئاخشىمى نىياز دورغىدىن ئەلچى كېلىپ، ھەممىنىڭ ئارامىنى بۇزدى. ئەلچىنىڭ ئېيتىشىچە، دورغىنىڭ ئەركە ئوغلى خامۇشبەگ بۇ قازاق قىزىغا كۆيۈپ قاپتىمىش. ئۇنى ئېلىپ بەرمىسە، دورغىنىڭ بېشى ساقايمىغۇدەك. شۇڭا رەۋىخان مومايىنىڭ ھازىرلىق كۆرۈپ قويۇشى لازىم ئىمىش. ئەتە ئاخشام ئوشۇر ئىمام نىكاھ ئوقۇغىلى كەلگۈدەك، نىكاھدىن كېيىن قىزنى كۆچۈرۈپ كەتكۈدەك.

— بۇ نېمدېگەن گەپتۇ؟ — دېدى سەپەرقۇل ئەلچىگە كايىپ، — بۇ قىز ياقا يۇرتتىن كەلگەن مۇساپىر بولغان بىلەن، ھازىر مېنىڭ قىزىم. خۇدايىم ماڭا بەرگەن قىز. دورغامزە، بۇ قىزنىڭ ئىگىسى يوق، نېمە قىلسام قىلىمەن دەمدىكەن. ھېچنېمە- دىن ھېچنېمە يوق، نىكاھ ئوقۇتۇپ، كۆچۈرۈپ كەتكۈدەك تېخى! گۇرۇچنىڭ خەۋىرى يوق، سەۋزەم دەم يەپتۇ دېگەن شۇكەنزە!؟

— ھاي سەپەرقۇل ئاكـا، — دېدى ئەلچـى، — نېمە دەۋاتىلا؟ دورغا كىم، ئۆزلە كىم؟ ھالىمىزغا بېقىپ گەپ قىلساق بولۇرمىكىن، ھېلىغۇ ياقا يۇرتتىن تېنەپ كېپقالغان قازاق قىزىكەن. ئۆز پۇشتىلىرىدىن تۆرەلگەن قىزلىرى بولسىمۇ، دورغام سورىسا، بەرمەيدىغان نېمە ھەددىلىرىدۇ!

— نېمە دېگەنلىرى بۇ؟ — دېدى رەۋىخان موماي، — چېچىم ئاقىرىپ، چىشىم سارغىيىپ، شۇنچە بولغۇچە ئاڭلاپ باقمى-

غان يوچۇنلا گەپلەرنى قىلىدىلاغۇ! نىياز دورغىغا بىپىجىڭدىن چىڭگاڭ غوجاملىق مەنسىپى كېپقاپتىمۇيا؟

— هاي، هاي، شۇتتە①توختاپ قالسىلا بولۇرمىكىن، — دېدى ئەلچى پوپوزا قىلىپ، — ئېشەكتەك بوپقالغان قىزنى نامەھرەم بولىدۇ دېمەي ئۆيگە ئەكىرىۋالغانلىرىنى چىڭگاڭ غوجام ئاڭلايدىغان بولسا، ھەر ئىككىلىرىگە قىرىق غولدا②ئۇرۇشتىن يانمايدۇ.

— ئەمدىزە، شۇ گەپ قالدىمۇ؟ نامەھرەم بولىدىغان نېمە ئىش بوپتۇ؟ خامۇشبەگ خەقلەرنىڭ قىز - جۇگانلىرىنى يىغىۋېلىپ، كېچە - كېچىلەپ مەشرەپ قىلسا نامەھرەملىك بولمايزە، بىر مۇساپىر قىزنى قانىتىم ئاستىغا ئالسام، نامەھرەملىك بولامدىكەن، — دېدى رەۋشخان موماي ئەلچىگە ئۆگۈپ.

شۇگىنچە ئۆزىنى ئاران بېسىپ ئولتۇرغان ئامانقۇل ئورنىدىن دەس قوپۇپ، ئەلچىنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە مۇنداق دېدى:

— خامۇش دېگەن ماڭقا ھەددىنى يىغىپ يۈرسۇن، ئەمدى بۇ قىزنى كۆزلەپتىمۇ؟ بۇ قىزنىڭ تاغدەك ئىگىسى بار، بۇ — تاغدىن تېرىپ كەلگەن موگۇ ئەمەس. بىلىپ قويسۇن. ئۇ ماڭقىنىڭ يەتمىش مومىسىنى كۆرسىتىپ قويماي يەنە.

ئامانقۇل مۇشتلىرىنى چىڭ تۈگۈپ، ھاۋادا پۇلاڭلاتتى.

بولۇۋاتقان گەپلەرنى تالادا ئاڭلاپ تۇرغان ئايقىز ئۆيگە ئۇقتەك ئېتىلىپ كىرىپ، ئەلچىگە مۇنداق دېدى:

— مېنى سىزگە ئايتىپ قويايىن، بۇل ئۆيدان مېنى ھېچكىم تىرىك ئالىپ كېتەلمەيدى. خازىر ئۆلسېمدې، كېيىن ئۆلسېمدې، بارىبىر ئۆلۈم. سىز قوجايىنىڭىزغا شۇنى ئايتىپ قويىڭ.

---

① شۇتتە — شۇ يەردە.
② غولدا — ئۇچ قىرلىق پالاق.

ئەلچى نىمە دېيىشنى بىلمەي ئورنىدىن تۇرۇۋاتقاندا، رەۋە-خان موماي مۇنداق دېدى:

— يوچۇنلا بىر زامانلار بوپكەتتىڭغۇ! «زامانە زورنىڭ، تاماشا كورنىڭ»، «يېتىمنىڭ ئاغزى ئاشقا تەگسە، بېشى تاشقا تېگەر» دېگەندەك، بۇ ئايلا قىزىمنىڭ كۆڭلى ئەمدى بىزە ئارام تاپقاندا، نېمدېگەن دۇشقارچىلىق①بۇ!

كىگىز ئۆينىڭ ئىچى گۆرىستان جىمىلىقىغا چۆمۈلدى. شۇ تاپتا ئۆي ئىگىلىرىمۇ، ئايقىزمۇ «ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك» دېگەن سوئالغا جاۋاب ئويلايتتى. ئايقىز ئۆزىنى بىر ياندا ھېلىقى ئوكۇرداي، بىر ياندا نىياز دورغىدەك ئاچ كۆز بۆرىلەر ئارىسىدا قالغان قوزىچاقتەك ھېس قىلاتتى. نېمدېگەن تار، نېمدېگەن قورقۇنچلۇق جاھان ــ ھە! ئۇ يەرمۇ ئوخشاش، بۇ يەرمۇ ئوخ-شاش. نەگە بارساڭ قازاننىڭ قۇلىقى تۆت دېگەن شۇ بولسا كېرەك. ئەگەر قىز بولۇپ تۆرەلمىگەن بولسا، مۇنداق دىشۋارچىلىق-لارغا دۇچار بولماسمىدىكىن! مۇنداق چاغلاردا، يەرنىڭ ئۈستىدىن ئاستى ياخشىراق. ياق ــ ياق! قانداقلا بولسا، ياشاش كېرەك. سەپەرقۇلدەك ئاق كۆڭۈل ئاتىنى، رەۋەخان مومايدەك مېھرىبان ئانىنى، ئامانقۇلدەك جان كۆيەر، سادىق دوستنى تاشلاپ نەگە بارغۇلۇق؟! ئامانقۇل ئۆزىنىڭ سادىق دوستىلا ئەمەس، بەلكى ... ھە شۇنداق! ئۇنىڭ ئۈستىگە، پۇتىدا چورۇق، ئەگنىدە ياغاق تېرە، بېشى ئارپا، ئىچىشى كۆجە بولسىمۇ، كۆڭلى بۇلاق سۇيىدەك سۈزۈك، ئۆزى خۇددى قازاق خەلقىدەك مېھماندوست ئەل ــ يۇرتنى تاشلاپ نەگە كەتكۈلۈك؟! قاتار ــ قاتار قارىغايلار، چۇرۇق-لاپ ئېقىۋاتقان ئەينەكتەك سۈزۈك سۇلار، قوي ــ قوزىلار بايراپ

① دۇشقارچىلىق ــ دىشۋارچىلىق دېمەكچى.

يۈرگەن بۇ يېشىل مەخمەلدەك بىپايان يايلاقلاردىن يەرنىڭ ئاستى قانداقسىگە ياخشىراق بولسۇن! ئۇنىڭ ئۇستىگە، رەھمەتلىك جۇ-ماتاي جان ئۈزۈۋېتىپ، ئۆز پىچىقىنى نېمىشقا بەرگەندى؟ ئامان-قۇل بۇ پىچاقنى قولىغا ئېلىۋېتىپ نېمە دېگەندى؟ شۇنداق! «ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟» دېگەن سوئالغا ئەڭ ياخشى جاۋابنى ئايقىزنىڭ ئۆزىلا تاپالايدۇ ۋە تېپىشى كېرەك.

ئىتلارنىڭ تۇيۇقسىز قاۋاپ كېتىشلىرى بۇ جىمجىتلىقنى بۇزۇپ، ھەممەيلەننى خىيالدىن ئويغاتتى. ئامانقۇل «يەنە نېمە گەپتۇ» دەپ تالاغا چىقتى.

ئۈچىنچى باب

بوز ئاتلىق كىشى

قىرىسامىمۇ ئۆكۈزدەك بويۇنتۇرۇق بويىنۇمدا،
بالا ـ چاقام مەپتۇنى ھەم قۇلىمەن ئۆيۈمدە،
ئۆيۈم ـ مۈلكۈم، بار ـ يوقۇم بارماق بىلەن سانارلىق،
لېكىن، جاپا ساناقسىز، ئاتەشىندە يانارلىق،
جاپالاردىن نىتەيكىم، ماڭا نىجات يوق ئەسلا!

— كىسائى①

كەڭلىكنى سۆيگەن ئەقىل يۈرەكنى سىقار...

— ئا. س. پۇشكىن

1

ئون نەچچە قەدەم نېرىدا بىر ئاتلىق كۆرۈندى. ئامانقۇل ئاپئاق ئايدىڭدا بوز ئاتنى تونۇپ: «دادا، دادا، قارىغىنا كىم كەپتۇ، ئىلدام بول» دېدى ــ دە، ئاتلىقنىڭ ئالدىغا يۈگۈردى. سەپەرقۇل

① 9 ـ ئەسىردە ياشىغان پارس شائىرى.

بىلەن رەۋىخان موماىلار ئۆيدىن چىققاندا، بوز ئاتلىق كىشى ئامانقۇل بىلەن پاراڭلىشىپ، ئىشىك تۈۋىگىلا كېپقالغانىدى. سەپەرقۇل بۇ ئوتتۇرا بوي، كەڭ غوللۇق، كەكە ساقال، قاتاڭغۇر كىشى بىلەن قۇچاقلىشىپ كەتتى. رەۋىخان موماي «خويمۇ ئوبدان ۋاقتتا كەپتىلا، ئۇكام» دەپ ئۇنى ئۆيگە تەكلىپ قىلدى.

مېھمان قىزىق پاراڭ بىلەن چاي ئىچىپ ئولتۇرۇپ، بېشىدىن كىگىز قالپىقىنى ئالغاندا، ئۇنىڭ قويۇق قاشلىرى ئاستىدىكى قوي كۆزلىرى چىراغ شولىسىدا ئوتتەك پارقىرايتتى. كەڭ ماڭلىيىدىكى چوڭقۇر قورۇقلىرى، ئاپتاپتا قارىداپ كەتكەن يۈزلىرى، قول ــ بىلەكلىرىدىكى كۆپچۈپ چىققان تومۇرلىرى ئۇنىڭ كۆپ جەبىرى ــ جاپا چەككەنلىكىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى.

شۇ ئارىدا، ئامانقۇل بىر تېرە خۇرجۇننى كۆتۈرۈپ كىردى. خۇرجۇننىڭ بىر بېشىدىن ھەرە قوندىقى چىقىپ تۇراتتى. مېھمان خۇرجۇننىڭ ئىككىنچى بېشىدىكى قاتتىق ــ قۇرۇقلار ئىچىدىن ياغلىقىقا تۈگۈلگەن بىرنەچچە كاللەك قەنت بىلەن بىر بۇلۇڭ چاينى چىقىرىپ رەۋىخان مومايىنىڭ ئالدىغا قويغاچ، «ئاز بولسىمۇ بالىلارنىڭ ئاپىسىنىڭ كۆڭلى، ئايلا ئاپا!»[1] دېدى.

رەۋىخام موماي رەھمەت ــ تەزىمىدىن كېيىن، دەرھال قەنتنى چېقىپ، بىر پارچىسىنى ئايقىزغا بەردى.

ــــ بۇ ئايلا قىزىم كىم بولىدۇ؟ ــــ دەپ سورىدى مېھمان.

سەپەرقۇل ئۆتكەن ۋەقەلەرنى باشتىن ــ ئاخىر سۆزلەپ بەردى. ئارىلاپ ــ ئارىلاپ گەپ قىستۇرۇپ ئولتۇرغان رەۋىخان موماي باياراق ھېلىقى ئەلچى بىلەن بولغان گەپلەرنى ئېيتىپ، «قارىسىلا ئۇكام، ئادەمنى مۇنداقمۇزە ئاتىسى ئەتكەن بارمۇ؟» دەپ

---

① ئايلا ئاپا ــ خاناچا دېگەن مەنىدە. جانلىق تىلدا «ئايلا» بىلەن «ئاپا» ئارىسىغا «ر» تاۋۇشى قوشۇپ ئېيتىلىدۇ.

كۆز يېشى قىلىشقا باشلىدى. مېھمان «سەۋر قىلىسلا ئايلا ئاپا، سەۋر قىلىسلا» دېدى، ئاندىن، ئايقىزنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇنىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ: «غەم يېمىسلە قىزىم! تاڭ ئاتمايدىغان كېچە يوق. ھېلىقى ئوكۇرداي بىلەن نىياز دورغىغا ئوخشىغانلار-نىڭ زاۋالى يېقىنلاپ قالدى. ئۇيغۇرمۇ، قازاقمۇ، ھەممە پۇقرانىڭ تەقدىرى بىر، نەچچە ۋاقتىن تەڭ يىغلاپ كەلدۇق، ئەمدى كۈل-سەكمۇ تەڭ كۈلىمىز. ئەل بار، بىز بار. ئۆزلەنى قاناتلىققا قاقتۇر-ماي، تۇمشۇقلۇققا چوقتۇرماي، بىللە ئۆتىمىز» دېدى.

2

بۇ بوز ئاتلىق كىشى تۆمۈر خەلپە ئىدى. ئۇ چاغلاردا، خەلق ئۇنى كەسپىگە قاراپ «تۆمۈر مۇجاڭ (ياغاچچى)» دەپ ئاتايتتى. كېيىنچە، قوزغىلاڭ جەريانىدا، خەلق ئۇنىڭغا «خەلپە»①دەپ ئۇن-ۋان بەرگەن.

تۆمۈر خەلپە تەخمىنەن 1871 ـ يىلى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەڭ چەت يېزىلىرىدىن بولغان بوغاز دېگەن يەردە بىر نامرات دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۈچ قىز ئىچىدە بىر ئوغۇل ئىدى. دادىسى ئۇنىڭ زېرەكلىكىگە قاراپ، «مۇشۇ بالامنى بولسىمۇ ئوقۇتاي، چوڭ بولغاندا بىرەر مەسچىتكە ئىمام بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس» دېگەن خىيال بىلەن ئۇنى ئالتە يېشىدىلا مەكتەپكە بەردى، بالا ياخشى ئوقۇشقا باشلىدى، بالاغەتكە يەتكۈ-چە قۇرئان ساۋادى چىقىپ، ئانچە ـ مۇنچە كىتابمۇ ئوقۇيالايدىغان بولۇپ قالدى. شۇ كۈنلەردە ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ ئىنىسى شاكىر

---

① خەلپە — ئەرەبچىدىكى «خەلىپە» يەنى ئىزباسار دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىپ ئېيتىلىشى بولۇپ، قۇمۇلدا پەقەت ئۇستاز ياكى يولباشچى دېگەن مەنىلەردە ئىشلىتىلەتتى.

تۇغۇلدى. بىراق، بىرى تۇگىمەي بىرى، بىرىگە قوشۇلۇپ مىڭى كېلىۋاتقان ئېغىر ئالۋاڭ ــ ياساقلار دەستىدىن كۈن كۆرۈش تەسلىشىپ كەتكەچكە، تۆمۈر ئون بەش يېشىدا ئوقۇشنى تاشلاپ، قولىغا كەتمەن ئېلىشقا مەجبۇر بولدى. ئەمدى، دادىسى «ئىمىلا بولسا، ھۈنەرنىڭ بەرىكىتى تولا، ھۈنەر، ھۈنەردىن بەرىكە ئۈنەر» دېگەن خىيال بىلەن ئۇنى ئۆزىنىڭ ياغاچچى دوستى سۇلايمان ئۇستىغا شاگىرتلىققا تۇتۇپ بەردى. شۇنداق قىلىپ، تۆمۈر يىگىتلىك قۇرامىغا يەتكەندە، خېلى ئۇستا ياغاچچى بولۇپ قالدى.

ئەمما، بۇ ھۈنەر ئۇنىڭ ئائىلىسىگە بەرىكەت ئەمەس، ئاپەت ئېلىپ كەلدى، شامەخسۇتنىڭ قەسرى ــ ئايۋان قۇرۇلۇشلىرىغا تۇتۇلۇپ، نەق ئون ئىككى يىل ئۆمرى يىرىم قۇللۇقتا ئۆتتى. ھەتتا ئاي ــ ئايلاپ ئاتا ــ ئانىلىرى بىلەن بالا ــ چاقىسىنىڭ يۈزىنىمۇ كۆرەلمەيتتى.

بۇ شۇنداق زامان ئىدىكى، توققۇزىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت 1875 ــ يىلى تەختكە ئولتۇرغاندىن باشلاپ، «تارخانلىق جاساق»①تۈزۈمىنى ئىنتايىن قاتتىق قوللۇق بىلەن يۈر-

① تارخان ياكى دارخان ــ (موڭغۇلچە) بىر خىل مەنسەپ ياكى ئۇنۋان نامى. قەدىمكى موڭغۇل ۋە تۈركىي قەبىلىلەردە ئادىي خەلقتىن كېلىپ چىقىپ، ھەربىي ياكى باشقا جەھەتلەردە چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە تارخان بەگلىك ئۇنۋانى بېرىلەتتى. مۇنداق ئۇنۋانغا ئېرىشكەنلەر سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە بىر مۇنچە ئىمتىيازلارغا ئىگە بولۇپ، ھۆكۈمران تەبىقە ئەزاسىغا ئايلىناتتى. ئۆزىدىن كېيىن، بۇ ئىمتىيازلىرى ئەۋلادلىرىغا مىراس بولۇپ قالاتتى. قۇمۇلدا تۇنجى قېتىم (1606 ــ يىلى) مۇھەممەتشاھ غوجا ۋاڭلىق تۈزۈمىنى ئورناتقان بولسىمۇ، ئۇ، مەمۇرىي جەھەتتىن يەكەن خانلىقىغا قاراشلىق بىر ھېكىم بەگ بولۇپ تۇرغانىدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئەبەيدۇللا 17 ــ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى جۇڭغار توپىلىڭىنى تىنچىتىشتا مانجۇ خاندانلىقىغا چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، كاڭشى خان (ئىشىنكىرو) 1668 ــ يىلى ئەبەيدۇللاغا بىرىنچى دەرىجىلىك «تارخان بېگى» مەنسىپىنى بېرىپ، شەرقتە شىڭشىڭشيادىن باشلاپ، غەربتە قودۇققىچە بولغان پۈتۈن قۇمۇل رايونىنى ئۇنىڭغا «جاساق» قىلىپ بەردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، 1928 ــ يىلى شامەخسۇت ئۆلگەنگە قەدەر «تارخانلىق جاساق» ئىمتىيازى ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ كەلدى. شامەخسۇتتىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى نەزىر دەۋرىگە كەلگەندە (1933 ــ يىلىغىچە) قۇمۇلدىكى ۋاڭلىق تۈزۈمى ئاتاقتا بار، ئەمەلدە يوق بولۇپ، ئاخىر بىكار قىلىندى.

گۈزۈشتە ئۆزىدىن بۇرۇنقى ۋاكالارنىڭ ھەممىسىدىن ئېشىپ كەتكە-
نىدى. ئۇ، قۇمۇل خەلقىنى ئۆزىنىڭ «قۇلى» ، قۇمۇل رايونى-
نى ئۆز «جاسىقى» (ئاتا مىراس زېمىنى) دەپ ھېسابلايتتى؛ مانجۇ
خانلىقىدىن بېرىلگەن ئىمتىياز بويىچە، بېيجىڭدىكى خانلىق ھۆ-
كۈمەتتىن باشقا، يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھېچقايسىسىغا ئىتائەت قىل-
مايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەنزۇ — خۇيزۇ پۇقرالارنى قۇمۇل
ئامبىلى سورىسا، يەرلىك خەلقنى شامەخسۇت ئۆزى خالىغىنىچە
باشقۇراتتى. ئۇلار خەنزۇ — خۇيزۇ پۇقرالار بىلەن بىر قاتاردا،
چېرىكلەرگە يەم — بوغۇز، ئوتۇن — سامان بېرىش ۋە باشقا
ئالۋاڭلاردىن تاشقىرى، شامەخسۇت ۋە ئۇنىڭ بەگلىرىگە قاراشلىق
بىرقانچە ئون مىڭ مولۇق تېرىلغۇ يەرگە ئۆز ئوزۇقى ھەم
قورال — سايمانلىرى بىلەن بېرىپ، ھەر ئايدا بەش كۈن ھەقسىز
ئەمگەك قىلىپ بېرىشكە، يەر ئىجارىسىدىن تارتىپ سۇ بېجى، تۇز
بېجى، جان بېجى، قان بېجى دېگەندەك يىگىرمە — ئوتتۇز خىل
باج ۋە ئالۋاڭ — ياساقلارنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىشقا مەجبۇر ئىدى.
يامۇلنىڭ قارا چاپانلىق يايىلىرى بىلەن ۋاڭنىڭ شاپ بۇرۇت
ياساۋۇللىرى يېزىلارغا ئات چاپتۇرۇپ كېلەتتى — دە، بىرى
ۋارقىراپ «ئوتۇن — سامان بەر» دەيتتى، بىرى «ئالۋاڭ كەلدى
مالڭ» دەيتتى. بەرمىگەننى ساۋايتتى، ماڭمىغاننى باغلايتتى؛ كۆزدە
ياش، يۈزلەردە قان، بوۋاق قالاتتى يىغلاپ، ئانا قالاتتى قاقشاپ،
تاغ خەلقىنىڭ كۈنى تېخىمۇ تەس ئىدى. ۋاڭغا قاراشلىق بەش
يۈزمىڭ قوي، ئۆچكە، يىگىرمە مىڭ يىلقا، ئوتتۇز مىڭ كالا،
سەككىز مىڭ تۆگىنى ھەقسىز بېقىپ بېرىش ئۇلارنىڭ مەجبۇرىيە-
تى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ۋاڭنىڭ ھەربىر ساغلىقى يىلدا بىر
قوزىلىشى، ھەربىر بايتلى يىلدا بىر قۇلۇنلىشى، ھەربىر ئىنىكى
يىلدا بىر موزايلىشى، ھەربىر ھىنگان (چىشى) تۆگىسى يىلدا بىر

بوتىلىشى لازىم ئىدىكى، ھەرقانداق تەبئىي ئاپەت ۋە باشقا ئەھۋال-لار يۈز بېرىشىدىن قەتئىينەزەر، شۇ يىلىنىڭ كۈز پەسلىدە بولىدى-غان ساناقتا ھەربىر چىشى مالغا يەنە بىرى قوشۇلۇشى، يەنى مەسىلەن، بۇ يىلقى يۈز ساغلىق كېلەر يىلى چوقۇم ئىككى يۈز بولۇشى، ئۇنىڭ بىرەرىنىمۇ بۆرە يېمەسلىكى، ئوغرى ئالماسلىقى، جۇت سوقماسلىقى ياكى بىرەرىمۇ تاغدىن غۇلاپ كەتمەسلىكى لازىم. ئەكسىچە بولغاندا، چوقۇم تۆلەپ بېرىلىشى شەرت ئىدى. بۇنىڭ ئېتى «تۆمۈر چارۋا» بولۇپ، ھەر يىلىنىڭ كۈزلۈكى بولىدىغان «تۆمۈر چارۋا» سانىقىدا شۇ ھېسابقا توشمىغان چارۋى-نىڭ تۆلىمى ئۈچۈن يۈزلىگەن مالچىلار خانىۋەيران بولۇپ، بەزى-لىرى ۋاڭ ئوردىسىغا قوللۇققا تۇتۇلۇپ كېتەتتى.

دېھقانىنىڭ ھالى ئۇنداق، چارۋىچىنىڭ كۈنى مۇنداق بولغاچ-قا، ئەمگەكچى خەلق:

دەردى يوق دەمسەن مېنى،
دەردىم ئىچىمدە بىر تۇلۇم.
شامەخسۇت زامانىدا،
قات ــ قات كەلدى بۇ زۇلۇم...

شامەخسۇت زامانىدا،
ئالۋاڭلار ئېغىر بولدى.
قات ــ قات تېگىپ قامچىلار،
دۈمبىلەر يېغىر بولدى.

دەپ زار ــ زار قاقشايتتى.

شامەخسۇت ۋاڭ يەرلىك خەلقنى خالىغىنىچە قاماش، پالاش،

مال ـ مۇلكىنى مۇسادىرە قىلىش، ھەتتا ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىشقا ھوقۇقلۇق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئۆز ھاياتىغىمۇ ئىگە بولالمايتتى.

ھاراق دېگەن ئاچچىق نېمە، شىلىڭ ـ شىلىڭ قاينايدۇ،
چىڭگالىڭ غوجام كايىپ قالسا، نومغا پالايدۇ.
پالىسىمۇ پالىسا، ئېتىپ سالمىسا،
چۆچۈرىدەك بەش بالامنى يېتىم قويمىسا.

لېكىن، «بوغۇزلايمەن دېسە، قويمۇ تېپىرلايدۇ» دېگەندەك، ئاخىر، خەلق بۇ زۇلۇملارغا چىدىماي قوزغىلىشقا باشلىدى.

1907 ـ يىلى ئەمدىلا ئەتىياز كىرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، قىرىق ياشلار چامىسىدىكى بىر سۇمباتلىق كىشى ئۆز يېقىنلىرىدىن تۆت ـ بەش كىشىنى يىغىپ: «ھەي بۇرادەرلەر، پىچاق گۆشتىن ئۆتۈپ سۆڭەككە، سۆڭەكتىنمۇ ئۆتۈپ يىلىككە يەتتىغۇ! ئېيتىڭلارچۇ، مۇشۇنداق ئۆتۈۋېرىمىزمۇ؟» دېدى. بۇ تورپاق جەمەتىدىن موللا راجى دېگەن كىشى ئىدى.

— راست ئېيتىسەن، — دېدى دۇگامەت دېگەن كىشى، — ئۈرۈمچىدىن يېڭى ئامبال كەپتۇدەك. ئاۋۋال شۇنىڭغا ئەرز سۇنۇپ باقساق، قانداق بولۇركىن!؟

— ئاق ئىت، كۆك ئىت — ھەممىسى بىر ئىت. ئۈرۈمچىدىن كەلگەن ئامبال بىزنىڭ ئەرزىمىزگە قۇلاق سالامتى! — دېدى ياشراق بىرى.

— ئۇنداق دېمەپ كەتمىسلە، — دېدى بايىقى دۇگامەت دېگەن كىشى، — بۇ ئامبال قۇمۇلغا كېلىپ، ئۈچىنچى كۈنىلا شەن يامۇلىنىڭ سولاقخانىسىدىكى گۇناھكارلاردىن گەپ سوراپتۇ.

مش، ئۇگال بوپتۇ دەپ توّت كىشىنى چىقىرىۋېتىپتىمىش.
— ئۆزىنىڭ خىتايلىرىنى چىقىرىۋەتكەندۇزە!
— ياق، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بۇلتۇر شامەخسۇت سولتىۋەتكەن قارىسۇلۇق بوسۇق ئۇستىمۇ بار ئىمىش.
— ئالەم تەكشى ئەمەس، ئىمانى بولمىغان بىلەن ئىنسابى باردۇ. تەلىيىمىزنى سىناپ باقمايمىزمۇ، — دېدى تورپاق موللاراجى.
شۇنداق قىلىپ، قۇمۇل خەلقى نامىدىن تورپاق موللاراجى باشلىق قىرىق - ئەللىك كىشى بارماقلىرىنى بېسىپ، يېگى ئامبالغا خەنزۇچە ئەرز سۇنۇشتى.
بىر ھەپتىدىن كېيىن، يېگى ئامبال تورپاق موللاراجى باشلىق ئۈچ كىشىنى قىچارتىپ، ئۆزىنىڭ تۇگچىسى (تەرجىمانى) ئارقىلىق مۇنداق دېدى:
— تەلىپىگلار ئورۇنلۇق، بۇ يەردىلا ئەمەس، ئىچكىرىسىدىمۇ، پۇقرالارنىڭ كۆنى ئېغىر، مەن سىلەرنىڭ تەرىپىگلاردا تۇرىمەن. ئەمما لېكىن، شامەخسۇت ۋاگغا مېنىڭ كۈچۈم يەتمەيدۇ. ھەر ھالدا، مەن بۇ تەلىپىگلارنى مەلۇم قىلىپ كۆرەي. ياخشىسى، سىلەرمۇ، ۋاگغا ئەرز خەت تۇتۇگلار. بىرلىكتە تىرىشىپ كۆرەيلى.
— ئەرز خەت تۇتمىدى دەمدىلا! تولا يىغلاپ، كۆزىمىزنىڭ يېشىمۇ قۇرۇپ كېتەي دېدى، بىزنىڭ ئەرز خەتلىرىمىز ئوردا بەگلىرىنىڭ يانچۇقىدىلا تىتىلىپ تۈگەيدۇ، — دېدى تورپاق موللاراجى رەنجىشلىك بىلەن.
— مېنىڭ ئاگلىشىمچە، شامەخسۇت ۋاڭ پۇقرانىڭ ئەرز - دادى بولسا، ئۆزۈمگە مەلۇم قىلسۇن دەپ، پات - پات ئوردا راۋىقىغا چىقىپ، خەلققە كۆرۈنۈپ تۇرارمىشقۇ؟ — دېدى ئامبال كۈلۈمسىرەپ.

دەرۋەقە، شامەخسۇت ۋاڭ قەدىمكى ئادىل پادىشاھلارنى دوراپ شۇنداقمۇ قىلاتتى، ئەرز ـ دادى بارلار ئەرز خەتلىرىنى بېشىدىن ئېگىز قىلىپ تۇتقان پېتى راۋاقنىڭ ئۇدۇلىدا تەزىم قىلىپ تۇراتتى. شامەخسۇت ئېگىز راۋاققا چىققاندا، كۆزى چۈشۈپ قالسا، ئۆزىنىڭ كالىرىنى①چىقىرىپ، ئەرز خەتلىرىنى ئالدۇرۇپ كىرەتتى ۋە ئادەتتىكى ئىشلار بولسا، بەگلىرىنىڭ دەرھال بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇراتتى. لېكىن ئۆزىنىڭ مەنپەئىتىگە بېرىپ تاقىلىدىغان ئىشلار بولسا، ئەرز خەت تۇتقانلار جازاغا تارتىلاتتى. بۇنىڭ تېگىنى ھەممە كىشىنىڭ چۈشىنىپ كېتەلىشى ناتايىن بولغاچقا، بۇ قېتىممۇ، ئامبالنىڭ مەسلىھىتى بىلەن تورپاق موللاراجى باشلىق كىشىلەر ئىككى گەز ئۇزۇنلۇقتىكى ئاق خەسىگە يۇڭ قەلەم بىلەن يېزىلغان تەلەپنامىنى خادا ياغاچقا بېكىتىپ، ۋاڭنىڭ راۋىقىغا ئۇدۇل كەلتۈرۈپ، سېپىلنىڭ سىرتىغا قاداپ قويىدى ۋە ئۇنى ھەر كۈنى ئون ـ يىگىرمە كىشى قوغداپ تۇراتتى.

بىراق، شامەخسۇت ۋاڭ ئۆزىنىڭ ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق بۇ تەلەپنامىنىڭ مەزمۇنىدىن ئاللىقاچان خەۋەردار بولۇپ بولغاچقا، خېلى كۈنلەرگىچە راۋاققا چىقمىدى. بىر كۈنى ئۆزىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن راۋاققا چىقتى ـ دە، پەستە قاراپ تۇرغان خەلققلا قاراپ، مەسخىرە بىلەن كۈلۈشكە باشلىدى. جېنىدىن تويۇپ تۇرغان خەلقمۇ بۇنىڭغا تاقەت قىلىپ تۇرالماي، شامەخسۇت ۋاڭنى مەسخىرە قىلدى. شامەخسۇت ۋاڭ كايىپ كېتىپ، مۇھاپىزەتچىلىرىگە: «نېمە قاراپ تۇرۇشىسەن، ئات!» دەپ بۇيرۇق قىلدى. مىلتىقلار تاراسلاپ، ئادەملەر يىقىلىشقا باشلىدى. قىقاس ـ چۇقان كۆتۈرۈلدى. بىردەم ئىچىدە خەلق توپى كۆپىـ

---

① كا — كېچە ـ كۈندۈز ۋاڭنىڭ يېنىدا خىزمەت قىلىدىغان خىلس خىزمەتچى.

يىپ، غەزەپلىك نىدالار ياڭراشقا باشلىدى. تورپاق موللاراجى ئىگىز قىرنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، قاتتىق تۆكۈلگەن مۇشتلىرىنى ھاۋادا پۇلاڭلىتىپ، غەزەپ بىلەن مۇنداق دېدى:

— ھاي خالايىق، بۇ ھاقارەتنى كۆردۈڭلارمۇ؟ ئۆلگەنىنىڭ ئۈستىگە تەپكەن دېگەن شۇ ئەمەسمۇ؟ قانداق چىداپ تۇرىمىز؟ ئېيتىڭلارچۇ، ئەمدى نېمە قىلغۇلۇق؟!

— نېمە قىلارىمىزنى شامەخسۇت ئەمدى كۆرسۇن. مۇنداق تىرىك يۈرگەندىن، مۇشت ئېتىپ ئۆلگەن ياخشى، قېنى باشلا بىزنى، — دېدى خەلق قوللىرىغا تاياق ـ توقماق ئېلىپ، ئاساسىي رەھبەرلىرى تورپاق جەمەتىگە مەنسۇپ بولغانلىقى ئۈچۈن «تورپاق يېغىلىقى» دەپ ئاتالغان دېھقانلار قوزغىلىڭى ئەنە شۇنداق باشلاندى. خەلق توپى بىردىنلا سۈرەن ـ چۇقان بىلەن ۋاڭ ئوردىسىغا يۈگۈردى. ئوردىنىڭ قېلىن تۆمۈر دەرۋازىلىرى تاقالدى. قىقاس ـ چۇقان پۈتۈن ئەتراپنى قاپلاپ، خەلق توپى بارغانسېرى ئۇلغايدى. تۆمۈرمۇ پالتىسىنى كۆتۈرۈپ سەپكە قوشۇلدى. خەلق قازاندەك قايناپ، دەريادەك تېشىپ، ئوردىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىنى تاش ـ كېسەكلەر بىلەن ئېتىپ تاشلىدى. شامەخسۇت ئۇززۇندىن بېرى بېقىپ كەلگەن لۈكچەكلىرىنى قىلىچ ـ مىلتىق بىلەن جەڭگە سېلىپ كۆردى. نەدىكىنى، ئۇلار خۇددى يوغان بىر پىلنى قاۋاپ قورقۇتماقچى بولغان كۆكا ئىتلاردەك، چاڭ ـ توزان ئىچىدە كۆمۈلۈپ قالدى.

شامەخسۇت «باغلاقتىكى ئىت ئوۋغا يارىماپتۇ» دېگەن شۇ دەپ، ئەسەبىيلىك بىلەن ساقاللىرىنى يۇلۇپ قاتتىق كايىدى ۋە دەرھال ئۈرۈمچىدىكى جاڭجۈڭدىن ياردەمگە چېرىك سورىدى. جاڭجۈڭ بارىكۆلدىكى چېرىكلىرىنى بۇيرۇدى. بۇ مانجۇ چېرىكلىرىنى بارىكۆلدىكى لەشكەر بېشى يى شىڭفۇ شەھەر سېپىلىنىڭ

ئىچىگە باشلاپ كىرىپ، شامەخسۇتنى قوغدىماقچى بولدى. خەلق توپى خۇددى غەزەپلەنگەن شىردەك شەھەر دەرۋازىسىغا ئۆزىنى ئۇردى. شۇ چاغدا، تۆمۈرنىڭ ئالدىدا يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقان قارا توختى دېگەن يىگىت بېشى بىلەن دەرۋازىغا قىسىلىپ قالدى، كۆزنى يۇمۇپ — ئاچقۇچە قانغا مىلەنگەن باشسىز تەن دەرۋازا سىرتىدا قالدى. سېپىل ئۈستىدىن ئوق يامغۇرى ياغدى. پەرەڭ مىلتىقلاردىن ئېتىلىۋاتقان ئوققا تاياق — توقماق بىلەن قانداق بەرداشلىق بەرگىلى بولسۇن!

بىردەم ئىچــدە قــارا يەر قىپقىــزىل قان بىلەن بويالــدى. قــان ... قان ... بۇلاقتەك بۇلۇقلىغان. خەلق توپى قان ئىچىدە قېلىپ، ھەركىم ئۆز بېشىنى قوغداشقا ئالدىرىدى. مانجۇ چېرىكلىرى سېپىل دەرۋازىسىدىن چىقىپ، خۇددى ياۋا توڭگۇز يەر تىلغىغاندەك، خەلق باغرىنى تىلغاشقا باشلىدى. يەنە قان، يەنە قان! شامەخسۇت ئېگىز ئوردا ئۈستىدە تۇرۇپ، سىپايىلىك بىلەن ساقىلىنى سىلاپ كۈلەتتى. ئۇنىڭ قان دەرياسى بويىدا تاماشا كۆرۈپ، خۇددى چۆچەكلەردىكى يالماۋۇزلاردەك قاقاقلاپ كۈلۈشى خەلقنىڭ بىر ئاچچىقىغا مىڭ ئاچچىق قوشتى، خەلق خۇددى ياربدار شىر ئۆز بەدىنىدىكى قانلىرىنى يالاپ — يۇتۇپ، يەنە ھەملە قىلغاندەك، باشقىدىن توپلىنىپ، جەڭگە كىرمەكچى بولدى.

دەل شۇ چاغدا مانجۇ خانىنىڭ يارلىقى بىلەن گەنسۇ ئۆلكىسىدىن شىنجاڭغا مەنسەپ تۇتقىلى كېلىۋاتقان ياڭ زىڭشىڭ قۇمۇلغا كېلىپ چۈشتى. كۆپنى كۆرگەن بۇ قېرى تۈلكە ئەھۋالنى بايقاپ، دەرھال شامەخسۇتنىڭ قېشىغا كىردى — دە، مۇنداق دېدى:

— چېرىكلىرىمىزنىڭ قىلىچى ھەرقانچە ئۆتكۈر بولسىمۇ، مۇنچە خەقنى قىرىپ تۈگەتكىلى بولاتتىمۇ؟! مۇبادا قىرىپ تۈگەتكىلى بولغان تەقدىردىمۇ، سىزنىڭ بىپايان يەرلىرىڭىزنى كىم

تېرىپ، سان ـ ساناقسىز ماللىرىڭىزنى كىم باقىدۇ؟ قوشنى دان ئالدايدۇ، ئادەمنى گەپ دەپتىكەن. بۇ ئىشنى ماڭا قويۇپ بېرىڭ، گەپ بىلەن تۈگىتىمەن.

ئەسەبىيلىك بىلەن كۈلۈپ تۇرسىمۇ، خەلقنىڭ غەزىپىدىن ئىچىدە قان يۇتۇۋاتقان شامەخسۇت ياڭ زىڭشىڭغا توققۇز تەزىم قىلىپ رازىلىق بەردى. ياڭ زىڭشىڭ خالايىققا چىشىنىڭ ئۇچىنى كۆرسىتىپ: «سىلەرگە ئۇۋال بوپتۇ، تەلىپىڭلار ھەق ئىكەن. كېلىڭلار، ھەرقانداق ئىش بولسا گەپ بىلەن تۈگىتەيلى» دېدى. شۇنىڭ بىلەن سۆھبەت ئارقىلىق كېلىشىم ھاسىل قىلىندى. بۇ كېلىشىمنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە، كەڭلىكى ئاتمىش سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى بىر يېرىم مېتىر كېلىدىغان بىر پارچە يېسا قارا تاشقا «بۇگۈندىن ئېتىبارەن، شامەخسۇت ۋاڭغا قاراشلىق پۇقرالار ئوردىغا ھەر ئايدا پەقەت ئۈچ كۈنلا ئالۋاڭ قىلىپ بېرىدۇ، شامەخسۇت ۋاڭ پۇقرالارغا بۇنىڭدىن باشقا ئالۋاڭ سالمايدۇ» دېگەن مەزمۇندا ئويغۇرچە ـ خەنزۇچە خەت ئويدۇرۇپ ئوردا قوۋۇق①ئالدىغا ئورنىتىپ قويۇلدى. شۇنىڭ بىلەن قايىنىغان قازانغا سوغۇق سۇ قويۇلغاندەك، جاھان جىمىپ قالدى.

ياڭ زىڭشىڭ شامەخسۇتنىڭ نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش مۇكاپات ئېلىپ ئۈرۈمچىگە ماڭدى. «بۇ يالاڭ ئاياغلار كۆرىدىغىنىنى ئەمدى كۆرسۇن» دېدى شامەخسۇت قوزغىلاڭنىڭ ئاساسلىق كىشىلىرىنى دەرھال جازالاشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ.

شۇنىڭ بىلەن قان ئۇستىگە قان تۆكۈلۈپ، كىچىككىنە قۇمۇل گويا قىيامەت دەھشىتىدە قالدى.

مانا، قوزغىلاڭ باشلىقلىرىدىن تورپاق موللاراجى، تورپاق

---

① ئوردا قوۋۇق — قۇمۇل شەھەر سېپىلىنىڭ ۋاڭ ئوردىسى يېنىدىكى دەرۋازىسى.

دۇگامەت، ئۆزغوجا خوجامنىيازلارنىڭ سىپىل دەرۋازىسىغا ئېسىلغان قانلىق بېشى! ئۇ قوزغىلاڭدا كاتىپلىق قىلغىنى ئۈچۈن، يى شىڭفۇ ئۇنىڭ قېنىغا جىگمومىسىنى مىلاپ يېمەكتە... مانا، قوزغىلاڭچىلار- غا قىلىچ سوقۇپ بەرگەن ئاكا ـ ئۇكا يۇسۇپ ۋە يۇنۇس ئۇستىلار، ئۇلارنى ئۆزى سوققان قىلىچ بىلەن قانغا بوياشقان! مانا قوزغىلاڭچى ئايال روزىخان، قىرىق غولدا ئۇرۇلغاندىن كېيىن، نومغا سۇرگۈن قىلىنىپ، يول ئۈستىدە جان بەرگەن! يەنە كىملەر... بىرمۇنچە كىشلەر شامەخسۇت بىلەن يى شىڭفۇنىڭ قىلىچىدىن بېشىنى قاچۇرۇپ، يىراق ياقا يۇرتلاردا سەرگەردان بولۇشقا مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ، 1907 ـ يىلى ئەتىيازدا باشلانغان «تورپاق يېغىلىقى» شۇ يىلىنىڭ ياز ئوتتۇرىلىرىدا جال- لاتلارنىڭ قىلىچى بىلەن قانغا پاتۇرۇلدى.

— بالام، — دېدى تۆمۈرنىڭ دادىسى، — ئەمدى ئىش بولمىدى، قاراپ تۇرۇپ ئۆلۈشنىڭ ئورنى يوق. سەنمۇ ئۆز جېنىڭنى ئەپقاچ. بۇ ئاي ـ بۇ كۈنلەردە ئۆلۈم دېگەن نېمە قارىغۇ تۆگىگە ئوخشاپ قالدى، ئۇدۇل كەلگەننى ئايىماي چەيلەپ تاشلايدۇ.

3

تۆمۈر خەلپە ئۇرۇمچىگە قېچىپ كېلىپ، ئەتىسىلا يەنە بىر قانلىق ۋەقەنىڭ شاھىدى بولدى. قىلىچلىرىنى يالىڭاچلىغان مانجۇ چېرىكلىرى دۈمبىسىگە تاختا قىستۇرۇلۇپ، قوللىرى باغلانغان ئىك- كى كىشىنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ، كوچىدىن ئۆتتۈۋاتقاندا، يۈزلىگەن كىشلەر ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن يۈگۈرۈشتى: تۆمۈر خەلپە بىر قاراپلا يارتا غوجمەت بىلەن دالىچى ئىبراھىمنى تونۇپ قالدى،

بۇ ئىككىيلەن بايىقى قوزغىلاڭ كۆنلىرىدە خەلق تەرىپىدىن تەيىن-لەنگەن ئون ئىككى ۋەكىلنىڭ باشلىقلىرى بولۇپ، ئۇلار مانجۇ خاننىڭ شىنجاڭدىكى باش ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدارى يۈەن داخۇاغا شامەخسۇت ئۇستىدىن ئەرز قىلغىلى كەلگەنىدى. چېرىك-لەر ئۇلارنى ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ شەرق دەرۋازىسى سىرتىغا يالاپ چىقتى ــ دە، بىردەمدىلا بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلدى.

تۆمۈر خەلپە ئەردوچوزىدىكى ھارۋىكەشلەر دېڭىگە قايتىپ كېلىۋاتقاندا، دوقمۇش ــ دوقمۇشتا توپلىنىپ، تۆت بۇرجەكلىك يوغان تامغا بېسىلغان ئېلانلارنى ئوقۇۋاتقان كىشىلەرنى كۆرۈپ قالدى ۋە ئارىغا سىقىلىپ كىرىپ، خەنزۇچە ــ ئۇيغۇرچە يېزىقلىرى-دا يېزىلغان يوغان خەتلىك جازا ئېلانىنى كۆردى. مەلۇم بولدى-كى، يەنە شۇ شامەخسۇتنىڭ تەلپىگە بىنائەن، جاڭجۇڭ يامۇل بۇ ئىككىيلەننى ئۆلۈمگە بۇيرۇپ، قالغان ھەمراھلىرىدىن بىرنەچ-چىسىنى ئۇزۇن مۇددەتلىك قاماققا ئېلىپتۇ، بىرنەچچىسىنى ياقا يۇرتلارغا سۈرگۈن قىلىپتۇ.

بىر ئايدىن كېيىن، يەنە بىر قانلىق ۋەقە ئۇرۇمچى خەلقىنى ئېغىر مۇسىبەتكە سالدى: يەنە شۇ مانجۇ چېرىكلىرى قولتۇقىدىن ئىزمىلىنىدىغان ئۇزۇن كۆك چاپان ۋە قارا لاتا خەي كىيگەن بىر كىشىنى بايىقى شەرقىي دەرۋازا تەرەپكە ھەيدەپ مېڭىشتى. ئۇ كىشىنىڭمۇ قوللىرى باغلاقلىق، دۈمبىسىگە تاختا قىستۇرۇقلۇق ئىدى. تۆمۈر خەلپە بۇ كىشىنى تونۇمىدى. بۇ كىم بولغىيدى؟ كېيىن مەلۇم بولدىكى، بۇ كىشى تېخى يېقىندىلا قۇمۇلغا تەيىنلە-نىپ بارغان ھېلىقى ئامبال بولۇپ، قۇمۇلدىكى قوزغىلاڭغا ھېس-داشلىق بىلدۈرگەنلىكى، بولۇپمۇ ئۆزى «خانلىق ھۆكۈمەت مەمۇ-رى» تۇرۇپ، ئىچكى ئۆلكىلەردە مانجۇ خانغا قارشى بولۇۋاتقان «توپىلاڭ» لارنىڭ خەۋەرلىرىنى پۇقرالارغا تارقىتىپ، شىنجاڭدىمۇ

خانلىقا قارشى مەلۇم ھەرىكەتلەردە بولغانلىقى ئۈچۈن جاڭجۇڭ يامۇل تەرىپىدىن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان.

بىرىم يىل ئىچىدە، قۇمۇل ۋە ئۈرۈمچىدە بولۇپ ئۆتكەن بۇ ۋەقەلەر، بۇ تۆكۈلۈۋاتقان قىپقىزىل قانلار تۆمۈر خەلپىنى باشقىچە بىر ئادەم قىلىپ قويدى. ئۇ، نېمىنىدۇر خىيال قىلاتتى، نېمىنىدۇر ئىستەپ تاپقۇسى كېلەتتى، ئۆز يۈرىكىنىڭ نېمىگىدۇر تەلپۈنۈۋاتقانلىقىنى سېزەتتى. شۇنداق خىياللار بىلەن يۈرۈپ ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە سېلىنىۋاتقان يوغان بىر بۇتخانا قۇرۇلۇشىدا ئىككى يىللىق ئۆمرىنىڭ ئۆتۈپ كەتكىنىنىمۇ تۇيماي قالدى. ئەمما، بۇ بۇتخانا قۇرۇلۇشىدا ئىشلەپ يۈرۈپ، تۇرپانلىق مۆيدىن، ئۈرۈمچىلىك گامازا تۇڭگاندەك نۇرغۇن كىشىلەر بىلەن تونۇشۇپ، جان دوست بولۇشۇپ كەتتى. ئۇلار بىلەن پاراڭلاشقاندا، ئۆز ئارىلىرىدا قانداقتۇر بىر ئوخشاشلىق بارلىقىنى سېزەتتى. قاياقتىدۇر كېتىشىۋاتقان بىر كارۋانغا قوشۇلۇپ، ئۇچەيلەن بىللە كېتىۋاتقاندەك ھېس قىلاتتى. بۇ كارۋاننىڭ نەگە بېرىپ، نەدە توختايدىغانلىقىنى بىلمىسىمۇ، ئۇنىڭدىن زادى ئايرىلماسلىقنىڭ لازىملىقىنى چۈشەنگەندەك بولاتتى.

شۇ ئارىدا، يەنى 1909 ـ يىلى 26 ـ ماي كۈنى ئۈرۈمچى ئاھالىسىدىن نەچچە يۈزلىگەن كىشى قىزىل بۇت (ھازىرقى خۇڭ‑سەن تېغىنىڭ چوققىسىدا بۇت بار ئىدى) ئالدىغا توپلىنىپ مانجۇ خانىغا قارشى نامايىش ئۆتكۈزدى. تۆمۈر خەلپە ئۆزىنىڭ گامازا تۇڭگان ۋە مۆيدىنلەر بىلەن بىللە نامايىشچىلار سېپىگە قانداق قىلىپ كىرىپ قالغانلىقىنى بىلمەي قالدى. بىر چاغدا، چېرىكلەر تەرەپ ـ تەرەپتىن ئوق ياغدۇرۇشقا باشلىدى. مەيدان قانغا بويالدى. خەلق توپى تارالدى. ئۇچەيلەن قېچىپ كېتىۋېتىپ، مۆيدىننىڭ ئاقساۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قېلىشتى. تۆمۈر خەلپە گامازا تۇڭ‑

گاننىڭ ياردىمى بىلەن ئۇنى ھاپاش قىلدى ـ دە، گامازا تۇڭگانـ
نىڭ ئۆيىگە ئەكەلدى. گامازا تۇڭگاننىڭ ئانىسى بىر نىمىلەرنى
سۇركەپ يارىنى تاڭدى.

شۇ يىلنىڭ كۇزلۇكى تاۋۇز چاغىنىدا گامازا تۇڭگان تۆمۈر
خەلپە بىلەن مۆيدىننى ئۆز ئۆيىگە باشلاپ كەلدى. ئۆيدە بىر
يات كىشى ئولتۇراتتى، ئۇ كىشمۇ، ھېلىقى چېپىلىپ كەتكەن
قۇمۇل ئامبىلىغا ئوخشاش قولتۇقىدىن ئىزمىلىنىدىغان ئۇزۇن كۆك
چاپان ۋە قارا لاتا خەي كىيگەن ئۇزۇن بويلۇق بىر ئادەم ئىدى.
ئۇ ئادەم ئۇلار بىلەن ئۇزاق پاراڭلاشتى. گامازا تۇڭگان ئۇنىڭ
گېپىنى ئۇيغۇرچىغا ئۆرۈپ بېرەتتى. مەلۇم بولۇشىچە، ئىچكىرىسـ
ـدە مانجۇ خانىغا قارشى كارامەت ئىشلار بولۇۋاتقۇدەك، بۇ ئىشلارغا
سۇن جۇڭشەن دېگەن كىشى يولباشچىلىق قىلىدىكەن. ئۇنىڭ
مەقسىتى مانجۇ خانلىقىنى ئۆرۈپ تاشلاپ، «مىنگو» قۇرۇش ۋە
يەرگە ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى تەڭشەش ئىكەن. «مىنگو» دېگەن
سۆزنى گامازا تۇڭگان ئۇيغۇرچىغا ئۆرۈيەلمىدى. شۇڭا:

— مىنگو دېگەن نېمە؟ — دەپ سورىدى تۆمۈر خەلپە.

ھېلىقى كىشىنىڭ قايتا چۈشەندۇرۇشىچە، مىنگو دېگەن پۇقـ
رالارنىڭ ئۆزى قۇرىدىغان دۆلەت دېگەن بولارمىش، دۆلەت باشـ
لىقىنى پۇقرالارنىڭ ئۆزى سايلارمىش، ھازىرقىدەك بىر خان ئۆلسە
ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى خان بولىدىغان ئىشلار تۈگەرمىش.

— ئۇنداقتا، — دېدى تۆمۈر، — بىزمۇ، شامەخسۇتنى
ئۆرۈۋەتسەك، ۋاڭلىق تۈگەيدىكەن ـ دە! ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى
ئەپيۇنكەش نەزەر ۋاڭ بولىمەن دەپ سۈرەن سالالمايدىكەن.

— دەل شۇنداق، — دېدى ھېلىقى كىشى.

— ئۇ ئەپيۇنكەش ۋاڭ غوجا بولالمىسا، ئەپيۇنغا پۇلنى
نەدىن تاپۇر؟ — دېدى مۆيدىن چاقچاق قىلىپ.

— خۇگمياۋزىغا① كەلسە، مەن پۇل تىپىپ بېرىدۇ، — دېدى گامازا تۇگگان. ھەممىسى كۈلۈشۈپ كەتتى.

شۇ يىلى يازدا تۆمۈر خەلپە «نوغاي مەسچىت»② قارىمىقىدىكى تۇرار جايلار قۇرۇلۇشىدا مەدىكارلىقتا ئىشلەپ يۈرۈپ، بىر تاتار مۇئەللىم بىلەن تونۇشۇپ قالدى. بۇ قاگشارلىق كەلگەن خۇش پىچىم يىگىتنى ھەيــدەر ئەپەنــدى دەپ ئاتىشاتتــى، ئــۇلار بـــارا ـ بارا دوستلىشىپ كەتتى. ھەيدەر ئەپەندى تۆمۈر خەلپىنىڭ قۇمۇللۇق ئىكەنلىكىنى بىلگەچ، بىر كۈنى ئۇنىڭدىن «تورپاق يېغىلىقى» توغرىسىدا گەپ سوراپ قالدى. تۆمۈر خەلپە بۇ يېغىلىقنىڭ جەريانىنى تەپسىلىي سۆزلەپ كېلىپ، يېڭىلىپ قېلىشتىكى تۈپ سەۋەب «خەلق قۇرۇق قول ئىدى» دېدى. ھەيدەر ئەپەندى تۆمۈر خەلپىنىڭ پىكرىنى قۇۋۋەتلەپ، مىسال تەرىقىسىدە 1905 — يىلى رۇسىيىنىڭ پېتىرگرات③ شەھىرىدە بولغان «قانلىق يەكشەنبە»④ ۋەقەسىنى تەپسىلىي سۆزلەپ بەردى ۋە سۆزىنىڭ ئاخىرىدا ئېزىلگەن خەلقنىڭ زۇلۇمدىن قۇتۇلۇشى ئۈچۈن قورال بىلەن بىللە بىلىم بولۇشى لازىملىقىنى تەكىتلەپ كېلىپ مۇنداق دېدى: «سىلەر ئۇيغۇرلار ئۇزۇن تارىخقا ئىگە مەدەنىيەتلىك خەلق ئىدىڭلار. تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئىچىدە ھەممىدىن

---

① خۇگمياۋزا — خەنزۇچە «قىزىل بوتە» دېگەن سۆز، ئۇ چاغلاردا، بەزىلەر ئۈرۈمچى شەھىرىنىمۇ شۇنداق دەپ ئاتايتتى.

② ھازىرقى ياڭخاڭ مەسچىت.

③ ھازىرقى لېنىنگراد.

④ «قانلىق يەكشەنبە» چار پادىشاھلىق ھۆكۈمىتىنىڭ پېتىرگراد ئىشچىلىرىنى قانغا پاتۇرغان كۈنى. 1905 ـ يىلى 9 ـ يانۋار (يەكشەنبە) كۈنى پېتىرگراد ئىشچىلىرىدىن (بالا ـ چاقىلىرى بىلەن) بىر يۈز قىرىق مىڭ كىشى مەتبۇئات ئەركىنلىكى، سەككىز سائەتلىك ئىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ۋە يەر ھوقۇقىنى دېھقانلارغا بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، پادىشاھ تۇرغان قىشلىق سارايغا ماڭىدۇ. چار پادىشاھ ئالدىن پىلانلاپ قويغىنى بويىچە، قورالسىز خەلقنى ئوققا تۇتۇشقا بۇيرۇق بېرىدۇ. مىڭدىن ئوشۇق ئادەم ئۆلۈپ، ئىككى مىڭدىن ئوشۇق كىشى يارىدار بولىدۇ. بۇ قانلىق ۋەقە 1905 ـ 1907 ـ يىللىرىدىكى رۇسىيە ئىنقىلابىنىڭ پارتلىشىغا سەۋەب بولغان. بۇ يەردە شۇ ۋەقە كۆزدە تۇتۇلغان.

بۇرۇن سىلەر يېزىقنى ئىجاد قىلغان. بۇ يېزىق ئۇرغۇن تۈركىي خەلقلەرگە ئورتاق يېزىق بولۇپ قالغان، هازىرقى موڭغۇل يېزىقى-مۇ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. قەدىمكى زامانلاردا ئۇيغۇرلاردىن ئاجايىپ زور ئالىملار يېتىشكەن. چىڭگىز-خان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى هۆكۈمرانلىق قىلغان زامانلاردا، پۈتۈن دۆلەت ئىشلىرىنى ئىدارە قىلىش ۋە ئىلىم ـ پەن ئۆگىتىش ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ قولىدا ئىدى. تاتار خانلىرىمۇ، ئۇيغۇر ئالىملىرىدىن كۆپ نەرسىلەرنى ئۆگەنگەن.»

— ئەمدى بىز سىزدىن ئۆگىنىمىز، — دېدى تۆمۈر.

— ئەگەردە هەر مىللەت باللىرىنى ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا بىر ئاز هەسسە قوشالىسام، بەختىيار بولار ئىدىم، — دېدى هەيدەر ئەپەندى.

— سىزنىڭ بالىڭىز بارمۇ؟

— تېخى ئۆيلەنگىنىم يوق. نېسىپ بولسا، ئۇيغۇرلارغا كۈيئوغۇل بولماقچىمەن①.

هەر ئىككىيلەن سەمىمىي كۈلۈشتى.

شۇنداق قىلىپ، ئۇرۇمچى قىشتا ئىس ـ تۈتەك، ئەتىيازدا پاتقاق، كۈزدە بوران ـ يامغۇر، قىشتا قاردىن بېرى كېلەلمەيدىغان بىر شەهەر بولۇشىغا قارىماي، تۆمۈرنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر ئىز قالدۇرۇپ بارماقتا ئىدى. ئۇ بارغانسېرى خىيالچان بولۇپ قالدى. گاهى كېچىلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزەتتى. ئۇنىڭ يۈرىكى قاتتىق سىقىلغاندەك بولۇپ، نېمىنىدۇر ئىستەيتتى، نېمىگىدۇر ئىنتىلەتتى. پات ـ پاتلا، «نېمە قىلىش كېرەك» دەپ ئۆزىدىن سورايتتى.

—هەي تورپاقلار، هىممىتىڭلار چوڭ ئىدى. نىيىتىڭلار ئۇلۇغ

① كىتابخانلارغا چۈشىنىشلىك بولۇش ئۈچۈن هەيدەر ئەپەندىنىڭ سۆزلىرى ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇ-لۇپ بېرىلدى.

ئىدى. ئەممازە، شەھەر يېزىلىرىدىلا تۇرۇۋالماي، تاغقا چىقساڭلار، يا بولمىسا، تاغلىقلار بىلەن بىر بولساڭلار ئىش بۆلەكچە بولۇركەن-دۇق. چېقىن تاغدا كۆپرەك چاقىدۇ، قارا بۇلۇت قويۇق يەردە ھاۋا قاتتىقراق گۈلدۈرلەيدۇ ئەمەسمۇ! ئۇنىڭ ئۇستىگە تاغدا مەر-گەن كۆپ. قارا مىلتىق بولسىمۇ، مىلتىقتە! شامەخسۇتنىڭ گاڭ مىلتىقلىرىغا تاياق ــ توقماق بىلەن تەڭ كەلگىلى بولۇرمىدى؟ ئەجەب ئىش بوپتىكەن، قارا تاشقا ئويۇپ قويغان خەتكىمۇ چىنـ-پۇتكىلى بولۇرمىدى؟ ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇ تاش شامەخسۇتنىڭ ئوردىسى ئالدىدا تۇرسا، نېمە قىلىمەن دېسە قىلىۋەرمەمدۇ؟ خەير ... ياغاچ قازاندا بىرلا ئاش پىشىدۇ! ...

تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆز خىياللىرىدىن چىقارغان خۇلاسىسى ئەنە شۇ ئىدى.

قىش چىقىپ ئەتىياز كىرەي دەپ قالغاندا، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىنىسى شاكىردىن خەت كەلدى؛ بوۋاي قاتتىق ئاغرىپ يېتىپ قاپتۇ. بۇ خەۋەر تۆمۈر خەلپىنىڭ قۇمۇلغا قايتىش نىيىتىنى تېزلەت-تى. ئۇ، قۇمۇلغا بارغاندا، بوۋاي ئاللىقاچان يەرلىكىدە يېتىپ بولغانىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي مومايمۇ قازا تاپتى. مىيىت ئۇزىتىش ۋە نەزىر ــ چىراغ ئۆتكۈزۈش بىلەن بۇ ئاكا ــ ئۇكىلار قەرزگە بوغۇلۇپ، ئاخىرقى بىر ئېتىز يېرى بىلەن ئەسكى تاملىقلىرىدىنمۇ ئايرىلدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، شامەخسۇت ۋاڭ ئۆزىنىڭ بەگ ــ ئەمەلدارلىرىغا «ئىت سەمرىسە ئىگىسىنى چىشلەيدۇ، قول سەمرىسە غوجىسىغا يانىدۇ، پۇقرا دېگەننى گەجگىسىدىن بېسىپ، قىمىرلىيال-مايدىغان قىلىش لازىم، ئايدا بەش كۈنلۈك ئالۋاڭنى ئېغىر كۆر-گەن بولسا، ئەمدى يەتتە كۈنلۈك ئالۋاڭ قىلدۇرۇڭلار، بولمىسا، يېغىلىقتا تارتقان چىقىملىرىمنى قانداق تۆلىتۋالىمەن» دەپ يېڭى يارلىق چۈشۈردى. ئەلنىڭ كۈنى تېخىمۇ قارىيىپ، بېشىدا

كېچە ـ كۈندۈز تۆگمەن چۆرگىلەيدىغان بولدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۈر ئىنىسى شاكىر بىلەن مەسلىھەتلە-شىپ، ئەمدى بۇ يۇرتتا تۇرغۇچىلىكىمىز قالمىدى. تاغقا چىقىپ كېتەيلى، ھېچ بولمىسا ياتقىلى ئۆڭكۈر، قالىغىلى شۇپۇر، ئېشەككە سامان، قورساققا توپان تېپىلىۇر، دەپ ئۆي ـ ماكانسىز قالغان بالا ـ چاقىلىرىنى قوراي دېگەن تاغقا كۆچۈرۈپ كەتتى.

4

قوراي — قۇمۇلنىڭ شىمالىدىكى تىيانشان تاغ تىزمىلىرى مەركىزىگە جايلاشقان تاغلىق يېزا. ئۇنىڭ شىمال ۋە شەرق تەرىپى ئېگىز تاغ تىزمىلىرىدىن، غەرب ۋە جەنۇب تەرىپى ئېدىرلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئۇ چاغلاردا ئېرغايتۇ، قىزىلىيار، قوراي، نېرىن، تۆرۈك، كۆشۈتە دېگەن ئالتە مەھەللە بىر دورغىلىق يەر بولۇپ، ئومۇمىي نامى «قوراي» دەپ ئاتىلاتتى . كۆشۈتىدىن باشقا مەھەللىلەرنىڭ ھەممىسى تۆمۈرتى دېگەن تاغدىن كېلىدىغان ئې-قىن بويلاپ بىر غولغا جايلاشقاندى. بۇ ئەقلىمى مۆتىدىل، ھۆل ـ يېغىن كۆپ، يازلىقى قاتتىق ئىسسىقتىن، قىشلىقى ئاچچىق سوغۇقتىن خالىي ياق يەر بولغاچقا، تېرىقچىلىق ۋە مال بېقىشقا ئەپلىك ئىدى. بىراق، تېرىلغۇ يەرلەر بىلەن ئۇلاغلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن ئۇنىڭ بەگلىرىنىڭ قولىدا ئىدى. دېھقانلار ئاساسەن يەرلەرنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىيتتى. ئومۇمىي نوپۇسى تەخمىنەن بىر مىڭ ئالتە يۈز كىشى ئىدى. ئاھالە ئاتمىش كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قۇمۇل بازىرىغا كۆتەك ھارۋىلاردا ئوتۇن، تەڭنە ئاپىرىپ سېتىپ، بىر قىسىم ئېھتىياجىنى تەمىن قىلاتتى.

نېسۋىسىز بېلىقچى باغدات دەرياسىدىمۇ بېلىق تۇتالماس، ئەجەلسىز بېلىق قۇرۇقلۇقتىمۇ ئۆلمەس، دېگەندەك، تۆمۈر ئائىلە-سى قورايغا كەلگەندىن بېرى بىرئاز هاللىنىپ قالدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ياغاچچىلىقى ئوبدان ئەسقاتتى. بىراق، ئۆزى زادى تىنچ تۇرالمايتتى، ئۇنىڭ يۈرىكى قەپەستىكى قۇشتەك تېپىرلايتتى. ئۇ قانداقمۇ بىر ئىش قىلماقچى، ئىش قىلغاندىمۇ، ئانچە ــ مۇنچە ئەمەس، قۇمۇل زېمىنىدا ئۈچ ئەسىردىن كۆپرەك يىلتىز تارتقان ۋاڭلىقنى، بۇ ۋاڭلىقنىڭ ھەممىدىن ئۈزۈن ھۆكۈم سۈرگەن، ھەممىدىن قاتتىق قول ۋەكىلى شامەخسۇتنى تەختىدىن ئۆرۈۋەت-مەكچى. بۇ ئاسان گەپ ئەمەس!

يالغۇز ئاتىنىڭ نەدە چېڭى چىققان بار؟ شۇڭا، تۆمۈر كېيىن-چىرەك ئىگە بولغان بوز ئېتىغا ياغاچچىلىق جابدۇقلىرى سېلىنغان تېرە خۇرجۇنىنى ئارتىپ، بىرەر يىل ئىچىدە قورايدىن باشقا تاغ رايونلىرىنىمۇ ئارىلاپ چىقتى. نۇرغۇن كىشىلەر بىلەن مۇڭداشتى، پۈتىغا چورۇق تارتىپ، تېرە شالۋۇر كىيىپ يۈرىدىغان بۇ ئادەملەر ئىچىدىن ئاجايىپ زېھنى ئوچۇق، غەيرەتلىك، ئالىيجاناب كىشىلەر-نى تېپىپ، ئۇلار بىلەن دوستلاشتى. پۈتۈن كەمبەغەللەر، ھەتتا هاللىقراق كىشىلەرمۇ، شامەخسۇتتىن تېزرەك قۇتۇلۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. نېرىنكىرلىق سەپەرقۇل بىلەن نۇرۇل بوۋىلارمۇ، ئەنە شۇنداق كىشىلەردىن ئىدى. ئۇلاردىن ئۆزى قىرىق ياشقا كىرگۈچە تېخى ئاڭلاپ باقمىغان ئاجايىپ گەپلەرنى ئاڭلاپ، تېخىمۇ كۆزى ئېچىلدى. مېڭىۋاتقان يولىنىڭ توغرىلىقىغا تېخىمۇ ئىشەندى.

ئەمدى بارىكۆلگىمۇ بېرىپ كېلىشى لازىم ئىدى. چۈنكى، بارىكۆل مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ مۇھىم ئۇۋىسى بولۇپ، «تورپاق يېغىلىقى» نى قانلىق قىلىچى بىلەن باستۇرغان مانجۇ چېرىكلىرى-

نىڭ بارىكۆلدىن كەلتۈرۈلگەنلىكىنى تۆمۈر خەلپە ئوبدان بىلەت-
تى. قاچاندۇر بىر چاغلاردا بارىكۆلدە تۆگىچىلەرنىڭ ئاقساقىلى
بولۇپ يۈرگەن ئەشرەپ شاڭيو دېگەن كىشى ئىككى يىل ئالدىدا
شامەخسۇتنىڭ غەزىپىگە ئۇچراپ شاڭيولۇقتىن ئايرىلىپ قالغاچقا،
شامەخسۇت دېسە ئۇنىڭ قوۋىقا چاچلىرى تىك تۇرۇپ كېتەتتى.
ئۇ، بارىكۆلدىكى چېرىك يامۇلىغا هاراق، تاماكا، كۆكتات تېپىپ
بېرىپ يۈرگەچكە چېرىك باشلىقلىرى بىلەن بېرىش - كېلىش
قىلىدىغان بولۇۋالغانىدى. تۆمۈر ئەنە شۇ ئەشرەپ شاڭيو ئارقىلىق
چېرىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇش مەقسىتىدە بارىكۆلگە بارماقچى
بولغان ۋە سەپەرقۇللار بىلەن كۆرۈشۈپ ئۆتۈش نىيىتىدە بۈگۈن
نېرىنكىرغا كەلگەنىدى.
بايا ئېيتقىنىمىزدەك، تۆمۈر خەلپە ئايقىزنىڭ كۆڭلىنى ياساپ
بەزى گەپلەرنى قىلغاندىن كېيىن، سەپەرقۇل بىلەن پاراڭغا چۈش-
تى. گەپ ئارىسىدا ئۆزىنىڭ بارىكۆلگە نېمىشقا كېتىۋاتقانلىقىنى
ئېيتقاندا، سەپەرقۇل: «ئوبدان خىيال قىپسەن ئۇكام، ئەشرەپ
شاڭيو چوقۇم بىزگە قارىشىدۇ» دېدى. شۇ ئارىدا، رەۋشخان موماي
گەپكە ئارىلىشىپ: «ئۇكام تۆمۈر ئاخۇن، ئەتە نىياز دورغىنىڭ
كىشىلىرى كەلسە نېمە دېگۈلۈك؟» دېدى.
— قىزىقكەنسەن ئىنە! — دېدى قىزىشىپ كەتكەن ئاماند-
قۇل، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئورنىدا جاۋاب بېرىپ، — نېمە دېگۈلۈك
دېگىنىڭ نېمىسى؟ بىز ئۇنىڭغا قىز قەرزدارمىدۇق. ئەتە ئۇ مۇرتەت-
لەر كېلىپ باقسۇنچۇ، چاچىسىنى ئۈزۈۋېتىمەن.
— بۇ گېپىڭغۇ توغرا، — دېدى تۆمۈر خەلپە كۈلۈپ، —
كونىلار تەدبىرىڭ قانداق بولسا، تەقدىرىڭ شۇنداق بولار، دەپتى-
كەن، بىزمۇ، ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ دېگەندەك، بىر ئامال
تاپمايمىزمۇ؟

— نېمە ئامال؟ — دېدى ئامانقۇل يەنە ئالدىراپ.

شۇ چاغدا، ئايقىز ئورنىدىن تۇرۇپ:

— بۇنىڭ ئامالىنى ئۆزۈم قىلايىن، — دەپ تالاغا ماڭدى.

ھەممىسى ھەيران بولۇپ قاراشتى. رەۋىخان مومايمۇ ئەنسىرەپ، دەرھال ئارقىسىدىن تالاغا چىقتى.

تۆتىنچى باب

كۆچ سىنىشىشتىن كېيىن

يىقىلغان چېلىشقا تويماس،
بەتنىيەت خۇيىنى قويماس.

— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

1

شۇ ئاخشىمى، نىياز دورغىنىڭ كىگىز شىرداقلار بىلەن بېزەل-
گەن تام ئۆيىدىمۇ، ئايقىزنىڭ تەقدىرى ئۈستىدە جىددىي پاراڭ
بولۇۋاتاتتى. ئېگىز پايىلىق قارا چىراغ ئۆينىڭ ئىچىنى خېلىلا
يورۇتۇپ تۇراتتى.

— ئورۇق ئۆينىڭ پوقى چوڭ، دەپ، بۇ گادايلارنىڭ گېپى
بەكلا يوغانغۇ! سەپەرقۇل دېگەن قېرى تېجەمەل نېمە بولدۇم
دەيدىكىن؟ — دېدى نىياز دورغا غاجىلاپ بولمىغان سۆڭەكنى
زەردە بىلەن داستىخانغا تاشلاپ. ئاندىن داستىخانىڭ بىر بۇرجى-
كىدە ئاچ كۆزلۈك بىلەن گۆش يەپ ئولتۇرغان كىشىگە ھومىيىپ
قويدى. بۇ، بايا سەپەرقۇلنىڭ ئۆيىگە ئەلچى بولۇپ بارغان ئەمەت

كۆرۈك دېگەن كىشى ئىدى.

— شۇنى دېمەمدىلا دورغام، — دېدى ئەمەت كۆرۈك، — ھېلىقى ئامانقۇل دېگەن ھارامزادىنىڭ ماڭا مۇشت تەڭلىگىنىنى كۆرسىلە تېخى.

— خوپ قىپتۇ، پوقنى ئوتتۇردىن بۆلەلمەي، مۇشۇكتەك مياۋلاپ كەلگۈچە، ئەدىپىنى بېرىپ قويساڭ بولمامدۇ! شۈگىمۇزە، سېنىڭ ئىتىڭ ئەمەت كۆرۈك. قۇرۇق قۇقۇلداشتىن بۆلەكنى بىلمەيسەن! — دېدى دورغا ئاچچىق بىلەن خۇددى دەردىنى ئۇنىڭدىن ئالماقچى بولغاندەك.

— كايىمىسىلا، دورغام، — دېدى تۆردە ئولتۇرغان سېرىق ساقال كىشى، — ئەمىتاخۇندىمۇ گۇناھ يوق. زامان ئاخىرى بولغاندا، تېجىمەللەرگە مۈگگۈز چىقىپ قالىدۇ، دېگەن راست گەپ ئوخشايدۇ. بۇ سەپەرقۇل دېگەن بىر نېمە مېنىمۇ كۆزىگە ئىلمايدىغان بولۇپ قالدى. مەن نېمىلا بولسا، جامائەتنىڭ ئىمامى ئەمەسمىدىم، دۆلەتلىرى سايىسىدە، ھوشۇر ئىمام دېسە، مېنى ئۇن ئىككى تاغدا بىلمەيدىغان كىشى يوق، ئەلھەمدۇلىللا!

— زادى بۇ خوتۇن تالاقنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ قويمىسام بولمايدۇ. نەدىكى بىر قازاق قىزىنى ئوغلۇمغا لايىق كۆرۈپ، چىرايلىقچە سوراتسام، دېگەن گېپىنى قارىمامدىغان، ئەمدى كۆرگۈلۈكىنى كۆرسۇن، — دېدى دورغا قولىنى سۇرتۇپ.

— قانداق قىلاي دېمىدىلا غوجام؟ — سورىدى ھوشۇر ئىمام.

— ئەتە ئادەملىرىم بىلەن بېرىپ، باش ـ كۆزىگە ساۋايمەن. ئاندىن ئۇ قازاق قىزىنى ئالدىمغا سېلىپ ھەيدەپ كېلىمەن. بىگسامنى بىر كۆرۈپ قويسۇن.

— سەۋر قىلسىلا دورغام، — دېدى ھوشۇر ئىمام، —

گۆھەرنى تاشقا ئۇرغىلى بولماس. ئۆزلە دېگەن يۇرتنىڭ چوگى. پىتنىڭ ئاچچىقىدا چاپاننى ئوتقا تاشلاپتۇ، دېگەندەك، ئۇ قېرى تېجمەل ئۆزلەگە يېنىپ قويسا ياخشى بولماي قالۇرمىكىن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھېلىقى ئامانقۇل دېگەن ھارامزادىسى تولىمۇ قارىيامان بىر نېمە بوپتۇ. ھېچكىمدىن قورقىدىغاندەك ئەمەس.

— ھە ئۆزلەزە، مېنى ئۇلاردىن قورقىدۇ دەمدىلا؟

— يوقسۇ، يوقسۇ، مەن دېمەكچى... — دەپ توختاپ قالدى ھوشۇر ئىمام.

— ھە، ئۆزلە نېمە دېمەكچى؟ نېمە دېسلە، دېسلە، ئۇ قازاق قىزنى ئۆيۈمگە ئەكەلمەي قويمايمەن. بىرنەنچىدىن، ئوغلۇم خامۇش بەگكە خوتۇن كېرەك؛ ئىككىنەنچىدىن، ماڭا تېجمەل كېرەك. ئىككى يىل ئاۋۋال بۇ خامۇش بەگنىڭ تويىنى قىلىمەن دەپ كۆپ چىقىم تارتقانلىقىمنى ئوبدان بىلىدىلا، بۇ ماڭقا بوشاڭ-لىق قىلىپ، ئۇ قىزنى قاچۇرۇپ قويدى. ئەمدى بۇ تەييار كېلىننى ئەكېلىۋالماي بولامدۇ!

— ھەببەللــى، — دېدى ئىمــام خۇشــامــەت بىلەن كۈلۈپ، — مەنمۇ بىر داڭگالدا ئىككى پاختەك سوقايمىكىن دېۋىدىم.

— ھە، قېنى، دەپ باقسىلاچۇ؟

— ئەمەت ئاخۇننىڭ سۆزلىرىدىن مەلۇم بولدىكى، ئۇ قازاق قىزى سەپەرقۇلنىڭ ئۆيىدىن ئۈلۈكۈم چىقسا چىقىدۇ، تىرىكىم چىقمايدۇ، دەپتۇ. شۇنداقمۇ؟ — سورىدى ئىمام.

— شۇنداق، شۇنداق، — دېدى ئەمەت كورۇك، — بۆلەكلا يامان بىر نېمىكەن، شۇنداق گەپلەرنى قىلغاندا، كۆزلىرى بىر قىسملا بولۇپ كەتتى. مەن ئۇنىڭ كۆزىگە قارىيالماي قالدىم.

— ھە مانا، دورغام، — دېدى ئىمام، — مۇبادا ئۆزلە

دېگەندەك قىلساق يالىڭاچ سۆدىن قورقماپتۇ دەپ، ئۇ ياۋا قىز ئۆزىنى بىر نېمە قىلىۋالسا، بەگ بالىمىزغا خوتۇنمۇ يوق، ئۆزلەگە تېجىمەلمۇ يوق بولۇپ قالامدۇ؟

نىياز دورغا ئۆچكە ساقىلىنى بارماقلىرىغا ئوراپ، چىراغقا قارىغان پېتى جىم ئولتۇرۇپ قالدى. هوشۇر ئىمام شۇنچە يىللار-دىن بۇيان ئۆز سۆزىنىڭ نىياز دورغىغا بىرىنچى قېتىم تەسىر قىلغانلىقىنى كۆرۈپ، ئىچ ـ ئىچىدىن خۇشال بولدى ـ دە، بىرنى كېكىرىپ تاشلاپ جىم ئولتۇرۇۋالدى.

— ئەمسە قانداق قىلىمىز ئاخۇنۇم، — دېدى نىياز دورغا بىر ئاز يۇمشاپ.

هوشۇر ئىمام بۇنىڭدىن كېيىن، دورغا هەرقانداق ئىشتا مەندىن مەسلىھەت سورايدىغان بولدى دېگەن خىيال بىلەن تېخى-مۇ كۆرەڭلەپ مۇنداق دېدى:

— ئەتە جۈمە. يىراق ـ يېقىندىكىلەرنىڭ هەممىسى كېلىدۇ. نامازدىن كېيىن، مەن سەپەرقۇلنىڭ ئۆيىدە دىنى ئىسلام شەرىئە-تىگە مۇخالىپ ئىشلار بولۇۋاتقانلىقىنى جامائەتكە جاكارلايمەن. ئاندىن شەرىئەت نامىدىن پەتىۋا چىقىرىپ، ئۇ قازاق قىزنى يۇرت-نىڭ بېشى بولغان دورغامغا تاپشۇرۇشنى بۇيرۇيمەن. ئاندىنزە، دورغامنىڭ ئۆيىدىمۇ، دىنى ئىسلام شەرىئىتىگە مۇخالىپ بىر ناشايان ئىش بولۇپ قالمىسۇن ئۈچۈن بۇ قىزنى دەرھال خامۇش بەگكە نىكاھ قىلدۇرۇۋېتىش لازىم دەپ پەتىۋا چىقىرىمەن. جامائەت كېپىمنى ئاڭلايدۇ. ئاندىنزە، ئۆزۈم جامائەتنى باشلاپ بېرىپ، قىزنى ئالدىلىرىغا ئەكېلىپ بېرىمەن. قازاق دېگەنمۇ مۇسۇلمان، ئانداق بولغاندىكىن، ئۇ قىزمۇ، شەرىئەت هۆكمىگە رازى بولىدۇ. بۇنداقتا، زىخمۇ كۆيمەيدۇ، كاۋاپمۇ. بۇنىڭغا نېمە دەيدىلا دورغام؟

— ۋاي ئاخۇنۇم، خۇدايىم ئۆمۈرلىرىنى ئۇزۇن قىلغاي. بۇ

ئەقىلنى نەدىنمۇ تاپقاندىلا، — دېدى دورغا كۈلۈپ. ئاندىن: «هاي، خامۇش بەگ، هاي، بۇيان كىرچۇ» دەپ ۋارقىرىدى. بۇ ئاۋاز بىلەن تەڭ، مېهمانخانىنىڭ دالان ئىشىكى تۈۋىدە بىر ئايال كىشىنىڭ گەۋدىسى غىپلا قىلىپ قاراڭغۇدا كۆزدىن غايىب بولدى. مېهمانخانىغا تۇتاش يان ئۆيدىن كۆزىنى ئۇۋۇلاپ خامۇش بەگ چىقتى.

— سىنى قارا، هېلىتىن يېتىۋالغىلى تورخۇمىدىڭ؟ ماڭ، ئىنەڭگە ئېيت، يېرىم تاختا چاي بەرسۇن، — دېدى دورغا.

بىردەمدىن كېيىن ئىمامنىڭ رەهمەت ـ هەشقاللىسى ئاڭلاندى.

— ئىش پۈتكەندە، تونمۇ ياپىمەن، — دېدى دورغا. ئىمان قاقاقلاپ كۈلدى.

— پېقىرغىمۇ بىرەر كۆڭلەكلىك تېگۇر، — دېدى ئەمەت كورۇك كۈلۈپ.

— قونداقتا تۈنەيدىغان جانىگارغا كۆڭلەكنىڭ نېمە كېرەكى؟ — دېدى دورغا مەسخىرە بىلەن. هەممىسى كۈلۈشتى.

2

دەل شۇ چاغدا رەۋىخان مومايمۇ تالادىن كۈلۈپ كىردى ۋە خۇشاللىقىدىن تىلى گەپكە كەلمەي، هەدەپ كۆز ياشلىرىنى سۈرتەتتى. ئۆيدىكىلەر هەيران بولۇپ، بىر ـ بىرىگە قاراشتى. رەۋىخان موماي ئۆزىنى بىرئاز تۇتۇۋېلىپ، گەپنى ئاشكارىلىدى: ئايقىز رەۋىخان مومايغا: ئەتىدىن باشلاپ كېلىنىڭىز بولاي دەپتۇ!

— هۇششەرە، — دېدى تۆمۈر خەلپە، — قېنى ئۇ ئەقىللىق قىزىم، ماڭلىيىغا بىرنى سۆيۈپ قوياي دېۋىدىم. ئاغرىقىنىڭ ساقايغى-

سى كەلسە تېۋىپ ئۆزى كېلۇر دېگەن شۇ. بۇ تۈگۈشنى يېشىشنىڭ ئامالىنى ئۇ قىزىمنىڭ ئۆزى تېپىپتۇ. ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ قىلايلى دېگىنىمۇ شۇ ئىدى. ئەمدى نىياز دورغا قانداق قىلىدىكىن؟

سەپەرقۇل خۇددى تۇيۇقسىزدىن بىر غايىب خەزىنە ئۇچراپ قالغاندا، نېمە قىلىشىنى بىلمەي تېڭىرقاپ قالغان كىشىدەك جىم ئولتۇرۇپ قالدى. ئۇنىڭ قورۇق باسقان شالاڭ ساقاللىق يۈزى بىر خۇش تەبەسسۇم بىلەن قېتىپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى.

— خۇداغا يۈز مىڭ قەتلە شۈكۈر، — دېدى ئۇ ئاخىر، — بۇ ئايلا قىزىمنى بېشىمغا تاج قىلىپ قىسسامۇ ئاز. ئەممازە، هازىرلىقىنىمىزنىڭ يوقلۇقىدىن، بۇ قىزىمنىڭ ئالتۇن كۆڭلىگە پەسەنت كەلگۇدەك ئىش قىلالماي قالۇرمىزمىكىن دەپ قورقىمەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بىزنىڭ يۇرتتا هوشۇر ئىمامدىن بۆلەك كىشى نىكاھ ئوقۇيالمايدۇ، ئەمدىزە، شۇنىڭ ئالدىغا بارۇرمىزمۇ؟

— غەم يېمە ئاكا، — دېدى تۆمۈر خەلپە، — نىكاهنى ئۆزۈم ئوقۇيمەن. قالغان ئىشلارمۇ، ئۆز يولىدا بولۇپ كېتۇر. شۇنداق ئەمەسمۇ!

— شۇنداق، ئۇكام، — دېدى رەۋشخان موماي، — بالىغا ئاياپ قىلغان بىزە هازىرلىقىممۇ بار. بارىغا قىز هەقدار، يوقىغا بىز قەرزدار، كېيىن ئوبدان توي قىلىپ بەرمەيمىزمۇ. مەن نېرىقى ئۆيگە ئايلا قىزىمنىڭ يېنىغا چىقاي...

ئامانقۇل يەردىن ئۈستۈن قارىماي جىم ئولتۇراتتى. يۈرىكىنىڭ گۈپۈلدەپ سوقۇشى ئۆزىگە ئاڭلىنىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى. بۇ ئۇنىڭ ئوڭىمۇ ياكى چۈشىمۇ؟ قۇلىقى راستتىنلا شۇنداق گەپلەرنى ئاڭلاۋاتامدۇ؟ بۇ پەرى قىزنى ئۆيىگە ئەكېلىپ، ئەتىسى دادىسى بىلەن پاراڭلىشىۋاتقاندا، كۆڭلىدە كەچكەن هېلىقى شېرىن خىيال

كۆلەڭگىسى بۈگۈن ئەمدى راست ئىش بولۇپ قىلىۋاتامدۇ؟ ئاھ،
نېمىدېگەن بەخت! مۇنداق بەخت ھەممىلا كىشىگە نېسىپ بولى-
ۋەرمەس، بەلكى ئۆزىگىمۇ ھەممىشە كېلىۋەرمەس، پەقەت بىرلا
قېتىم، پەقەت مۇشۇ قېتىملا كەلگەندۇ! توختىچۇ، ئايقىز مېنى
راستىنلا ياخشى كۆرۈپ قالغانمىدۇ ياكى بۇرنىدىن پوتلىسى
ئېرىمەيدىغان ھېلىقى خامۇش بەگ دېگەن نېمىدىن قۇتۇلۇش
ئۈچۈنلا شۇنداق قىلىۋاتامدۇ؟ ياق، ياق. ئۇنداق ئەمەستۇ. بەلكى
مېنى راستىنلا ياخشى كۆرۈپ قالغان بولسا، ئەجەب ئەمەس.
بولمىسا ھېلىقى كۈنى جۇماتاينىڭ پىچىقىنى ماڭا بېرەمتى!؟

تۆمۈر خەلپىنىڭ ئاۋازى ئۇنىڭ خىيالىنى ئۈزدى.

— سەپەرقۇل ئاكا، ئەتە سويغۇدەك بىر نېمە بارمۇ؟ يوق
بولسا...

— بار، بار، — دەپ ئالدىراش جاۋاب بەردى سەپەرقۇل.

— ئانداق بولسا ياخشىكەن، — دېدى تۆمۈر خەلپە، —
ئۇكام ئامانقۇل، سەن ئەتىگەندىلا، دوستلىرىڭغا خەۋەر قىل. سە-
پەرقۇل ئاكام قوشنىلار بىلەن مەھەللىنىڭ ئاقساقاللىرىنى نىكاھ
چېيىغا چىللاپ قويسۇن. دورغىنىڭ ئادەملىرى كەلگۈچە بىز نىكاھ
چېيىنى ئىچىپ بولۇپ ئولتۇرىمىز.

ئايقىز كېچىچە كۆز يۇممىدى. رەۋشخان مومايغا تۈيدۇرماي،
بىرمۇنچە كۆز يېشى قىلىۋالدى. نېمىشقا يىغلىغىنىنى ئۆزىمۇ بىل-
مەيتتى. پىكىر ـ خىيالى خۇددى دېڭىزدەك چايقىلاتتى. قىز
ئويلايدۇ: كاشكى شۇ يوغان قورساق ئوكۇرداي مال ـ دۇنياسىغا
ئىشىنىپ ئۇنى سوراتمىغان بولسا؛ كاشكى، تويمىغۇر دادىسى
مالپەرسلىك قىلماي، ئوكۇردايىنىڭ ئەلچىسىنى قۇرۇق ياندۇرغان
بولسا ياكى شۇ مېھرىبان ئانىسى، شۇ كەمسۇخەن، مۇلايىم ئانا
قىز چېغىدا بىرەر كەمبەغەل مالچىغا تەگكەن بولسا؛ يۇ، قىز شۇ

ئۆيدە تۇغۇلغان بولسا: بۇ كەمبەغەل ئائىلە جۇماتاينى ھېچقاچان ئىشكىدىن قوغلىۋەتمەيتتى، ئەڭ ياخشىسى، ئۆزى تۆرەلمىگەنلا بولسا، خۇددى ھېلىقى كۈنى، رەۋىخان موماي ئېيتقاندەك مۇشتۇمدەك بېشىغا تاغدەك ئېغىر كۈنلەر چۈشمەيتتى. نېمىدېگەن كۆرگۈلۈك بۇ؟ كاشكى، جۇماتايغا تەگكەن ئوق ئۆزىگە تەگكەن بولسىچۇ! ياكى كۆزىنى يۇمۇپ تۇرۇپ، ھېلىقى پىچاقنى ئۆزىگە بىرلا ئۇرغان بولسا، نېمىدېگەن ياخشى بولاتتى!... ياق، ياق! جۇماتاي ئۇ پىچاقنى ئۆزۈڭگە سال دەپ بەرمىگەن! شۇنداق، ئۆزۈڭگە سال دەپ بەرمىگەن! ئۇ پىچاق ھازىر ئۆز ئىگىسىنى تاپتى. ناھايىتى توغرا. خۇددى جۇماتاينىڭ ئۆزىدەك يىگىتنىڭ قولىغا چۈشتى. شۇنداق تۇرۇقلۇق، يەنە نېمىشقا يىغلايدۇ. نېمىشقا ئۆلۈمنى ياد ئېتىدۇ! سەپەرقۇل دېگەن بوۋاي نېمىدېگەن ئوبدان، ئۇنىڭ ياشاڭغىراپ تۇرىدىغان كۆزلىرىدىن دائىم ئاتىلارچە مېھىر ـ شەپقەت، چەكسىز كۆيۈم يېغىپ تۇرسا؛ رەۋىخان مومايچۇ؟ خۇددى ئانىسىنىڭ ئۆزى! گويا ياراتقان خۇدا بۇ قىزغا ئىككى ئانا ئاتا قىلغاندەك ... ئامانقۇل، ئامانقۇل! ئەگنىدە ياماق چاپان بىلەن تېرە شالۋۇر، ئەممازە، خۇددى ئالتۇندىن سوقۇلغاندەك يىگىت ئىكەن. نېمىدېگەن نومۇسچان، ھە! ئۈچ ئايدىن بېرى، قىزنىڭ كۆزىگە بىرەر قېتىممۇ تىكىلىپ قارىمايدۇ. ئەمما، يامان ئادەملەرنى كۆرسە، خۇددى يولۋاستەك خىرىس قىلىپ، يىلپىزدەك ئېتىلىدىكەن. ھېلىقى كۈنى نىياز دورغىنىڭ ئەلچىسىگە مۇشت تەگكۈزگىنىنى كۆرمەمدىغان! بۇ قىلىقلىرى بىلەن خۇددى جۇماتاينىڭ ئۆزىلا! يەنە نېمىدېگەن ئاق كۆڭۈل، ئىنساپلىق يىگىت، ئۇ جۇماتاينى ئۆز قېرىندىشىدەك كۆرۈپ ئۇنىڭ جەسىتىنى باشقىدىن يەرلىككە قويۇشقا قانچىلىك سەمىمىي كىرىشتى ـ ھە! بولۇپمۇ ھازىر نىكاھنى قىلىۋېلىپ، جۇماتاينىڭ يىلى توشقۇچە

بۆلەك ــ بۆلەك تۇرۇپ تۇرساق دېسە، دەرھال ماقۇل بولغىنىنى قارىمامدىغان! باشقا بەگۋاش يىگىتلەر بولسا، بۇ شەرتكە ئۇنارمىدى؟ نېمىدېگەن ئالىجاناب يىگىت. نېمىدېگەن ئوبدان ئادەملەر! بۇلارنىڭ كۆڭلى خۇددى ئاشۇ سۇپسۇزۇك تاغ سۇيىدەك پاكىز. ئۇلار خۇددى مۇشۇ نېرىنىكىر تاغلىرىنىڭ قارىغايلىرىدەك ئۇلۇغۋار، يەنە، بۇ مەھەللىدىكى ئادەملەرچۇ، خۇددى بالىلاردەك ئاق كۆڭۈل، ساددا، مېھماندوست. يات يۇرتتىن كەلگەن بىر مۇساپىر قازاق قىزىنى ئۆز كىشىسىدەك قوينىغا ئالدى ئەمەسمۇ! توغرا، توغرا، مۇشۇ خەلقنىڭ كېلىنچىكى بولۇپ، ئۇلار بىلەن بىللە ياشاش كېرەك، بىللە! مۇشۇنداق قىلسا، بەلكى جۇماتاينىڭ روھىمۇ خۇش بولىدۇ. ئاپىرىن، ئايسۇلۇ! توغرا يول تۇتتۇڭ، مېنىڭ پېچىقمىنىمۇ مۇناسىپ كىشىنىڭ قولىغا بەردىڭ، ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئېلى سېنى قوغدايدۇ، كۆز قارىچۇقىسىدەك ئاسرايدۇ. ئۇنىڭ بىلەن ئۆمۈرلۈك بىللە بول دەيدۇ بەلكى.

ئايقىز ئاشۇنداق خىياللار بىلەن تاڭنىڭ قانداق ئېتىپ كەتكەنلىكىنىمۇ بىلمەي قالدى.

3

تاڭ ئېتىش بىلەنلا سەپەرقۇلنىڭ كىگىز ئۆيى ئالدىدا نىياز دورغىنىڭ مالچىسى روزىمەت چورۇق پەيدا بولدى. ئۇنىڭ ئايالى دورغىنىڭ «ئۆي تېجىمىلى» ئىدى. ئاخشام، ئۇ، ئايالىدىن دورغىنىڭ ئۆيىدە بولغان ھېلىقى گەپلەرنى ئاڭلاپ، تاڭ ئاتقۇچە كىرپىك قاقماي چىقىپتۇ ــ دە، ئەمدى بۇ ئىشنى خەۋەر قىلىپ قويغىلى كەپتۇ. روزىمەت چورۇق ئەتراپىغا قاراپ، گەپنى تۇگەتتى ــ دە، كەتمەكچى بولدى. ئۇنىڭ گەپلىرىنى تۆمۈرخەل-

پىمۇ ئېنىق ئاڭلاپ ئولتۇراتتى.
— دوستلۇقنى بىر يەتكۈزدۈڭ ئۇكام، — دېدى سەپەرقۇل مىننەتدارلىق بىلەن.
— شاھ شاھىنىڭ، گادايى گادايىنىڭ قاياشى، ئۇيىنىڭ مۇڭگۈ- زىگە ئۇرسا، تۈيىقى سىرقىرايدۇ ئەمەسمۇ! خۇش، ئامان بولۇڭلار، — دېدى روزىمەت چورۇق. سەپەرقۇل ئۇنى ئۇزىتىپ قويۇپ ئۆيگە سەل غەمكىن كىرگەندە تۆمۈر خەلپە مۇنداق دېدى:
— بۇ گەپچە، بۈگۈنكى جۈمە نامىزى كۆچ سىنىشىدىغان ناماز بولىدىكەن ـ دە! بۇ نامازغا چوقۇم بېرىش كېرەك، ئىشىڭ ھالال بولسا، تۆت كوچىدا ئولتۇرۇپ ئىچ، گېپىڭ ھەق بولسا، خانغا قورقماي ئېيت دەپتىكەن، نېمە غەم يەيسەن؟
— بۇ يەر يۇتقۇرلار سېنى خاپا قىلىپ قويۇرمىكىن دەپ دەگدەۋاتىمەن، — دېدى سەپەرقۇل.
— گەپكە گەپ كەلگەندە، ئاتاڭدىن قالما دەپتىكەن، بىزمۇ بىرنېمە دەرمىز. ئەل ـ جامائەت بار ئەمەسمۇ، — دېدى تۆمۈر خەلپە.
شۇ كۈنى چۈشكە قالماي، نۇرۇل بوۋا باشلىق مېھمانلار ئۇزاپ بولدى. جامائەت جۈمە نامىزىغا ماڭغاندا، ئامانقۇلمۇ بىر- نەچچە يېقىن دوستلىرى بىلەن مەسچىتكە ماڭدى.
مەسچىت تەخمىنەن بىر يېرىم چاقىرىم يىراقلىقتا، يەنى نىياز دورغىنىڭ مەھەللىسىدە ئىدى. مەسچىتكە بىرەر يۈزدەك جامائەت يىغىلغانىدى. بىرىنچى ۋە ئىككىنچى سەپكە ئاق كىگىز جايىنامازلار، ئۈچىنچى سەپتىن باشلاپ تېرە ۋە بەزى يەرلىرىگە بورا سېلىنغان- دى. تۆمۈر خەلپە بىلەن سەپەرقۇللارغا ئۈچىنچى سەپتىن ئورۇن تەگدى. نىياز دورغا يېڭى تون كىيىپ، بېشىغا سەللە ئوراپ، بىرىنچى سەپتە، دەل مېھراپنىڭ ئۇدۇلىدا ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ يېنىدا

پاكىز كىيىنگەن خامۇش بەگ خىرت ـ خىرت قىلىپ ماڭقىسىنى تارتىپ ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرەپلىرىگە كۆپىنچە سەللىلىك كىشىلەر، يەنە «يۇرت چوڭلىرى» جايلاشقانىدى.

جۇمە ۋە پېشىن نامازلىرى ئوقۇلۇپ بولۇش بىلەنلا، هوشۇر ئىمام ئالدىراپ ئورنىدىن تۇردى ۋە بىر ـ ئىككى ئېغىز ئەرەبچە ئىبارە ئوقۇپ ئۆتكەچ، گېلىنى قىرىپ قويۇپ گەپ باشلىدى:

— جامائەت! مەن بۇ مەسچىدى مۇبارەكنىڭ ئىمامى بولۇش لاياقىتىم بىلەن شۇنى جاكارلايمەنكى، بىزنىڭ يۇرتىمىزدا نېرىنـ كىردا جانابىي روسۇلىللانىڭ مۇبارەك شەرىئەتلىرىگە مۇخالىپ، ناشايان ئىشلار سادىر بولۇۋاتىدۇ، يەنى هەممىلىرىگە مەلۇمدۇركى، سەپەرقۇل دېگەن مالچى نەدىن كېلىپ قالغانلىقى نامەلۇم بىر قازاق قىزىنى نەچچە ئايدىن بۇيان ئۆز ئۆيىدە ساقلاۋاتىدۇ، سەپەرقۇلنىڭ ئاللىقاچان يىگىت بولۇپ قالغان ئوغلى تۇرسا، مۇنداق ناشايان ئىشقا شەرىئەت يول قويامدۇ؟ هەرگىز يول قويمايدۇ. بىز بۇنى بىلىپ تۇرۇپ، قۇلىقىمىزنى يوپۇرۇپ يۇرسەك، گۇناهكار بولمايـ مىزمۇ؟ قىيامەت كۇنى نېمىدەپ جاۋاب ئېيتىمىز؟ نامەهرەم بولـ دىغان ئىشلارنى توسۇپ، شەرىئىتى مۇهەممەدىنى ئىجرا قىلماق هەممە مۇسۇلماننىڭ پەرزى، بۇ قىزنى دەرهال يۇرتنىڭ ئاتىسى نىياز دورغامغا تاپشۇرۇپ، دورغامنىڭ هۇزۇرىدا بىر ئەهلى مۇسۇلـ مانغا نىكاھ قىلىپ قويۇشىمىز جايىز. قېنى، هەممىلىرى مېنىڭ كەينىمدىن مېڭىشسىلا، سەپەرقۇلنىڭكىگە بېرىپ، شەرىئەت هۆكـ مىنى بەجا كەلتۈرگەيمىز! هە، سەپەرقۇل قېنى، ئۆزى بارمۇ بۇ يەردە؟

— مانا مەن، — دېدى سەپەرقۇل ئورنىدىن تۇرۇپ.

جامائەت ئىچىدە غۇدۇر ـ غۇدۇر باشلاندى. ئىككىنچى سەپتە ئولتۇرغان نۇرۇل بوۋا ئورنىدىن تۇرۇپ:

— ئاخۇنۇم ئالدىرىمىسىلا! ئۇ قىزنىڭ نىكاھى ئوقۇلۇپ بولغان، ئۇ ھازىر ئامانقۇلنىڭ ھالال جۈپتى، سەپەرقۇلنىڭ ئۆز كېلىنى، — دېدى.

— بىز گۇۋاھ، بىز گۇۋاھ! — دەپ ۋارقىراشتى بىرمۇنچە كىشىلەر.

—نېمە، نېمە؟ قانداق نىكاھ؟ — دېدى ھوشۇر ئىمام كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ، — مەن بۇيەردە تۇرسام، نىكاھنى كىم ئوقۇيدىكەن، كىم؟

— مەن ئوقۇدۇم، — دېدى تۆمۈر خەلپە ئورنىدىن تۇرۇپ. نىياز دورغا باشلىق يۇرت چوڭلىرى ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ قاراشتى. بۇ ئىشلاردىن خەۋەرسىز قالغان باشقا كىشىلەرمۇ، دەرھال تۆمۈرخەلپىگە قاراشقا باشلىدى. ھوشۇر ئىمامنىڭ رەڭگى ئۆڭۈپ كەتتى.

— مەن ئوقۇدۇم دەمسىنا، — دېدى ئۇ، گويا ئۆزىنىڭ قۇلىقىغا ئىشەنمىگەندەك قىلىپ.

— ھەئە، مەن ئوقۇدۇم، — تەكرارلىدى تۆمۈر خەلپە.

— ئۆزۈڭ كىمسەن؟ قايسى يۇرتلۇق سەن؟

— ئوڭ قۇلىقىمغا ئەزان، سول قۇلىقىمغا تەكبىر ئېيتىپ قويغان ئىسمىم تۆمۈر، كەسپىم ياغاچچى، يۇرتۇم قۇمۇل.

— ياغاچچى بولساڭ، نىكاھ ئوقۇشنى نەدىن بىلىسەن؟

— ئاخۇنۇم ئوقۇغان ئىلمىنى مەنمۇ ئوقۇغان.

— ساڭا نەدىكى ئىلىم؟ يالغان گەپ قىلما!

تۆمۈر خەلپە تەمكىنلىك بىلەن بىر ھەدىسنى ئوقۇدى ــ دە، يەنى «ئاللا تائالانىڭ بىزگە ئەۋەتكەن ھەق پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئىلىم ئۆگىنىش ھەربىر ئەركەك ۋە چىشى مۇسۇلمان ئۈچۈن پەرىزدۇر. ھەتتا چىن مەملىكىتىگە بېرىپ بولسىمۇ» دەپ

تەرجىمە قىلدى. ئاندىن «ياكى ئاخۇنۇم پەيغەمبىرىمىزنىڭ ھەدىسـ-
لىرىگە شەك كەلتۈرەمدىكىن؟ ئەگەر شەك كەلتۈرىدىغان بولسا،
بۇنىڭ ۋەجىنى جامائەت ئالدىدا ئېيتسۇن» دېدى.
بۇ جاۋاب ھەممىنى ھەيران قالدۇردى، تۆمۈرخەلپىنى تونۇ-
مايدىغان كىشىلەرمۇ شىۋىرلىششقا باشلىدى. ھوشۇر ئىمام بىر
نېمىسنى يىتتۈرۈپ قويغان كىشىدەك رەڭگى تاتارغان ھالدا،
ھەدەپ يان ــ يېنىغا قارايتتى. ئاخىر ئۇ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆزىگە
قادىلىپ تۇرغان كۆزىگە قارىيالمـــاي، ئۇدۇلىدىكـــى تامغـــا قاراپ
تۇرۇپ:
ــــ سىزنىڭ ئوقۇغان نىكاھىڭىز باتىل، نىكاھنى باشقا ئوقۇي-
مەن، ــــ دېدى.
ــــ بىر قىزغا ئىككى نىكاھ ئوقۇش قايسى كىتابتا بار؟
ئەمدى كىمگە ئوقۇماقچى؟
ــــ ياق، باتىل دېدىم باتىل. يۇرتنىڭ ئاتىسى نىياز دورغام
كىمگە بۇيرۇسا، شۇ كىشىگە ئوقۇيمەن.
ــــ ھە، مانا ئەمدى راست گەپلىرىنى ئېيتتىلا، ــــ دېدى
تۆمۈر خەلپە مەسخىرە بىلەن كۈلۈپ، ــــ ئىشىڭىز ھالال بولسا،
تۆت كوچىدا ئولتۇرۇپ ئىچ، گېپىڭ ھەق بولسا، خاندىن قورقماي
ئېيت، دەپتىكەن. مەنمۇ راست گەپنى قىلاي. ئۆزلە بىر مۇسۇلمان-
نىڭ ھالال جۈپتىنى خامۇش بەگكە نىكاھلاپ بېرىپ، نىياز
دورغىنىمۇ خۇدانىـــڭ ئالدىدا گۇناھكـــار قىلاي دەۋاتىـــلا. شۇنداق-
مۇ ئەمەسمۇ؟
ــــ توغرا، توغرا، ــــ دەپ ۋارقىراشتى كۆپچىلىك.
نىياز دورغا بىلەن ھوشۇر ئىمام ئۆز سىرىنىڭ ئېچىلىپ
قالغانلىقىنى كۆرۈپ، گاڭگىراپ قالدى.
ــــ مېنىڭ ھالال جۈپتۈمگە چېقىلىدىغان كىمنىڭ ھەددى-

كەن!— دېدى ئامانقۇل ئورنىدىن سەكرەپ قوپۇپ، — ئۇنداق كىشىنىڭ ئۇچەي - قارنىنى مۇشۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا تۆكۈۋېتىمەن!

ئامانقۇلنىڭ قوللىرى بېلىدىكى تاسما بەلۋاغقا ئېسىقلىق پىچاققا يۈگۈردى. هوشۇر ئىمامنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتتى.

مەسچىتنىڭ ئىچىنى ۋاراڭ - چۇرۇڭ قاپلىدى. ئىككىنچى سەپتىن باشلاپ، ھەممە كىشى ئۆرە - تۆپە بولۇپ كەتتى. نىياز دورغا دەرغەزەپ بولۇپ ئورنىدىن قوپتى - دە، خامۇشنى باشلاپ سىرتقا ماڭدى. ئۇ مەسچىتتىن چىقىپ كېتىۋېتىپ، تۆمۈر خەلپىگە قاتتىق ئالىيىپ قويدى. هوشۇر ئىمام ئۆلۈكتەك قېتىپ قالدى. كىمدۇر بىرى قاقاقلاپ كۈلۈۋەتتى. تۆمۈر خەلپە خاتىرجەم ھالدا مەسچىت سەيناسىغا چىققاندا، بىرمۇنچە كىشىلەر ئۇنىڭ بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈشكە ئالدىرايتتى.

4

كەچقۇرۇن نىياز دورغا هوشۇر ئىمام بىلەن ئەمەت كۈرۈكنى قىچقارتىپ كېلىپ قاتتىق كايىدى. هوشۇر ئىمامنى «چەلپەكچى موللام» ، «ئېتى ئۇلۇغ، سۈپرىسى قۇرۇق خەلپىتىم» دېگەن گەپلەر بىلەن مەسخىرە قىلىپ، «ئاتا - ئانام كۆرمىگەن نەدىكى بىر قارا تۇرۇكتىن يېڭىلىپ قالدىلا، ئەھۋاللىرى شۇنچىلىكمىدى؟ ئەمدى ئۇ تېجىمەللەرنىڭ تىلى تېخىمۇ ئۇزىراپ، گېپى يوغىنايدۇ. باشقىلارمۇ ئۇلارنى دورايدۇ. كېۋەزلىككە ئوغرى كىرسە، ئاتقۇچىنىڭ بىر نېمىسىنى كەس دەپ، ئەمدى ئۆزلەنى نېمە قىلسام بولۇركىن؟» دېدى. ئەمەت كۈرۈكنى «سەن نان قېپى، نېمە قىلىپ يۈردۈڭ؟ ياتنى كۆرسە ئىت چىغىدا قاۋايدۇ، بۇ يەرگە يات بىرئادەم كەپقالغانلىقنى بۇرۇنراق ئېيتساڭ بولمامدۇ» دەپ سوراققا

تارتتى. هوشۇر ئىمام ئۇتتۇرۇپ قويغان قىمارۋازدەك، كىگىزنى تاتىلاپ جىم ئولتۇراتتى.

— خوش، ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق، دانىشمەن ئىمام، مۆ-رەپ باقمامىلا! — دېدى دورغا تەنە قىلىپ.

— ھېلى بولسىمۇ، شەرىئەت ھۆكمىنى ئىشلىتىپ باقساقمى-كىن، — دېدى ھوشۇر ئىمام، ئۆز گېپىگە ئۆزى ئىشەنمىگەندەك بىر ئاھاڭدا.

— جان چىقىپ بولغاندا ياسىنىنىڭ نېمە كېرىكى؟ — دېدى دورغا ئاچچىق بىلەن، — ئۆزۈم قارا تۇرۇك بولسامىمۇ، ئەقلى - ھوشۇم جايىدا. شەرىئەت - پەرىئەتنىسى قويۇپ، قوللىرىغا دەررىنى ئالسىلا، ئادەملىرىمىدىن تۆتنى قوشىمەن، ئۇ مۇرتەتلەرنىڭ باش - كۆزىگە ساۋاپ، ھېلىقى قازاق قىزىنى ھەيدەپ كەلمىسىلە بولمايدۇ. ئۇنداق قىلمىسام، بۇ يۇرتنى قانداق سورايمەن! سەنچۇ، ھەي كۇرۇك، هازىردىن باشلاپ، ھېلىقى تۆمۈر دېگەننىڭ ئارقىسىغا چۈش. ئۇ زادى نېمە ئادەم؟ بۇ يەرگە نېمىشقا كەپتۇ؟

شۇ ئاردا خامۇش بەگ ئالدىراپ كىرىپ ئوردىدىن ياساۋۇل كەلگەنلىكىنى خەۋەر قىلدى. ھەممىسى تالاغا چىقىشتى. ھويلىدا بېشىغا جىيەكلىك ئاق قالپاق، ئۇستىگە كۆك كەمزۇل كىيىپ، قارا پوتا باغلىۋالغان ياساۋۇل قامچىسى بىلەن چاڭ - توزانلارنى قېقىشتۇرۇۋاتاتتى...

ياساۋۇل چاي ئىچىپ ئولتۇرۇپ، بۇ يىل شامەخسۇتنىڭ چارۋا سانىقىنى ئون بەش كۈن بۇرۇن ئۆتكۈزۈشكە يارلىق چۈشۈرگەن-لىكىنى، ساناقچى بەگلەرنىڭ بىرنەچچە كۈن ئىچىدە بۇ يەرگە يېتىپ كېلىدىغانلىقىنى ئېيتتى ۋە ئاخىردا: «ساناق كۈنلىرى پېقىرلىرىنىمۇ ئۇنتۇپ قالمىسىلا دورغام» دەپ قوشۇپ قويدى.

— خويمۇ كاتتا ئىش بوپتۇغۇ بۇ ئەمدى، بۇ تېجىمەللەرنىڭ

پىلسىرات كۆرۈكتىن قانداق ئۆتىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. ئۆزلەنىڭ نېسۋىلىرىنى ئۇنتۇپ قالامدىغان. بۇ يىل ئۆتكەن يىلدىكىدىنمۇ ئوبدانراق بولىدۇ، ئىنشائاللا ھا ـ ھا ـ ھا... — دېدى دورغا خۇشال بولۇپ، ئاندىن نېرىنكىرغا كىمنىڭ كېلىدىغانلىقىنى سورىدى. ياساۋۇل قېزىبەگ غوجىنىڭ①كېلىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

— ۋاي، ۋاي، ۋاي، مۇنداق دېسلە، قېزىبەگ غوجام كەلسە، خۇدايىمنىڭ بەرگىنى شۇ، — دېدى دورغا تېخىمۇ خۇش بولۇپ.

— ئۆزلەگە شاھزادە غوجامنىڭ ئامانەت گېپى بار، — دېدى ياساۋۇل دورغىغا قاراپ.

— شاھزادە غوجامنىڭ ئالتۇن بويلىرى، كۈمۈش تەنلىرى ئېسەن بولغاي. ھەرقانداق ئىشقا بىز تەييار، — دېدى دورغا.

— شاھزادە غوجام نېرىنكىر تاغلىرىدىكى ئىللىق پۇرايدىغان ياۋا گۈللەردىن ئەۋەتسۇن دەيدۇ. بۇلتۇرقىلاردەك ئاسان سولىشىپ قالىدىغانلىرىنى ئەمەس، — دېدى ياساۋۇل.

— ھىم، ئۇقتۇم، — دېدى دورغا ھوشۇر ئىمامغا مەنىلىك قاراپ، — ئەمدى داپنى باشقا سەنەمگە چالساق بولامدۇ، نېمە؟

— خوش دورغام. ئەقىل ـ پاراسەتلىرىگە بارىكاللا. خامۇش بەگكە نېرىنكىردىن قىز تېپىلماي قالامتى. قولنى كەسمىگۈنچە قان چىقماس دەپتىكەن. شاھزادە غوجام بۇ قازاق پەرىسىنى بىر كۆرسە، ھوشىدىن كېتىپ ئۆزلەگە نېمە ئىلتىپاتلارنى قىلىپ تاشلايدىكىن، تېخى، — دېدى ھوشۇر ئىمام خۇشامەتگۈيلۇق بىلەن. ئۇ ئۆز كۆڭلىدە بولسا، «تون كىيمىسەممۇ كىيمەي، بۇ قازاق قىزىنىڭ ماجىراسىدىن قۇتۇلغىنىم خوپ» دەپ ئويلايتتى.

نىياز دورغا ياساۋۇلغا مۇنداق دېدى:

---

① قېزىبەگ (قازى بەگ) — تەيجىدىن كېيىنلا ئىككىنچى دەرىجىدە تۇرىدىغان ئوردا ئەمەلدارى.

— مەن شاھزادە غوجامغا شۇنداق بىر قىز ئەۋەتەي، ئاي دېسە ئاغزى بار، كۈن دېسە كۆزى بار. ئۇنى ئاسماندىن چۈشكەن پەرىمىكىن دەپ قالسۇن غوجام.

«شاھزادە غوجام» دېگىنى شامەخسوتنىڭ ئوغلى نەزەر ئىدى. ئۇ، شامەخسۇتنىڭ بالىلىرى ئىچىدە بىر تاللا ئوغۇل بولۇپ، كىچىكىدىنلا شۇنداق ئەركە، بەگۋاش ئىدىكى، ئۇنىڭ دەردىدىن پۈتۈن قۇمۇل «داد» دەيتتى. يىگىرمە – ئوتتۇز لۈكچەكنى كەينىگە سېلىۋېلىپ، ھاراق، ئەپيۇن، نەشە، زىنا بىلەن كېچىنى كۈندۈزگە، كۈندۈزنى كېچىگە ئۇلاپ كەيپ – ساپا قىلاتتى. كىمنىڭ قىزى، خوتۇنى چىرايلىقراق بولسا، ئىشنىڭ تۈگىگىنى شۇ ئىدى.

مانا ئەمدى، ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئاپئاق قارلار بىلەن قاپلانغان ئېگىز چوققىلىرىدىكى قار لەيلىسىدەك پاك، ئىپپەتلىك بىر قىزنى شۇم تەقدىر ئەنە شۇ لەنتىنىڭ ئىپلاس قوينىغا تاشلىماقچى!

بەشىنچى باب

كۆتۈلمىگەن ۋەقە

بەندە سۆزلەيدۇ،
تەقدىر كۈلىدۇ.

— ئەرەب خەلق ماقالى

1

مەسچىتتىكى مۇنازىرىدە، ھوشۇر ئىمام شەرمەندە بولغاندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ۋە سەپەرقۇل ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى «سۇ ئۇخلىسا ئۇخلار، دۈشمەن ئۇخلىماس» دېگەن ھەقىقەتنى ئۇنتۇپ قالغاندەك، ئەتىسىدىن باشلاپ خاتىرجەم ئۆز ئىشىغا كىرىشىپ كەتتى؛ تۆمۈر خەلپە بارىكۆلگە ماڭدى؛ ئامانقۇل ئوۋغا چىقىپ كەتتى؛ سەپەرقۇل بىلەن ئايقىز «قارايىلپىز» نى ئەگەشتۈرۈۋېلىپ قويلارنى ھەيدەپ كەتتى. نىياز دورغا بولسا، «بۇ قازاق پەرىسىنى شاھزادە غوجامغا ئەۋەتىپ بەرسەم، ماڭا نېمە ئىلتىپاتلار بولۇركىن» دېگەن شېرىن خىياللارغا غەرق بولۇپ، ساناقچى بەگلەرنىڭ تېزرەك يېتىپ كېلىشىنى كۈتمەكتە ئىدى.

بىراق، تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن بىر ۋەقە سەپەرقۇللارنىڭ خاتىرجەملىكىنى بۇزۇپ، نىياز دورغىنىڭ خۇشاللىقىنىمۇ بۇرنىدىن بۇلاق قىلدى. بۇ ۋەقە مۇنداق ئىدى:

ئامانقۇل ئۇۋغا كېتىپ شۇ كېچىسى سەپەرقۇل كېچىچە ياتالمىدى. تاڭ ئېتىش بىلەنلا، رەۋىخان موماي بىلەن سەپەرقۇل بوۋاينىڭ ئۇنىمىغىنىغا ئۇنىماي، ئايقىز قويلارنى ئۆزى يالغۇز باققىلى ماڭدى. قىزغا پەقەت قولىدىكى تايىغى بىلەن «قارا يىلپىز»لا ھەمراھ ئىدى. قارىغايزارلىق تاغ باغرىدىكى كەڭ يايلاق شۇنچىلىك كۆڭۈللۈك ئىدىكى، ئايقىز ئۆزىنى تامامەن ئۇنتۇپ، گاھ تاغ گۈللىرى ئارىسىدا ئۇچۇپ يۈرگەن كېپىنەكلەر بىلەن ئوينىشاتتى، گاھ ئارپا نېنى پارچىلىرىنى «قارا يىلپىز» نىڭ ئاغزىغا تاشلاپ، ئۇنى ئەركىلىتەتتى. گاھىدا، تاغ قۇشلىرىنىڭ ناۋاسىغا مەپتۇن بولغان ھالدا، قازاق خەلقىنىڭ «بۇلبۇل تورغاي» دېگەن مەشھۇر ناخشىسىنى ئېيتىپ، يىراق — يىراقلارغا قاراپ نېمىنىدۇر ئويلايتتى.

قىز بىردىنلا، ئېدىرلىق ئىچىدىن ئۇچ ئاتلىقنىڭ ئۆزى تەرەپ-كە چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدى. «قارا يىلپىز» ئەنسىز قاراپ ئۇلارغا ئېتىلدى. قامچا — توقماقلارنى تۇتقان ئاتلىقلار «قارا يىلپىز» بىلەن ئېتىشىپ يۈرۈپ، ئايقىزنىڭ ئالدىغا كەلدى — دە، ئاتلىرىدىن سەكرەپ چۈشۈشتى. ئۇلارنىڭ بىرى خامۇش ماڭقا، يەنە بىرى ئەمەت كۇرۇك ئىدى. ئۇچىنچىسىنى ئايقىز تونۇمىدى. ئۇ ھەممىدىن تەمبەلرەك كەلگەن بۇرنى پاناق كىشى ئىدى. خامۇش ماڭقا بىلەن ئەمەت كۇرۇك ئېتىلىپ كەلگەن پېتى ئايقىزغا ئېسىلدى. ئايقىز شۇنچە قارشىلىق كۆرسىتىپ باقسى-مۇ تەڭ كېلەلمىدى. كۆز يۇمۇپ — ئاچقۇچە ئۇلار ئايقىزنىڭ قوللىرىنى ئارقىسىغا باغلاپ، ئاغزىغا لاتا تىقتى — دە، ئۇنى تاغارغا

تىقىپ ئاتقا ئارتىپ باغلىدى. ھېلىقى پاناق ئادەم قولىدىكى توقماق بىلەن «قارا يىلپىز» نى توسۇپ تۇراتتى. «قارا يىلپىز» چاققانلىق بىلەن خامۇش ماڭقىغا ئېتىلىپ بېرىپ، ئۇنى ئوبدانلا تالىۋەتتى. ئاندىن پۇتۇن جەھلى بىلەن گاھ پاناققا، گاھ ئەمەت كورۇككە ئېتىلاتتى. شۇ ئارىدا پاناق ئادەم ئۇنىڭ يانپىشىغا بەك قاتتىق ئۇرۇۋەتتى. «قارا يىلپىز» ئارقا پۇتلىرىنى سۆرەپ ماڭالماي قالدى، خامۇش ماڭقىمۇ داد — پەرياد كۆتۈرۈپ يەردە دۈم ياتاتتى.

— قويسىلا بېگىم، چاققان ماڭايلى، — دېدى پاناق ئادەم.

— قويقىنىم بىلەن ئاتقا مىنەلمەيمەن، — دېدى خامۇش ماڭقا يىغلامسىراپ.

ئاخىر ئەمەت كورۇك خامۇش ماڭقىنى ئېگەرگە ئارتىپ، ئۆزى ئارقىسىغا مىنىۋالدى. پاناق ئادەم ئۆزىنىڭ ئېتىغا مىنىپ، تاغار ئارتىلغان ئاتنى يېتەكلەپ يولغا چۈشتى.

«قارا يىلپىز» شىددەت بىلەن قاۋاپ قالدى. ئىگىسىز قالغان قوي پادىسى خۇددى قاشقىر تەگكەندەك تىرىپىرەن بولۇپ، چېچىلىپ كەتكەندى. ئاتلىقلارنىڭ قارىسى كۆزدىن يىتكەندە «قارا يىلپىز» مەھەللە تەرەپكە سۆرىلىپ مېڭىشقا باشلىدى. ئۇ ئالدى پۇتلىرىنى ئۇزىتىپ، چۆپلۈك يەرنى قاتتىق قوچاقلايتتى. ئاندىن تۇمشۇقى بىلەن يەر تىرەجەپ ئارقا پۇتلىرىنى ئاران يۆتكەيتتى. شۇ تاپتا ئۇ خۇددى ئىككى پۇتىدىن ئايرىلىپ، كۆكرەك ۋە قوللىرى بىلەن يەرنى تىلغاپ ئالغا كېتىۋاتقان قەيسەر جەڭچىگە ئوخشايتتى.

شۇنداق قىلىپ، قۇياش تاغقا بېشىنى قويياي دەپ تۇرغاندا «قارا يىلپىز» ئۆزى توغۇلۇپ ئۆسكەن ئۆيگە يېقىنلىشىپ كەلدى — دە، بىر قىسمىلا قاۋاپ كەتتى. رەۋشخان موماي دەرھال ئۆيدىن چىقتى، «قارا يىلپىز» مومايغا قاراپ ئىڭرايتتى. مومايىنىڭ

كۆڭلى غەلتە بولۇپ، «هاي، دادىسى، ئىلدام بولسىلا» دەپ قويۇپ ئۇنىڭ يېنىغا يۈگۈردى. سەپەرقۇل يېتىپ كەلگەندە، رەۋەخان موماي «قارا يىلپىز» نىڭ بېشىنى سىلاپ، رەڭگى ئۆڭۈپ هوشسىز كىشىدەك ئولتۇراتتى. «قارا يىلپىز» نىڭ كۆزلىرىدىن ياش تېمىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يانپاشلىرى قىپقىزىل قان ئىدى. بوۋاي بىلەن موماي بىرەر ۋەقە بولغانلىقىنى دەرهال چۈشەندى. رەۋەخان مومايىنىڭ «ۋاي خۇدايىمەي، نېمە ئىش بولغاندۇ» دەپ ئۈن سېلىپ يىغلىغىنىنى ئاڭلىغان قوشنا ـ قولۇملارمۇ، «قارا يىلپىز» نىڭ يېنىغا يىغىلدى. سەپەرقۇل بىلەن ئىككى كىشى دەرهال ئاتلىنىپ، ئادەتتە قوي ئوتلىتىدىغان يەرگە قاراپ چېپىشتى...

ئايقىزنىڭ تۇيۇقسىز يوقالغانلىقى ئەلە ـ مەلىنىڭ هەممىسىنى هەيران قالدۇردى. بىردەمدىلا «قازاق قىزىنى ئېيىق ئەپقېچىپتۇدەك» دېگەن گەپلەر تارقىلىپ كەتتى. بۇ خەۋەر كەچكە قالماي، نىياز دورغىمۇ يەتتى. «ئاپلاهۇ ئەكبەر، — دەيتتى ئۇ ساقىلىنى يۇلۇپ، — بۇ قانداق بولغىنى؟ ئەمدى شاهزادە غوجامغا نېمە دەرمەن. غوجامغا خەۋەر بېرىۋەتكەن ئەمەسمىدىم؟ هاي خامۇش، قېنى سەن، بېرى چىققىچۇ!»

خامۇش ماڭقىنىڭ ئورنىدا نىياز دورغىنىڭ خوتۇنى ئۆيدىن چىقىپ: «بالىنى بۆرە تالىۋېتىپتۇ، بۇنىڭدىن خەۋەرلىرى يوق، نېمانچە ۋارقىرايدىلا!» دېدى.

دەرۋەقە، خامۇش ماڭقا «ۋايجان، ۋاي توۋا» دەپ يوتقانغا چۈمكىنىپ ياتاتتى، نىياز دورغا نېمە قىلىشىنى بىلمەي، ئۆزىنىڭ قۇيرۇقىنى ئۆزى تالايتتى. ئاخىر، تەرەپ ـ تەرەپكە ئادەم ماڭدۇرۇش قارارىغا كېلىپ، هويلىدىن چىقتى.

2

شۇ ۋەقەدىن ئىككى كۈن كېيىن، قېلىن دەرەخلىق غولنىڭ ئىچىدە ئات ئىزلەپ يۈرگەن ئىككى يىلقىچى يىگىت كۈن ئولتۇراي دەپ قالغاندا، يان تەرەپتىن كېلىۋاتقان بىر سېسىق پۇراقنى سېزىپ قالدى ــ دە، يۈتكەن ئات ياردىن غۇلاپ ئۆلگەن بولمىسۇن دېگەن گۇمان بىلەن شۇ تەرەپكە چېپىشتى. دەرۋەقە، يۈز قەدەمچە نېرىدا بىر توپ قۇزغۇن قانداقتۇر بىر نەرسىنىڭ ئۈستىگە ئولىشىۋالغانىدى. ئاتلىقلار يېقىنلاشقاندا، قۇزغۇنلار ئېرىنچەكلىك بىلەن ھاۋاغا كۆتۈرۈلدى. ئۇ يەردە بولسا، تىتىلىپ كەتكەن لاتا ــ پۇتلار ئارىسىدا كىمنىڭدۇر غاجىلاپ تاشلانغان جەسەت پارچىلىرى توپىغا بۇلىنىپ ياتاتتى. ئۈچ قەدەم نېرىدا، قارا جىيەكلىك بىر كونا مەللە قالپاقمۇ تۇراتتى. ئاتلىقلار بىر قاراپلا، بۇ قالپاقنى تونۇۋالدى. بۇ ئەممەت كورۇكنىڭ قالپىقى ئىدى. ئەممەت كورۇك بۇ قالپاقنى «دورغامنىڭ ھەدىيىسى» دەپ ھەممىگە كۆز ــ كۆز قىلىپ ماختىنىشقا ئادەتلىنىپ قالغانىدى.

— ئاخىر، ئۆزىنى بۆرە يەپتۇ، كۆزىنى قۇزغۇن، — دېدى ئاتلىقلارنىڭ بىرى.

— بۇ ئاچ كۆز بۆرىلەر نىياز دورغىنىڭ قالپىقىدىن بولسىمۇ ھېيىقسا بولغان، — دېدى يەنە بىرى مەسخىرە ئارىلاش.

— بالىلىرىغا ئۇۋال بولدى جۇمۇ، خەۋەر قىلىپ قويايلىمىكىن.

— ...

مەھەللىدىكىلەر خەۋەر تېپىپ بولغۇچە كەچ كىرىپ كەتتى. ئەممەت كورۇكنىڭ تۇغقانلىرى جەسەتنىڭ پارچىلىنىپ، پۇراپ كەتكەنلىكىنى ئۇقۇپ، شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا دەپنە قىلىۋېتىش

قارارىغا كېلىشتى ـ دە، ئەتىسى بامدات نامىزىدىن كېيىن ھوشۇر ئىمامنى باشلاپ، ئازلا كىشى بىلەن غول تەرەپكە ئاتلاندى.

— شۇنداق قىلىپ، بۇ نامازغا ئۆزلەمۇ بارماي قويدىلا ـ ھە، — دېدى بىر ئوتتۇرا ياش كىشى يېنىدا كېتىۋاتقان نۇرۇل بوۋىغا.

نۇرۇل بوۋا مۇنداق دېدى:

— يامانىنىڭ جىنازىسىدىن، ياخشىنىڭ ھېكايىسى ئوبدان، بۇ ئەمىتاخۇن دادىسىنى دورىمىدى. دادىسى رەھمەتلىك ئۆزىنىڭ ماڭلاي تەرى بىلەن كۈن كەچۈرىدىغان ھالال ئادەم ئىدى. ئەمىتاخۇن بولسا، بەگ ـ دورغىلارنىڭ قولتۇقىغا كىرىۋېلىپ، شۇلارنىڭ يالىقىنى يالايدىغان ئادەم بولۇپ چىقتى. ئۇنداق قىلمى-سىمۇ، خۇدايىم ئاچ قويماس ئىدى.

— شۇنى دېمەمدىلا، ئەلدىن ئايرىلغانىنىڭ ئەگلىكى تۆشۈك دەپ، ئۆزىنىڭ كۆرگەن كۈنىمۇ چاغلىق. مانا ئەمدى نامىزىغا بارىدىغان كىشىنىڭمۇ تايىنى بولمىدى.

— ئۇكام، — دېدى نۇرۇل بوۋا، — خۇدايىم ھېچ بەندىسى-نى ئەلنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈرمىسۇن. مەن يىگىرمە يىللار بۇرۇن، قۇمۇل شەھەر ئىچىدىكى چوڭ مەدرىسە باغچىسىدا ياساقچى ئىشلەپ يۈرگەن كۈنلىرىمدە، تالىپلارنىڭ كىتاب سۆزلىرىدىن ئېيتىشىدى-غان ھېكايىلىرىگە قۇلاق سالاتتىم. بىر كۈنى، ئۇلارنىڭ لوقمان ھېكىمدىن ئېيتقان بىر ھېكايىسىنى ئاڭلاپ قالدىم: لوقمان ھېكىم-نىڭ بىر كۆيئوغلى بوپتىكەندۇق، ھەر جۈمە كۈنى نامازدىن يېنىپ سالامغا كېلىدىكەندۇق. بىر جۈمە كۈنى كەلمەپتۇ، ئىككىن-چى جۈمەمۇ كەلمەپتۇ. لوقمان ھېكىمنىڭ ئىچى پۇشۇپ، «بىز-نىڭ ئوغۇلغا نېمە بولدى؟» دەپ قىزىدىن سوراپتۇ. قىزى: «يىقى-لىپ چۈشتى» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. لوقمان ھېكىم ئال-

دىراپ – تېنەپ «نەدىن يېقىلىپ چۈشتى؟» دەپ سورىغاندا، قىزى: «تامدىن» دەپتۇ. لوقمان ھېكىم كۈلۈپ كېتىپ: «تامدىن يېقىلىپ چۈشكەن بولسا، بۇنىڭ چارىسى ئاسان. مەن تېخى ئەلنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ كەتتىمىكىن دەپ ئەندىشە قىپتىمەن» دەپتىكەندۇق. قارىسىلاچۇ، بۇ نېمىدېگەن ھېكمەتلىك گەپ!

— ھەق، ھەق! تىرىكىدە ئەلدىن ئايرىلىپ يۈرۈۋىدى، ئۆلۈكىمۇ يالغۇز قالدى. خۇدايىم ھېچ بەندىسىگە مۇنداق كۈننى كۆرسەتمىسۇن.

— لېكىنزە،— دېدى نۇرۇل بوۋا، — ئۇنى بۆرە يەپ كەتتى دېگەن گەپكە زادى چىنپۈتكۈم كەلمەيدۇ. دائىم ئاتلىق يۈرىدىغان چوپچوڭ بىر ئادەمنى قانداق قىلىپ بۆرە يەپ كېتەلىگەي؟ سەپەر-قۇلنىڭ كېلىنىنى ئېيىق ئەپقېچىپتۇ دېگەن گەپكىمۇ چىنپۈتمەي-مەن. يېشىم شۇنچە بولغۇچە بىزنىڭ بۇ يۇرتتا مۇنداق ئىشلارنىڭ بولغىنىنى زادى كۆرمىگەنمەن. بۇ ئىشلارنىڭ تېگىدە چوقۇم بىر سىر بار. ئەممازە، سەپەرقۇل بىلەن مومايىغا بەك ئۇگال بولدى. بىچارىلەر ئادا بولۇپ كېتىۋاتىدۇ.

ئومۇمەن كۆپچىلىكنىڭ تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن بۇ ۋەقە توغرىسىدىكى پىكىرلىرى ئەنە شۇ نۇرۇل بوۋاينىڭكىگە ئوخشاش ئىدى.

خامۇش ماڭقا ئەمەت كۇرۇكنىڭ ئۆلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئاپ-تاپتا قالغان خەمەكتەك سولىشىپ كەتكەنىدى. نىياز دورغا بولسا، ئەمەت كۇرۇكنى بۆرە يەپ كەتكەنلىكى بىلەن خامۇش ماڭقىنى بۆرە تالىۋەتكەنلىكى ئارىسىدا قانداقتۇر بىر باغلىنىش بارلىقىنى سېزىپ، خامۇشنى دەرھال ئالدىغا چاقىرتقۇزدى.

— سېنى بۆرە تالىۋەتكەندە، ئەمەت كۇرۇك بىلەن بىللىمى-دىڭلار؟ — دەپ قاتتىق ۋارقىرىدى دورغا.

— ھەئە... ياق، ياق، مەن كۆرمىدىم، — دەپ تىلىنى چايندى خامۇش ھودۇقۇپ كېتىپ.
— راستىڭنى ئېيت! بولمىسا تېرەڭنى تەتۈر سويىمەن.
— ياق، بىللە ئەمەس.
— ئەمىسە، سېنى بۆرە نەدە تالىۋەتكەن؟ ئورنىنى ئېيت؟

خامۇش ماڭقا گەپ تېپىپ بېرەلمەي، بىر پۇتىنى سۆرەپ تالاغا قاچماقچى بولدى. دورغا ئۇنى گەجگىسىدىن تۇتۇۋېلىپ، سىم قامچا بىلەن ساۋاشقا باشلىدى. نېرىقى ئۆيدىن دورغىنىڭ خوتۇنى چىقىپ ئارىغا چۈشتى. دورغا ئۇنىڭغىمۇ پەرۋا قىلماي، «راستىڭنى ئېيت» دەپ ئۇراتتى.

ئاخىر خامۇش ماڭقا ھەممە گەپنى ئەينەن ئېيتىپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى. نىياز دورغا ئېھتىمال ئەمەت كۈرۈك قازاق قىزىنى تاغ ئىچكىرىسىدىكى يىلقىچىلارنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ قويۇپ، قايتار ۋاقتىدا ئۆلگەن بولمىسۇن دېگەن خىيال بىلەن دەرھال تاغ ئىچكىرىسىگە ئات چاپتۇردى. ئەتىسى تاڭ ۋاقتىدا خەۋەرچىلەر ئۇ يەرگە قازاق قىزى تۇگۇل، ئەمەت كۈرۈكنىڭ ئۆزىنىڭمۇ بارمىغانلىقىنى ئېيتىپ كەلدى. نىياز دورغا ئاچچىقىنى خامۇشتىن ئېلىش ئۈچۈن، ئۇنى يەنە بىرمۇنچە ساۋىغاندىن كېيىن، ئۆزىنى ئۆزى كاچاتلاپ مۇنداق دېيىتتى: «ۋاي دۆيۈزلەر، مېنى رەسۋا قىلىدىغان بولۇشتۇڭ. ھېلىغۇ بىر ئەمەت كۈرۈككەن. ئۇن ئەمەت كۈرۈك ئۆلسىمۇ، ماڭا نېمە! ئەممازە، ئۇ قازاق قىزىنى تاپالمىسام شاھزادە غوجامغا نېمە دېيمەن؟ غوجامنىڭ كۆڭلىگە پىسەنت كەلگۇدەك بىر ئىش قىلمىسام، ماڭا نەدىكى ئىلتىپات! بۇ يامان بولدى... ياق، ياق، ئۇ قازاق قىزى تىرىك، ئۇ مۇشۇ يۇرتتا بار، ئۇنى تاپماي بولمايدۇ.»

3

ئەمدى ھېكايىنى بىر ئاز ئارقىسىغا ياندۇرۇپ سۆزلىسەك، دەل ھېلىقى كۈنى «قارا يىلپىز» ئۆيگە «خەۋەر» قىلىپ كېتىۋاتقان چاغدا، ئامانقۇلمۇ ئۇۋدىن قايتىپ ئۆيىگە كېلىۋاتاتتى. ئۇ قېلىن قارىغايلىق جىرادىن چىقىشىغا، ئالدىدىكى چىغىر يولدا كېلىۋاتقان ئىككى ئاتلىقنى كۆرۈپ قالدى: ئەمەت كۈرۈك بىر ئايال كىشى مىنگەن ئاتنى يېتەكلەپ كېلىۋاتاتتى. ئايالنىڭ ئاغزىغا لاتا تىقىلغان بولۇپ، پۇت — قوللىرى ئېگەرگە چەمبەرچاس باغلانغانىدى. ئامانقۇل بىر قاراپلا ئايقىزنى تونۇدى — دە، ئۆپكىسى ئاغزىغا تىقىلىپ، گەپ قىلالماي قالدى ۋە دەرھال ئەھۋالنى چۈشىنىپ، «توختا، ھەي خاۋارىش» دەپ دەھشەت بىلەن ۋارقىرىدى، ئەمەت كۈرۈكنىڭ ئالدىنى توسۇدى. ئەمەت كۈرۈك مىلتىق تەڭلەپ تۇرغان ئامانقۇلنى كۆرۈپ، ئاتتىن ئۆزىنى يەرگە ئاتتى ۋە يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ «بىر قوشۇق قېنىمنى تىلەيمەن، مەندە گۇناھ يوق، مەندە گۇناھ يوق، ھەممىنى قىلغان خامۇش ماڭقا» دەپ يالۋۇرۇشقا باشلىدى.

ئامانقۇل مىلتىقنى قارىغايغا يۆلەپ قويۇپ دەرھال ئايقىزنىڭ ئاغزىدىكى لاتىنى تارتىپ چىقاردى ۋە پۇت — قوللىرىدىكى ئاغامچىنى كېسىشكە كىرىشتى. ئەمەت كۈرۈك پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مىلتىقنى قولىغا ئېلىۋالدى — دە، «ھە، تېجىمەل، ئەمدى نېمە دەيسەن، ئۆز ئوقۇڭ بىلەن ئۆز جېنىڭنى ئالىمەن. چاشقاننىڭ ئۆلگۈسى كەلسە، مۈشۈكنىڭ قۇيرۇقىنى چىشلەپتۇ دەپ، سەن تېخى يولۇمنى توسۇپ نېمە قىلماقچىدىڭ؟ ئۆت بۇ ياققا!» دېدى.

ئامانقۇل ئايقىزنى ئاتتىن چۈشۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، پىچىقنى غىلاپىغا سېلىپ قويۇپ، چوڭ قەدەملەر بىلەن ئەمەت

كۇرۇكنىڭ ئالدىغا ماڭدى، ئەمەت كۇرۇك قارا مىلتىقنىڭ چاقمىقد-
نى قايرىپ، تەپكىسىنى باستى. مىلتىق ئېتىلمىدى. ئەمەت كۇرۇك
ئىشنىڭ چاتاقلىقىنى سېزىپ، مىلتىقنى تاشلاپ ئاتقا يۈگۈردى.
«قېچىپ قۇتۇلالمايسەن، دۈيۈز» دېدى ئامانقۇل ئېتىلىپ بېرىپ.
قاتتىق ئېلىشىش باشلاندى... ئەمەت كۇرۇك جان ئۇزۇش ئالدىدا
قىدا قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. ھەتتا گايدا ئامانقۇلدىن
ئۇستۇن كەلگەندەك كۆرۈنەتتى. ئاتلار ئۈركۈپ نېرى كېتىشتى.
ئايغىر ئورنىدىن تۇرۇشقا تەمشەلسىمۇ، پۇت ــ قوللىرى كۆيۈشۈپ
كەتكەچكە، تېز ھەرىكەت قىلالمايتتى. شۇ ئاردا ئامانقۇل ئەمەت
كۇرۇكنى ئاستىغا بېسىۋېلىپ، غىلاپتىن پىچىقىنى چىقاردى. ئەمەت
كۇرۇك يىغلامسىراپ تۇرۇپ:
— ئاجىز جېنىمغا رەھىم قىل ئۇكام. مەن ئېزىپتىمەن،
بالىلىرىم يېتىم قالمىسۇن، — دەپ يالۋۇرۇشقا باشلىدى.
— ئېيتە، ئايغىرنى نەگە ئېلىپ بارماقچىدىڭ؟ — دېدى
ئامانقۇل.
ئەمەت كۇرۇك ئاغزى ــ ئاغزىغا تەگمەي ۋاتىلداپ كەتتى.
ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، نىياز دورغىنىڭ شاھزادە غوجىغا ياخشىچاق
بولۇش ئۈچۈن ئايغىرنى ئوردىغا ئەۋەتىپ بەرمەكچى بولغانلىقىنى
ئەمەت كۇرۇك خامۇش ماڭقىغا ئېيتقان. خامۇش بۇنى ئاڭلاپ،
دادىسىدىن قاتتىق رەنجىپ نېمە قىلىشىنى بىلمەي يىغلىغان.
ئەمەت كۇرۇك بىر ئېگەر ــ جابدۇقلۇق ئات بەرسەڭ، ئايغىرنى
ئوغرىلاپ بېرىمەن دېگەن. خامۇش ماڭقا ماقۇل بولۇپ قەسەم
ئىچكەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئەمەت كۇرۇك ياردەملىشىشكە يەنە بىر
ئادەم بېرىشنى شەرت قىلىپ قويغان، ئاندىن ياسىن پاناق بەش
قوي بەدىلىگە ماقۇل بولۇپ بۇ ئىشقا ئارىلاشقان. ئۇلار ئايغىرنى
نىياز دورغىنىڭ تاغ ئىچكىرىسىدىكى يىلقىچىسىنىڭ ئۆيىگە ئاپد-

رىپ، خامۇش ماڭقىغا زورمۇ زور خوتۇن قىلىپ بەرمەكچى بولغان. ئەمما، خامۇش ماڭقا ئىت تالىشىۋەتكەنلىكى ئۈچۈن، بىرئاز ياخشى بولغاندىن كېيىن ئارقىسىدىن كەلمەكچى بولغان.

— نىياز دورغا بۇ ئىشنى راستىنلا بىلمەمدۇ؟ — سورىدى ئامانقۇل.

— راستىنلا بىلمەيدۇ. ئەزبىرايى، بىلمەيدۇ، ئۇكام.

— خەير، ئۈچ بالاڭنىڭ يۈزىسىدىن ساڭا بۇ قېتىم رەھىم قىلاي. بۇنىڭدىن كېيىن كۆتۈڭنى قىسىپ يۈر، بولمىسا... — دېدى ئامانقۇل بەخىرامان ئورنىدىن قوپۇۋېتىپ.

ئەمەت كۇرۇك تۈيۇقسىزدىن ئامانقۇلنىڭ قولىغا بىرنى تېپىپ پىچاقنى چۈشۈرۈۋەتتى ۋە ئۆزى دەرھال پىچاققا يۈگۈردى. ئەمما ئامانقۇل ئۇنىڭدىن چاققان كېلىپ، گەجگىسىگە بىرنى سالدى ـ دە، پىچاقنى قولىغا ئېلىۋېلىپ، «ھەي، رەھىمى قىلغاننى بىلمىگەن مەلئۇن! ئەمدى مېنىڭدىن قۇتۇلغىنىڭنى كۆرەي» دەپ ئۇنىڭغا ئېتىلدى. ئەمەت كۇرۇك ئەمدى قارشىلىق كۆرسىتىشكە كۆزى يەتمەي، ئارقىغا شوخشۇپ بېرىپ، بىر تاشقا پۇتلاشتى ـ دە، تېرەك بويى كېلىدىغان تىك ياردىن غۇلاپ كەتتى. جىمجىت جىلغىدا ئۇنىڭ جان ئاچچىقىدىن «ۋايجان!...» دەپ ۋارقىرىغان دەھشەتلىك ئۆلۈم پەريادىلا قالدى.

مۇسۇلمانلاردا مېيىتنى قەبرىستانلىققا تاۋۇت بىلەن ئېلىپ بېرىش ھەممىگە مەلۇم بىرئادەت. شۇڭا، بەزى تەسەۋۋۇپچى شائىرلار تاۋۇتنى «ياغاچ ئات» دېگەن كىنايە بىلەن ئىپادىلەپ، «ئېگەرسىز ياغاچ ئاتقا مىنەرسەن ئاقىۋەت بىر كۈن» دەپ يازغانىدى. باشقىلارنى بەختسىز قىلىش بەدىلىگە خامۇش ماڭقىدىن بىر ئېگەر ـ جابدۇقلۇق ئات ئېلىپ مىنمەكچى بولغان ئەمەت كۇرۇك ئەمدى ئۇ «ياغاچ ئات» قىمۇ مىنەلمەي قالدى.

ئامانقۇل بىلەن ئايقىز دەرھال تىك يارنىڭ گىرۋىكىگە كېلىپ پەسكە قارىدى. ئەمەت كورۇك شېغىل تاشلار ئارىسىدا قانغا مىلە-نىپ دۈم ياتاتتى. «ھەر كىم قىلسا ئۆزىگە، توپا تىقىلۇر كۆزىگە» دېدى ئامانقۇل ئايقىزنىڭ چېچىنى سىلاپ. ئايقىز ئىختىيارسىز ھالدا ئامانقۇلنىڭ بوينىغا ئېسىلدى. بۇ قانۇنىي ئەر ـ خوتۇن ئەمدى تۇنجى قېتىم قۇچاقلاشتى. ھەر ئىككىسىنىڭ كۆزىدىن ياش تامچىلىرى تېمىپ تۇراتتى. ئامانقۇل ئايقىزنىڭ ئارغامچا قېيىۋەت-كەن نازۇك بىلەكلىرىنى سىلاپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى: «ئەمدى ئۆزلەنى ئۆيگە ئاپارغىلى بولمايدۇ. نىياز دورغىنىڭ نىيىتىنى ئۇقتى-لا. ھازىرمىلىككە ئاقتاش دېگەن يەردىكى كىچىك ئىنەمنىڭ① قېشىغا كېتەيلى. ئاندىن بىر گەپ بولۇر.»

ئايقىز قانداقلا قىلىپ بولمىسۇن ئۆيدىكىلەرنىڭ كۆڭلىنى تىنچىتىپ قويۇش لازىملىقىنى ئېيتقاندا، ئامانقۇل «خاتىرجەم بولسىلا، ئەتە ئۆزۈم بىر ئىلاج قىلىمەن» دېدى.

شۇ گەپلەردىن كېيىن، ئامانقۇل ئاتلارنى تۇتۇپ كەلدى، قارا مىلتىقىنى بەتلىۋېلىپ ئۆزى بىلىدىغان باشقا بىر چىغىر يول بىلەن ئايقىزنى ئاقتاش تەرەپكە باشلاپ كەتتى. گۇگۇم پەردىسى بىلەن قاپلانغان كەڭ دالا جىمجىت ئىدى.

ئەتىسى تاڭ بىلەن تەڭ ئامانقۇل پەيدا بولدى. بوۋاي بىلەن موماي ئۇنى ئىسسىق كۆز ياشلىرى بىلەن كۈتۈۋالدى.

كېيىن ئەھۋالنى ئۇقۇپ خېلى كۆڭلى تىنغان بولسىمۇ، ئامانقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ كېيىنكى تەقدىرىدىن قاتتىق ئەندىشە قىلىشاتتى. چۈنكى، قاچانلا بولمىسۇن، ئەمەت كورۇكنىڭ ئىستەك ـ سورىقى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى. ئۇندىن قالسا،

① كىچىكنە — كىچىك ئىنە(ئانا) ھاممائاچا.

ئوردا بەگلىرىنىڭ «تۆمۈر چارۋا» سانىقى باشلىنىش ئالدىدا تۇراتتى. ئۆتكەن يىلدىكى ساناقتا گەدەنگە ئارتىلغان ئەللىك قويغا بۇ قېتىم ئايقىز بۇلاپ كېتىلگەندە ئىزسىز يوقالغان ئوتتۇز قوي قوشۇلسا، شامەخسۇتقا سەكسەن قوي قەرزدار بولىدۇ. بۇ ئىشلارنى قانداق قىلىش كېرەك؟!

— دادا، — دېدى ئامانقۇل، — ئۆزۈڭنى تولا ئۇپراتمىسىنا، ئەل نېمە بولسا شۇ بولىمىز. ئەمەت كۇرۇۋكنىڭ ئۆلۈمىنى ئۇلار ھېچۋاقتا ئاشكارا قىلالمايدۇ. ئاشكارا قىلىدىغان بولسا، خامۇشنىڭ بۇلاڭچىلىقىمۇ ئاشكارىلىنىپ قالامدۇ!

— ھەي بالام، سەنمۇ تولا ياشلىق قىلما، مۇبادا، خامۇش ماڭقا ھەممە سىرنى ئېيتىپ دادىسى بىلەن بىر ياقىدىن باش چىقىرىۋالسا، قانداق قىلغۇلۇق!؟

— ئۇلار مېنىڭ ھالال جۇپتۇمنى ئوغرىلىغاندىكىن، بىزمۇ ئەرز قىلمايمىزمۇ؟

— كىمگە ئەرز قىلىسەن؟ شامەخسۇتقىمۇ؟ گۆش بىلەن ياغ بىر تۇغقان، پىيازنىڭ كۆيگىنى كۆيگەن، دېگەن گەپنى ئاڭلىمىغانمۇسەن؟

— ھەي دادىسى، كۆن چىقاي دەپ قالدى. قويلار قوتاندا تۇرىۋەرگەيمۇ؟ — دېدى رەۋىخان موماي گەپكە ئارىلىشىپ.

شۇنىڭدىن كېيىن بوۋاي قويغا ماڭدى. ئامانقۇل «قارا يىلپىز» نىڭ قېشىغا باردى. «قارا يىلپىز» بېشىنى قوللىرى ئۈستىگە قويۇپ مۈگدىنىپ ياتاتتى، ئامانقـۇل ئۇنىـڭ باش ـ كۆزىنى سىلاپ، نېمىندۇر ئويلاپ ئولتۇراتتى.

بەختكە يارىشا، شۇ كۈنى كەچقۇرۇن تۆمۈر خەلپىمۇ باردىكۆلدىن قايتىپ كەلدى. ئۇ، سەپەرقۇللاردىن ھەممە ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن، «پالتا چۈشكۈچە، كۆتەك دەم ئاپتۇ دېگەندەك،

هازىرچە «ئايقىزنى ئېيىق ئەپقىچىپ كېتىپتۇ، دېگەن گەپلەرنىڭ چىققىنىمۇ ياخشى بوپتۇ. بولمىسا، بۇ ئىش تېخىمۇ چىگىشلىشىپ كېتەتتى» دەپ، ئايقىزنى نەگە يوشۇرۇش توغرىسىدا ئۆز پىكرىنى ئېيتتى. ئۇنىڭ پىكرىگە ھەممەيلەن قوشۇلدى ۋە ئەتە ئەتىگەندە، تۆمۈر خەلپە بىلەن ئامانقۇل ئايقىزنىڭ يېنىغا، يەنى ئاقتاشقا ماڭىدىغان بولدى.

شۇ ئارىدا، تۆمۈر خەلپىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، نۇرۇل بوۋا باشلىق كىشىلەر ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكىلى كىردى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ھېلىقى كونى مەسچىتتىكى ۋەقەدىن كېيىنلا، تۆمۈرخەلپىنى تونۇغان كىشىلەرمۇ بار ئىدى. پات ئارىدا بولىدىغان «تۆمۈر چارۋا» سانىقىدىن قانداق ئۆتۈش غېمى ھەممەيلەننىڭ يۈرىكىنى ئامبۇردەك قىسىپ تۇرغاچقا، گەپنىڭ ماۋزۇسى شۇ مەسىلە بولۇپ قالدى. تۆمۈر خەلپە پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ ئىچكى ئۆلكىلەردە مانجۇ خانغا قارشى كارامەت ئىشلار بولىۋاتقانلىقىنى، نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان خەلقنى يەلكىسىدىن بېسىپ كېلىۋاتقان خانلىق تۈزۈمىنىڭ ئەمدى ئۇزاققا بارماي گۇم بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ كېلىپ مۇنداق دېدى: «مانجۇ خاننىڭ ئەجىلى يېقىنلاپ قالدى. بۇ پور دەرەخ ئۆرۈلۈپ چۈشسە، شامەخسۇت ۋاڭنىڭمۇ تومۇرى چوقۇم ئۈزۈلىدۇ. خەلقنىڭ زۇلۇمدىن قۇتۇلىدىغان كۈنلىرى ئاز قالدى، بۇ قېتىمقى «تۆمۈر چارۋا» سانىقىدىن ئامان ــ ئېسەن ئۆتىۋالساق، يەنە بىر ساناق كەلگۈچە شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئۆزىمۇ جەھەننەمگە كېتەر!»

— ئىلاھىم، شۇنداق بولغاي، — دېدى نۇرۇل بوۋا.

— ئانداق بولسا، شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئۆمرىگە دۇئا قىلىپ تۇرساق بولغۇدەك، — دېدى سەپەرقۇل مەنىلىك كۈلۈپ.

— شۇنداق، بىر زاھىتنىڭ زالىم ھەججاجقا قىلغان دۇئاسىد-

دەك قىلىمىز، — دېدى تۆمۈر خەلپە.

ئۇ زاھىت قانداق دۇئا قىپتىكەن؟

— ھەججاج دېگەن زالىم پادىشاھ بىر زاھىتقا ئۇچرىشىپ، ماڭا بىر ياخشى دۇئا قىلغىن دېگەندە، زاھىت قولىنى كۆتۈرۈپ: «ھەي پەرۋەردىگار، بۇ زالىمنىڭ جېنىنى تېزرەك ئال!» دەپتۇ. ھەججاج: «مۇنداق دۇئاغا نېچۈك تىلىڭ باردى؟» دەپ ئاچچىقلاپتۇ. «سەن تېزرەك ئۆلسەڭ، ئۆزۈڭگىمۇ، پۇقراغىمۇ ياخشى. ئۆزۈڭ گۇناھ قىلىشتىن قالىسەن، پۇقرا سېنىڭ زۇلمىڭدىن قۇتۇلىدۇ» دەپتۇ زاھىت.

ھەممەيلەن كۈلۈشتى.

— لېكىننزە، — دېدى رەۋشخان موماي، — بىزنىڭ شامەخسۇت ۋاڭىمىز دۇئا قىلغانغا ئۆلمەيدىغاندەك تۇرىدۇ.

— شۇنداق، — دېدى تۆمۈر، — قۇرۇق دۇئاغا پىتمۇ ئۆلمەيدۇ. يىلاننىڭ بېشىنى تاياق - توقماق بىلەنلا يانجىغىلى بولىدۇ.

— تاياق - توقماقنى قاچان قولغا ئالىمىز؟ — دېدى ئامانقۇل.

— ئاز قالدى، ئۇكام، ئاز قالدى! ئۇنىڭغىچە بىلىكىڭگە كۈچ يىغىپ تۇر!

ئالتىنچى باب

سەنمۇ گۇۋاھ بول قۇياش!

ئەي ھۆكۇمدار! مەزلۇملارنىڭ كۆز يې-
شىدىن قورق، ئۇلارنىڭ دۇئاسى نوھنىڭ
توپان بالاسىنى كەلتۈرۈشى مۇمكىن.

— ئابدۇراخمان جامى①

1

نىياز دورغا ئايقىزنى ھېچ يەردىن تاپتۇرالماي، ئۆز گۆشىنى ئۆزى يېگۈدەك بولۇپ، دەۋازىسى ئالدىدىكى يوغان تاشتا دومسى-يىپ ئولتۇراتتى. تۇرۇپ ـ تۇرۇپ سەپەرقۇللاردىن گۇمانلانغۇسى كېلەتتى. بىراق، بىرىنچىدىن، بۇنىڭغا ھېچقانداق ئاساس تاپال-مايتتى؛ ئىككىنچىدىن، ئەمەت كورۈكنىڭ ئۆلۈشىگە باش سەۋەب-چى ئۆزىنىڭ ئوغلى خامۇش ماڭقا ئىكەنلىكى ئېنىق بولغاچقا،

① نۇرىددىن ئابدۇراخمان جامى — مىلادى 1414 — 1492 ـ يىللىرى ياشىغان مەشھۇر تاجىك مۇتەپەككۇر شائىرى ۋە 15 ـ ئەسىر تاجىك ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىسى.

بۇ ئىشنى تەگەۋەرسە، ئاخىر ئۆزىگىمۇ گەپ كېلىپ قېلىشىدىن ئېھتىيات قىلالاتتى. چۈنكى، ئايقىزنى خامۇش ماڭغىنىغا بۇلاپ بەرگەن ھېلىقى ياسىن پاناق تېخى ھايات... ئىش چىڭىغا چىققاندا، ئۇنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلاپ قويغىلى بولماس. ھەي خامۇش، ھەي خامۇش! ھەممىنى قىلغان سەن!

نىياز دورغا ئەنە شۇنداق خىياللار بىلەن ساقىلىنى بارماقلىرىغا يۆگەپ ئولتۇرغاندا ھوشۇر ئىمامنىڭ قارىسى كۆرۈنۈپ قالدى. ئىمام ھاسىسىنى توكۇلدىتىپ ئاقساقلاپ كېلىۋاتاتتى. نىياز دورغا ئۇنىڭ چۈۋۈلۈپ كەتكەن كىر سەللىسى بىلەن پۆلاڭلاپ تۇرغان پەرىجىسىنىڭ پەشلىرىگە قارىپ، «قولاقلىرىنى سالپايتىپ، ئۈچ پۇتى بىلەن دىڭگوكلاپ كېلىۋاتقان ئېشەككە ئوخشايدۇ، خوتۇن تالاق» دەپ غودۇڭشۇپ قويدى. بىراق ئىمام يېقىن كېلىپ سالام بېرىشى بىلەن تەڭلا نىياز دورغا ئورنىدىن قوزغىلىپ: «كەلسىلە ئاخۇنۇم، چىرايلىرى كۆلۈپ ئېچىلىپ كېتىپتىغۇ» دەپ ھىجايدى. ئىمام يېڭى خەۋەر تېپىپ كەلگەنلىكىنى ئېيتقاندا، «ھە، ھە، ئېغىزلىرىغا قەنت ـ ناۋات، قېنى ئىلدامراق ئېيتسىلاچۇ» دېدى دورغا ئىمامغا ئۆز يېنىدىن ئورۇن بېرىپ. ھوشۇر ئىمام ھېلىقى تۆمۈر مۇجاڭنىڭ يېقىندا بۇ يەرلەرگە كېلىپ، بەزىلەرگە غەلىتە گەپلەرنى، مەسىلەن، بېيجىڭدىكى مانجۇ خان ئاز كۈندە موللاق ئېتىپ چۈشىدۇ، ئۇ چاغدا شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئىشىمۇ تۈگەيدۇ؛ «يەرگە بىر نۆۋەت، ئەرگە بىر نۆۋەت» دەپ، ئەمدى نۆۋەت زۇلۇم چەككەن كەمبەغەل پۇقرالارغا كېلىدىغان ئوخشايدۇ، دېگەندەك گەپلەرنى قىلغىنىنى ئېيتتى ۋە «تۆمۈر مۇجاڭ بۇ قېتىممۇ سەپەرقول دېگەن قېرى تېجىمەلنىڭ ئۆيىدە قونۇپ ئۆتۈپتىمىش» دەپ قوشۇپ قويدى.

نىياز دورغا بۇ گەپلەرنى دىققەت بىلەن ئاڭلاپ، تۆمۈرنىڭ

قايسى جەمەت كىشىسى ۋە هازىر قەيەردە ئولتۇراقلىق ئىكەنلىكى، هېلىقى گەپلەرنى كىملەرگە ۋە قاچان ئېيتقانلىقى توغرىسىدا ئىمامغا بىرمۇنچە سوئاللارنى قويدى. ئىمام بۇنىڭ هېچقايسىسىغا ئېنىق جاۋاب بېرەلمەي، «هېلىقى كۈنى مەسچىتتە مەن قومۇللۇق، كەسىپىم ياغاچچى، دېگەن» دەپ تىلىنى چايندى.

— هەي، چەلپەكچى ئاخۇنۇم، — دەپ تېرىكتى دورغا، — ئۆزلەگە ياغلىق چەلپەك بولسىلا بولىدۇ، قومۇلدا كۆرمىگىلىغان تۆنۈرلەر بار، قايسىسىغا ئېسىلغۇلۇق. خەير، بوپتۇ. ساناقچى بەگلەر كەلگەندە مەلۇم قىلۇرمىز. هېلىغۇ بىر تۆمۈر، يۈز تۆمۈر بولسىمۇ، قېزىبەگ غوجامنىڭ چاڭگىلىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. ئەمدى ئېيتسىلاچۇ، هېلىقى قازاق قىزى توغرىسىدا يېڭى گەپ بارمۇ؟

هوشۇر ئىمام سەل جانلىنىپ، دەل مۇشۇ ئىشتا تۆمۈردىن گۇمان قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى. «هە، قانداقىسىغا؟» دەپ قىزىقتى نىياز دورغا يەنە.

شۇ چاغدا يىراقتىن ئېتىنى يورۇتۇپ كېلىۋاتقان بىر ئاتلىق كۆرۈندى، بۇ هېلىقى ياقۇپ ياساۋۇل ئىدى. ئۇ ئاتتىن چۈشمەي تۇرۇپلا، ساناقچى بەگلەرنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى...

نىياز دورغا بۇ ئىشتىن ئاللىقاچان خەۋەردار بولغانلىقى ئۈچۈن، هەممە تەييارلىقلىرىنى قىلىپ قويغىنىغا قارىماي، ئۆز كىشىلىرىگە يەنە بىرمۇنچە بۇيرۇقلارنى بېرىپ، ئۆزى بىرقانچە يۇرت چوڭلىرى بىلەن ساناقچى بەگلەرنىڭ ئالدىغا چىقىشقا ئاتلىنىپ ماڭدى ۋە ئۇلارنى يەتتە چاقىرىم يەرگە بېرىپ كۈتۈۋالدى.

ساناقچى بەگلەرنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر چاقماق تېزلىكىدە تارقىلىپ، يۇرت ئىچىنى دەھشەت باستى.

— هەر كۆزدە بىر كېلىدىغان بۇ لەنىتى ساناق يەنە كېلىپ

قالدى، ئەلنىڭ بېشىغا يەنە نېمە كۈنلەر چۈشۈركىن! — دېدى نۇرۇل بوۋا شامالدا ياشاڭغىراپ تۇرغان كۆزلىرىنى يېڭى بىلەن سۈرتۈپ.

— شۇنداق، باشقا ئىقلىمدىكى كىشىلەر، — دېدى سەپەر-قۇل، — گۆر ئازابىنى ئۆلگەندىن كېيىن كۆرسە، بىز بىچارىلەر تىرىك تۇرۇپلا كۆرىمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يەر تېگىدە ياتقانلار گۆر ئازابىنى بىزگە ئوخشاش ھەر يىلى كۆرىۋەرمەيدىغاندۇر.

2

شۇ ئاخشىمى نىياز دورغىنىڭ كەڭ، ئازادە ھويلىسى خۇددى توي كۈنلىرىدەك قىزىپ كەتتى. ئۈچ — تۆت يەرگە قازان ئېسى-لىپ، ئارچا، قارىغاي ئوتۇنلىرىنىڭ چارسىلداپ كۆيۈشى بىلەن ھويلىنىڭ ئىچى تېخىمۇ جانلىنىپ كەتكەنىدى. مەززىلىك تاماق-لارنىڭ پۇرىقى ئەتراپقا يېيىلىپ ھەممە كىشىنىڭ ئىشتىھاسىنى ئېچىپ تۇراتتى. زىلچا — گىلەم ۋە ئاپئاق كىگىزلەر بىلەن بېزەل-گەن چوڭ مېھمانخانىنىڭ سۇپىسىغا قاتلىما نان، توغاچ، مېۋە — چېۋە، قەنت — ناۋات، قايماق — پىشلاق، سېرىق ياغ، قۇرۇت، بوغۇرساق ۋە ئۇلار، كەكلىك گۆشلىرى بىلەن تولغان داستىخان يېيىلغان، داستىخاننى چۆرىدەپ ئون نەچچە كىشى ئولتۇراتتى. تۆردىكى ئېيىق تېرىسى ئۈستىدە ياستۇققا يۆلىنىپ ئولتۇرغان سېمىز كىشى بۇ قېتىم نېرىنكىر، تۇركۆل، ئارا تۈرۈك، باي ۋە نوم تەرەپلەردىكى چارۋا سانىغا باش بولۇپ كەلگەن ئاخۇن قېزىبەگ دېگەن كىشى ئىدى. ئۇ شامەخسۇتنىڭ ئانا جەمەت يېقىن تۇغقىنى بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى قېزىبەگ غوجا دەپ ئاتايتتى. ئۇنىڭ مانجۇچە قالپاق ئاستىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان چېكە چاچلى-

ري بىلەن شالاڭراق كەلگەن ساقاللىرىغا ئاق كىرىپ قالغىنىغا قارىماي، يۇمىلاق پولتاي كۆزلىرى ئويناپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدە، بىرئاز ئارىلىق قويۇپ ئولتۇرغان سەللىلىك كىشى يېشىل پەرەنجە تونىنىڭ يەڭلىرىنى تۇرۇپ، چا ساقىلىنى پات – پات سىلاپ قوياتتى. بۇ، ئۇۋەيس مۇپتى ئىدى. قېزىبەگ غوجىنىڭ سول تەرىپىدىمۇ بىرئاز ئارىلىق تاشلاپ، تىك ياقىلىق كۆك چاپىنى ئۇستىدىن كەڭ كەمەر باغلىۋالغان ئوتتۇرا ياشلىق بىر كىشى ئولتۇراتتى. ئۇ، قامچىسىدىن قان تېمىپ تۇرىدىغان ئوردا جاللاتلىرىنىڭ بىرى گايىت پاششاپ ئىدى. قالغانلىرى ساناقچى، كاتىپ ۋە ھېساب – دەپتەرچى بەگلەر ئىدى.

پەگاغا سېلىنغان ئاددىيراق داستىخان ئەتراپىدا مىلتىق – قىلىچلىرىنى تامغا يۆلەپ قويۇپ، ياقۇپ ياساۋۇل باشلىق سەككىز نۆكەر ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۇدەك كۆك چاپان، كۆن ئۆتۈك، قارا جىيەكلىك ئاق كىگىز قالپاق كىيگەن قاۋۇل يىگىتلەر ئىدى.

مېھمانلارغا قويۇق قايماق چايدىن كېيىن، پاقلان گۆشىدىن پىشۇرۇلغان ياپما ۋە ياغلىق شورپا تارتىلدى. تېخى ئانچە قاراڭغۇ چۈشمىگەنلىكىگە قارىماي، ئادەتتىكىدىن بۇرۇنراق چىراغلارمۇ يېقىلدى. ئەمدى بۇ مېھمانخانىنى قارا چىراغ ئەمەس، بىرنەچچە يوغان موم شاملار يورۇتۇپ تۇراتتى.

كەڭ ۋە قاراڭغۇ دەھلىزنىڭ تېمىغا ئېسىلغان يوغان قارا چىراغ تۇۋىدە بولسا، نېرىنكىرنىڭ بايلىرىدىن سۇۋۇر ھاجى بىلەن باقىنياز دېھقان①نىياز دورغىنىڭ ئالدىنى توسۇپ قانداقتۇر بىر

① قەدىمكى ئىراندا يەرگە ئىگە مۇلۇكدارلار «دېھقان» دەپ ئاتىلاتتى. قومۇل ۋاڭلىرىنىڭ دەۋرىدىمۇ، بۇ سۆز شۇ قەدىمكى مەنىسى بويىچە ئوردىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا مەسئۇل بولغان كىشىگە بېرىلىدىغان مەنسەپ تەرىقىسىدە ئىشلىتىلگەن.

مەسىلە ئۈستىدە قىزغىن گەپ تالىشىپ تۇراتتى.

— ھېچبولمىسا، مۇپتى ئاخۇنۇم بىلەن پاششاپ بېگىم بىز- نىڭ ئۆيدە قونغاي، — دېدى پوت — قوللىرى ياچىۋەكنىڭكىدەك ئىنچىكە، ئۇزۇن كەلگەن سوۋىر ھاجى.

— ئىنساپ قىلسىلا ھاجىم، — دېدى پاكار، دوغىلاق كەل- گەن باقىنىياز دېھقان، — ئانداق دېگۈچە ھەممىسلا بىزنىڭ ئۆيدە قونسۇن دېمەملا.

— ھەر ئىككىلىرى ئىنساپ قىلسىلا. قىزبەگ غوجام باشلىق چوڭلارنىڭ ھەممىسى مېنىڭ ئۆيۈمدە قونىدۇ، قالغانلارنى ھەر قايسىلىرىغا بۆلۈپ بېرىمىز، — دەپ گەپنى ئۈزۈپ تاشلىدى نىياز دورغا.

— جىنىنىڭ قەستى شاپتۇلدا دېسىلە دورغام، — دېدى سوۋىر ھاجى كۈلۈپ.

— ھە، ئۆزلەنىڭ قەستىلىرى شاپتۇلدا بولماي، ئۆرۈكنىڭ غورىسىدامىدى؟ — دېدى دورغىمۇ زەھەرخەندىلىك بىلەن كۈلۈپ.

شۇنداق، ھەممىسىنىڭ قەستى شاپتۇلدا ئىدى. سەۋەبى شۇ- كى، تاغدا ياشىغۇچى خەلقنىڭ كەمبەغەل تەبىقىسىلا ئەمەس، ھاللىقلىرىمۇ، ئۆز ماللىرىغا قوشۇپ شامەخسۇتنىڭ چارۋىلىرىنى بېقىپ بېرىشكە مەجبۇر ئىدى. ھەر يىلدىكى «تۆمۈر چارۋا» سانىقىدا ھەممىگە ئوخشاش شەرت قويۇلاتتى. ساناقچى بەگلەرنىڭ ئاغزىنى كىم ئوبدان ياغلىسا، شۇ كۆپرەك ھايان كۆرەتتى. «كانايغا يوق، سۇنايغا نەدە» دېگەندەك، ساناقچى بەگلەرنىڭ ئاغزىنى ياغلاشقا كەمبەغەللەرنىڭ ئەلۋەتتە كۈچى يەتمەيتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، چىۋىنمۇ شىرنىسى بار يەرگە قونىدۇ دېگەندەك، ساناقچى بەگلەرمۇ، ھاللىق ئائىلىلەرگە چۈشۈشنى خالايتتى.

شۇنداق قىلىپ، نىياز دورغىنىڭ تەقسىماتى بويىچە، قېزىبەگ غوجا، ئۇۋەيىس مۇپتى، گايىت پاشىشاپ ۋە ياقۇپ ياساۋۇل باشلىق ئىككى نـۆكەر نىياز دورغىنىڭ ئۆيىدە قالدى، قالغان بەگ ۋە نەۆكەرلەر ئەھۋالغا قاراپ، ئۆي ــ ئۆيلەرگە تەقسىم قىلىندى.

داستىخان يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن، قېزىبەگ غوجا «چىڭـ گاڭ غوجامنىڭ يارلىقىغا بىنائەن» ساناقنى تېز تۈگىتىش ۋە ئەتىدىن باشلاپ ئىشقا كىرىشىش لازىملىقىنى قاتتىق جېكىلەپ ئورنىدىن تۇردى.

نىياز دورغا قېزىبەگ غوجىنى موم شاملار بىلەن يورۇتۇلغان ئايرىم بىر ئۆيگە تەكلىپ قىلىپ، «ھەزرەتلىرىگە مۇشۇ ھۇجرىنى راسلاپ قويغاندىم» دېدى. ئاندىن، تۆت جۇپ بۆكەن مۈڭگۈزى، ئالتە جۇپ بۇغا مۈڭگۈزى، ئاشلاپ قويۇلغان بىر ئېيىق تېرىسىگە قوشۇپ، تاختىلاپ قويۇلغان بىر بۆرە جۇۋا بىلەن بىر تۈلكە جۇۋىنى ئالدىغا قويۇپ «ئاز بولسىمۇ، ئىلتىپات قىلغايلا» دەپ ھىجايدى.

— بەك جوۋاپ كېتىپتىلا، — دېدى قېزىبەگ غوجا سىپايىـ لىك بىلەن سوۋغاتلارغا قاراپ.

— خوش، غوجام، لايىقلىرىدا بولمىدى.

— ھە، ئېيتماقچى، شاھزادە غوجامغا ئەۋەتمەكچى بولغان ھېلىقى پەرى قىز نەدە؟ راستىنلا شۇنچىۋالا چىرايلىقمۇ؟ بىر كۆرسەك بوپتىكەن . چىرايلىققا قاراپ قويۇش سۈننەت دەيدىغۇ، ھا ــ ھا!...

— راستىنلا چىرايلىق ئىدى.

— «ئىدى» دەيدىلىغۇ؟

— خوش، غوجام، بەك چىرايلىق ئىدى. شاھزادە غوجامنىڭ قولىغا تەگكۈچە، ھەزرەتلىرىگىمۇ... ئەممازە، ئەستاغپۇرۇللا...

— ھە، نېمە ئەستاغپۇرۇللا؟

شۇنىڭدىن كېيىن نىياز دورغا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ ئۆزى بىلگەن ئەھۋاللارنى سۆزلەپ ئۆتتى. ئەمما، بۇ گەپلەرگە ئوغلىنى ئاربلاشتۇرماي، سەپەرقۇل بىلەن ئامانقۇلنى ۋە مەدمەت بەرگەن تۆمۈر مۇجاڭنى قاتتىق يامانلاپ، ئاخىرىدا، تۆمۈر خەلپە توغرۇلۇق ھوشۇر ئىمامدىن ئاڭلىغانلىرىنى تەپسىلىي ئېيتتى.

قېزىبەگ غوجا كۈمۈش غاڭزىسىغا باشقىدىن تاماكا سېلىپ، بىر – ئىككى قاتتىق شورىغاچ مۇنداق دېدى:

— ھە، ئۇلۇغ بېيجىڭ خان توغرىسىدىكى گەپلەر تاغقىمۇ يېتىپ چىقىپتۇ – دە، بۇ تۆمۈر خوتۇن تالاقنى ئاسمانغا چىقىۋالسا تاپىندىن، يەرگە كىرىۋالسا كوكۇلىسىدىن تارتىپ چىقماي بولماي‑دۇ، ئۇنىڭ شېرىكلىرى بۇ يەردىمۇ بار ئىكەن – دە! نېمە قۇل دېدىڭىز ھېلىقى تېجىمەللەرنىڭ ئېتىنى، سەپەرقۇلمۇ؟

— خوش غوجام، دادىسى سەپەرقۇل، بالىسى ئامانقۇل.

— ياخشى، چىڭگاڭ غوجام ھەزرەتلىرى «ئىت سەمرىسە ئىگىسىنى چىشلەيدۇ، قۇل سەمرىسە غوجىسىغا ياندۇ» دەپ بىكار ئېيتمىغان، بۇ تېجىمەللەرنى قاتتىقراق ئۇچۇقداپ قويمىساق بول‑مىغۇدەك.

— شۇنداق غوجام، شۇنداق، مەن...

3

ئەتىسىدىن باشلاپ ساناق باشلاندى. خەلق تىلى بىلەن ئېيتقاندا، بۇ ساناق ئەمەس، جاننى ئېلىپ ياندا قويىدىغان «قىيە‑ناق» ئىدى. ساناقچى بەگلەرنىڭ دەپتىرىدىن ۋاڭنىڭ ھەربىر قوچقار ۋە ئەركەكمۇ قوزىلايدىغان، ھەربىر ئاختا ۋە ئايغىرىمۇ

قولۇنلايدىغان، ھەربىر بۇقا ۋە ئۆكۈزىمۇ موزايلايدىغان بولۇپ چىقىۋەردى. ساناقچى بەگلەرنىڭ چۆنتىكىنى توشقۇزالىغانلارنىڭ يۇكى يېنىكلەپ، كەمبەغەللەرنىڭ ھېسابىغا يېزىلىۋەردى.

ئۇۋەيس مۇپتى مەسچىتنىڭ سۇپىسىدا جامائەتكە ئەمر — مەرۇپ قىلىپ مۇنداق دېيتتى: «پادىشاھنىڭ ئەمرى ۋاجىپ. ئاللا- تائالا ئۆزىنىڭ يېقىن بەندىلىرىگە پادىشاھلىق تەختىنى نېسىپ قىلىدۇ، سۇلايمان ئەلەيھىسسالام ئىنس — جىن، دىۋە — پەرى ۋە جانجىگەرلەرنىڭمۇ پادىشاھى ئىدى. بۆرە، يولۋاسقا ئوخشاش يىرتقۇچلار چېغىدا سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىجازىتىسىز ئۇ- نىڭ چارپايلىرىنى يېمەيتتى. سۇلايمان ھەم پەيغەمبەر، ھەم پادى- شاھ بولغان بىلەن ئىسلام پەيغەمبىرىگە ئىمان كەلتۈرۈش ئۇ كىشىگە نېسىپ بولمىغان. بىزنىڭ ۋاڭىمىز چىڭگاڭ غوجام ئالىيلە- رى بولسا، ھەممە دىنلارنىڭ ئۇلۇغى بولغان ئىسلام دىنىنىڭ پەيغەمبىرى ۋە پۈتۈن كائىناتنىڭ پەخرىي ھەزرىتى مۇھەممەت مۇستاپا سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەمنىڭ تەۋەرۈك ئەۋلادى، يەنى سەئىتزادىدۇر. شۇ ۋەجىدىن چىڭگاڭ غوجامنىڭ چارپايلىرىنى بۆرە يېمەيدۇ، ئېيىق ئېلىپ قاچمايدۇ، جۇت سوقمايدۇ، قارا باسمايدۇ، كىمكى چىڭگاڭ غوجامغا خىيانەت قىلسا، ھەر ئىككى ئالەمدە جازاسىنى تارتىدۇ. بۇنى ھەممىڭلار ئۇقۇۋېلىڭلار، ئاڭلىمىغان- لارغا ئۇقتۇرۇڭلار...»

مۇپتىنىڭ گېپى شۇ يەرگە يەتكەندە، مەسچىتنىڭ ئارقىسى- دىن كۆتۈرۈلگەن يىغا — زار ۋە داد — پەرياد ئاۋازلىرى ھەممىنى چۆچۈتىۋەتتى. جامائەتنىڭ كۆپ قىسمى «دۇر» قىلىپ شۇ تەرەپكە يۈگۈرۈشتى. توختىياز مەرگەن دېگەن كىشى تېرەككە ئېسىلىپ ئۆلۈۋالغانىدى. ئۇنىڭ قېرى ئانىسى، خوتۇنى ۋە ئۇششاق بالىلىرى زار — زار يىغلاپ، نېمە قىلىشىنى بىلمەي تۇراتتى.

نېرىنكىر بىنا بولغاندىن بۇيان بۇنداق ئىشنى ھېچكىم كۆ-رۈپ باقمىغانىدى. چۈنكى، ھەممە مۇسۇلمانلارغا ئوخشاش بۇ يەرنىڭ خەلقىمۇ ئۆز ـ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشنى بەك يامان كۆرەت-تى. بۇگۈن بولسا، توخنىياز مەرگەندەك قاۋۇل ۋە ئاسانلىقچە باش ئەگمەيدىغان بىر كىشىنىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشى ھەممىنى بەك ھەيران قىلدى. كۆپچىلىك خۇددى بۇ ئىشنىڭ سىرىنى چۈشەن-گەندەك، مەرھۇمغا ئىچىنىپ خەيرخاھلىق كۆرسىتىشكە باشلىدى، بىر قانچەيلەن جەسەتنى ئۆيىگە ئېلىپ بېرىپ، ئۈستىگە ئاق يېپىپ قويدى.

ۋەقە مۇنداق ئىدى: بۇلتۇر توخنىياز مەرگەن ئوردىدىن ئالۋاڭغا چۈشكەن بەش جۈپ مۈڭگۈز ئۈچۈن بۆكەن ئوۋلاپ يۈرگەندە، تاغدىن يىقىلىپ پۇتى سۇنغانىدى. شۇ قىشلىقى قوتانغا ئۆزى قارىيالماي قېلىپ، پاشالىق قويدىن ئەللىك نەچچە قوينى بۆرە يەۋەتكەن. بەش جۈپ مۈڭگۈز بىلەن بۇ قويلارنىڭ ھېسابى قوشۇلۇپ، بىر يۈز ئاتمىش قويغا قەرزدار بولغان ۋە بۇنى بۇ يىل چوقۇم تۆلەشكە تىلخەت بەرگەنىدى. ئۆلمەكنىڭ ئۈستىگە تەپمەك دېگەندەك، بۇ يىل ئەتىيازدا تۇيۇقسىز قار كۆچۈپ، يەنە سەكسەن نەچچە قوي چىقىم بولدى. شۇنداق قىلىپ، ئۆز ھېسابىدا ئوردىغا ئىككى يۈز ئەللىك قوي قەرزدار ئىدى. تۈنۈگۈنكى ساناق نەتىجى-سىدە، بۇنىڭغا يەنە ئەللىك قوي قوشۇلۇپ، توپتوغرا ئۈچ يۈز قويغا قەرزدا بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، گايىت پاششاپ: «ئەگەر تولۇق تۆلىيەلمىسەڭ، ئۆزۈڭ قۇل، خوتۇن ـ قىزلىرىڭ دېدەك، بارلىق ئۆي ـ سەرەمجانلىرىڭ پاشالىق قىلىنىدۇ» دەپ گېپىنى ئۈزۈۋەتكەنىدى.

— توخنىياز مەرگەن ئۆزىنى ئېسىۋالىدىغان ئەر ئەمەس ئىدى، — دېدى نۇرۇل بوۋا، مەرھۇمنىڭ تاۋۇتى ئارقىسىدىن

كېتتۇپتىپ.

— يىلان چاقسا پىلمۇ چىرقىراپ تاشلايدۇ، دەردكە چىدىيالـ ـماي قالغاندۇ زە، بىچارە، — دېدى سەپەرقۇل.

ئۇلار تاۋۇتنى مەسچىتكە ئېلىپ كىرگەندە، ئۇۋۇمىيس مۇپتى بىلەن ھوشۇر ئىمامنىڭ «ئىسلام شەرىئىتىدە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان كىشىنىڭ نامىزىنى چۈشۈرۈش دۇرۇس ئەمەس» دەپ ئالىقاچان كېتىپ قالغانلىقى مەلۇم بولدى. بۇنى ئاڭلاپ، جامائەت بىرئاز تېڭىرقاپ قالدى. نۇرۇل بوۋا: «كېلىڭلار، ئىسلام شەرىئىتى بۇ ئاخۇنۇملارنىڭ كۆڭلىدەك تار ئەمەس. جىنازا نامىزىنى چۈشۈرۈپ باقمىغان بولساممۇ، كۆپ قېتىم كۆرگەنمەن» دېدى ـ دە، ئۆزى ناماز چۈشۈردى.

بىرنەچچە كۈنلۈك «ساناق» پۈتۈن نېرىنكىرنى ئوكتەي ـ توكتەي قىلىۋەتتى.

سەپەرقۇلنىڭ ساناق نۆۋىتى نېمىشقىدۇر، ھەممىدىن كېيىنـ ـكى قاتارغا قويۇلغانىدى. بوۋاينىڭ كۆڭلى بىر نېمىنى تۇيغاندەك كېچىچە بىئارام بولۇپ چىقتى. ئۇ پات ـ پات تالاغا چىقىپ، قوتاننى بىر ئايلىنىپ چىقاتتى. «قارا يىلپىز» ئۇنىڭ يېنىدىن كەتمەي، ئەنسىزلىك بىلەن قاۋاپ قوياتتى. بوۋاي بولسا، خىيالچان كۆزلىرى بىلەن ئاسمانغا قارايتتى. ئاسمان گۈمبىزى ئۇنىڭ كۆزىگە خۇددى قارا پەرمەنجىگە ئورىلىۋالغان قورقۇنچلۇق بىر جادۇگەر مومايدەك كۆرۈنەتتى، پىلىلداپ تۇرغان يۇلتۇزلار بولسا، شۇ جادۇگەر مومايىنىڭ پەرمەنجە ئىچىدە پارقىراپ تۇرغان سېھىرلىك كۆزلىرىگە ئوخشاپ كېتەتتى.

... دۇنيا ئەزەلدىن شۇنداق قاراڭغۇ يارالغان بولغىيمىدى، بۇ قاراڭغۇلۇقنىڭ چېكىمۇ بولامدىغاندۇ؟ دۇرۇس، تاڭ ئاتقاندا قىزىل قالقاندەك پارقىراپ كۈنمۇ چىقىدۇ. ھە، مانا كۈن چىقىپتۇ

دەيمىز، ئەمما تولا چاغلاردا كۈننىڭ يۈزىنى قارا بۇلۇتلار قاپلاپ كېتىدۇ يا بولمىسا، ھەش – پەش دېگۈچە، يەنە قاراڭغۇ چۈشىدۇ، خۇدايىتائالا كۈندۈزنى ئازراق، كېچىنى كۆپرەك ياراتقانمىكىن؟! ئۇ، شۇ خىياللار بىلەن يېتىپ، تاڭ ئېتىپ كەتكىنىنى تۇيماي قالدى.

ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈكۈرلەشلىرى بىلەن «قارا يىلپىز» نىڭ قاتتىق قاۋاشلىرى بوۋاينى خىيالدىن ئويغاتتى. ساناقچى بەگلەر كەلگەنىدى.

رەۋىخان موماي نەچچە كۈندىن بۇيان ساناقچى بەگلەرگە ئاتاپ يىغقان قايماق، پىشلاقلىرى بىلەن چاي قۇيدى. ئارقىدىنلا مەززىلىك پىشقان پاقلان گۆشىمۇ كەلتۈرۈلدى. بەگلەر ساھىبخانلارنى «ئالسىلا، باقسىلا» مۇ دېگۈزمەي بەھۇزۇر قورساق تويغۇزۇشتى. ئاندىن «قېنى ئەمىسە» دېيىشىپ، ساناقنى باشلىدىيۇ، ئانداق – مۇنداق قىلىپ بىردەمدىلا تۈگىتىپ، سەپەرقۇلنى نىياز دورغىنىڭ ھويلىسىغا ھەيدەپ كەلدى.

ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يوغان قاپاق تېرەككە ئىككى ياش يىگىت يېرىم يالىڭاچ ئېسىقلىق تۇراتتى. ئۇلارنىڭ دۈمبىلىرى قامچا بىلەن تال – تال تىلىنغان، يۈز – كۆزلىرى يېرىلغانىدى. تېرەك تۈۋىدە يەڭلىرى جەينەككىچە تۈرۈلگەن تۆت نەۋكەر قامچا تۇتقان قوللىرىنى بېلىگە تىرەپ غادىيىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ يېنىدىكى سۇپىغا ئۈجمە ياغىچىدىن ئۈچ قىرلىق قىلىپ ياسالغان، ھەر بىرى بىر غۇلاچ كېلىدىغان بىر قۇچاق پالاق يۆلەپ قويۇلغانىدى. بۇ، «غولدا» دەپ ئاتىلىدىغان مەخسۇس جازا قورالى ئىدى. پېشايۋانغا سېلىنغان زىلچا – گىلەملەر ئۈستىدە قېزىبەگ غوجا بىلەن ئۆۋەيس مۇپتى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا باشقا ھېسابچى بەگلەر دىققەت بىلەن ئولتۇرۇشاتتى. نىياز دورغا بىلەن ھوشۇر ئىمامۇ بىر چەتتە

مەغرۇر قاراپ ئولتۇراتتى، گايىت پاششاپ كىمدۇر بىرىنى گەجگىسىدىن تۇتۇپ، تىلخەتكە بارماق باستۇرۇۋاتاتتى. پۇقرالاردىن نۇرۇل بوۋا باشلىق يىگىرمە – ئوتتۇز كىشى يېرىم دائىرە بولۇپ ئۆرە تۇراتتى. سەپەرقۇلنى ئېلىپ كەلگەن بەگلەردىن بىرى تەزىم بىلەن بىر پارچە قەغەزنى دەرھال قىزبەگ غوجىغا ئىككى قوللاپ سۇندى. قىزبەگ قەغەزنى كۆزدىن كەچۈرە – كەچۈرمەيلا، دەپتەر تۇتۇپ ئولتۇرغان بەگنىڭ ئالدىغا ئىتتىرىپ قويدى.

— پاشالىقنىڭ قالغان قويلىرىنى نېمە قىلدىڭ؟ — دېدى دەپتەرچى سەپەرقۇلغا ئالىيىپ.

— خوش، بېگىم. يېقىندا بىر پالاكەت كېلىپ، ئوتتۇز قوينى ئوغرىغا ئالدۇرۇپ قويدۇق. بۇلتۇرقى ئەللىك قوي بىلەن ئىككىسى جەمئىي سەكسەن تۇياق قوي گەدىنىمگە چۈشۈپ قالدى.

— ھەي گالۋاڭ، ئوتتۇزغا يۈز ئەللىكنى قوشسا قانچە بولىدۇ؟

— بىر يۈز سەكسەن، — دېدى سەپەرقۇل سەل تۇرۇۋېلىپ.

— ئەمسە، ئىككىسى جەمئىي سەكسەن دېيىسەنغۇ؟

— خوش بېگىم، ئەللىككە ئوتتۇزنى قوشساق سەكسەن بولىدۇ.

— ھەي، خوتۇن تالاق، سەن كىمنى گالۋاڭ ئەتمەكچىسەن، قارا، بۇنىڭغا، — دەپتەرچى ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ سەپەرقۇلنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە دەپتەرنىڭ قېتىدىن قىلىن خوتەن قەغىزىگە يېزىلغان بىر مۆھۈرلۈك تىلخەتنى چىقىرىپ، ئۇنىڭ كۆزىگە تىققۇدەك بولدى. ئاندىن، — بۇ سىنىڭ بارمىقىڭمۇ – ئەمەسمۇ. نىياز دورغام بىلەن ھوشۇر ئىمامنىڭ شاھىت بولغىنى يادىڭدىمۇ؟ — دېدى.

— شۇنداق بېگىم، بۇنىڭ ھەممىسى راست.

— ئەمسە، نېمشقا سەكسەن دەيسەن؟

— ئەللىككە ئوتتۇزنى قوشساق سەكسەن بولمامدۇ؟

— تولا هارامزادىلىك قىلما! — دېدى دەپتەرچى، بوۋاينىڭ ياقىسىغا ئېسىلىپ.

— هاي، هاي، بېگىم سەۋر قىلسىلا، — دېدى ئۇۋۋەيىس مۇپتى، — هەر ئىش بولسا شەرىئەت يولى بىلەن قىلغايمىز. قېنى تىلخەتنى ماڭا بەرسىلىچۇ.

هېسابچى تىلخەتنى ئۇۋۋەيىس مۇپتىغا ئىككى قوللاپ سۇندى. مۇپتى ئۇنى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن مۇنداق دېدى:

— سەپەرقۇل، ئۆزىڭىز يۈز ئەللىك قويغا قەرزدار بولدۇم، كېلەر يىلى جەزمەن پاقلىنى بىلەن قوشۇپ تۆلەيمەن دەپ بارماق بېسىپ تىلخەت بېرىپتىكەنسىز، شاهىتلارمۇ هازىر ئىكەن، ئۆز گېپىدىن يانماق مۇسۇلمانغا جايىز ئەمەس. مانا قاراڭ.

مۇپتى ئورنىدىن تۇرۇپ، تىلخەتنى سەپەرقۇلغا كۆرسەتتى، هەقىقەتەنمۇ، موللامچە قىلىپ قومۇش قەلەمدە پۈتۈلگەن تىلخەتتە «1 لگ» دېگەن سۆزنىڭ ئالدىغا «يۈز» دېگەن سۆز قىستاپ كىرگۈزۈلگەنلىكى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. سەپەرقۇل خەت ئوقۇيالمىسىمۇ، بۇ ئەهۋالنى دەرهال چۈشىنىپ «يالغان! ئەزبىرايى يالغان!» دەپ ۋارقىراپ تاشلىدى.

— هەي قېرى تېجىمەل، — دەپ كايىپ كەتتى قېزىبەگ غوجا قولىدىكى پىيالىنى داستىخانغا پىرقىرىتىپ تاشلىۋېتىپ، — يۈرىكىڭ يوغىناپ، تىلىڭ ئۇزىراپ قاپتىغۇ. كىم ساڭا يەل بېرىۋاتىدۇ؟ تۆمۈر مۇجاڭمۇ؟ ئۇنىڭ پالتىسى هەرقانچە ئۆتكۈر بولغان بىلەن تاشنى يارالمايدۇ. ئۇر، بۇ خوتۇن تالاقنى!

نۆكەرلەر سەپەرقۇلنى شۇ زامان يېرىم يالىڭاچلاپ دۈم ياتقۇزدى ـ دە، پۈت ـ قوللىرىنى بېسىپ تۇردى. گايىت پاششاپ

ئۇنىڭ يوتىسىغا غولدا ئۇرۇشقا باشلىدى. ئېغىر غولدا بوۋاينىڭ قۇرۇق سۆڭەك يوتىسىغا تەگكەندە، خۇددى تاختايغا تېگىۋاتقاندەك قاڭقىپ كېتەتتى. شۇ ئارىدا، تالادىن داد – پەرياد بىلەن ھاسىراپ – ھۆمۈدەپ كىرگەن رەۋىخان موماي ئۆزىنى بوۋاينىڭ ئۈستىگە ئاتتى. كۆزىنى يۇمۇپ – ئاچقۇچە مومايىنىڭ باش – كۆزىمۇ قانغا بويالدى. ئۇ ئۆز جۈپتىنىڭ ئۈستىدە ھوشسىز ياتاتتى. گايىت پاششاپ غولدىنى يەنە كۆتۈردى. دەل شۇ چاغدا تالادىن يولۋاستەك ئېتىلىپ كىرگەن ئامانقۇل پاششاپنىڭ قولىدىن غولدىنى تارتىۋېلىپ، ئۇنىڭ ئۆزىنى ساۋاشقا باشلىدى. نۆكەرلەر ئامانقۇلغا يوپۇرۇلدى. دەھشەتلىك ئېلىشىش باشلاندى، ھويلىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى قىقاس – چوقان بىلەن ئۆرە – تۆپە بولۇشۇپ كەتتى.

بىراق، بۇ ئىش قانداق تېز باشلانغان بولسا شۇنداق تېز تۈگىدى، باش – كۆزى يېرىلغان ئامانقۇل تېرەككە باغلاپ تاشلاندى. گايىت پاششاپمۇ قانغا مىلىنىپ يېرىم ھوشسىز ياتاتتى. باشقا نۆكەرلەر بولسا، باش – كۆزلىرىدىكى قاننى تازىلاش، يارىلىرىنى تېڭىش بىلەن ئاۋارە ئىدى.

قېزبەگ غوجا خۇددى «جىن تەگكەن» ساراڭدەك بىردىنلا قاتتىق قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. ھەممە كىشى ئۇنىڭغا ھەيران بولۇپ قارىدى. ئۇ غاڭزىسىغا سەرەڭگە يېقىۋېتىپ مۇنداق دېدى: «بۇ قورقماس ئارسلاننى قانداق تۇتارمەن دېۋىدىم. ئۆزى كېلىپ قاپقانغا چۈشكىنىنى قارىمامدىغان! بېلىقنى بىردىن – بىردىن تۇتۇپ، دەريا بويىدا قاچانغىچە ئولتۇرارمەن دېۋىدىم. ھەممىسىنىڭ ئۆز ئايىغى بىلەن كېلىپ تورغا چۈشكىنىنى دېمەمدىغان. قېنى، مۇپتاخۇنۇم، پەتىۋالىرىنى ئىلدامراق بەرسىلە!»

ئۇۋەيس مۇپتى كاتىپ بىلەن بىردەم كۇتۇلداشتى. كاتىپ-

نىڭ قومۇش قەلىمى ئالدىنئالا يېزىپ قويۇلغان ھۆكۈم قەغىزى ئۈستىدە يەنە بىردەم يورغىلاپ توختىدى.

— قېنى، ئوقۇسىلا، — دېدى قېزىبەگ غوجا.

— خوش، غوجام، — دەپ ھۆكۈمنى ئۈنلۈك ئاۋاز بىلەن ئوقۇشقا باشلىدى مۇپتى.

ھۆكۈمنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: بىرىنچى، سەپەرقۇل پاشالىققا بۇلتۇر يۈز ئەللىك قوي قەرزدار بولغان، ئۇنىڭ سەكسىنى ئەلۋەتتە ساغلىق بولىدۇ، يۈز ئەللىك قويغا شۇ سەكسەن پاقلان قوشۇلغاندا، بۇ يىلى ئىككى يۈز ئوتتۇز تۇياق بولىدۇ. ئۇنىڭغا يېقىندا يەپ كەتكەن ئوتتۇز تۇياقنى قوشقاندا جەمئىي ئىككى يۈز ئاتمىش تۇياق قوي تۆلەپ بېرىشى لازىم؛ ئىككىنچى، ئوغلى ئامانقۇل ئوغرىلاپ كەلگەن قازاق قىزىنــى ئامانقۇلغا نىكاھسىز چېتىپ، ئىسلام شەرىئىتــگە قاتتىــق خىلاپلىــق قىلغان. ئاخىــرىــدا ئاتا ـ بالا ئىككىسى ئۆز قىلمىشىدىن قورقۇپ، ئۇ قىزنى كۆزدىن يوقاتقان؛ ئۈچىنچى، چىڭگاڭ غوجامغا دۈشمەنلىك نىيىتىدە بولغان تۆمۈر مۇجاڭ دېگەن بۇزغۇنچىنى ئۆيىدە قوندۇرۇپ، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە پىتنە ـ ئىغۋا تارقاتقان؛ تۆتىنچى، سەپەرقۇلنىڭ ئوغلى ئامانقۇل ساناقچى بەگلەرنىڭ باش ـ كۆزىنى يېرىپ، ئۇلارنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، سەپەرقۇلنىڭ بارلىق مال ـ مۈلكى، ئۆي ـ سەرەمجانلىرى تۆلەك ھېسابىغا پاشالىق قىلىنىدۇ. ئۆزى پاشالىق ماللارنى بېقىش ئۈچۈن نىياز دورغىنىڭ ئۆيىدە ئۆمۈر بويى چاكار بولۇشقا ھۆكۈم قىلىنىدۇ، ئوغلى ئامانقۇل زىندانغا سېلىنىدۇ.

— ئەمدى قازاق قىزى ئۆز ئايىغى بىلەن ئالدىلىرىغا كېلىدىغان بولدى، — دېدى ھوشۇر ئىمام نىياز دورغىنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلاپ، نىياز دورغا ھويلىدىن غەمكىن چىقىپ كېتىۋاتقان

پۇقرالارنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ، مەغرۇرلۇق بىلەن ساقىلىنى سىلاپ قويدى.

— بۇ ئىشلارنى سەنمۇ كۆرۈپ قوي! — دېدى نۇرۇل بوۋا، ئاخىرقى نۇرلىرىنى پارچە بۇلۇتلار مەگزىدە قالدۇرۇپ تاغ ئارقىسىغا يوشۇرۇنۇشقا ئالدىراۋاتقان كۈز قۇياشىغا قاراپ.

يەتتىنچى باب

شامەخسۇتنىڭ چۈشى

شەپەرەڭ ياخشى كۆرمەيدۇ دېيلا،
كۈنگە قارشى چىقىش مۇمكىنمۇ؟

— شەيخ سەئدى①

1

— مەن شۇنچىۋالا قېرىپ كېتىپتىمەنمۇ؟ مېنى بۇ قېرى تاز بەكمۇ ئاني تاپقىلى تۇردىغۇ؟

— يوقسۇ، پۇجۇك ئاغىچام، ئاي يۈزلىرى ھېلىمۇ گۈلسۇرۇختەك② ، چاچلىرى قۇندۇز، كۆزلىرى يۇلتۇزدەك تۇرمامدۇ. گېپىمگە چىنپۇتمىسىلە، ئەينەككە قاراپ باقسىلا، — دېدى قېلىن قارا دۇردۇندىن تون كىيىپ، بېشىغا ئاق شايىدىن لېچەك سېلىۋالغان جۇۋەككىنە بىر موماي چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرتۈپ.

---

① شەيخ سەئدى — مىلادى 1184 — 1291 - يىللىرى ياشىغان مەشھۇر پارس مۇتەپەككۇر شائىرى.

② گۈلسۇرۇخ — قىزىلگۈل.

«پوجوڭ ئاغىچا» ئارقىسىغا ئۆرۈلۈش بىلەن يوغان بوي ئەينەكتە ئۆزىنى كۆردى. بۇ ئەينەككە ھەر كۈنلۈكى ئونلارچە قېتىم قاراپ تۇرىدىغانلىقىغا قارىماي، خۇددى ئۆزىنى بىرىنچى قېتىم كۆرۈۋاتقاندەك، قاش — كۆزلىرىنى سۈزۈپ، چاچلىرىنى سىلاپ، قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى، ئەينەكتە ئالما ئۇرۇقى رەڭ ئىپسىل خاڭجۇ تاۋىرىدىن تىكىلگەن ئۇزۇن كۆڭلەك، ئۇستىدىن ئۆرە ياقىلىق كىمخاپ نىمچە، بېشىغا ياقۇت كۆزلۈك ئالتۇن قاداقلار قادالغان زەر دوپپا كىيىپ، ھاۋا رەڭ ئىپسىل شايىدىن لېچەك ئارتىۋالغان زىلۋا بويلۇق بىر ئايال تۇراتتى. ئۇنىڭ ئىنچىكە، ئۇزۇن بارماقلىرىدىكى گۆھەر كۆزلۈك تىللا ئۈزۈكلەر بىلەن قۇ-لاقلىرىدىكى ياقۇت كۆزلۈك سۆكىلەر چاقناپ تۇراتتى؛ ئىنچىكە قاشلىرى ئاستىدىكى شەھلا كۆزلىرى ئويناپ تۇراتتى. بىراق، ئۇنىڭ يۈزى ھېلىقى موماينىڭ ئېيتقىنىدەك قىزىلگۈلدەك ئەمەس، سېرىق مومدەك ئىدى؛ چاچلىرىغىمۇ ئاق سانچىلغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. دېمەك، مۇشۇ نۆۋەتتە موماي يالغان ئېيتقانىدى.

بۇ «پوجوڭ ئاغىچام» دېگىنى شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئايالى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆز ئىسمىنى ھېچكىم بىلمەيتتى؛ بىلگەن تەقدىردىـمۇ، ھەرگىز تىلغا ئالمايتتى. چۈنكى، ۋاڭنىڭ ئائىلە — تەۋەلىرىنى ئۆز ئىسمى بىلەن ئەمەس، ئۆزىگە خاس دەرىجە — ئۇنۋانلىرى بىلەن ئاتاش ۋاڭ ئوردىسىنىڭ يوسۇنى ئىدى.

ئەمدى بىزمۇ، شۇ كونا يوسۇنغا رىئايە قىلىپ، بۇ ئايالنى «پوجوڭ ئاغىچا» دەپ ئاتايمىز.

— ئانداق بولسا، بۇ قېرى تاز نېمىشقا ھەدېسىلا ياش قىزلارغا نىكاھلىنىۋالىدۇ، — دېدى پوجوڭ ئاغىچا، يىپەك گىلەم ئۈستىدە لەرزان مېڭىپ يۈرۈپ، ئۇنىڭ گۈل ۋە كېپىنەك سۈرەتلىـرى كەشتىلەنگەن قېلىن تاپانلىق كالوتۇن كەشى يوغان پەنجىرىـ

لەردىن چۈشكەن كۈن نۇرىدا ۋال ــ ۋۇل قىلىپ، كۆزنى قاماشـ تۇراتتى.

— ئاڭلىشمچە، — دېدى موماي، تېۋىپلار چىڭگاك غوجامغا ئۈچ قىزنى دورىلىققا بۇيرۇپتىدەك.

— قىز نېمە ئاغرىققا دورا بولغۇدەك؟

— ئەر كىشى قېرىپ قالغاندا، ياش قىزلارغا نىكاھلانسا ياشىرىپ قالغۇدەكمىش، — دېدى موماي مۇغەمبەرلىك بىلەن كۈلۈپ.

— ئانداقتــا بىز قېرىپ قالســاق، بىزگە نېمە دورا بولــغۇـ دەك، — دېدى پۈجۈك ئاغىچا يەنە قاقاقلاپ كۈلۈپ. مومايمۇ تەڭلا كۈلۈشۈپ بەردى.

شۇ ئارىدا ئىككى كېنىزەك كۈمۈش پەتنۇستا قەنت ــ گېزەك ۋە مېۋە ــ چېۋە ئېلىپ كىرىپ، ياڭاق ياغىچىدىن ياسالغان نەقىشلىك شىرەگە تىزدى ۋە ئالتۇن يالىتىلغان پىيالىلەرگە چاي قۇيدى.

— قېنى ئولتۇرۇڭ، ئايسە ئاپپاق①، — دېدى پۈجۈك ئاغىچا، ئۆزى دۇخاۋا كۆرپىگە ئولتۇرۇۋېتىپ، — مەن رەھمەتلىك ۋاڭ ئاپامغا ئوخشامدىمەن؟

— بۆلەكچىلا ئوخشايدىلا، قۇيۇپ قويغاندەك.

2

پۈجۈك ئاغىچىنىڭ «ۋاڭ ئاپام» دېگىنى قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ سەككىزىنچىسى، يەنى ئاياللاردىن تۇنجى قېتىم ۋاڭ بولغان مېھرىـ

---

① ئاپپاق — ئۇ چاغلاردا بەگلەرنىڭ ئاياللىرى ياكى ئوردا بىلەن يېقىن ئالاقىسى بولغان چوڭ ياشلىق ئاياللارنىڭ ئىسىملىرىغا ئۇلىنىپ ئېيتىلىدىغان بىر خىل ئۇنۋان ئىدى.

بانۇ چىكۋاك بولۇپ، ئۇ ئەسلىدە قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ يەتتىنچىسى مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنىڭ خانىشى ئىدى. مۇھەممەت بېشىرنىڭ ۋاڭلىق دەۋرى مىلادى 1864 ـ يىلدىن ئېتىبارەن خوتەن، يەركەن، قەشقەر، ئاقسۇ، ئىلى، ئۈرۈمچى، قۇمۇل قاتارلىق جايلاردا مانجۇ ئىستىبداتى ۋە يەرلىك فېئوداللارغا قارشى ئارقا ـ ئارقىدىن قوزغال-غان خەلق قوزغىلاڭلىرى يىللىرىغا توغرا كەلدى. قوزغىلاڭ يىللى-رىدا، مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ مانجۇ خانلىقى تەرىپىدە تۇرغانلىقتىن، 1866 ـ يىلى قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ ۋاڭلىقى زاۋال تاپقان ۋە مېھرىبانۇ ئۆزىنىڭ ئوغلى غۇلامىد-دىن بىلەن ئىككى قىزىنى ئېلىپ، تاغمۇتاغ سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن. ئاخىر قۇمۇل تەۋەسىدە تۇرۇش خەتەرلىك بولغىنى ئۈ-چۈن، جەنۇبىي شىنجاڭغا قېچىپ بېرىپ، بۈگۈر يېڭىسارىدا تۇرۇپ قالغانىدى. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى، «خانىش» ۋە «شاھزادە» سىنىڭ قېچىپ كېتىشى بىلەن قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ تارىخى بىر زامان ئۈزۈلۈپ قالدى. خەلق قوزغىلىڭى بېسىقتۇرۇل-غاندىن كېيىن، مانجۇ خانلىقى قۇمۇلنىڭ ئىستراتېگىيىدە مۇھىم ئورۇن ئىگەنلىكىنى ۋە قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئىزچىل ھالدا مانجۇ خانغا سادىقلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، مېھرىبانۇنى بۈگۈر يېڭىساردىن قۇمۇلغا ئېلىپ كەلدى؛ بىراق، ئۇنىڭ ئوغلى غۇلامىددىن تۇغما ئەيىبناق (پالەچ) بولغانلىقتىن، مانجۇ خان مەخسۇس يارلىق بىلەن مېھرىبانۇنى قۇمۇل ۋاڭى قىلىپ تىكلىدى ۋە قوزغىلاڭ يىللىرى خاراب بولۇپ كەتكەن ۋاڭ ئوردىسىنى نۇرغۇن پۇل خەجلەپ ئەسلىگە كەلتۈرۈپ بەردى. شۇنداق قىلىپ، قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ ئۈزۈلۈپ قالغان تارىخى مانجۇ خانلىقىنىڭ قولى بىلەن يەنە ئۇلاندى.

مېھرىبانۇ ۋاڭلىق تەختىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، «يېغىلىق» يىللىرى خاراب بولغان ئىگىلىكنى تىكلەشكە كىرىشتى: ئېرىق ـ

ئۆستەڭ ۋە كۆۋرۈكلەرنى تۈزىتىپ، ئاق قالغان يەرلەرنى تېرىتتى. ئىگىسىز قالغان يەرلەرنى تىزىملاپ (مۇنداق يەرلەر ئون مىڭ موغا يەتكەن) «گاداي ساڭ يېرى» دەپ نام بېرىش بىلەن يەرلەرنى ئىجارىگە بەرگۈزدى، ھوسۇلنى «گاداي ساڭ» غا قۇيدۇرۇپ، ئۇ-نىڭغا مەسئۇل كىشلەرنى بەلگىلىدى. مۇنداق كىشلەر «سىدىر» دەپ ئاتىلاتتى. سىدىرلار «گاداي ساڭ» ئاشلىقىدىن ھەر كۈنى ئۇرغۇن نان ياقتۇرۇپ، باشپاناھسىز قالغان پۇقرالارغا تارقىتىپ تۇراتتى. خەلقنىڭ ھال — ئەھۋالى بىرئاز ياخشىلانغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ دائىرىسىنى كىچىكلىتىپ، پەقەت غېرىب — مىسكىن، يېتىم — يېسىر، ئاجىز — ئورۇقلارغىلا بېرىدىغان قىلدى①.

مېھرىبانۇ چىڭۋاڭ ئۆز «دۈشمەن» لىرىدىن ئۆچ ئېلىشنىمۇ ئۇنتۇمىغانىدى. ئۇ يېغىلىق يىللىرى مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنى ئۆلتۈرۈشكە قاتنىشىپ، كېيىن ئۆزىنى ۋاڭ، خوتۇنىنى پۇجۇڭ دەپ ئېلان قىلغان سوپۇرگە پاكار بىلەن سوپۇرگە غازىبەگ دېگەنلەرنى تاپتۇرۇپ كېلىپ، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ باشلىرىنى سېپىل دەرۋازىسىغا ئاستۇردى.

شۇ ئارىدا، مېھرىبانۇنىڭ چوڭ قىزى (چوڭ ئايلا خېنىم) تېخى ياتلىق قىلىنماي تۇرۇپلا، تۇيۇقسىز بىر ھادىسىگە ئۇچراپ قازا تاپتى. كىچىك قىزى (كىچىك ئايلا خېنىم) مۇ، بويىغا يېتىپ، ھەتتا شۇ زاماننىڭ قائىدىسى بويىچە ئېيتقاندا، ۋاقتىدىن ئۆتۈپ كەتتى. چۈنكى، قۇمۇل تەۋەسىدە «ئاق سۆڭەك» (ۋاڭ جەمەتى) دىن ئۇنىڭغا لايىق تېپىلمىدى؛ ئاددىي پۇقرالارنى ئۇلار ئۆزىگە لايىق كۆرمەيتتى. مېھرىبانۇ چىڭۋاڭ مۇشۇ ئىش ئۈچۈن بېشىنى

① كېيىن شامەخسۇت «گاداي ساڭ يېرى» دىن چىققان ئاشلىقنى ئوردىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈ-ۋېلىپ، پەقەت ھەر يىلى رامزان ئېيىدا ئوتتۇز كەمبەغەل موماىغا بىردىن نان، بىر كىيىملىكتىن بۆز بېرىدىغان بولغان. 1936 — يىلىدىن كېيىن «گاداي ساڭ يەرلىرى» نى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، مەھسۇلاتنى مەدەنىي — مائارىپ ئىشلىرىغا سەرپ قىلغان.

قاتۇرۇپ تۇرغاندا، ئۆز ۋاقتىدا مۇھەممەت بېشىر ۋاڭنىڭ تەيجىسى ھەم ئۇنىڭ يېقىن تۇغقىنى بولغان تاجىددىن تەيجى دېگەن كىشىنىڭ قۇمۇل تاغلىرىنىڭ بىرىدە ئامان ساقلىنىپ قالغان بىر ئوغلى بارلىقىنى ئاڭلاپ قالدى — دە، دەرھال ئۇنى تېپىشقا شۇمشۇقلۇق تاھىر مىرابنى ئەۋەتتى. تاھىر مىراب نەرناسۇ دېگەن تاغدا ياشايدىغان بىر مومايىنىڭ ئۆيىدىن ئىزلىگەن كىشىسىنى تاپتى. بۇ، راستىنلا تاجىددىن تەيجىنىڭ ئوغلى شامەخسۇت بولۇپ، يېغىلىق يىللىرى دادىسى قوزغىلاڭچىلاردىن قېچىپ تاغقا چىققاندا، ئۇنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ بارغان ۋە ئاتا — بالا ئىككىسى پۇقراچە ياسىنىپ جان بېقىپ يۈرگەنىدى. ئۇ چاغلاردا شامەخسۇت ئون نەچچە ياشلىق بالا ئىدى. ئۇ، دادىسىدىن كېيىن، ھېلىقى مومايىنىڭ قويىنى بېقىپ جان ساقلىغان، موماي باشقىلارغا تونۇتماسلىق ئۈچۈن، ئۇنىڭ بېشىغا كۆكگۆرت پوقىنى سۈرتۈپ، تازغا ئوخشىتىپ قويغانىدى. ئۇ يىگىرمە ئالتە يېشىغىچە ئۈستىدە ياغاق جۇۋا، پۇتىدا چورۇق بىلەن شۇ تاغدا ياشىغان. مېھرىبانۇ ئۇنى ئوردىغا كەلتۈرۈپ، بىرنەچچە ۋاقىت پەرۋىش قىلغاندىن كېيىن، چوڭ توي ئۆتكۈزۈپ، ئۇنى ئۆزىگە كۈيئوغۇل قىلىۋالغان ۋە ئوردىنىڭ مۆھۈردارلىق (تامغىچى) مەنسىپىنى بەرگەن.

ئارىدىن تۆت يىل ئۆتكەندە، مېھرىبانۇ چىگۇاڭ: «نېمىلا دېگەنبىلەن مەن ئايال كىشى، گاھى — گاھىدا ئۆزۈمنى بىر قانىتى يوق قۇشتەك سېزىپ قالىمەن؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۆلۈم دېگەن قاش بىلەن كىرپىك ئارىسىدا، مېنىڭدىن كېيىن ۋاڭلىق تەختىگە ۋارىس-لىق قىلىدىغان ئوغلۇم يوق، شۇڭا، كۈيئوغلۇم شامەخسۇت بەگنى ئۆزۈمگە ياردەمچى ۋاڭ قىلىپ بېرىش توغرىسىدا بېيجىڭ خانغا خەت سۇنسامىكىن» دېگەن خىيالغا كېلىپ، بۇنى ئۆزىنىڭ مەس-لىھەتچىسى نەمتۇللا قېزىبەگكە ئېيتىدۇ.

نەمتۇللا قېزبەگ ئاددىي خەلق ئىچىدىن چىققان، كۆڭلى تۈز، گېپى ئوچۇق ساددا ئادەم ئىدى. كۆپىنچە پۇقرالار تەرەپتە تۇرۇپ، مېھرىبانۇ چىگۋاڭغا ياخشى مەسلىھەتلەرنى بېرەتتى. شۇڭا مېھرىبانۇ چىگۋاڭمۇ ئۇنى قەدىرلەپ، ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىسى ۋە بەزى ئىشلاردا ياردەمچىسى قىلىۋالغانىدى. نەمتۇللا بولسا، ئۆزىنىڭ ساددىلىقىدىن، «كىم بىلىدۇ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە، مېھرىبانۇ چىگۋاڭنىڭ كۆڭلى ماڭا چۈشۈپ قالسا ئەجەب ئەمەس. ئۇ نېمىلا دېگەنبىلەن ئېرى يوق ئايال كىشى ئەمەسمۇ. شۇنداق بولۇپ قالسا، بىرىمىز ۋاڭ، بىرىمىز پۇجۇڭ ئاغىچا بولۇپ ئالەمدىن ئۆتمەيمىزمۇ» دەپ ئويلاپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شامەخسۇتنىڭ پۇقرالارغا نىسبەتەن قاتتىق كۆڭۈللۈكى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ مۇغەمبەرلىك بىلەن ئويناپ تۇرىدىغان قوڭۇر كۆزلىرى نەمتۇللاغا زادى ياقمايتتى. شۇڭا، مېھرىبانۇنىڭ بايىقى پىكرىنى قەتئىي رەت قىلدى.

بىراق، مېھرىبانۇ چىگۋاڭ ئۆز پىكرىدىن يانماي، يۇقىرىدىكى مەزمۇندا مانجۇ خانغا ئىلتىماس يېزىشنى ئوردىنىڭ خەنزۇ كاتىپلىرىغا تاپشۇرىدۇ. شامەخسۇت ئىلتىماسقا تامغا باسىدىغان چاغدا، بۇ ئەھۋالنى بىلىپ قېلىپ، مەسئۇل كاتىپنى نۇرغۇن نەق پۇل ۋە كېلەچەككە مەنسەپ ۋەدە قىلىش بەدىلىگە سېتىۋالىدۇ ــ دە، بۇ ئىلتىماسنى ئۆز پايدىسىغا يازدۇرۇپ بېيجىڭغا ماڭدۇرىدۇ. بېيجىڭدىن: «ئىلتىماسىڭلارغا بىنائەن، شامەخسۇت چىگۋاڭ، مېھرىبانۇ ياردەمچى ۋاڭ بولسۇن» دېگەن مەزمۇندا جاۋاب كېلىدۇ. مېھرىبانۇ ھەيرەت ۋە غەزەپ بىلەن ئالتوپىلاڭ كۆتۈرۈپ، بۇ سۇيىقەستنىڭ سىرىنى ئېچىشقا نەمتۇللانى بۇيرۇيدۇ. نەمتۇللا قاتتىق تەپتىش قىلىپ، شامەخسۇتنىڭ نەيرىڭى ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىقىدۇ. دەل شۇ چاغدا، شامەخسۇت ئۆز كىشىلىرى

ئارقىلىق خەلق ئىچىگە «مېھرىبانۇ خېنىم نەمىتۇللا قىزىبەگكە ئۈگىنىپ قاپتۇ، كېچىلىرى بىللە بولىدىكەن» دېگەن ئىغۋانى تارقىتىدۇ ــ دە، ئۆزى مېھرىبانۇ چىگۋاكىنىڭ قېشىغا كىرىپ، «بۇ نېمىدېگەن سەت گەپ! سۈرۈشتۈرۈپ كۆرسەم، نەمىتۇللا دېگەن قارا يۈزنىڭ ماختانچاقلىق قىلىپ، ئۆزى تارقاتقان گەپلەر ئىكەن» دەپ چاقىدۇ. مېھرىبانۇ نومۇس ۋە غەزىپىدىن ھوشىدىن كەتكۈدەك دەرىجىگە يېتىپ، «ئۇ قارا يۈزنى نېمە قىلىسىڭىز قىلىڭ، مېنى بۇ بەتنامىدىن قۇتۇلدۇرۇڭ» دەيدۇ. دەل شۇنداق بۇيرۇقنى كۈتۈپ تۇرغان شامەخسۇت نەمىتۇللانى تاياققا بېسىپ، يوتا ئىلىكىنى ئۈزۈپ تاشلايدۇ. نەمىتۇللا تاياقنىڭ زەربىسى بىلەن ئۇزۇنغا بارماي ئۆلۈپ كېتىدۇ. شامەخسۇت ئۆز رەقىبىنىڭ ئۇرۇق ــ ئەۋلادلىرىدىنمۇ قىساس ئالىدۇ. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، مانجۇخانىنىڭ قوموُلدىكى ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى زوزۇڭتاڭ باشچىلىقىدا زور داغدۇغا بىلەن ۋاڭ ئوردىسىغا كىرىپ، شامەخسۇتقا چىگۋاكلىق تاجىنى كىيدۈرىدۇ. مېھرىبانۇ ياردەمچى ۋاڭ نامىدا بىرنەچچە يىل ئۆمۈر كۆرۈپ ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

3

بايا پوُجوُڭ ئاغىچا بىلەن ئايىسە ئاپپاق گەپلىشىپ ئولتۇرغان ئۆي ئەسلىدە مېھرىبانۇ چىگۋاكىنىڭ شامەخسۇت بىلەن پوُجوُڭ ئاغىچىغا تۇتۇپ بەرگەن ھوُجرىسى ئىدى. ئوتتۇز نەچچە يىلدىن بۇيان، ۋاڭ ئوردىسى بىرقانچە ئىسلاھ قىلىنىپ يېڭىلانغان بولسىمۇ، پوُجوُڭ ئاغىچىنىڭ تەلپى بويىچە بۇ ھوُجرىنىڭ ئورنى ئۆزگەرتىلمەي كەلگەن. ھەتتا ئوردىنىڭ ياتاق قىسمى ئون نەچچە مېتىر ئېگىزلىتىلگەن چاغدىمۇ، بۇ ھوُجرا يەنىلا بۇرۇنقى ئورنىغا

توغرا كەلتۈرۈپ قايتا ياسىتىلغانىدى.

— بۇ قېرى تاز كۆرگەن كۈنلىرىنى ئۇنتۇپ، رەھمەتلىك ۋاڭ ئاپامنىڭ ئىلتىپاتلىرىنىمۇ يادىدىن چىقىرىپ قويىدى. بولمىسا، تېۋىپ بۇيرۇدى دەپلا، مېنى شۇنچە خورلاپ ئۆزىنىڭ سايىسىنىمۇ كۆرسەتمەيدىغان بولۇپ كېتەمدۇ؟ — دېدى پۇجۇڭ ئاغىچا كۆز يېشى قىلىپ.

— كۆڭۈللىرىنى بۇزمىسىلا، خېنىم ئاغىچام، — دېدى ئايسە ئاپپاق، — ھەزرەتلىرىنىڭ كۆزلىرىدىن ياش تامسا، مېنىڭ كۆزۈمدىن خۇن ئاقمامدۇ؟! ياشلىق دېگەن يالقۇن، قېرىلىق دېگەن تۈتۈن دەپ، چىڭۋاڭ غوجامنىڭ ياشىرىۋالغۇسى كەلسىمۇ كەلگەندۇ. ئەممازە، تۆگە قانچە، يېغىرى شۇنچە دەپ، چىڭۋاڭ غوجامنىڭمۇ بېشىدا ئوت كۆيۈۋاتقان ئوخشايدۇ. ئۇنداق بولمىسا، ھەزرەتلىرىنى يوقلىماي قويامدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئايسە ئاپپاق ئۆزىنىڭ ئوغلى تۇرشا تۇغبېگىدىن① ئاڭلىغانلىرىنى قىزغىن سۆزلەپ كەتتى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، بىرەر ئايدىن بۇيان ئىچكىرىسىدە ناھايىتى چوڭ يېغىلىق بولۇپ كېتىپتۇ. پۇقرالار خانىنىڭ ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، يامۇللارنى ئىگىلىۋاپتۇ. ئەمدى بېيجىڭ خانىمۇ تەختتىن چۈشكۈدەك، يېغىلىق قىلغانلار بۇ تەرەپلەرگىمۇ كەلگۈدەك. ئۇلارنىڭ شېرىكلىرى قۇمۇلدىمۇ خېلى باردەك. تۆمۈر مۇجاڭ دېگەن ئادەم بەش شەھەر، ئون ئىككى تاغنى ئارىلاپ يۈرۈپ چىڭگاڭ غوجامنىڭ ئۈستىدىن بولمىغۇر گەپلەرنى تارقىتىپ، قۇتراتقۇلۇق قىلىپ يۈرگۈدەك. مىرشاپ، پاششاپلار تۆمۈر ئىسىملىك بىرەر يۈز ئادەمنى

---

① تۇغبېگى — ئەسلىدە ھەربىي قوشۇننىڭ تۇغ - بايراقلىرىغا مەسئۇل كىشىگە بېرىلىدىغان مەنسەپ بولسىمۇ، شامەخسۇت دەۋرىدە ۋاڭنىڭ خاس مۇھاپىزەتچىلىرى باشلىقى «تۇغبېگى» دەپ ئاتىلاتتى.

تۇتۇپ سوراق قىپتۇ. ئەمما، ھېلىقى راست تۆمۈر ھېلىغىچە تۇتۇق بەرمەپتىمىش. سەۋەبى، ئۇنى ئاڭلىغان بىلەن، تونۇيدىغان كىشى تېپىلماپتىمىش، ئۇنىڭ ئۈستىگە، تۆمۈرنىڭ سۇلايمان قالپىقى بار ئىمىش، ئۇنى كىيىۋالسا، كۆزگە كۆرۈنمەيدىكەن.

— شۇڭىچۇ، قارىسىلا، پۇجۇك ئاغىچام، — دەپ داۋام قىلدى ئايسە ئاپپاق، — چىڭگاڭ غوجامنىڭ قىزلارغىمۇ قارايدىغان پۇرجىسى يوق، يېگىنى ئوغا، كىيگىنى كېپەن بولۇپ، غەم ـ غۇسسىگە چۆمۈپلا كېتىپتۇدەك. ئۇ، كۈندىلا دېگۈدەك خانىنىڭ ئەمەلدارلىرى، تەيجى بەگ ـ غوجاملار بىلەن تاڭ ـ تاڭلار ئېتىپ كەتكۈچە مەسلىھەت قىلىشىپ، تۆۋەندىكى ئوردىدا تۈنەپ قالغۇدەك. ھازىر خانىقا، مەدرىسىلەردە يۇرتنىڭ تىنچلىقى ۋە خان بىلەن چىڭگاڭ غوجامنىڭ ئامانلىقىنى تىلەپ، نەزىر ـ چىراق، قۇرئان ـ تىلاۋەتلەر ئۆتكۈزۈلۈۋېتىپتۇ.

ئايسە ئاپپاقنىڭ بۇ گەپلىرى راست ئىدى. كۈنلەر ئۆتكەنسېرى شامەخسۇتنىڭ ئۇيقۇسىمۇ قاتتىق بۇزۇلۇپ، ھەدېسىلا ئېگىز ـ پەس چۈشلەرنى كۆرۈپ، تىنچ ئۇخلىيالمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. كىمدۇر بىرى ئۇنىڭ گېلىنى سىقىپ، ئۆلتۈرمەكچى بولاتتى. پات ـ پاتلا «تورپاق يىغىلىقى» چۈشىگە كىرىپ قالاتتى ـ دە، تورپاق موللاراجى، تورپاق دۇگامەت، ئۆز غوجا غوجامنىيازلارنىڭ سېپىل دەرۋازىسىغا ئېسىلغان قانلىق باشلىرى ئۇنىڭ ئالدىغا دومىلاپ كېلىپ، «ھە، مەخسۇت تاز، بىزنى كۆرۈۋاتامسەن، بىز تېخى تىرىك» دەپ قاقاقلاپ كۈلەتتى.

بىر كۈنى، شامەخسۇت پۇجۇك ئاغىچىنىڭ يېنىدا قونۇپ قالدى. ئاجايىپ چىرايلىق نەقىشلەنگەن مورىدا ئۆرۈك ئوتتۇنى خۇش پۇراق چېچىپ كۆيۈپ تۇراتتى. بىردەملىك ئۇيقۇغا كەتكەن شامەخسۇتنى يەنە قارا باستى: شەرق تەرەپتىن ھەيۋەتلىك ئاۋاز

بىلەن ئۇچۇپ كەلگەن يوغان بىر ئەجدىھا شىڭشىڭشىيا تاغلىرىنىڭ بېشىغا قونۇۋېلىپ ئاغزىدىن ئوت چېچىۋاتقۇدەك؛ بىردەمدە قارا بوران كۆتۈرۈلۈپ، ئوردىنىڭ ئىچكىرى راۋىقىنى ئۆرۈپ تاشلىغۇدەك. ئەجدىھا بىر قولىنى سوزۇپ، شامەخسۇتنى گېلىدىن سىققان پېتى ئالدىغا تارتىپ بېرىپ، «ھە، سېنى نېمە قىلسام بولۇر» دېگۈدەك. شۇ ئارىدا يەڭلىرىنى جەينىكىگىچە تۈرۈۋالغان بىر قارا ساقاللىق كىشى ياغاچچىلار ئىشلىتىدىغان ئۆتكۈر پالتىنى كۆتۈرۈپ ئەجدىھانىڭ ئالدىغا كەپتۇ ــ دە، «بۇنى ماڭا بېرىڭ، قۇمۇل خەلقىنىڭ كۆزىگە كۆرسىتىپ تۇرۇپ، بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلاي» دېگۈدەك. ئەجدىھا قاقاقلاپ كۈلۈپ، «خالىغىنىڭنى قىل» دەپ، شامەخسۇتنى ھېلىقى كىشىنىڭ ئالدىغا تاشلاپ بەرگۈدەك. ھېلىقى كىشى قوۋۇقنىڭ ئالدىغا يىغىلغان قېلىن خەلق توپى ئىچىدە ئۇنى بىر كۆتەككە بېسىپ تۇرۇپ، پالتىسىنى ئىگىز كۆتۈرگۈدەك...

شۇ چاغدا شامەخسۇت «ۋايجان!» دەپ قاتتىق چۆچۈپ ئويغاندى. پۈجۈك ئاغىچىمۇ ئويغىنىپ كېتىپ، دەرھال يوغان كىرسىن لامپىسىنى ياقتى ــ دە، ئۇنىڭ چىرايىغا قاراپ قورقۇپ كەتتى ۋە يۈز ــ كۆزلىرىدىكى تەرلەرنى سۈرتۈشكە باشلاپ، «تېۋىپ چاقىرتايمۇ» دېدى. شامەخسۇت بېشىنى چايقىدى. شۇ ئارىدا ئوردا مەسچىتىنىڭ مەزىنى ناماز بامداتقا ئەزان ئېيتتى. شامەخسۇت نامازنى ئۆيىدىلا ئوقۇپ، سۆسەر تۇمىقى بىلەن قام جۇۋىسىنى ئىلدام كىيدى ــ دە، بايا چۈشىدە بوران ئۆرۈۋەتكەن ئوردا راۋىقى تەرەپكە ماڭدى. ئۇنىڭ كەينىدىن قوراللىق مۇھاپىزەتچىلىرى ئەگەشتى.

شامەخسۇت راۋاققا چىقىپ، دەرھال شەرققە قارىدى. ئۆرلەپ چىقىۋاتقان كۈننىڭ نۇرلىرى قېلىن بۇلۇتلارنى خۇددى نەيزىدەك تېشىپ، تاغ باشلىرىغا سانجاق ــ سانجاق ئەلەملەرنى سانجىۋاتقان-

دەك كۆرۈنەتتى. بىراق، شامەخسۇتقا كۈن كۈن ئەمەس، بايا چۈشىدە كۆرگەن ئەجدىھانىڭ ئوت چېچىۋاتقان ئاغزى، تاغ ۋە بۇلۇتلار بولسا ئۇنىڭ گەۋدىسى بولۇپ كۆرۈندى — دە، ئۇ ئالىقىنى بىلەن دەرھال كۆزىنى ئېتىۋېلىپ ئارقىسىغا ئۆرۈلدى. ئوردىنىڭ غەرب ۋە جەنۇب تەرەپلىرىنى يېرىم چەمبەرسىمان ئوراپ تۇرغان ساناقسىز پاكار — پاكار ئۆيلەرنىڭ تۇرخۇنلىرىدىن چىقىۋاتقان كۆككۆچ ئىس ھالقىلىرىمۇ ئۇنىڭ كۆزىگە خۇددى ئۆزى تەرەپكە خىرىس قىلىپ كېلىۋاتقان بىر توپ ئەجدىھادەك كۆرۈنۈپ كەتتى. ئوردىغا يېقىنراق جايلاشقان مەسچىتلەردىن ئۆيلىرىگە تارقىلىۋاتقان توپ — توپ جامائەت شامەخسۇت ۋاڭنىڭ راۋاقتا تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ھەرقايسىسى ئورۇنلىرىدا يەرگىچە ئېگىلىپ تۇرۇپ قالغاندى. شامەخسۇت ئۇلارغا قارىدى — دە، ئۇنىڭ كۆزىگە خۇددى ھەربىر توپنىڭ ئىچىدىمۇ بايا چۈشىدە كۆرگەن ھېلىقى قارا ساقاللىق كىشى پالتا تۇتۇپ تۇرغاندەك كۆرۈنۈپ كەتتى. شامەخسۇت: «يائاللا، بۇ نېمە كارامەت؟ مەن نېمە بولۇۋاتىمەن؟» دەپ خىيالغا چۆمدى.

شۇ ئارىدا ئۈرۈمچى بولى تەرەپتىن كېلىۋاتقان زىل قوڭغۇراق ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ قالدى. چاڭ — توزان ئىچىدە ئوردا تەرەپكە ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان ئۈچ كىشى كۆرۈندى. شامەخسۇت راۋاقتىن چۈشۈشكە ئالدىرىدى.

سەككىزىنچى باب

ئۈرۈمچى جاڭجۇڭى قان سورايدۇ

ئايا شاھىم، سىزگە ئېيتار سۆزۈم بار!

—«شاھنامە» دىن

1

بۈگۈن تاڭ يورۇش ئالدىدا ھېلىقىدەك قورقۇنچلۇق چۈش كۆرگەنىنىڭ ئۈستىگە، ئۈرۈمچى تەرەپتىن بۇنچە ئەتىگەن چاپارمەن كەلگەنلىكى شامەخسۇتنىڭ كۆڭلىنى تېخىمۇ بىئارام قىلدۇقتى. ئۇ پۇجۇڭ ئاغىچا بىلەن ئۈن — تىنسىز ئولتۇرۇپ ناشتا قىلدى — دە، ئۆزىنىڭ تۆۋەنكى خاس ھۇجرىسىغا چۈشۈپ، كاللىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۈستۋاش يەڭگۈشلىدى: قىزىل مونچاقلىق مانجۇچە قالپاق، يان چەكلىرى ئوچۇق ئۆرە ياقىلىق قىزغۇچ تەتىللا تون، ئەجدىھا سۈرىتى كەشتىلەنگەن سېرىق دۇردۇن كالتە چاپان، قىزىل جىيەك تۇتۇلغان كالتە قونچلۇق قېلىن تاپان قارا مەخمەل ئۆتۈك — مانا بۇلار شامەخسۇتنى غەلىتە تۇسكە كىرگۈزۈپ قويدى. ئۇ ئادەتتە ئۆزىنىڭ مىللىي كىيىملىرىنى كىيسىمۇ،

رەسمىي قوبۇل ياكى مۇراسىم چاغلىرىدا، مانجۇ خان ئوردىسىنىڭ قائىدىسى بويىچە، ئاشۇنداق ۋاڭلىق سەرپاسىنى كىيىشى شەرت ئىدى.

ئۇ مانجۇچە كىيىنگەن تۇرشا تۇغبېگى باشلىق تۆت مۇھاپىزەتچىسىنىڭ ھىمايىسىدە ھېلىقى ھۇجرىغا تۇتاش ئۇزۇن دەھلىزدىن چۈشۈپ، ئارچا ۋە ئۆرۈك ئوتتۇنلىرىنىڭ خۇش پۇراقلىرى بىلەن قاپلانغان كىچىكرەك بىر زالنىڭ تۆر تەرىپىدىكى يان ئىشىكىدىن ئىچكىرى كىردى. قىپقىزىل گىلەملەر سېلىنغان زالنىڭ تۆر تەرەپتىكى تېمىغا ئۆرلەپ چىقىۋاتقان كۈن ۋە ھاۋادا ئۇچۇۋاتقان يوغان ئەجدىھا سۈرىتى سىزىلغان، دەل شۇ سۈرەتنىڭ ئالدىدىكى سۇپىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئالدى پۇتلىرى ئىككى شىرنىڭ بېشىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بىر تەخت قويۇلغان، قىزىل دۇخاۋا كۆرپە سېلىنغان تەختنىڭ يۆلەنچۈكىگىمۇ ئەجدىھا سۈرىتى نەقىشلەنگەنىدى. شامەخسۇت تەختتە ئولتۇرۇپ بولۇشىغا، تۇرشا تۇغبېگى بېرىپ ئۇدۇلدىكى نەقىشلىك قوشقانات ئىشىكنى ئاچتى، ئاپئاق ساقاللىق نوشىرۋان تەيجى بىلەن ئىگىز بويلۇق، كوسا ساقال ئەخمەتشا تۇڭچى (تەرجىمان) ئاستا كىردى ــ دە، سالام بىلەن تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ، قول باغلاپ تۇرۇشتى (ئۇلارمۇ مانجۇچە كىيىنگەن بولۇپ، ئەخمەتشا تۇڭچىنىڭ قولىدا بىر سېرىق لېپاپ تۇراتتى)، ئۇلار شامەخسۇتنىڭ قول ئىشارىتى بىلەن يان تەرەپتىكى ياغاچ كۇرسىغا ئولتۇرۇپ، قوللىرىنى دۇئاغا كۆتۈردى. شامەخسۇت ۋە تۇرشا تۇغبېگى باشلىق مۇھاپىزەتچىلەرمۇ تەڭلا قول كۆتۈردى. دۇئادىن كېيىن نوشىرۋان تەيجى بىلەن ئەخمەتشا تۇڭچى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، شامەخسۇتتىن ئېسەنلىك سوراپ:

— چىڭگاڭ غوجام ھەزرەتلىرى ئېسەن قوندىلامەكىن؟ — دېدى.

— خۇداغا شۈكۈر، يۇرت ئامان، ئىشلار راۋانمۇ؟ — دېدى شامەخسۇت.

— خوش، ھەزرەتلىرىنىڭ ئۇلۇغ دۇئالىرى بەركاتىدا ھەممە ئىشلار جايىدا، — دېدى نوشىراۋان تەيجى، — مۇبارەك خاتىرە شېرىپلىرىگە مەلۇم بولغايكىم، بۈگۈن ئەتىگەن ئۈرۈمچى جاڭجۇڭنىڭ يامۇلدىن مۇھىم مەكتۇپ كەلدى. ئىجازەت بولسا، ھەزرەتلىرىگە مەلۇم قىلساق.

— قېنى ئوقۇلسۇن.

نوشىرۋان تەيجى تۇرشا تۇغبېگىگە قارىدى. تۇغبېگىنىڭ ئىشارىتى بىلەن مۇھاپىزەتچىلەر چىقىپ كەتتى. ئەخمەتشا تۆگىچى لىپاپىنىڭ ئاغزىنى كىچىك قايچا بىلەن ئېچىپ، يۇڭ قەلەمدە يېزىلىپ، تۆت بۇرجەكلىك قىزىل تامغا بېسىلغان خەنزۇچە خەتنى ئاستا ئوقۇشقا باشلىدى. بۇ خەت مانجۇ خانلىقىنىڭ شىنجاڭدىكى باش ھەربىي ـ مەمۇرىي ئەمەلدارى يۈەن داخۇادىن كەلگەنىدى.

بۇ خەتنىڭ مەزمۇنىدىن مەلۇم بولدىكى، سۈن جۇڭشەننىڭ شىنجاڭدىكى تەرەپدارلىرى «گېلاۋخۇي①» چىلار بىلەن بىرلىشىپ، يېقىندا، يەنى 1911 ـ يىلى 28 ـ دېكابىر ئۈرۈمچىدە خانلىققا قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. بۇ قوزغىلاڭ بېسىقتۇرۇلغان بولسىمۇ، بىر قىسىم كىشىلىرى ئىلى ۋە قۇمۇل تەرەپكە قېچىپ كەتكەن. ئىچكىرىسىدە بولسا، بۇ يىل (1912 ـ يىل) 1 ـ يانۋار كۈنى ئون يەتتە ئۆلكىنىڭ ۋەكىللىرى نەنجىڭ دېگەن شەھەرگە توپلىنىپ، «جۇڭخۇا مىنگو» دۆلىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىغان ۋە سۈن جۇڭشەننى «ۋاقىتلىق دازۇڭتۇڭ» (بۈيۈك رەئىس

---

① گېلاۋخۇي (ئاكا ـ ئۇكىلار جەمئىيىتى) — مانجۇ خانلىقىغا قارشى بىر خىل دىنىي تەشكىلات بولۇپ، ئاسلىسىن خاراب بولغان دېھقانلار، ئىشسىز قالغان كاسىپلار، ئەسكەر ۋە سەرگەرداننلاردىن تەركىب تاپقان، بۇ تەشكىلات بەزىدە پومېشچىك ۋە ئەمەلدارلار تەرىپىدىنمۇ سۈيىئىستېمال قىلىنىپ كېتەتتى. شىنخەي ئىنقىلابى دەۋرىدە بولسا، بۇرژۇئا ئىنقىلابچىلىرىنىڭ مۇھىم تايانچى بولۇپ قالغان.

جۇمھۇر) قىلىپ سايلىغان. شۇنىڭدىن ئىلھاملىنىپ، سۇن جۇڭشەننىڭ ئىلىدىكى تەرەپدارلىرى 7 – يانۋار كۈنى ئىلىنىڭ كۈرە شەھىرىدە كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، خان لەشكەرلىرىنى كۈرەدىن قوغلاپ چىقارغان ۋە ئۈچ كۈندىن كېيىن ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىغان. ئىلىدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى، مەسىلەن، خۇيزۇ ئۆلىمالىرىدىن مالىنشياۋ، ئۇيغۇرلاردىن ھېكىم بەگ تەيجى، ھۇسەنبايلار، يەنە بىرمۇنچە موڭغۇل ۋە قازاق چوڭلىرىمۇ ئىلى قوزغىلىڭىغا ماددىي ۋە مەنىۋى ياردەملەرنى بەرگەن. بۇ قوزغىلاڭچىلار ئىلى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، شەرققە، يەنى ئۈرۈمچىگە يۈرۈش قىلىش ئالدىدا تۇرماقتا. دېمەك، ئەھۋال ناھايىتى خەتەرلىك. ئەگەر بۇ خەتەرنىڭ ئالدى ئېلىنمىسا، سۇن جۇڭشەن تەرەپدارلىرى شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، خانلىق ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ، ئۇ ھالدا ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىگە قۇمۇل ۋاڭلىقىمۇ زاۋال تاپىدۇ.

«... شۇ ۋەجىدىن، — دېيىلگەنىدى خەتنىڭ ئاخىرىدا، — شامەخسۇت چىڭۋاڭ جانابلىرى ئۇلۇغ چىنى خاقانىغا بولغان ئەنئەنىۋى ساداقەت ۋە بەكامال ئىتائەت ئىزھارى ھەمدە قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ ئۇزاق يىللار سەلتەنەت دەۋرانى سۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، دەرھال چارە – تەدبىرلەرگە كىرىشىپ، بىرىنچىدىن، يامان ئادەملەرنىڭ قۇمۇل زېمىنىدا توپىلاڭ قىلىشىغا زىنھار يول قويمىغايلا. ئىككىنچىدىن، ئىلىدىكى توپىلاڭچى ئوغرىلارغا جازا يۈرۈشى باشلىشىمىزغا بەتەھقىق ھەمدەم بولۇپ، قۇمۇلدىن بىرنەچچە يۈز ئاتلىق مەرگەن جابدۇپ ئىبەرتكەيلەر، تاكى ئۇلار خانلىق لەشكەرلىرى بىلەن بىرلىكتە شىجائەت كۆرسىتىپ، شان – شۆھرەت ۋە مەرتىۋىلىرىنى تېخىمۇ يۇقىرى

قىلغاي...»

خەت ئوقۇلۇپ بولغۇچە، شامەخسۇتنىڭ چىرايى نەچچە خىل بولۇپ كەتتى. گاھ تامدەك تاتىرىپ كۆزلىرىنى يۇمۇۋالاتتى؛ گاھ ئاقىرىشقا باشلىغان سېرىق ساقىلىنى سىلاپ، زالنىڭ نەقىشلەنگەن تاملىرىغا قارايتتى. ھېكىم بەگ بىلەن ھۆسەنبايىنىڭ ئېتى چىققاندا، ئۇ كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ، نوشىرۋان تەيجىگە تىكىلىپ قارىۋالدى. «توپىلاڭ» دېگەن سۆز چىققاندا، چۈشىدە كۆرگەن ھېلىقى قارا ساقاللىق كىشى ئۆتكۈر پالتىسىنى كۆتۈرۈپ، ئورنىدىن كىرىپ كېلىۋاتقاندەك كۆرۈنۈپ كېتەتتى ــ دە، يۈرىكى «جىغ» قىلىپ، بەدىنىگە تىترەك ئولىشاتتى.

ھەقىقەتەن بۇ كۈنلەردە شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى ناھايىتى جىددىيلەشكەنىدى. جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ ئۇلۇغ پېشۋالىرىدىن سۇن جۇڭشەن ئەپەندىنىڭ يېتەكچىلىكىدە 1905 ــ يىلى قۇرۇلغان بۇرژۇئا ئىنقىلابچىلىرىنىڭ سىياسىي پارتىيىسى — «جۇڭگو ئىنقىلابچىلىرى ئىتتىپاقى» نىڭ ئەزالىرى 1911 ــ يىلىدىكى شىنخەي ئىنقىلابىدىن بۇرۇنلا، شىنجاڭدا مانجۇ خانلىقى ئىستىبداتىغا قارشى بەزى ھەرىكەتلەرنى باشلىۋەتكەنىدى. شۇ ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنىڭ دەسلەپكى مېۋىسى بولغان ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇشى بىلەنلا، نەنجىڭدىكى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتكە تېلېگرامما يوللاپ، ئىلى رايونىدا مانجۇ خانلىقى ھاكىمىيىتىگە خاتىمە بېرىلگەنلىكىنى جاكارلىدى ۋە يۈەن داخۇانى مانجۇ خانلىقىدىن ۋاز كېچىپ، «جۇڭخۇا مىنگو» نى ئېتىراپ قىلىشقا قىستىدى؛ چار پادىشاھنىڭ ئىلىدىكى كونسۇلخانىسىغىمۇ نوتا تاپشۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىقنى تەلەپ قىلدى. بىراق، يۈەن داخۇا بېيجىڭدا جان تالىشىۋاتقان مانجۇ خانلىقىغا ساداقەت بىلدۈرۈپ، ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىگە قارشى مەيدانغا چىقتى.

بېيجىڭدىكى مانجۇ خانلىقى يۇەن داخۇاغا ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمە-
تىنى ئۈجۈقتۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىش بىلەن بىللە، چار
پادىشاھىدىن ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنى ئېتىراپ قىلماسلىقنى
تەلەپ قىلدى.

شۇنداق قىلىپ، شىنجاڭدا ئىككى ھاكىمىيەت يەنى ئىلى
ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى بىلەن ئۈرۈمچىدىكى مانجۇ خانلىقى ھۆكۈمە-
تى شەكىللىنىپ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش باشلىنىش
ئالدىدا تۇراتتى. يۇەن داخۇا جەنۇب ۋە شەرقىي شىنجاڭدىن
ئەسكەر يۆتكەشكە جىددىي كىرىشتى. جۈملىدىن، قۇمۇلدا تۇرۇش-
لۇق ھەربىي باشلىق جۇدىپچىنغا (خەلق ئۇنى: «جۇدارېن» دەپ
ئاتايتتى) ئۆز لەشكەرلىرى بىلەن دەرھال ئۈرۈمچىگە يېتىپ كېلىش
توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. بۇ بۇيرۇق شامەخسۇتقا يېزىلغان خەت-
تىن بىر كۈن بۇرۇن جۇدارېنغا تەگكەنىدى.

ئەخمەتشا تۇگچى خەتنى ئوقۇپ بولۇپ، شامەخسۇتقا قارى-
دى. شامەخسۇت تەختكە يۆلەپ قويغان ئۆلۈكتەك، رەڭگى ئۆچ-
كەن ھالدا جىم ئولتۇراتتى. زالدا يوغان چۆيۈن مەشنىڭ گۈركى-
رىشىدىن باشقا ھېچقانداق ئاۋاز ئاڭلانمايتتى. شۇ ئارىدا مەلۇمچى
بەگ كىرىپ، جۇدارېننىڭ كۆرۈشكىلى كەلگەنلىكىنى مەلۇم
قىلدى ...

... جۇدارېن ئەھۋالنىڭ ناھايىتى جىددىي ئىكەنلىكىنى،
ئۆزىنىڭ ئەتە ئەتىگەندە يولغا چىقىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، قۇمۇلدىن
ئەۋەتىلىدىغان مەرگەنلەرنىڭ تېزرەك يولغا چىقىشىنى تەلەپ قىلدى
ۋە ئاخىرىدا ئەخمەتشا تۇگچىغا قاراپ جىددىي قىياپەتتە مۇنداق
دېدى:

— چىڭۋاڭ ئالىيلىرىغا ئۇشبۇ سۆزلىرىمنى تەكىتلەپ ئېيە-
تىڭكى، ئۇرۇش چىقمىسىز بولمايدۇ، زەمبىرەكنىڭ ھەربىر تال
ئوقى ئۆزى بىلەن تەڭ كۈمۈشكە توختايدۇ. چىڭۋاڭ ئالىيلىرى

ئۇرۇمچىگە مەركەزلەردىن تاشقىرى ئۇرۇش خىراجىتى ئۈچۈن پۇل ئەۋەتىشنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويمىغاي!

جۇدارىن «يوللۇق» دەپ بېرىلگەن يىگىرمە سەر ئالتۇننى ئېلىپ ئۇزىغاندىن كېيىن، شامەخسۇت نوشىرۋان تەيجىگە قاراپ، «ئىشنى نېمىدىن باشلىساق بولۇر؟» دېدى.

— ئەل ئىچىدىن بىرنەچچە يۈز مەرگەن يىغىش ئوڭاي ئىش ئەمەس، — دېدى نوشىرۋان تەيجى، — ھەزرەتلىرىنىڭ رەيلىرىگە مۇناسىپ كەلسە، ئوردا ئەركانى ۋە يۇرت چوڭلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ كۆرسەكمىكىن.

— ئەمىسە، پېشىندىن يېنىپ ھەممىسى يىغىلغاي! — دېدى شامەخسۇت سەل نارازى قىياپەتتە.

— خوش.

2

پېشىندىن كېيىن، زالدا يىغىلىش باشلاندى. شامەخسۇت بايىقى تەخت ئۈستىدە سۆسەر جۇۋىغا يۆگىنىپ سەللە بىلەن ئولتۇراتتى. ئوڭ قاناتتىكى ياغاچ كۇرسىلاردا نوشىرۋان تەيجى، ھاشىر تەيجى، قىزبەگ غوجا باشلىق ئوردا بەگلىرى، سول قاناتتا نورۇز ئەئلەم، ئۇۋەيس مۇپتى، توختى دورغا باشلىق يۇرت چوڭلىرى بولۇپ ئون نەچچە كىشى ئولتۇراتتى. مانجۇچە لىباس كىيىپ، بېلىگە شەمشەر ئاسقان تۇغبېگى شامەخسۇتنىڭ يېنىدا ئۆرە تۇراتتى. قالغان ئوردا بەگلىرىنىڭ ھەممىسى مىللىي كىيىم بىلەن ئىدى.

نوشىرۋان تەيجى بايىقى خەتتە ئىزھار قىلىنغان ئەھۋاللارنى تەپسىلىي چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈپ، ھاردۇق يەتكەن كىشىدەك جىم ئولتۇرۇپ قالدى. شامەخسۇت:

— ئۇرۇش خىراجىتى خۇسۇسىدا گەپ قىلىنمىدىغۇ! — دېدى رەنجىگەن قىياپەتتە.

— خوش، ئەپۇ قىلىسىلا، مەن قۇللىرى بۇ گەپنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن، — دېدى نوشىرۋان تەيجى ئورنىدىن تۇرۇپ. ئاندىن جۇدارىيىنىڭ ئۇرۇش خىراجىتى توغرىسىدا تەلەپ قويغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن، شامەخسۇت قاپاقلىرىنى تۈرۈپ، ھەممىگە بىر قۇر كۆز يۇگۇرتۇپ چىققاچ، «قېنى، بۇ گەپلەرگە نېمە دەيسىزلەر؟» دېدى.

قېلىن يېشىل مووۇتتىن تون كىيگەن ئۇۋەيس مۇپتى يوغان سەللىسىنى تۈزىتىپ قويۇپ چىرقىراق ئاۋاز بىلەن مۇنداق دېدى:

— قۇرئان كەرىمدە ھەر نېچۈك دۈشمەننى سەل چاغلىماسلىق، بەشەرتى لازىم تېپىلغاندا غازات باشلاش خۇسۇسىدا ئايەتلەر كۆپ. پادىشاھنىڭ ئەمرى ۋاجىپ. ئەلھال، جاڭجۇڭ جانابلىرى بىزدىن لەشكەر ۋە خىراج سورىغانىكەن، بىز ھېچنەرسىمىزنى ئايىماي، ئىلى كاپىرلىرىغا قارشى غازات باشلاپ، چىڭگاڭ غوجام ھەزرەتلىرىنىڭ شانۇ شەۋكەتلىرىنى ئاسمان ـ پەلەك كۆتۈرۈشىمىز دەركار.

— ئۇرۇمچى جاڭجۇڭى تەرىپىدە تۇرۇپ، ئىلى جاڭجۇڭىغا قارشى تىغ كۆتۈرۈشنى غازات دېگىلى بولماس ، تەقسىر، — دېدى نوشىرۋان تەيجى مەسخىرە بىلەن كۈلۈپ.

شامەخسۇت نوشىرۋان تەيجىگە ئالىيىپ قويۇپ، تەتۈر قاردۋالدى.

باياتىن بېرى شامەخسۇتنىڭ ئىچىدىكىنى بىلىۋېلىش ئۈچۈن، ئۇنى دىققەت بىلەن كۆزىتىپ ئولتۇرغان ھاشىر تەيجى مەسىلىنى دەرھال چۈشىنىپ، خۇشاللىقىدىن تېرىسىگە پاتماي

قالدى. ئۇ قىزبەگلىكتىن كىچىك تەيجى بەگلىك مەنسىپىگە چىققاندىن بۇيان، قانداق قىلىپ نوشىرۋان تەيجىنى يىقىتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا چوڭ تەيجى بولۇش كويىدا يۈرەتتى. ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان پولتاي كۆز ئادەم، يەنى ھېلىقى نېرىنكىرغا ساناقچى بەگلەر باشلىقى بولۇپ چىققان قىزبەگ غوجا بولسا، ھاشىر تەيجى بىلەن ھەمنەپەس ئىدى. شۇڭا، ئۇلار پۇرسەت تاپسىلا، نوشىرۋان تەيجىنى شامەخسۇتقا چېقىپ، ئۇنىڭغا ئورا كولايتتى. مۇبادا ھاشىر تەيجى چوڭ تەيجى بولۇپ قالسا، قىزبەگ غوجىنىڭ كىچىك تەيجىلىك مەنسىپىگە مىنىشى ئېنىق گەپ ئىدى. مانا ئەمدى نوشىرۋان تەيجى شامەخسۇتنىڭ رايىغا باقماي، ئۇنىڭ چىشىغا تېگىپ قويدى. بوي ـ بەستىنىڭ يوغانلىقى ۋە رەڭگىرويىنىڭ قارىلىقى بىلەن كۆيۈپ كەتكەن توغراققا ئوخشايدىغان ھاشىر تەيجى بۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، ئورنىدىن دەس قوپتى ـ دە، شامەخسۇتقا تەزىم بەجا كەلتۈرگەچ، مۇنداق دېدى:

— مۇپتى ئاخۇنۇمنىڭ ئېيتقانلىرى ھەق گەپ، بىز ئۇچۇن چىڭگاڭ غوجام ئالىيلىرىنىڭ شانۇ شەۋكىتى ھەممىدىن ئەۋزەل. بىز دەرھال يۇرت ئىچىدىن بىرنەچچە يۈز مەرگەن ۋە ئالتۇن ـ كۇمۇش توپلاپ، ئۇرۇمچى جاڭجۇڭنىڭ ھۇزۇرىغا ماڭدۇرۇشىمىز لازىم.

— ھاشىر تەيجى، — دېدى نوشىرۋان تەيجى ئېغىر ـ بېسىقلىق بىلەن، — يۇرتنىڭ ئەھۋالى ئۆزلەگە مەلۇم. ئۆتكەن يىلى قۇرغاقچىلىق بىلەن ھوسۇل كېمىيىپ كەتتى. ئون ئىككى تاغنىڭ ھەممىسىدە دېگۇدەك چارۋا ماللار جۇتقا ئۇچرىدى. قارا كېزىك بىلەن يۇرت ئىچىدە ئۆلۈم ـ يېتىم كۆپ بولۇۋېتىپتۇ. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، كىچىككىنە قۇمۇلدىن بىرنەچچە يۈز مەرگەن ۋە نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۇمۇشنى قانداق يىغقىلى بولسۇن! «تۆمۈر-

چىلىك يەل بىلەن، پادىشاھلىق ئەل بىلەن» دەپتىكەن. چىڭگاك غوجامنىڭ شانۇشەۋكىتى يۇرتنىڭ تىنچ ــ ئامانلىقى ۋە ئاۋادانلىقى بىلەن بولمايدۇ، ئەل ــ يۇرتقا ئېغىرچىلىق سېلىش بىلەن بولغۇدەكمۇ! ئۆتكەن ئۇلۇغلار:

«رەئىيەتتىن①ئالما رىئايەت②قولىن،
رىئايەتكە تاپشۇر رەئىيەت يولىن.»

دېيىشكەن. ئەمىر ناۋائى ھەزرەتلىرى ھۇسەيىن بايقاراغا قىلغان نەسىھەتلىرىنىڭ بىرىدە:

«شاھ تىلەر بولسا شاھلىق قىلماق،
رەئىيەت كېرەكمەس ئايرىلماق.»

دېگەنىكەن.

—— قېرىبەگ غوجا ئورنىدىن چاچراپ قوپتى ــ دە، قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ مۇنداق دېدى:

—— ئەمدى ئۆزلە چىڭگاك غوجامغا نەسىھەت قىلغۇدەك بولدىلامۇ؟ چىڭگاك غوجام ھەزرەتلىرى، ئىنشائاللا، ھېچكىمنىڭ نەسىھەتىگە موھتاج ئەمەس.

—— سەۋر قىلسىلا بېگىم، —— دېدى ھاشىر تەيجى ئۇنى باسقان بولۇپ، ئاندىن نوشىرۋان تەيجىگە قاراپ مۇنداق دېدى:

—— ئۆزلە «رەئىيەت ــ پەئىيەت» دەپ نېمە قىلماقچى؟ ئۇلۇغ بېيجىڭ خان چىڭگاك غوجامغا قوۇمۇلنىڭ يېرىنى جاساق، خەلقىنى

---

① رەئىيەت —— پۇقرا، خەلق.
② رىئايەت —— رىئايە قىلماق، ھۆرمەت قىلماق.

قوۇل قىلىپ بەرگەن، چىڭگاڭ غوجام نېمە قىلىشنى خالىسا، شۇنى قىلىدۇ، تولا «رەئىيەت ــ پەئىيەت» دەۋەرمىسىلە!

نوشىرۋان تەيجى ناھايىتى ئېچىنغان ھالدا مۇنداق دېدى:

— ئۆزلە، يەنە بىر «تورپاق يېغىلىقى» بولسۇن دېمەكچىمۇ؟ جاڭجۇڭ يامۇلىنىڭ مەرگەن سورىغىنى — قان سورىغىنى؛ خىراج سورىغىنى — جان سورىغىنى؛ چىڭگاڭ غوجام يۇرتىنىڭ ئاتىسى. يۇقرالار قۇل بولسىمۇ، گۇل بولسىمۇ، چىڭگاڭ غوجامنىڭ بالىسى، قايسى ئاتا ئۆز بالىلىرىغا مېھرىبان ئەمەس. شەيخ سەئدى ھەزرەتلىرى پادشاھنى دەرەخكە، خەلقنى يىلتىزغا ئوخشىتىپ، «خەلققە زەرەر يەتكۈزمە، بولمىسا يىلتىزىڭ قۇرۇپ كېتىدۇ» دېگەن ھېكمەتلىك گەپنى قالدۇرۇپ كەتكەن. بىزنىڭ چىڭگاڭ غوجامنىڭ چىنار دەرىخىدەك ئۆزۈن يىللار كۆكلەپ، كۆپچىلىككە سايە، غېرىب ــ مىسكىنلەرگە ھىمايە بولۇشىنى خالىساق، يۇقرالارغا بىھۇدە زەرەر يەتكۈزمەسلىكىمىز لازىم. يۇتكۇل شىنجاڭنى سوراۋاتقان جاڭجۇڭ جانابلىرى ئالىقانچىلىك كېلىدىغان قۇمۇل دىيارىدىن مەرگەن ۋە پۇل ئالماي تۇرۇپمۇ، ئۆز مۇرادىنى ھاسىل قىلالايدۇ.

نوشىرۋان تەيجى سۆزلەۋاتقاندا، نورۇز ئەئلەم بىرەر پالاكەتنىڭ يۈز بېرىشىنى ئالدىن سەزگەندەك قارا تەرگە چۆمۈپ كەتتى. ئۇ نوشىرۋان تەيجىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، «تەقسىر، ئۆزلىرىنى ئايىسىلا. بۇلاردا ھەق گەپنى ئاڭلايدىغان قۇلاقمۇ يوق، ئەل ــ يۇرتنىڭ دەردىگە يېتىدىغان يۈرەكمۇ يوق. بۇلارغا نەسىھەت قىلماق قارا تاشنىڭ ئۈستىگە سۇ سەپمەكلىك بولىدۇ» دېمەكچى ئىدى. لېكىن، ئۆزىنى ئاران بېسىپ جىم ئولتۇرۇۋالدى.

شامەخسۇت نوشىرۋان تەيجىنىڭ ھەق گەپ قىلىۋاتقانلىقىنى چۈشىنىپ تۇرسىمۇ، ئاڭلىغۇسى كەلمەي قاپاقلىرىنى سالغان ھال-

دا، بۇ قېرى تەيجىدىن قانداق قۇتۇلۇشنىڭ تەدبىرى ئۈستىدە خىيال سۈرمەتتى. بىراق، نوشىرۋان تەيجىنىڭ ئەڭ كونا ۋە كۆپ خىزمەت كۆرسەتكەن مويسىپىت تەيجى ئىكەنلىكىنى، بولۇپمۇ خەلق ئىچىدە يۇقىرى ئابرۇيى بارلىقىنى ئەسلەپ، ئۇنى دەرھال جازالاشقا پېتىنالمايتتى. ئاخىر، ئۆزىچە بىر يول تاپتى — دە، مۇنداق دېدى:

— نوشىرۋان تەيجى! سىز كۆپ خىزمەت قىلىپ ھېرىپ كەتتىڭىز. ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىدا بولسىمۇ، ھەج تاۋاپ قىلىۋالسام دەپ نەچچە قېتىم ئەرز ئېيتقانىدىڭىز. سىزگە رۇخسەت. ھەجگە بېرىشقا جابدۇنۇڭ. سىزنىڭ ۋەزىپىڭىزنى ھاشىر تەيجى ئۆتەپ تۇرغاي!

ئاندىن شامەخسۇت مۇنۇلارنى جاكارلىدى:

— ئۇرۇش خىراجىسى ئۈچۈن ھەر تۈتۈن (ئائىلە) دىن ھال — ئەھۋالىغا قاراپ، ئون سەردىن قىرىق سەرگىچە كۈمۈش پۇل توپلانسۇن؛ ئىككى — ئۈچ ئوغۇللۇق پۇقرالاردىن بىر ئوغۇل ئەسكەرلىككە ئېلىنسۇن؛ يالغۇز ئوغۇللۇق ياكى ئوغلى يوق تۈتۈنلەرنىڭ ھەربىرى يۈز سەر كۈمۈش، ئەللىك سەر قەغەز پۇل چىقىرىپ، باشقا بىر كىشىنى ئەسكەرلىككە ياللاپ بەرسۇن. ئەسكەرلىككە ئېلىنغانلارنىڭ ھەممىسى ئېگەر — جابدۇقلۇق ئېتى ۋە كىيىم — كېچەكلىرى بىلەن كەلسۇن. پۇل توپلاش ۋە ئەسكەر ئېلىش ئىشىغا ھاشىر تەيجى بىلەن قېزىبەگ غوجا تەيىنلەنسۇن، ئاخۇنۇم-لار مەسچىت — مەسچىتلەردە جامائەتكە ئەمرىمەرۇپ قىلسۇن.

شۇنىڭ بىلەن گەپ تۈگىدى.

توختى دورغا ئوردىدىن چىقىۋېتىپ، يېنىدا كېتىۋاتقان نورۇز ئەئلەمگە پىچىرلىدى:

— نوشىرۋان تەيجى بەگكە ئۇگال بولدى. پۈت يۈگۈرۈكى

ئاشقا، ئېغىز يۇگۇرۇكى باشقا دېگەن شۇ، «ئەۋلىيادىن پۇتۇگنى تارت، پادىشاھدىن تىلىگنى» دېگەن ماقالنى ئاگلىمىغان بول-غىيمىدى؟

— ھەي دورغام، — دەپ پىچىرلىدى نورۇز ئەئلەم، — نوشىرۋان تەيجى پادىشاھ كۈندۈزنى كېچە دېسە، يۇلتۇز چىقىپتۇ دەيدىغان، ساگقارىنى شۇگقار دېسە، توشقان ئۇۋلاپتۇ دەيدىغان كىشىلەردىن ئەمەس. ئەمدى ھەق گەپنى قىلىمەن دەپ بالاغا قالدى.

توقۇزىنچى باب

قوزغىلاڭ ھارپىسىدا

ئەگەر قىلمىدى ئەل ھىمايەت ساڭا،
ئۆزۈڭدىن كېرەكتۇر شىكايەت ساڭا.

— ئەلىشىر ناۋائى

1

سارغۇچ تولۇن ئاي تۇمانلىق ئاسماننىڭ بىر چېتىدە خۇددى مىس لېگەندەك ئېسىقلىق تۇراتتى. ئەگرى ــ توقاي، تار كوچىلار بىلەن ئاجرىلىپ تۇرغان مەھەللىلەردىكى پاكار ــ پاكار ئۆيلەرنىڭ بەزىلىرىدە چىراغ يورۇقى كۆرۈنەتتى. ئاندا ــ ساندا ئىتلارمۇ قاۋاپ قوياتتى. گايىت پاششاپ نېپىز قار بىلەن قاپلانغان تار كوچىدا ئالدىراش كېتىۋېتىپ، يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياتقان بىر نېمىگە كۆزى چۈشتى. ئۇ بېلىدىكى قىلىچىنىڭ دەستىسىنى تۇتقان ھالدا، يېقىن كېلىپ قارىدى ــ دە، ئۇنىڭ ئادەم ئىكەنلىكىنى بايقاپ «كىمسەن؟» دەپ ۋارقىرىدى. جاۋاب چىقمىغاچ، ئۇ ئادەمنىڭ ئۈستىگە ئېگىشتى، بۇرنىغا جۇن ھارىقىنىڭ سېسىقى پۇرىدى.

«هوي، كىمسەن؟» دېدى پاششاپ پۈتى بىلەن تۈرتۈپ. بىراق شۇ هامان ئۇنى تونۇپ قالدى. باش ــ كۆزى يېرىق، پوتىسى چۇۋۇق ياتقان بۇ ئادەم هېلىقى ياقۇپ ياساۋۇل ئىدى. بۈگۈن ئەتىگەندىن بۇيان، قىزىبەگ غوجىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن گايىت پاششاپ ياساۋۇللارغا ئىش بۇيرۇپ يۈرەتتى. ياقۇپ ياساۋۇلنى بولسا، هېچ يەردىن تاپالماي ناهايىتى خاپا ئىدى. شۇڭا: «هەي خوتۇن تالاق، سېنى قوتۇر ئىتتەك يۈندا يالاپ يۈرەمدىكىن دېسەم، ئۆلگۈدەك ئىچىپ، يەنە بىرى بىلەن مــۇشتــلىشـــىپ يۈرۈپسەن ــ دە، قوپە ئورنىڭدىن!» دېدى پاششاپ ئۇنى ئاچچىق بىلەن تېپىپ. ياقۇپ ياساۋۇلدىن هېچقانداق سادا چىقمىدى. «ئۆلگەنمۇ نېمە!» دەپ چۆچۈپ كەتتى پاششاپ.

ۋەقە مۇنداق ئىدى: يېرىم سائەت ئىلگىرى مۇشۇ كوچىنىڭ دوقمۇشىدا سۇمباتلىق ئىككى يىگىت كىمنىدۇر كۈتۈپ تۇرغاندەك پات ــ پات يولغا قارىشىپ قوياتتى. شۇ ئارىدا ياقۇپ ياساۋۇل قانداقتۇر بىر ناخشىنى دىمىغىدا ئېيتىپ، دەلدەڭشىگەن پېتى ئۇلارنىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ قالدى. هېلىقى يىگىتلەر ئوقتەك ئېتى-لىپ كېلىپ، هايت ــ هۇيت دېگۈچە، بازغاندەك مۇشتلىرى بىلەن ئۇنى شۇ هالەتكە كەلتۈرۈپ قويدى ــ دە، مۈرىسىگە ئېسىۋالغان قىلىچى بىلەن يوتىسىدىكى پىچىقىنـــى ئېلىپ، كۆزدىن غايىب بولغــاندى ...

پاششاپ ئالاقزادە بولۇپ ئەتراپقا قارىدى. ئۇن قەدەمچە بېرىدا ئىشكى كوچىغا قارىغان بىر ئۆيىنىڭ چىرىغى يېنىق تۇراتـ-تى. پاششاپ ئۆي ئىگىلىرىنى چاقىرىپ چىقىپ، ياساۋۇلنى ئۆيگە ئەكىرىشكە بۇيرۇدى ۋە ئۆزى ئۇنى سىلكىشتۈرۈپ هوشىغا كەلتۈر-گەچ، نېمە ئىش بولغانلىقىنى سورىدى. ياساۋۇل ئىككى كىشىنىڭ تۇيۇقسىز كېلىپ ئۇرۇپ تاشلىغانلىقىدىن باشقا هېچنېمە دەپ بېرەلمىدى.

— ھېچقايسىسىنى تونۇمامسەن؟
— ياق، تونۇمايمەن.
— بىرەر نەرسەڭنى ئالدىمۇ؟
شۇ چاغدا، ياساۋۇل بېلىنى سىلاپ، «قىلىچىمنى ئېلىپ كېتىپتۇ» دېدى. پىچاقنىڭمۇ يوقالغانلىقىنى بىلگەن بولسىمۇ، بۇنى ئېيتمىدى. چۈنكى، بۇ ئەسلىدە قازاق يىگىتى جۇماتايدىن ئايىقىزغا قالغان پىچاق بولۇپ، ئۇنى ھېلىقى كۆنى نىياز دورغىنىڭ ھويلىسىدىكى قانلىق ۋەقەدە ئالتوپىلاڭدىن پايدىلىنىپ، ئامانقۇل-نىڭ پۇتىسىدىن يېشىۋالغان ۋە باشقىلاردىن قىزغىنىپ، ھېچكىمگە ئېيتمىغانىدى.
— يالغۇز قىلىچىنىلا ئالدىغان قانداق بۇلاڭچىلار ئىكەن ئۇ؟ ئوبدانراق قارا، يەنە نېمەڭ يوق؟
ياساۋۇل پوتىسىنى يېشىپ قاراشتۇردى. خۇتۇنىدىن يوشۇ-رۇپ، ھاراق ئۇچۇن ساقلاپ يۈرگەن ئىككى سەر قەغەز پۇلمۇ قويۇن يانچۇقىدا ئامان تۇراتتى.
— قىلىچتىن باشقا ھېچنېمەمگە تەگمەپتۇ، — دېدى ياساۋۇل.
— كىيىم ـ كېچەك بىلەن پۇلغا تەگمەي، پەقەت قىلىچىنىلا ئالدىغان قانداق بۇلاڭچى ئۇ؟ ئۇلارغا قىلىچىڭ نېمە كېرەككى؟ — دېدى پاششاپ ھەيران قېلىپ، ئاندىن «بۇنى ئۆيىگە ئاپىرىپ قويۇڭلار!» دەپ ئۆي ئىگىلىرىگە بۇيرۇق بېرىپ قويۇپ، ئالدىراش چىقىپ كەتتى.

2

گايىت پاششاپ ھاشىر تەيجىنىڭ كۆتۈرمە قىلىپ سېلىنغان ھەيۋەتلىك ئوردىسى ئالدىدا توختىدى. يالڭاچلىنىپ قالغان ئېگىز

چىنار دەرىخىنىڭ تۈۋىدە جۇۋىسىنىڭ ئۈستىدىن دۇشالقىلىق مىلتىق ئېسىۋالغان بىر كىشى ئاتنى تۇتۇپ، دۇغدىيىپ تۇراتتى. پاشاپ ھاسىراپ تۇرغان ئاتلارغا بىر قاراپلا، يىراقتىن كەلگەنلىكىنى بايقىدى. شۇ ئارىدا دەرۋازىدىكى قاراۋۇللا «كىم سەن؟» دەپ ۋارقىرىدى. پاشاپ ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ ئىچكىرى كىردى.

ھاشىر تەيجى بىلەن قېزىبەگ غوجا چوڭ كىرسىن لامپا بىلەن يورۇتۇلغان ئازادە مېھمانخانىنىڭ تۆرىدە ئولتۇرۇپ، بىر كىشىدىن گەپ سوراۋاتاتتى. سول قولىنى ئاق ماتا بىلەن بوينىغا ئېسىۋالغان دوغىلاق بىر ئادەم پەگادا ئولتۇرۇپ سوئاللارغا جاۋاب بېرىۋاتاتتى. گايىت پاشاپ ئىشىكتىن كىرىشى بىلەنلا، ئۇ ئادەمنى تونۇدى. بۇ، ئۈرۈمچى جاڭجۇڭنىڭ ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم ئۈچۈن شامەخسۇت تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن بىرىنچى تۈركۈمدىكى ئىككى يۈز ئاتلىق مەرگەنگە باش بولۇپ بارغان روزىمەت بەگ دېگەن كىشى ئىدى. پاشاپ ئۇنىڭ تېخى بىر — ئىككى سائەت بۇرۇن قۇمۇلغا كەلگەنلىكىنى ئاڭلىغاچقا، ئۇنى ئۆز ئۆيىدە دەپ ئويلىغانىدى. ئەمدى بولسا، ئۆيىگىمۇ بارماي، توپتوغرا تەيجىنىڭ ئوردىسىغا كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ، ئەھۋالنىڭ جىددىي ئىكەنلىكىنى چۈشەندى — دە، قول باغلىغان پېتى بىر چەتتە ئۈن — تىنسىز تۇرىۋەردى.

ھاشىر تەيجىلەر بىلەن روزىمەت بەگنىڭ ئارىسىدا بولۇۋاتقان سوئال — جاۋابلاردىن مەلۇم بولدىكى، ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى ئۈرۈمچى جاڭجۇڭنىڭ خانلىق لەشكەرلىرىنى سۈرۈپ — توقاي قىلىپ، جىڭ ناھىيىسىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى قۇمبۇلاق دېگەن يەرگە ئەكېلىپ قويۇپتۇ. ھازىر شۇ يەردە قاتتىق ئۇرۇش بولۇۋاتقۇدەك. قۇمۇلدىن بارغان مەرگەنلەر دەسلەپكى كۈنلەردە خېلى ئوبدان ئۇرۇشقان بولسىمۇ، خان لەشكەرلىرى ھەدېسىلا

قۇمۇللۇقلارنى ئالدىغا چىقىرىپ قويغانلىقتىن، بىر ھەپتە ئىچىدە ئەللىك بەش مەرگەن ئۆلۈپ، ئوتتۇز سەككىز كىشى يارىدار بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ روھى چۈشۈپ كېتىپتۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى ئارىسىدا ئۇيغۇرچە سۆز بىلىدىغان تۇڭگانلارمۇ كۆپ ئىكەن. ئۇلار ھەدېسىلا، «ھەي قۇمۇللۇق قېرىنداشلار، سىلەر كىم ئۈچۈن سوقۇشۇۋاتىسىلەر؟ بېيجىڭدىكى مانجۇ خان تەختتىن چۈشتى. ئەمدى شامەخسۇت ۋاڭدىن قورقماڭلار» دەپ، كاناي ئارقىلىق ۋارقىرايدىكەن. شۇڭا، مەرگەنلەر روزىمەت بەگكىمۇ بويسۇنماي قېچىشقا باشلاپتۇ.

— شۇنداق قىلىپ قانچە كىشى بىلەن يېنىپ كەلدىڭ؟ — دېدى ھاشىر تەيجى قاپىقىنى سىلىپ.

— سالامەت كەلگىنىمىز ئۆزۈم بىلەن سەكسەن يەتتە. ئېغىر يارىدارلارنى ئۆتەڭلەردە تاشلاپ كەلدۇق، — دېدى روزىمەت بەگ.

— سەن بىلەن كەلگەنلەر ھازىر نەدىدۇر؟ — دېدى قىزدىبەگ غوجا.

— ھەممىسى ئۆيلىرىگە تاراپ كەتكەن.

— نېمىشقا بىر يەرگە يىغىپ تۇرمىدىڭ؟

— قۇمۇلغا كىرىش بىلەنلا ئۇرۇكۇپ كەتكەن يىلقىدەك تۇتۇق بەرمەي قويدى. ۋارقىراپ، ئۇرۇپ باقتىم، نەدىكىنى...

— بەس! — دەپ كايىشقا باشلىدى ھاشىر تەيجى، — خوتۇن خەقنىڭ نالىسى تولا، ئىش ئۇقماسنىڭ بانىسى، دەپ، تولا كوتۇلداۋەرمە، لەشكەر بېشى ئەمەس، بىر پارچە پوق ئىكەنسەن. ئۇ بىرنېمىلىرىڭ ئۆي ـ ئۆيىگە تاراپ كەتكەن بولسا، بايىقى گەپلەر ئەتىگىچە پۈتكۈل قۇمۇلغا بىر كېلىدۇ. ئەمدى ئەسكەر ئېلىش تېخىمۇ تەسلىشىپ كەتمەمدۇ؟ ساڭا ئوخشاش نان قېپىلارنى دارغا ئېسىش كېرەك.

— ئۈلتىپاتلىرى بېگىم.

— سەنمۇ بىر نان قېپى، — دېدى تەيجى گايىت پاششاپقا كايىپ، — ئۆزۈڭ پاششاپ بېگى تۇرۇپ، يۇرتتا شۇنچە ئەنسىزچىلىك بولۇۋاتسا، غېمىڭدە يوق يۈرىسەن. دورلۇقنىڭ① يېنىدا، بۇلاڭچىلار ئىككى چېرىكنى بوغۇزلىۋېتىپ، مىلتىقىنى ئېلىپ قاچقانلىقىدىن خەۋىرىڭ بارمۇ؟ ھېلىقى گېلاۋخۇي دېگەنلەرنىڭ بارىكۆل ئامبىلىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىغىنىنى بىلەمسەن؟ تۈنۈگۈن كېچە قۇمۇل ئامبىلىغىمۇ قەست قىپتۇ، ھوشۇڭلارنى يىغىپ يۈرۈڭلار. دەرھال ئادەملىرىڭنى كۆپەيت، كېچىلىرى كوچا چارلاشنى قويۇقلاشتۇرۇڭلار، ئاڭلىدىڭمۇ؟

خو... ش ... — دېدى پاششاپ، ئاندىن «بابا...» دېدىيۇ، تىلىنىڭ ئۇچىغا كېلىپ قالغان گەپنى ئىچىگە يۇتۇۋېتىپ توختاپ قالدى.

— ھە، نېمە «بابا؟» — دېدى تەيجى.

شۇنىڭدىن كېيىن، گايىت پاششاپ دۇدۇقلاپ تۇرۇپ، ياقۇپ ياساۋۇلنىڭ ۋەقەسىنى سۆزلەپ بەردى.

— مانا دېمىدىممۇ! ھۆكۈمەت كىشىلىرىنى ئۆلتۈرىدىغان، قورال - ياراغ بۇلايدىغان ئىشلارنىڭ پەيدا بولۇشى كىچىك ئىش ئەمەس. بارىكۆل ئامبىلىنىمۇ گېلاۋخۇي ئۆلتۈرۈپتۇ. چېرىكلەر بىلەن ياساۋۇلنىڭ قورالىنى بۇلىغانلار كىم؟ ھېلىقى تۆمۈر مۇجاڭنىڭ ئادەملىرى بولمىسۇن يەنە! سەن نان قېپلار ھېلىغىچە تۆمۈرنىڭ ئۆزىنى تۇتماق بۇياقتا تۇرسۇن، رەڭگىروينىمۇ بىلەلمەي يۈرىسىلەر. ئۇ ھەرقانچە بولۇپ كەتسە، كۆزگە كۆرۈنمەيدى-

---

① دورلۇق (دورىلىق) — ئوق - دورا ئىسكىلاتى. ئۇ چاغلاردا قۇمۇل كونىشەھەر بىلەن «خۇيچېڭ» (مۇسۇلمان شەھرى) ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بىر كىچىك قورغان بولۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ قورال - ياراغلىرى شۇ يەردە ساقلىناتتى.

غان شاياتۇن ئەمەستۇ؟!

3

ئەتىسى چاشكا ۋاقتى بىلەن توپ ــ توپ كىشىلەر روزىمەت بەگنىڭ ئۆيى تەرەپكە كېلىشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئاپئاق ساقاللىق بوۋايلار، مۇكچىيىپ قالغان مومايلار، بالا كۆتۈرگەن ئاياللار ۋە ئۇششاق ئوغۇل ــ قىزلار بولۇپ، ھەممىسى دېگۈدەك بېلىگە ئاق باغلىغان، ئاياللار بېشىغا ئاق سېلىۋالغانىدى. چۈش ۋاقتىغا قالماي، روزىمەت بەگنىڭ كونا سېپىل تۈۋىدىكى ھويلىسى نەچچە يۈزلىگەن كىشىنىڭ قورشاۋىدا قالدى. ئەتراپتىكى ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىلىرى بىلەن، يالىڭاچلىنىپ قالغان تال ــ سۆگەتلەرنىمۇ، ئادەملەر توپى خۇددى قارا قاغىدەك قاپلاپ كەتكەنىدى. «ۋاي بالام» ، «ۋاي دادام» ، «ۋاي قېرىندىشىم» دېگەن يىغا ئاۋازلىرىغا ئۇششاق نارەسىدىلەرنىڭ قىيا ــ چىيالىرى قوشۇلۇپ، يەر ــ زېمىننى زىلزىلىگە كەلتۈرەتتى. گايى ئاياللار ياقىلىرىنى يىرتىپ، چاچلىرىنى يۇلاتتى. گايى كىشىلەر ھوشىدىن كەتكەن مومايلارنى يۆلەشتۈرۈپ، تام تۈۋىلىرىگە ئولتۇرغۇزاتتى. چاچلىرى ئاقىرىپ، چىشلىرى سارغىيىپ كەتكەن بىر موماي ھاسا تاياققا تايىنىپ، قوشاق قېتىپ يىغلايتتى:

جان بالام، جېنىم بالام،
چۆللەردە جان بەرگەن بالام.
ئون گۈلىڭنىڭ بىرىنمۇ،
ئېچىلماي سولغان بالام.

يىگىرمىگە توشماي يېشىڭ،
نەلەردە قالغاندۇر بېشىڭ.
يىغلاپ قالدى قېرىنداشىڭ،
ئارماندا قالدۇققۇ بالام.

تال چۈشقىتەك ئېگىلىپ،
زەپىراندەك سارغىيىپ،
يۈرەك — باغرىم ئېزىلىپ،
ھەسرەتتە قالدىمغۇ بالام.

شۇ ئارىدا گايىت پاششاپ بىر بېشى قىزىل، بىر بېشى قارا بويالغان پالاقلارنى كۆتۈرگەن سەككىز — ئون نۆكەر بىلەن كېلىپ، خالايىقنى ھەيۋە بىلەن تارقىتىۋەتمەكچى بولدى. بىراق، غەزەپلەنگەن خالايىق ئۇلارنىڭ پالاقلىرىنى تارتىۋېلىپ، پارچە — پارچە قىلىۋەتتى. نۆكەرلەر ئالاقزادە بولۇشۇپ قېچىشتى. كىمدۇر بىرى «نېمە قاراپ تۇرىسلەر؟» دېدى — دە، مۇرىسى بىلەن دەرۋازىسىنى ئىتتىرىشكە باشلىدى. بىر توپ ئادەم ئۇنىڭغا قوشۇلدى.

يېرىم سائەتتىن بېرى، شامەخسۇت بىلەن ھاشىر تەيجى ئوردا راۋىقىنىڭ ئۈستىدە بۇ ئەھۋاللارنى بىر كۆزلۈك ئۈزۈنچاق دۇربۇن بىلەن كۆزىتىپ تۇراتتى. ئەھۋال شۇ يەرگە يەتكەندە، شامەخسۇت-نىڭ كۆزىگە بۇنىڭدىن بەش يىل بۇرۇن يۈز بەرگەن «تورپاق يېغىلىقى» كۆرۈنۈپ كەتتى ۋە ھېلىقى كونى نوشىرۋان تەيجىنىڭ «يەنە بىر تورپاق يېغىلىقى بولسۇن دېمەكچىمۇ سىلەر؟» دېگەن گېپى قۇلىقىنىڭ تۈۋىدە جاراڭلاپ كەتكەندەك تۇيۇلدى.

— بولمىدى، — دېدى شامەخسۇت ھاشىر تەيجىگە، چاققان

ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇۋەيس ئەئلەم① بىلەن ئاخۇنۇملار دەرھال كېلىپ، ۋەز ـ نەسىھەت قىلىشۇن. ئۆلگەنلەرگە ئاتاپ، مەسچىت ـ مەسچىتلەردە نەزىر قىلىشقا ئوردىدىن ئەللىك قوي، بەش كالا ۋە ئون ـ گۆرۈچ بېرىمىز دېسۇن. بۇنىڭغىمۇ ئۇنىمىسا، پالگانلارغا بۇيرۇق بېرىپ، ئوق چىقارسۇن.

ئۇۋەيس ئەئلەم قارا قېچىرغا مىنىپ، تالىپلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ كەلگەندە، خەلق توپى ئاللىقاچان روزىمەت بەگنى ئۆيىدىن سۆرەپ چىقىپ ئارىغا ئېلىۋالغانىدى. سول قولىنى ئېسىۋالغان روزىمەت بەگ مۇشۇكىنىڭ ئالدىدىكى چاشقاندەك دىرىلدەپ تۇراتتى. تەرەپ ـ تەرەپتىن چىقىۋاتقان غەزەپ نىدالىرى گۈلدۈرمامىدەك دەھشەتلىك گۈلدۈرلەيتتى.

— ھەي قانخور، بالامنى بەر!

— دادامنى بەر!

— ئاكامنى بەر!

— تويمىغان بولساڭ ھەممىزنى ئۆلتۈرۈپ يە!

ئۇۋەيس ئەئلەم قېچىردىن چۈشمەي تۇرۇپلا، ئىنچىكە ۋە چىرقىراق ئاۋازى بىلەن خەلققە خىتاب قىلدى:

— ھاي، مۇسۇلمانلار! مەن يۇرتىنىڭ ئاتىسى چىڭگاڭ غوجام ھەزرەتلىرىنىڭ ۋاكالەتلىرى بىلەن سىزلەردىن ئەھۋال سوراپ كەلدىم. بىز مۇسۇلمانلار ئۈچۈن ئاللا تائالانىڭ ھۆكمى ھەممىدىن ئەلا. ھەر ئىش بولسا، ئاللانىڭ تەقدىرى بىلەن بولىدۇ. ماڭا قۇلاق سېلىڭلار!

ئادەتتە، ئۇۋەيس ئەئلەمنىڭ ئۆزى تولۇق، سايىسىنى كۆرسىمۇ، ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ ئىززەت ـ ئېھتىرام بىلدۈرىدىغان

---

① بۇ كۈنلەردە ھاشىر تەيجى نورۇز ئەئلەمنى ئەئلەملىك ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، ئۇۋەيس مۇپتىنى ئۇنىڭ ئورنىغا ئەئلەم قىلىپ ئۆستۈرگەنىدى.

خەلق بۈگۈن ئۇنى بار ـ يوقىنىڭ ئورنىدا ھېسابلاپ، قىلچە پەرۋا
قىلمىدى. ئۈۋەيس ئەئلەم ئاللانىڭ تەقدىرىگە بويسۇنۇپ، سەۋر
قىلىش توغرىسىدا يەنە بىرنېمىلەرنى دەۋەرگەندىن كېيىن، بىر
ئاقساقال بوۋاي قارا قېچىرنىڭ تىزگىنىگە ئېسىلىپ تۇرۇپ مۇنداق
دېدى: «خۇدا ماڭا يەتتە ئوغۇل بەرگەن. تۇرۇپ قالغىنى ئىككى
ئىدى. كىچىكى كېزىك بىلەن ئاغرىپ ياتقاندا، روزىمەت كېلىپ،
ۋاڭ غوجامنىڭ يارلىقى دەپ، چوڭىنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كەتتى.
ئارىدىن ئون كۈن ئۆتۈپ، كىچىك ئوغلۇم قازا تاپتى. ۋاڭ
غوجامنىڭ يارلىقى بىلەن روزىمەت ھەيدەپ كەتكەن بالامنىڭ
ئۆلۈكىمۇ يوق ـ تىرىكىمۇ. سىلەر بالامنى تۇتۇپ بەرمىسەڭلار،
سوقۇشتا ئۆلەمتى؟ سېنىڭ بالاڭ سوقۇشقا بارسۇن دېگەن بۇيرۇق-
نى خۇدايىم بەرمىگەنمۇ؟ شامەخسۇت ۋاڭغا خەقنىڭ بالىلىرىنى
ئۇرۇشقا ئەۋەت دەپ خۇدايىم بۇيرۇق قىپتىكەنمۇ؟»

— توغرا، توغرا! توغرا ئېيتىدۇ، — دەپ تەستىقلىدى
كۆپچىلىك.

ئۈۋەيس ئەئلەم يەنە بىر نېمىلەرنى دەپ ۋارقىراپ باقتى،
خالايىق ئۇنىڭغا قۇلاق سېلىش ئورنىغا قارا قېچىرنى ئۇرۇپ
يۇرۇپ، ئارىدىن ھەيدەپ چىقاردى. شۇ ئارىدا، ۋاڭنىڭ قوراللىق
نۆكەرلىرى سېپىل ئۈستىدە پەيدا بولدى ـ دە، مىلتىق ئاۋازلىرى
ئاڭلىنىپ، ئاسماننى ئىس ـ تۈتەك قاپلاپ كەتتى. خەلق توپى
قېچىشقا باشلىدى. يىقىلىپ، دەسسىلىپ ياتقان ئۇششاق بالىلار
بىلەن ئاجىز ـ ئورۇق مومايلارنىڭ قىيا ـ چىيا ۋە داد ـ
پەريادلىرى پەلەككە يەتتى.

راۋاق ئۈستىدە تاماشا كۆرۈپ تۇرغان شامەخسۇت ھاشىر
تەيجىگە مۇنداق دېدى:

— ئىت سەمرىسە ئىگىسىنى چىشلەيدۇ، قۇل سەمرىسە

غوجىسىغا ياندۇ دەپ، بۇ تىجىمەللەر بەكمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كېتىۋاتىدۇ. مېنىڭ بەگ ـ سىپاھىلىرىم قاۋۇل ئەرلەردىن بولغان بولسا، پۇقرالىرىم مۇنچىلىكمۇ بولۇپ كەتمەس ئىدى. سىز ھاشىر تەيجى زادى بۇ يۇرتنى تۇتالامسىز ـ يوقمۇ؟ بولمىسا...

ھاشىر تەيجى يوغان گەۋدىسى بىلەن يەرگىچە ئېگىلىپ تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن ئەتراپقا قارىۋېلىپ، پەس ئاۋازدا مۇڭداق دېدى:

ـــ ئالىي كەرەملىرىنىڭ دۆلەتلىرى سايىسىدە، بىز قۇللىرى كەچ يېتىپ، سەھەر تۇرۇپ، يۇرتنىڭ تىنچلىقى ئۈچۈن بىر پۇتىمىزنى ئون قىلىپ، يۈگۈرۈپ يۈرۈپتىمىز. ئەمما لېكىن، بىز تۈزگەننى بۇزۇپ تۇرىدىغان كىشلەرمۇ بار ئىكەن. مەسىلەن، يەنى مەسىلەن ...

ـــ ھە، نېمىشقا توختاپ قالىسىز؟ گەپنى باشلىغاندىكىن، ئايىغىنىمۇ ئېيتقۇلۇق.

ـــ خو... ش ـــ يەنى مەسىلەن، ـــ دەپ داۋام قىلدى تەيجى يەنە ئەتراپقا قارىۋېلىپ، ـــ سۇ ئۇخلىسا ئۇخلار، دۈشمەن ئۇخلىماس دېگەندەك، نوشىرۋان تەيجى تەيجىلىكتىن چۈشكەن بىلەن...

ـــ ھە، نېمە، ئېيتىۋېرىڭ؟

ـــ تەيجىلىكتىن چۈشكەن بىلەن ئۆچمەنلىكىدىن كەچمەي، ئاغزىم بار دەپ ھەر نېمىلەرنى دېگۈدەك. چىڭگاڭ غوجام بىر جاڭجۇڭ ئۈچۈن قومۇللۇقنى قىرىپ تۈگىتىدىغان بولدى. خۇدايىم ئىنساپنى بەرسۇن دەپتۇدەك، ھېلىقى نورۇز ئەئلەممۇ ئۇنىڭغا دوست تارتىشىپ يۈرگۈدەك، يۇرتنىڭ ئابرۇيلۇق كىشلىرى شۇنداق گەپلەرنى قىلىپ بەرسە، پۇقرالار نېمە بولماقچى. بۇ گەپلەرنى ھەزرەتلىرىنىڭ خاتىرە شېرىپلىرىگە سېلىپ قويۇپ دېۋىدىم.

يەنە ھاكچى ئۇنچىنى كۆرەلمەيتۇ بولۇپ، بىرەر بەتگۇمانلىق تۇغۇلۇپ قېلىشتىن ئېھتىيات قىلغانىدىم.
— بۇ گەپلەر راستمۇ؟
— ئوردىنىڭ كۆز ـ قۇلاقلىرى بىكار نان يېمەيدۇ. قوغلا ـ قوغلا گەپ چىقۇر. كولا ـ كولا سۇ چىقۇر دەپ، ئېيتىۋەرسەم گەپ تولا.
— نوشىرۋان تەيجىنىڭ ھەج سەپىرىگە تەييارلىقى يۈتمەيتىمۇ؟
— غېمىدىمۇ يوق يۈرگۈدەك.
شامەخسۇت خىيالغا چۆمدى. بىردەملىك جىمجىتلىقتىن كې-يىن، «ئۆزىڭىز بىر نېمە قىلىڭ» دەپ ھاشىر تەيجىگە مەنىلىك قاراپ قويدى.

ئونىنچى باب

ئون بالاغا بىر داۋا

جەننەت قىلىچلىرىڭىزنىڭ سايىسىدە، مەن
قىلىچنىڭ پەيغەمبىرى.

— «ھەدىس» تىن

كىمكى قىلىچنىڭ قارا دەستىسىنى تۇتۇشنى
خالىمىسا، ئۇنىڭ ئۆتكۈر تىغىغا دۇچ كېلىدۇ.

— ۋ.گ. يان

1

ۋەدىگە بىنائەن، شامەخسۇت ۋاڭ ئۈرۈمچى جاڭجۈڭىغا بەش يۈز ئاتلىق مەرگەن بېرىشى لازىم ئىدى. روزىمەت بەگ باشچىلىقىدا ئەۋەتكەن بىرىنچى تۈركۈمدىكى ئىككى يۈز مەرگەننىڭ تەقدىرى ئەنە شۇنىڭ بىلەن ئاياغلاشتى. ئەمدى قانداقلا بولمىسۇن، ۋەدىگە ئەمەل قىلىپ، قالغان ئۈچ يۈز مەرگەننىمۇ ئەۋەتىپ بېرىشى لازىم ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۈرۈمچى جاڭجۈڭى ھەدەپ

خەت ــ تېلېگرامما ئەۋەتىپ شامەخسۇتنى قىستاۋاتاتتى. ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى خان لەشكەرلىرىنى شىخودىنمۇ قوغلاپ چىقىرىپ، ماناس تەرەپكە سىلجىشقا باشلىغاندا، ئۈرۈمچى جاڭجۇڭنىڭ ئۆپكىسى ئاغزىغا تىقىلىپ، پۇتى كۆيگەن توخۇدەك تېپىرلاپ قالدى ــ دە، شامەخسۇتقا «پۈتۈن ئۈمىد سىزدە قالدى، بۇ ئۇرۇشتا ئۇتۇپ چىقىشىمىغا تولۇق ياردەم بەرسىڭىز، سىزنى مۇئاۋىن قىلىپ، پۈتكۈل شىنجاڭنى ئىككىمىز تەڭ سورايمىز» دېگەن مەزمۇندا جىددىي تېلېگرامما ئەۋەتكەنىدى.

بىراق، روزىمەت بەگ باشلاپ بارغان مەرگەنلەرنىڭ تەگدىن تولىسى ئۆلۈپ، بايىقى ۋەقە كېلىپ چىققاندىن كېيىن، شامەخسۇتنىڭ ئەسكەر ئېلىش ئىشى تېخىمۇ تەسلىشىپ كەتتى. نۇرغۇنلىغان كىشىلەر ئوغۇللىرىنى تۈرلۈك باھانىلەر بىلەن قاچۇرىۋېتىپ، «قانداق قىلىمىز، جان دېگەن تاتلىق نېمە ئىكەن. باللار تۇتۇق بەرمەي قېچىپ كەتتى» دەپ دولىسىنى چىقىرىپ تۇرىۋەردى. بەگلەر تاياق ــ توقماققا زورلاپمۇ ئىش چىقىرالمايدىغان بولۇپ قالدى. بەزى كىشىلەر «بالامنى تېپىپ كېلەي» دەپ ئۆزىمۇ قېچىپ كەتتى. بەزى ياشانغان كىشىلەر «ئەمدى ئىلاجىم قالمىدى. بالامنىڭ ئورنىغا ئۆزۈم باراي» دەپ ئوردىغا كېلىۋالدى. ئۇلار ئەسكەرلىككە ئەلۋەتتە يارىمايتتى. بەزىلەر بولسا، بار ــ يوقىنى سېتىشتۇرۇپ، بەلگىلەنگەن مىقداردىن ئىككى ــ ئۈچ ھەسسە ئوشۇق كۆمۈش تۆلەپ قۇتۇلۇشقا تىرىشاتتى. ھاشىر تەيجى بىلەن قېزىبەگ غوجا شامەخسۇتنىڭ ئوغرىلىقچە قاماقتىكى «گۇناھكار» لارنى سېتىشقا باشلىدى. شۇ قاتاردا ئامانقۇل بىلەن بىللە نېرىدكىردىن تۇتۇپ كېلىنگەن سوپى تىكە ۋە قاسىم قىزىق دېگەن يىگىتنى قاماقتىن چىقىرىپ، ئۈچەيلەننى يۈز سەردىن ئۈچ يۈز سەر كۆمۈشكە ساتتى. شۇ كۈندىن باشلاپ ئامانقۇلمۇ يىگى

ئەسكەرلەر قاتارىغا ئۆتتى.

شۇنداق قىلىپ، قۇمۇل شەھەر ئىچى، ئەتراپ يېزىلار ۋە «بەش شار» دەپ ئاتىلىدىغان رايوندىن بولۇپ، مىڭ تەسلىكتە بىر يۈز يىگىرمىچە ئەسكەر توپلاندى. شامەخسۇت قالغان سانىنى توشقۇزالماي، ئۆز گۆشىنى ئۆزى يېگۈدەك بولۇپ، كېچىلىرىمۇ ئۇخلىيالمايدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالغانىدى.

شۇنداق پەيتتە، تاغ تەرەپتىن «خۇش خەۋەر» كېلىپ قال-دى: «تاغ خەلقى بىر يۈز سەكسەن ئاتلىق مەرگەن يىغىپ، چىڭگاڭ غوجامنىڭ خىزمىتىگە ئەۋەتىپتۇدەك، ئۇلارنى نىياز دورغا باشلاپ كەلگۈدەك» (بۇ، راست ئىش ئىدى) شامەخسۇت بۇ «خۇش خەۋەر» نــى ئاڭلاپ، خۇشاللىقتىن ئاغــزى قۇلىقىغــا يەتتــى ـــ دە، تاغ مەرگەنلىرى كەلگەن ھامان، بۇ يەردىكىلەر قوشۇلۇپ، دەرھال ئۈرۈمچىگە ماڭسۇن، ھاجەر باقى بەگ لەشكەر بېشى بولۇپ بارسۇن دېگەن مەزمۇندا يارلىق چۈشۈردى.

ھەقىقەتتە بولسا، تاغدىن مەرگەن توپلاپ ئەۋەتىش تۆمۈر خەلپىنىڭ ئويۇنى ئىدى.

ئەسلىدە شامەخسۇت ئەسكەر ئېلىشقا كىرىشكەندىن تارتىپ، تاغ خەلقى قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرۈپ كەلگەنىدى. «قان ـــ تەرىمىزنى شوراپ، تېرىمىزنى شىلىپ، خالىسا ئېتىپ، خالىسا چېپىپ، شۇنچە ئانىي ئەتكىنى يەتمىگەندەك، ئەمدى بىزنى ياقا يۇرتلارغا ئاپىرىپ، تۆركۈم ـــ تۆركۈملەپ ئوققا تۇتۇپ بەرگۈدەك-مۇ؟ شامەخسۇتنىڭ قىلمىغىنى شۇ قاپتىمۇ» دېگەن گەپلەر ھەم-مىلا يەردە ئاڭلىنىپ تۇراتتى. دورغىلارنىڭ تاياق ـــ توقماقلىرىمۇ ئۆتمەس بولۇپ، خەلق جىنىدىن تويۇپ يۈرەتتى. بۇگۈن ئەسكەر-لىككە تۇتۇلغان كىشى ئەتىسى قېچىپ كېتەتتى ـــ دە، تاغ جىرالار-غا، قېلىن قارىغايزارلىقلارغا يوشۇرۇناتتى. شۇڭا، بىرىنچى تۆركۈم-

ده تاغدىن ئازلا كىشى كەلتۈرۈلگەنىدى.

تۆمۈر خەلپە ئېلى قوزغىلىڭىنىڭ باشلانغانلىقىنى ئاڭلاش بىلەن قۇمۇل خەلقىنىڭمۇ ياخشى كۈنلىرى يېقىنلاشتى دەپ ناھا-يىتى خۇشال بولۇپ يۈرەتتى. شامەخسۇت ئادەم ئېلىشقا كىرىش-كەندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە: «بۇ ياخشى پۇرسەت. ئوتنى چۇقچىلاشقىمۇ كۆسەي كېرەك. پاشا، چىۋىننى قورۇشقىمۇ قورد-غۇچ كېرەك. قۇرۇق قول بىلەن ھېچنېمە قىلغىلى بولمايدۇ. يىگىتلىرىمىز ئەسكەر بولدۇق دەپ شامەخسۇتنىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئاۋۋال قورالغا ئىگە بولۇۋالسۇن، قورالغا ئىگە بولغاندىن كېيىن، ھەممە ئىشنى قىلغىلى بولىدۇ. ‹تورپاق يېغىلىقى› دىن قالغان قانلىق ساۋاق شۇ» دېگەن پىكىرگە كەلدى ۋە بۇ ئوي ـ پىكىرلەر-نى يېقىن سەپداشلىرى قارا بوسۇق، سەيپۇلڭ توختى، ئېلى پالگان، نىياز پالگان، ئەنساردەك ئۇنلىغان كىشىلەرگە ئېيتتى. بۇ پىكىرگە ھەممەيلەن قوشۇلۇپ ئىشەنچلىك كىشىلەر ئارىسىدا تەرغىبات يۈرگۈزۈشكە كىرىشتى. تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆزىمۇ، گاھى سېتىقچى، پالچى، گاھى تېۋىپ ـ تومۇرچى قىياپىتىدە خۇددى چۆچەكلەردى-كى «سۇلايمان قالپىقى» بار ئەپسانىۋى قەھرىمانلاردەك، بۈگۈن بۇ تاغدا بولسا، ئەتىسى ئۇ تاغدا پەيدا بولۇپ جىددىي ھەرىكەتكە كىرىشتى، نېرىنكىر تەرەپكە ئەنسارى دېگەن يىگىتنى ئەۋەتىپ سەپەرقۇل ۋە نورۇل بوۋا قاتارلىقلار بىلەن ئالاقىلىشەتتى.

شۇنداق قىلىپ، تاغ ـ تاغدىن بولۇپ، بىرەر يۈز ئادەم ئەسكەرلىككە بېرىشقا رازىلىق بىلدۈردى. لېكىن، بۇ سان شامەخ-سۇتنىڭ تاغقا تەقسىم قىلغان ساندىن خېلىلا كەم ئىدى، شۇڭا، باشقا تاغلارنىڭ دورغىلىرى شامەخسۇتنىڭ جازالىشىدىن ياكى ئۇ-رۇمچىگە ئەۋەتىۋېتىشىدىن قورقۇپ، شەھەرگە كىرىشتىن قېچىپ تۇراتتى. تۆمۈر خەلپە نىياز دورغىنىڭ مىجەر ـ خۇلقىنى ۋە ئۇنىڭ

قېزبەگ غوجا بىلەن يېقىنلىقىنى بىلگەچكە، ئۆز سەپداشلىرى بىلەن كېلىشىپ، قارا بوسۇقنى نىياز دورغىنىڭ قېشىغا ماڭغۇزدى.

قارا بوسۇق بىر كۈنلۈك يەردىن كېلىپ نىياز دورغىغا مۇنداق دېدى:

— دورغام، ئۆزلە ئۇن ئىككى تاغ ئىچىدە ھەممىدىن ئابرۇيلىرى چوڭ ئادەم. قېزبەگ غوجام بىلەن بىر تۇغقاندەكلا يېقىنچىلىقلىرى بار. ئۆزلە تۇرغان يەردە باشقا دورغىلا لەشكەر بېشى بولۇپ بېرىشقا پېتىنالمايدىكەن. ھەممىسى ئۆزلەنىڭ ئېغىزلىرىغا قاراپ تۇرۇپتۇ. پادىنىڭمۇ سەركىسى بولىدۇ، بىزنى ئۆزلە باشلاپ بارمىسلا، بىرىمىز ئۇ تاغدىن، بىرىمىز بۇ تاغدىن كېلىپ، نەتلەردە تېنەپ يۈرىمىز.

بۇ گەپ نىياز دورغىغا ياغدەك ياقتى ۋە «دېمىسىمۇ راست ئەمەسمۇ؟ چىڭگاڭ غوجام ئەسكەر باشلاپ بارغىنىمنى كۆرسە، قانچىلىك خۇش بولۇپ كېتەر، مېنىڭ بىلەن تۆر تالىشىدىغان دورغىلار ئەمدى بىگىسامنى كۆرسۇن. مېنى چىڭگاڭ غوجام ھېچقاچان ئۇرۇمچىگە ئەۋەتمەيدۇ. مۇبادا ماڭ دەپ قالغاندىمۇ، قېزبەگ غوجام قاراپ تۇرماس» دەپ ئويلىدى — دە، رازىلىق بىلدۈرۈپ، قارا بوسۇقنى ھەممىگىلار پالانى يەرگە يىغىلىپ تۇرۇڭلار دەپ يولغا سالدى. ئۆزى سەپەرگە ھازىرلاندى. ھازىرلىقى پۈتكەچ، شامەخسۇت ۋە ئۇنىڭ ئوغلى نەزەرگە، ھاشىر تەيجىگە، قېزبەگ غوجىغا تۇرغۇن سوۋغات تەييارلاپ، نېرىنكىردىن توپلانغان يىگىرمە ئىككى مەرگەننى ئەگەشتۈرۈپ يولغا چىقتى.

2

شامەخسۇت نىياز دورغىغا ئۆزى كۈتكىنىدىن ئارتۇقراق ئىلتىپات كۆرسىتىپ، ھۇزۇرىغا كىرىشكە رۇخسەت قىلدى ۋە سوۋغات-

لىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا تون ياپقۇزدى. نىياز دورغا ئېسىنى يوقاتقۇدەك دەرىجىدە خۇشال بولۇپ، شامەخسۇتنىڭ ئېتەكلىرىنى كۆزىگە سۈرتتى ۋە شۇ كۈندىن ئېتىبارەن، قىزبەگ غوجىنىڭ مېھمىنى سۈپىتىدە بەگ ــ غوجىلارنىڭ قىشلىق مەشرەپلىرىدە ئويۇن ــ تاماشىغا غەرق بولۇپ كەتتى.

شامەخسۇتنىڭ يارلىقىغا بىنائەن، ئوردا بەگلىرى يېڭى ئەسكەرلەرگە مىلتىق، قىلىچ، ئەلتېرىدىن تىكىلگەن ئەپلىك جۇۋا ۋە قارا سانسان قۇلاقچا تارقىتىپ، ئۇلارنى ھاجەر باقى بەگنىڭ باشچىلىقىدا ئۈرۈمچىگە يولغا سالدى.

بىراق، بۇ ئەسكەرلەر توغۇچى دېگەن يەردە قونۇپ، ئەتىسى چاشكا بىلەن تارانچى كۆمۈر كېنىنىڭ يېنىغا يەتكەندە، ئاجايىپ بىر ۋەقە يۈز بەردى: ئوڭ قولدىكى دۆڭنىڭ كەينىدىن تۇيۇقسىز بىر پاي مىلتىق ئاۋازى ئاڭلىنىش بىلەن تەڭ، قارا بوسۇق، ئامانقۇل، سوپى تېكە ۋە قاسىم قىزىقلار توپ ئىچىدىن ئوقتەك ئېتىلىپ چىقىپ، كۆزنى يۇمۇپ ــ ئاچقۇچە ھاجەر باقى بەگنى يول چېتىدىكى قارىياغاچقا باغلاپ تاشلىدى. دۆڭنىڭ كەينىدىن قوللىرىغا مىلتىق تۇتقان ئۈچ كىشى ئات چاپتۇرۇپ چىقتى. ئوتتۇرىدا بوز ئاتقا مىنگەن تۆمۈر خەلپە كېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدە جەدە ئاتقا مىنىپ كېلىۋاتقىنى قىرىق ياشلار چامىسىدىكى، سوزۇق يۈز سەيپۇلك توختى ئىدى؛ سول تەرەپتىكىسى تورۇق ئاتقا مىنگەن ياش يىگىت ئەنسارى ئىدى. ئامانقۇل «تۆمۈر ئاكا!» دەپ ۋارقىراپ تاشلىدى. توپ ئىچىدىن «تۆمۈر ئاكام كەلدى، كەلدى، كەلدى!» دېگەن سادالار ياڭراپ كەتتى. تۆمۈر خەلپە ھەمراھلىرى بىلەن يول ياقىسىدىكى كىچىكرەك دۆڭنىڭ ئۈستىدە توختاپ، ئاتتىن چۈشمەي تۇرۇپلا «قېرىنداشلار!» دەپ كۆپچىلىككە خىتاب قىلدى. تاغ يىگىتلىرى يېرىم ھالقا بولۇپ ئالدىغا يىغىلدى. شەھەر

تەرەپتىن كەلگەنلەرنىڭ بىر قىسمى بۇ ئىشنىڭ سىرىدىن تېخى خەۋەرسىز بولغاچقا، ئۆز ئورۇنلىرىدا ھاڭ ــ تاڭ بــولــۇشــۇپ تۇراتتى.

ـــ يېقىن كېلىڭلار، قېرىنداشلار! ـــ دېدى قارا بوسۇق يوغان ئاۋاز بىلەن. ئاندىن ئۆزى ئېتىنى دېۋىتىپ تۆمۈر خەلپىنىڭ قېشىغا كېلىپ تۇردى. قالغانلارمۇ ئاستا ــ ئاستا كېلىپ غۇژمەك-لەشتى.

تۆمۈر خەلپە ئۆزەڭگىگە دەسسەپ تۇرۇپ «قېرىنداشلار!» دەپ يەنە سۆز باشلىدى: «نەگە بارىسىلەر؟ ئۆسكەن ئەزىز يۇرتنى، مېھرىبان ئاتا ــ ئانا، قوۋم ــ قېرىنداشنى تاشلاپ، شامەخسۇت بىلەن ئۇرۇمچىــى جاڭجۇڭــى ئۈچۈن ئۆلگىلى بارامســىلەر؟ ئۆل-گىلــى!؟ شامەخسۇت شۇنچە قىلغانلىرى يەتمەي، ئەمدى بىزنى ئوققا تۇتۇپ بەرمەكچى، بۇنى بىلەمسىلەر؟ روزىمەت باشلاپ كەتكەن يىگىتلەر قېنى؟ ئۇلارنىڭ ئەزىز باشلىرى قايســى تاغ، قايســى دەشت، قايســى قىرلاردا قالدى بىلەمســىلەر؟ ئۇلارنىــڭ ئاتا ــ ئانا، قوۋم ــ قېرىنداشلىرى بىر كۆزى قان، بىر كۆزى ياش، نېمە كۈنلەرنى كۆرۈۋاتىدۇ، بىلەمسىلەر؟ شامەخسۇت بىلەن بەگ ــ غوجىلار شۇنچە يىللاردىن بېرى بىزنى قۇل قىلىپ، لېنىمىزنى شورىدى، خالىسا ئاتتى، خالىسا ساتتى، بىزمۇ ئادەم ئەمەسمۇ؟ قاچانغىچە ئېزىلىمىز؟ قاچانغىچە خورلىنىمىز؟ ھەممىگە ماقۇل دەپ بوينىمىزنى ئېگىپ تۇرساق، قۇللۇق زەنجىرىدىن ھەرگىز قۇتۇلالمايمىز. ئۇرۇق ــ ئەۋلادىمىز تېخىمۇ ئېغىر كۈنلەرگە قالىدۇ. پۈت ــ قولىمىزدىكى زەنجىر ــ كىشەننى چاقمىساق، ھېچقاچان ئۆزى چېقىلمايدۇ، تەڭلىك ــ ئەركىنلىك ئۆزى كەلمەي-دۇ. بىزمۇ ئادەم، ئادەم قاتارىدا كۈن كۆرۈشىمىز كېرەك!»

ـــ توغرا، توغرا! ـــ دەپ ۋارقىراشتى كۆپچىلىك.

— ئاكىلار، — دېدى كۆرۈنۈشىدىن تېخى يىگىرمىگە توشـمىغان بىر ياش بالا يىغلاپ تۇرۇپ، — بىز ئاكا ـ ئىنى ئۈچەيلەن ئىدۇق. چوڭ ئاكام ئاغرىپ يېتىپ قالغان، ئوتتۇرانچى ئاكامنى روزىمەت ئاپىرىپ ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەردى. ئۇنىڭ قىرقى توشماي تۇرۇپ مېنى ئەسكەرلىككە تۇتۇۋالدى. ئاتا ـ ئانام قان ـ قان يىغلاپ، زار ـ زار قاقشاپ قالدى. پۇلى بارلار پۇل بېرىپ قۇتۇلدى. ھەممە كەلگۈلۈك بىز كەمبەغەللەرگە كەلدى. مەن بوينۇمدىن سۆرىگەندەك كېتىۋاتىمەن. ئېيتىڭلارچۇ، بۇنىڭدىن قۇتۇلۇشنىڭ چارىسى نېمە؟

— بۇنىڭ چارىسى ماۋۇ، — دېدى قارا بوسۇق مىلتىقنى ھاۋادا پۇلاڭلىتىپ.

— توغرا! — تۆمۈر خەلىپە، مىلتىقنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، — بىزنى قولىمىزدىكى مۇشۇ «جانىگەر» قۇتقۇزىدۇ. مېنى يېمىسلە غوجام، دېگەنگە بۆرە قوزىنى يېمەي قويامدۇ؟ بۆرىگە يەم بولماسلىق ئۈچۈن، ئۇنى ئۆلتۈرۈش كېرەك. ئەمما، قۇرۇق قول بىلەن بۆرىنى قانداق ئۆلتۈرگىلى بولسۇن! تەڭلىك، ئەركىنلىك دېگەننى سوراپ ئالىدىغان نەرسە ئەمەس، تارتىپ ئالىدىغان نەرسە، ئاڭلاۋاتامسىلەر. ئىچكىرىدىكى پۇقرالارمۇ، مانجۇ خاننى قورال بىلەن ئۆرۈپ تاشلاپ ئەركىنلىك ئېلىۋاتىدۇ. ئەمدى شامەخسۇتتىن قۇتۇلۇشقىمۇ مۇشۇ قورال كېرەك. ئۇن بالاغا بىر داۋا دېگەن شۇ.

— ھە، ئىش مۇنداق دېسىنا، تۆمۈر ئاكا، بىرنى ئەسكەر بولۇڭلار دەپ قويۇپ، ئۆزى نەتىلەردە يۈرىدىكىن دەپتىمەن سېنى، — دېدى بىر تاغلىق يىگىت مۇلايىم كۈلۈپ.

— يۈز ئاچقۇسى بولماي تۇرۇپ، كېلىننىڭ يۈزىنى ئېچىۋەتسە، نېمە قىزىقى بولىدۇ، — دېدى قاسىم قىزىق. ئاڭلاپ

تۇرغانلار كۆلۈشتى.
— ھە، مانا يۈز ئاچقىسىنىمۇ قىلدۇق، — دەپ داۋام قىلدى تۆمۈر خەلپە، — گەپ شۇ، قېرىنداشلار، خالىغىنىڭلار بىزگە قوشۇلۇڭلار، خالىمىغىنىڭلار قىلىڭلار، ھېچكىمنى زورلىمايمىز.
شەھەردىن چىققان ئوتتۇرا ياشلىق بىر كىشى ئېتىنى دېۋە-تىپ ئالدىغىراق چىقتى ـ دە، مۇنداق دېدى:
— سېنىڭ ئېيتقانلىرىڭ ھەق. شامەخسۇتتىن قۇتۇلىدىغانلا ئىش بولسا، جېنىمنىمۇ قۇربان قىلىمەن. شەھەردە قېلىپ، كۆندە مىڭ ئۆلۈپ يۈرگۈچە، ئاسمىنى كەڭ يەرنى تېپىپ، ۋاقتى كەلگەندە بىر ئۆلگەن ياخشى. قېنى، باشلا بۇرادەر، نەگە دېسەڭ بارىمەن.
توپ ئىچىدە غۇدۇر ـ غۇدۇر كۆپەيدى. قۇمۇل ۋە «بەش شار» تەرەپتىن كەلگەنلەردىن ئوتتۇز ـ قىرىقچە ئادەم، ئېھتىمال بالا ـ چاقىلىرىغا تارتىشقان بولسا كېرەك، بىر چەتكە ئايرىلىپ چىقىپ ھازىرچە تاغقا چىقالمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. تۆمۈر خەلپە قارشىلىق قىلمىدى. سەيپۇڭ توختى ئوتتۇرىغا چىقىپ، زىل ئاۋاز بىلەن مۇنداق دېدى:
— قالىدىغانلار قورالىرىڭلارنى بىزگە بېرىڭلار، ئۇنى كۆتۈ-رۈپ يۈرسەڭلار، ئۆزۈڭلارغا بالا بولىدۇ.
ھېلىقى كىشىلەر قوراللىرىنى تاپشۇردى. شۇ ئارىدا ئامانقۇل قارىياغاچقا باغلاقلىق تۇرغان ھاجەر باقىنىڭ يېنىغا كېلىپ، «ماۋۇ چوشقىنى ئىرىم قىلايلى» دەپ ئاتماقچى بولدى. توپ ئىچىدىن «ئات، ئات!» دېگەن سادالار ياڭرىدى. تۆمۈر خەلپە ئالدىراشلىق بىلەن «توختا!» دەپ ۋارقىرىدى ۋە:
— بۇنى ئۆلتۈرۈۋەتسەك، شامەخسۇتقا بىزنىڭ خەۋىرىمىزنى كىم يەتكۈزىدۇ؟ ھاجەر باقى بېگىمنىڭ ئۆزى بېرىپ ئېيتقىنى

ياخشى ئەمەسمۇ؟ — دەپ كۈلدى.

— ئۆلگەنىنىڭ ئۈستىگە تەپكەن قىلمىز دېسىنا، تۆمۈر ئاكا، — دېدى قاسىم قىزىق، ھاجەر باقىنىڭ پۇت - قولىنى بېشىپ تۇرۇپ.

— قېنى ئەمىسە ماڭايلى قېرىنداشلار! — دېدى تۆمۈر خەلپە ئېتىنىڭ بېشىنى تاغ تەرەپكە بۇراپ.

بالا - چاقىسىغا تارتىشىپ قالغانلار چاڭ - توزان توزدۇرۇپ كېتىۋاتقان قېلىن توپقا بىردەم قاراپ تۇرۇشقاندىن كېيىن، ئۆز يوللىرىغا راۋان بولدى.

رەڭگىرويى گۆردىن ئېچىۋالغان ئۆلۈكتەك تاتىرىپ كەتكەن ھاجەر باقى قارىياغاچ تۈۋىدە ئۆزى يالغۇز قالدى.

ئون بىرىنچى باب

ئۆز جازاسى ئۆزىگە

كىمكى زالىمغا مەدەت بەرسە، ئاللا ئۇنى شۇ زالىمنىڭ قولى بىلەن ھالاك قىلىدۇ.

— «ھەدىس» تىن

نىياز دورغا شامەخسۇتنىڭ «ئىلتىپاتى»غا ئېرىشكەندىن باشلاپ ئەتىۋارلىق بولۇپ كەتتى، كېچە ـ كۈندۈز چاي ـ مەشرەپلەر بىلەن ھەتتا ئارامخۇدا ئۇخلاشقىمۇ ۋاقتى يەتمەيتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، شامەخسۇتنىڭ ئوغلى نەزەرنىڭ نەزىرىگە ئېلىنالماي كۆڭلى يېرىم ئىدى. چۈنكى، بۇ «شاھزادە غوجا» ھېلىقى قازاق قىزىنى ئەۋەتىپ بېرەلمىدىڭ دەپ، نىياز دورغىغا كايىپ قالغاندەك، ئۇنى ھەر قېتىم كېيىن كىرسۇن دەپ، «ھۇزۇرى» غا كىرگۈزمەي يۈرەتتى. شۇنداق بولسىمۇ، نىياز دورغا ئۈمىد ئۈزمەي يۈرۈۋەردى.

تۆمۈر خەلپىلەر قوزغىلىپ تاغقا ماڭغان كۈنى ئەلنىڭ ئالدى يېتىپ بولغان بىر چاغدا، ياقۇپ ياساۋۇل كېلىپ نىياز دورغىدىن سۆيۈنچە سورىدى ۋە بىر كۈمۈش تەڭگە سۆيۈنچە ئالغاندىن كېيىن، شاھزادە غوجىسىنىڭ چاقىرتقانلىقىنى ئېيتتى. نىياز دورغا خۇشاللىقىدىن تېزىسگە پاتماي، سوۋغا ـ سالاملىرىنى ئېلىپ،

«شاھزادە غوجا» نىڭ ھەشەمەتلىك ئوردىسىغا كەلدى.

ھۆرمەتلىك كىتابخانلار:

كىتابىمىزنىڭ تۆتىنچى بابىدا، بۇ «شاھزادە غوجا» توغرىسىدا ئازراق گەپ بولۇپ ئۆتكەندىن كېيىن، مۇئەللىپ ئاپئاق قەغەزنى بۇلغىماسلىق ئۈچۈن، ئۇنى ئىككىنچى تىلغا ئالماسلىق قارارىغا كەلگەنىدى. ئەپسۇسكى، ھېكايىمىزنىڭ تەرەققىياتى مۇئەللىپنى بۇ قاراردىن يېنىپ، «شاھزادە غوجا» نىڭ مىجەز — خۇلقىدىن يەنە ئازراق يېزىشقا مەجبۇر قىلدى، كەچۈرۈشىڭلارنى سورايمەن.

شۇنداق قىلىپ، ياقۇپ ياساۋۇل نىياز دورغىنى كىرسىن لامپىلار بىلەن يورۇتۇلغان يوغان بىر ئۆيگە باشلىدى، ئۆينىڭ ئىچىدىن ھاراق ۋە ئەپيۇن ئىسى پۇراپ تۇراتتى. تۆر تەرەپتىكى كىمخاپ كۆرپىلەر سېلىنغان كات ئۈستىدە نەزەر، يەنى «شاھزادە غوجا» پەر ياستۇقلارغا يۆلىنىپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ كۆزلىرى مەستلىكتىن خۇمارلىشىپ، يېرىم ئوچۇقتەك كۆرۈنەتتى. نەزەرنىڭ ئوڭ قانىتى ھېسابلىنىدىغان «يىگىتۋېشى» ئاقبەگ كاتنىڭ يېنىدا ئەپيۇن چىرىغى بىلەن ھەپىلىشىۋاتاتتى، ئىككى تەرەپكە تۈرلۈك نازۇ نېمەتلەر ۋە ھاراق قاچىلىرى بىلەن تولغان پاكار — پاكار شىرەلەر بىر تۇتاش قىلىپ قويۇلغان. شىرەلەرنىڭ كەينىدە يىگىرمە نەچچە ئەر — ئايال ئارىلاش ئولتۇراتتى. ئەرلەر ھەدەپ ئاياللارنى ھاراققا زورلايتتى، پەگادا ئولتۇرغان ئەر — ئايال سازەندىلەر دۇتار، تەمبۇر، غىجەك ۋە داپلارنى چېلىپ، ناخشا ئېيتىشىۋاتاتتى. ئوڭ قول تەرەپتىكى تامنىڭ يان تۈگىلۈكىگە بىر ئايال چېچىدىن ئېسىقلىق تۇراتتى. ئۇنىڭ كەشتىلىك پايپاق كىيگەن پۇتلىرى گىلەمگە ئاران — ئاران تېگىپ تۇراتتى.

نەزەر ئولتۇرغانلارغا قاراپ: «ھۆسنارىخانىغا ھاراق تۇتامىسى-

لەر؟» دېدى. ئەرلەردىن بىرى بىر چىنىگە تولدۇرۇپ هاراق قۇيدى ـ دە، چېچىدىن ئېسىپ قويۇلغان ئايالنىڭ ئالدىغا دەلدەڭشىپ كېلىپ، بېيىت بىلەن هاراق تۇتتى (سازەندىلەر توختىدى):

هاراق ئىچتىم جۇڭزىدا①،
قايناپ تۇرادۇر خۇيىدا②.
ئىچمىسەم ئىچكۈم كېلەدۇر،
شۇل جۇگانىنىڭ كويىدا.

ئايال كۆزىنى يۇمۇۋالدى. «ئۇيقۇسىنى ئېچىپ قوي» دېدى نەزەر قاقاقلاپ كۈلۈپ. هېلىقى بېيىت ئېيتقۇچى قولىدىكى هاراقنى ئايالنىڭ يۈزىگە سەپتى، ئۆينى كۈلكە ئاۋازى قاپلىدى.

شۇ ئارىدا، نىياز دورغا بوسۇغا تۈۋىدە توختاپ، يەرگىچە ئېگىلىپ تەزىم قىلدى ۋە گىلەمنىڭ ئۈستىدىن ئۆمىلەپ بېرىپ، نەزەرنىڭ قوللىرىنى كۆزىگە سۈرتۈشكە باشلىدى.

— هەزرەتلىرىنىڭ ئالتۇن بويلىرى، كۈمۈش تەنلىرى ئېسەنمىكىن؟

ياقۇپ ياساۋۇل تەزىم بىلەن كېلىپ، نىياز دورغىنىڭ سوۋغاتلىرىنى كاتىنىڭ ئالدىغا يايدى، يوغان شايى ياغلىقنىڭ ئۈستىدە يەتتە جۈپ بۆكەن مۈڭگۈزى، بىر جۈپ قارا تۈلكە تېرىسى، تاختىلانغان بىر سۈلەيسۇن جۇۋا تۇراتتى، «لايىقلىرىدا بولمىسىمۇ، پېقىر قۇللىرىنىڭ كۆڭلى» دېدى نىياز دوغا.

نەزەر سوۋغاتلارغا كۆز قىرى بىلەن قاراپ قويۇپ:

---

① جۇڭزا — خەنزۇچە «هاراق رومكىسى» دېگەن سۆز.
② خۇ — خەنزۇچە «هاراق ئىسسىتىدىغان چەينەك» دېگەن سۆز.

— بەك جوۋاپ كېتىپسەن، — دېدى، ئاندىن، — ھېلىقى ئاي دېسە، ئاغزى بار، كۈن دېسە، كۆزى بار چىرايلىقلىق قېنى؟ ئالغاچ كەلمىدىڭمۇ؟ — دەپ، خۇمار كۆزلىرىنى نىياز دورغىغا تىكتى. نىياز دورغا دۇدۇقلاپ، ئۇ قازاق قىزنى ئېيىق ئېلىپ قاچقانلىقىنى ئېيتتى.

— ئۇ قىزنى ئېيىق ئەپقاچقان بولسا، ئۆزۈڭنىڭ قىزى يوقمىدى؟ — دېدى نەزەر مەسخىرە بىلەن كۈلۈپ.

— ۋاي غوجـام، ئاڭلىشـىمچە، نىيـاز دورغا ئاختـا بولۇپ قاپتـۇدەك، — دەپ قاقاقلاپ كۈلدى ئاقبەگ. بـاشقىـلارمۇ كۈلۈشتى.

— ئانداق بولسا، بۇ ئاختىنى مەزلۇمچە ياساپ ئاۋۇ جۇگانـلارنىڭ قاتارىغا قوشۇۋېتىڭلار، — دېدى نەزەر بۇيرۇق ئاھاڭىدا.

ئەپيۇننى تولا چېكىپ رەڭگى سارغىيىپ كەتكەن ئاقبەگ تېخىمۇ قاتتىق كۈلۈپ ئوتتۇرىغا چۈشتى ـ دە، «بەللى ـ بەللى، ئويۇنىمىز ئەمدى تازا قىزىيدىغان بولدى، قېنى كېلىڭلار» دېدى. شۇ ھامان تۆت ـ بەش يىگىت نىياز دورغىنى بېسىپ تۇرۇپ، ئالدىن تەييارلاپ قويـغان ئۇستـىرا ـ قايچىـلار بىلەن ئۇنىڭ سـاقال ـ بۇرۇتلىرىنى بىردەم ئىچىدە قىرقىپ تاشلىدى، تولكە جۇۋىسىنىڭ ئورنىغا ئايالچە تون كىيدۈرۈپ قويدى. ئۆيىنىڭ ئىچىـنى قاتتىق كۈلكە ئاۋازلىرى قاپلاپ كەتتى. نىياز دورغا ھەم كۈلەتتى، ھەم راستتىنلا يىشىنى ئېقىتىپ يىغلايتتى.

ئاقبەگ نەزەرگە قاراپ:

— غوجام قارىسلاچۇ، بۇ چېچى يوق تاز جۇگان بولۇپ قالدى، ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟ — دېدى.

— قانداق قىلغۇلۇق دېگەنمۇ گەپمىكەن! ھۆسنارىخاننىڭ چېچى ئۇزۇن، شۇنى كېسىپ چاچ سېلىڭلار! — دېدى نەزەر

يەنە بۇيرۇق ئاھاڭىدا.

ھېلىقىلار ئېسىپ قويۇلغان ئايالنى يەرگە چۈشۈرۈپ، ئۆي-نىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېلىپ كەلدى. بۇ قەددى ــ قامىتى كېلىشكەن ئايالنىڭ ئىككى تال چېچى تېقىمىدا ئويناپ تۇراتتى. ئۇنىڭ شەھلا كۆزلىرى چىراغ يورۇقىدا ئوتتەك چاقناپ، غەزەپ ئۇچقۇنلىرىنى چاچاتتى. ھېلىقى ئەبلەخلەر ئۇنىڭ قوللىرىنى قايرىپ تۇرۇپ، ئىككى تال چاچنى تۈۋىدىن كېسىۋالدى ــ دە، كېسىلگەن يېرىدىن ئۇلاپ، نىياز دورغىنىڭ بېشىغا كىيگۈزدى. ئۆينىڭ ئىچى يەنە كۈلكىگە تولدى. ئاياللار ئارىسىدا بولسا كۈلكە ئەمەس، پىخىلداپ يىغلىغان ئاۋازلار ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

ئاقبەگ نەزەرنىڭ ئالدىغا كېلىپ تەزىم بىلەن مۇنداق دېدى:

— ھۆسنارىخاننىڭ چېچى بۇ تاز جۇگانغا تاماشالا يارىشىپ كەتتى. ئەمدى بۇ نىيازخان ئاچىمىزنى بىرىگە نىكاھ قىلىپ قويمىساق، نامەھرەم بولارمىكىن!

نەزەر مۇنداق دېدى:

— يىگىتۋېشى راست ئېيتىدۇ، مەن قارىسام، ماۋۇ ھۆسنارىد-خان ئەر كىشىدەك زەپتى بار، ئاچچىقى بىلەن قەھرى بار جۇگان ئىكەن. ئۆزىمىزغۇ ئەركەكلەرگە ئوخشاپ قاپتۇ، مۇشۇ كىشىگە نىكاھ قىلىپ قويۇڭ.

ئۆينىڭ ئىچى يەنە كۈلكىگە تولدى. نىياز دورغا كۈلۈشىنىمۇ، خاپا بولۇشىنىمۇ بىلمەي، ئۆرە تۇرغۇزۇپ قويغان مۇردىدەك قېتىپ قالدى. ئۇنىڭ قۇلاقلىرى ھېچنېمىنى ئاڭلىمايتتى، كۆزلىرى ھېچ-نېمىنى كۆرمەيتتى، ئۆزىنى پەقەت ئۇيقۇلۇقتا بىر يامان چۈش كۆرۈۋاتقاندەك سېزەتتى. ئاقبەگ: «ئەمدى چىراغ ئۆچتى قىلساق بولار» دەپ تۇرغاندا، تۇرشا تۇغبېگى بوسۇغا تۈۋىدە پەيدا بولۇپ، نەزەرگە تەزىم بەجا كەلتۈردى ۋە شامەخسۇت ۋاڭنىڭ يارلىقىغا

بىنائەن، نىياز دورغىنى دەرھال ئوردىغا ئاپىرىشقا كەلگەنلىكىنى ئېيتتى.

— قاراپ باق، نىياز دورغا بۇ يەردە بارمىكىن، — دېدى نەزەر. تۇرشا تۇغبېگى ئۆرە - تۆپە بولۇپ تۇرغان ئەرلەرنىڭ ئارىسىدىن ئۇنى تاپالمىغاچ، ئاياللارغا قارىدى - دە، بىر ھازادىن كېيىن، نىياز دورغىنى ھېلىقى ھالەتتە كۆرۈپ ھاڭ - تاڭ بولۇپ قالدى. ئۆيىنىڭ ئىچىـــى يەنە كۈلكىگە تولدى. «بۇنـــى ئوردىغا شۇ پېتـــى ئاپىرىســـەن!» دەپ بۇيــرۇق قىلدى نەزەر. تۇرشا تۇغبېگـــى: «قېنــى، سىلەر!» دەپ تووۋلاش بىلەن تەڭ تۆت نۆكەر كىرىپ، نىياز دورغىنى قولتۇقلىرىدىن سۆرەپ ماڭدى. ھېلىقى چېچى كېسىلگەن ئايالمۇ شۇ پاتىپاراقچىلىقتىن پايدىلىنىپ ئۆزىنى سىرتقا ئالدى - دە، قاراڭغۇدا كۆزدىن غايىب بولدى.

نىياز دورغا نۆكەرلەر ئارىسىدا كېتىۋېتىپ، «شاھزادە غوجامغۇ، ھېلىقى قازاق قىزنى ئە كېلىپ بەرمىدىڭ دېگەن باھانە بىلەن ئادەم بالىسىغا قىلمايدىغان مەسخىرىۋازلىقنى قىلدى؛ ئەمدى چىڭگاڭ غوجام نېمىشقا كايىپ قالغاندۇ؟ ئۆزۈم تاپقان بالاغا، نەگە باراي دەۋاغا دەپ، يەنە كۆرىدىغىنىم بارغا ئوخشىمامدۇ؟» دەپ ئويلىدى ۋە ئىشنىڭ ئۇچىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن تۇرشا تۇغبې-گىنى گەپكە سالدى:

— ئايسە ئاپپاق ئاچىمىز تىنچلىقمۇ؟

— تىنچلىق.

— ئوردىغا كىرىپ تۇرامدۇ؟

— ھەئە.

— چىڭگاڭ غوجام پېقىرلىرىغا نېمىدەپ كايىپ قالغاندۇ؟

— بىلمەيمەن.

— بەگ ئۇكام، يۇرتىم بۆلەكچىلا ئېغىپ كېتىۋاتىدۇ، ھەر

نېمە بولسا ...

— تولا گەپ قىلمىسىلا!

شۇنىڭ بىلەن گەپ ئۈزۈلدى. تۇرشا تۇغبېگى نىياز دورغىنى موم شاملار بىلەن يورۇتۇلغان زالغا ئېلىپ كىرگەندە، شامەخسۇت خىيالغا چۆمۈپ تەختنىڭ ئالدىدا مېڭىپ يۈرەتتى، هاشىر تەيجى بىلەن قېزبەگ غوجا بىر چەتتە قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇراتتى. هاجەر باقى يەردىن ئۈستۈن قارىماي يۈكۈنۈپ ئولتۇراتتى. نىياز دورغا يەرگىچە ئېگىلىپ تەزىم قىلدى. شامەخسۇت ۋە هاشىر تەيجىلەر ئۇنى هېلىقى هالەتتە كۆرۈپ هاڭ ــ تاڭ قېلىشتى. تۇرشا تۇغبېگى «شاهزادە غوجام قىزىقچىلىق قىلىپ، كۆڭۈل ئېچىپتىكەن» دەپ ئىزاهلىدى، «خوپ قىپتۇ» دېدى شامەخسۇت، ئاندىن نىياز دورغىنىڭ ئالدىغا ئېتىلىپ كېلىپ، ئىككى كاچات سالدى ــ دە:

— سەنزە، ئەسكەر باشلاپ كەلدىم دەپ، تاغچى بولاگچىلارغا قورال ئالغىلى كەپتىكەنسەن ــ دە! تۆمۈر مۇجاڭ بىلەن قاچان گېپىڭنى بىر قىلىۋالغان؟ — دەپ ۋارقىرىدى.

نىياز دورغا هېچنېمىنى چۈشىنەلمەي ئۆلۈكتەك قېتىپ قالدى.

هاشىر تەيجى نىياز دورغىنىڭ ياقىسىدىن تۇتۇپ:

— ئاڭلاۋاتامسەن، سېنىڭ ئەكەلگەن ئادەملىرىڭ تۆمۈر مۇجاڭغا ئەگىشىپ تاغقا چىقىپ كەتتى. ئەمدى نېمە دەيسەن؟ — دېدى.

شامەخسۇت: «ئۇر!» دەپ يەرنى تەپتى. نۆكەرلەر نىياز دورغىنى بېسىپ، ئۈچ قىرلىق ئېغىر پالاقلارنى ئىشقا سالدى. ئۇ بىردەم «ئاللا ــ توۋا» دەپ قاقشاپ ئاخىر جىم بولۇپ قالدى.

— بۇ خوتۇن تالاقنى زىندانغا تاشلاڭلار، پۈتكۈل مال ــ مۈلكى پاشالىق قىلىنسۇن! — دېدى شامەخسۇت.

ئون ئىككىنچى باب

جەڭ ئالدىدا

يا بىز دۈشمەننىڭ بېشىنى تاشقا ئۇرۇپ يانجىيمىز،
ياكى ئۇلار بىزنى شەھەر سېپىللىرىگە ئاسىدۇ.

— قەدىمكى ئىران شېئىرلىرىدىن

1

تەكچى ـ ئويۇقلىرى قېلىن ـ قېلىن كىتابلار بىلەن تولغان چاققانغىنە بىر ھۇجرىنىڭ باغ تەرەپتىكى يوغان پەنجىرىسى ئالدىدا، نوشىرۋان تەيجى بىلەن نورۇز داموللا① كىتاب ئوقۇشۇپ ئولتۇراتتى. ياڭاق ياغىچىدىن ياسالغان نەقىشلىك شىرە ئۈستىدە شەيخ سەئدىنىڭ قىزغۇچ كۆندىن كۆركەم مۇقاۋىلانغان «بوستان» ناملىق مەشھۇر كىتابى ئوچۇق تۇراتتى. دەسلەپكى باھار قۇياشىنىڭ ئىللىق نۇرلىرى نېپىز ياغ قەغەز چاپلانغان پەنجىرىدىن ئۆتۈپ، كىتاب سەھىپىلىرى ئۈستىدە جىلۋە قىلاتتى. نوشىرۋان

① نورۇز ئەئلەم ئەئلەملىك ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، مەدرىسىدە يەنىلا مۇقەددەس بولغاچقا، داموللا دەپ ئاتىلاتتى.

تەيجى سەھىپىلەرنى پات ـ پات ئۆرۈپ، پارسچە مىسرالارنى شۇنداق ئىختىراس بىلەن ئوقۇيتتىكى، شۇ تاپتا ئۇ، ئۆزىنى تامامەن ئۇنتۇپ، خۇددى دەم سىلىۋاتقان بىر قېرى دەمدەرگە ئوخشايتتى. بۇ مىسرالارنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى تەخمىنەن مۇنداق ئىدى:

جاھاندىن كېتەر چاغدا نوشىرۋان①
بۇ سۆزلەرنى ھورمۇزغا قىلدى بايان:
ھەممىشە غېرىبلەر كۆڭلىن ئاۋلىغىن،
ئۆزۈڭنىڭ راھىتىڭ كۆزلەپ يۈرمىگىن.
ئەگەر راھىتىڭنى قىلارسەن ھەۋەس،
رەئىيەت تىنچ ـ ئامان كۈن كۆرەلمەس.
ھاجەتتىن چىقارغىن ھەممە موھتاجنى،
شۇلار قويىدى شاھ باشىغا تاجنى.
دەرەخ بولسا شاھ، خەلق يىلتىز ئىرۇر،
بىل ئوغلۇم، يىلتىزدا دەرەخ ئۆلغىيۇر.
ئەل كۆڭلىنى ئاغرىتما، بەرمە زەرەر،
قۇرار يىلتىزىڭ، رەنجىسە ئەل ئەگەر.
قەيەردە زۇلۇم ھەددىدىن ئاشقانىكەن،
بىرەر لەب ئىچىلمايدۇ كۈلكە بىلەن.
ئەگەر بولسا ئۆتكۈر تىغىڭ قانچىلىك،
ئەمەس تۇل خوتۇننىڭ بىر ئاھىچىلىك.
ئىشتىمەي دېسەڭ ئاخىر ئەل قارغىشىن،
مۇدام ياخشىلىق ئەيلە، ئال ئالقىشىن.
قالالماس جاھان ئىچرە مەڭگۈ كىشى،
پەقەت قالغۇسى ياخشى نامۇ ـ ئىشى.

① نوشىرۋان — قەدىمقى ئىران شاھلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئادىللىق بىلەن شۆھرەت قازانغان. ھورمۇز ئۇنىڭ ئوغلى.

— مانا تەفسىر، — دېدى نوشىرۋان تەيجى، — ئۆتكەن ئۇلۇغلار بىزگە شۇنداق قىممەتلىك نەسىھەتلىرىنى قالدۇرۇپ كەتكەن. بىز بولساق، دەل ئۇنىڭ خىلاپىنى قىلىۋېتىپتىمىز. كېيىنكى ئەۋلادلار بىزنى نېمىدەپ قارغايدىكىن، يارەببى!

نورۇز داموللا تەسەللى بەرمەكچى بولۇپ مۇنداق دېدى:

— بىر شائىرنىڭ:

«جاھان جام كۆللى زىيى جانغا① ئەجەل بەمەيدۇر، پەلەك ساقىي،
ۋە لېكىن قالغۇسىدۇر قىلسا خەيرات② تائەبەت باقىي»

دېگەن مىسرالىرى خاتىرىلىرىدە بولسا كېرەككىم، جانابلىرى ئەل يۇرت ئۈچۈن شۇنچە ياخشىلىقلارنى قىلدىلا، ھەق سۇبھانە ۋە تائالا ئۆزلىرىگە ئوخشاش ئەزىز بەندىلىرىگە ھېچقاچان قارغىش كەلتۈرمەس.

— يوقسۇ، يوقسۇ! مەن ئەلگە نېمە ياخشىلىق قىلالىدىم، مەن پەقەت بىرمۇنچە جىنايەتلەرنىڭ شاھىدى، بەزى جانىيلارنىڭ③ شېرىكى بولۇپ قېلىۋاتىمەن، خالاس! ئەبەيدۇللا تارخان بەگنىڭ زامانىسىدا، ھېچبولمىسا، شەھەر سېپىلى بىنا بولغان④؛

---

① كۆللى زىيى جان — ھەممە تىرىك جان (بۇ يەردە «ئادەم» مەنىسىدە).،
② خەيرات — ياخشىلىقلار، ياخشى ئىشلار.
③ جانىي — جىنايەتچىلەر.
④ بۇ يەردە قۇمۇلدىكى خۇيچېڭ (مۇسۇلمان شەھىرى) كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەسلىدە بۇ شەھەرنىڭ ئورنىدا چىغاتاي خانلىرىدىن قالغان ئوردا خارابىلىرى بار ئىدى. ئىككىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى ئەبەيدۇللا تارخان بەگ جۇڭغار توپىلىڭىنى بېستۇرۇشتا مانجۇ خانلىقىغا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، كاڭشى ئۇنىڭغا ئالتە يىلدا پۈتتۈرۈشكە مۆلچەرلەپ، چوڭ شەھەر سوقتۇرۇپ بەرمەكچى بولۇپ، سېگەر ناملىق ئەمەلدارىنى قۇمۇلغا ئەۋەتكەن. سېگەر «قۇمۇلدا ئاھالە كۆپ ئەمەس ئىكەن» دېگەن باھانە بىلەن ئەسلى پىلانىدىكىدىن ئون ھەسسە كىچىكلىتىپ، مىلادى 1706 — يىلى ئالتە ئاي ئىچىدىلا شەھەرنى پۈتتۈرۈپ، قالغان پۇلغا خىيانەت قىلىپ بېيجىڭغا قايتقان. كاڭشى خان ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، سېگەرنى جازالىغان ۋە قوشۇمچە قىلىپ، شىنچېڭ (يېڭىشەھەر) سېپىلىنى سوقتۇرغان. سېگەر سوقتۇرغان شەھەر 1931 ـ يىلىدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن كېيىن ۋەيران بولۇشقا باشلىغان.

جۇڭغار قالماقلىرى قىرىپ تاشلىغان خەلقنىڭ ئورنىغا تۇرپان ۋە
ئالتە شەھەر تەرەپتىن ئاھالە كۆچۈرۈپ كېلىپ، قۇمۇل دىيارى
يېڭىۋاشتىن ئاۋات بولۇشقا باشلىغان؛ مەسچىت ـ مەدرىسلەر بىنا
قىلىنغان. ئىمىن ۋاڭ بىلەن يۇسۇپ ۋاڭ تەرسا بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ
زامانىسىدا ھېچبولمىغاندا، ئىچكىرىدىن قۇمۇل بىلەن ئۆتىدىغان
سودا كارۋان يولى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. چىغاتاي خانلىرى ئور-
دىسىنىڭ خارابىسى ئۈستىگە ھازىرقى چوڭ ئوردا تەمىر قىلىنغان؛
باغداش، ئارىتام باغلىرى بىنا قىلىنغان. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ
زامانىسىدا، ھېچبولمىسا، بىرمۇنچە چوڭ باغلار، مەدرىسە ـ جامە-
لەر بىنا قىلىنغاندىن تاشقىرى، خوتەن، يەركەن، قەشقەر تەرەپلەر-
دىن ھۆكۈمالار تەكلىپ قىلىنىپ، قۇمۇلدا تېبابەتچىلىك راۋاج
تاپقان. مېھرىبانۇ پۈجۈڭ خوتۇن كىشى بولسىمۇ، ھىممەت ـ
شىجائەتتە ئەرلەردىن ئېشىپ، بىرمۇنچە ساۋابلىق ئىشلارنى قىلغان.
ئۇنىڭ زامانىسىدا، ئىلىم ـ ئېرپان يۇلتۇزلىرىمۇ جىلۋە قىلىشقا
باشلىغان. بىزنىڭ زامانىمىزدىچۇ؟ بىزنىڭ زامانىمىزدا جەبىر ـ
زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىكتىن بۆلەكنى كۆرمىدىم. پۇقرانىڭ ئېتىكى
كۆز يېشى بىلەن، يۈرەك ـ باغرى زەرداپ بىلەن توشۇپ، كىشىلەر
ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتىدىن بىزار، ياخشىلار خار، يامانلار
ئەتىۋار، يەنە سۇ كەلتۈرگەن خارۇزار، كوزا چاققان بەختىيار،
ۋەسسالام! شۇ ۋەجىدىن «تورپاق يېغىلىقى» دا ئاققان قانلار تېخى
قۇرۇماي تۇرۇپلا، يەنە بىر يېغىلىق قوپتى. بەش يىل ئىچىدە
ئىككى قېتىم يېغىلىق قوپقان زامان قاچان بوپتۇ؟ مانا ئەمدى
قۇمۇللۇق ـ قۇمۇللۇقنى، مۇسۇلمان ـ مۇسۇلماننى قىرىپ، قان
ئۈستىگە قان تۆكۈلىدۇ. بۇنىڭغا كىم ئەيىبكار؟ مانا قارىسىلا، —
نوشىرۋان تەيجى ئۆزىنىڭ تىزىغا يۆلىنىپ خورۇلداپ ياتقان ئالا
مۈشۈكنىڭ دۈمبىسىنى سىلاپ داۋام قىلدى، — ئەگەر بۇ جانى-

گەرنى ئاچ قويۇپ، ئۇرۇپ ــ سوقۇپ ئازابلايدىغان بولسام، مېنى ئۆز كۆرۈپ قېشىمدا ياتارمىدى؟ ھېلىغۇ ئادەم، ھايۋان چېغىدىمۇ دىل ئازارلىقنى كۆتۈرمەيدۇ ئەمەسمۇ! پۇقرادا نېمە گۇناھ؟

نورۇز داموللا ئۇنىڭ گېپىنى تەستىقلاپ، پارس خەلقىنىڭ 14 ــ ئەسىردە ياشىغان بۈيۈك مۇتەپەككۇر شائىرى خوجاھاپىز شىرازىنىڭ مۇنۇ مىسرالىرىنى ئوقۇدى:

«مەي بەخور، مۇسھەپ بسۇزۇ ئاتەش ئەندەر كەئبەزەن،
ساكىنى بۇتخانە باشۇ، مەردۇم ئازارى مەكۇن»①

— ھەق! ھەق! — دېدى نوشىرۋان تەيجى، — مەن مۇشۇنداق دىل ئازارلىق ھاكىم بولغان زاماندا بىرنەچچە يىل تەيجى بولغانلىقىم ۋەجىدىن، ئۆزۈمنى خۇدايتائالانىڭ ئالدىدا گۇناھكار ھېسابلايمەن!

— سەۋر قىلسىلا غوجام، — دەپ پىچىرلىدى نورۇز داموللا، — بىز شۇنداق زاماندا ياشاۋېتىپتىمىزكى، تۆت تامنىڭمۇ گەپ تىڭشايدىغان قۇلىقى، گەپ توشۇيدىغان ئاغزى بولۇپ قېلىۋاتىدۇ، ئۆزلىرىنى ئايىسىلا. چىڭگاڭ غوجامغا ياخشى نىيەت بىلەن قىلغان نەسىھەتلىرى بەدىلىگە ھەر قېتىم ئۆزلىرى ئازار يەپ كېلىۋاتىلا.

— ئېيتقانلىرى ھەق، شەيخ سەئدى ھەزرەتلىرى «ھەر كىمكى بىر خۇدبىنگە نەسىھەت ئېيتار، ئۇ كىشىنىڭ ئۆزى بىر نەسىھەتچىگە موھتاجدۇر» دېگەن. شۇ ۋەجىدىنمۇ تەركى ۋەتەن قىلىپ، بەيتۇل ھەرەم تاۋابىغا كېتەي دېۋېدىم. خۇداغا شۈكۈر، بۇ تەلىپىممۇ ئىجابەت بولۇپ قالدى. جابدۇغۇم پۈتسە، بۇرۇنراق يولغا چىقاي دەيمەن، — دېدى نوشىرۋان تەيجى، ئاندىن غەمكىن

① «(مەيلى) مەي ئىچ، قۇرئاننى دەسسەپ، ئوتقا تاشلا، كەئبىدە زىنا قىل، دائىم بۇتخانىدا بول، (لېكىن) ئادەمگە ئازار بەرمە.»

بىر ئاھاڭدا ئەلىشىر ناۋائىنىڭ مۇنۇ مىسرالىرىنى ئوقۇشقا باشلىدى:

جۇنۇن ۋادىسىگە مايىل كۆرەرمەن جانى زارىمنى،
تىلەرمەن بىر يولى بۇزماق بۇزۇلغان روزىگارىمنى.
پەلەك بىدادىدىن گەرچە بۇ كۆن خاكى غۇبار ئولدۇم،
تىلەرمەن تاپمىغايلا تۇتىيالىققا غۇبارىمنى.
دېمەڭ قاي سارى ئەزىم ئەتكۈڭ① ، ماڭا يوق ئىختىيار ئاخىر،
قازا ئىلكىگە بەرمىشمەن ئىنانى②ئىختىيارىمنى.

شۇ ئارىدا، نوشىرۋان تەيجىنىڭ خاس ئاشپىزى كوسا ساقال ئىسمائىل پەرراش ئىجازەت سوراپ كىردى ـ دە، تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ، چۈشلۈك تاماق تەييار بولغانلىقىنى مەلۇم قىلدى. نوشىرۋان تەيجى ئۇنىڭغا مۇلايىم قاراپ، «داستىخاننى مۇشۇ يەرگىلا ئەكىرىڭ، قوزغىلىپ يۈرمەيلى» دېدى. ئاندىن نورۇز دامۇللىغا مۇنداق دېدى:

— مانا بۇ كىشى ئۆزلىرىگە مەلۇم، قۇمۇلغا مۇساپىر، بۇ يەردە ھېچنېمىسى يوق، ئۆزى بەك ياۋاش، ھالال ئادەم، ئۆز قېرىندىشىمدەك كۆرىمەن. ئون نەچچە يىلدىن بۇيان، مۇشۇ كىشىنىڭ قولىدىن غىزا يەپ كېلىۋاتىمەن. ئەمدى ھەرەم سەپىرىدىمۇ ئۇنى ئۆزۈمگە ھەمراھ قىلىۋالاي دەۋاتىمەن.

— تولىمۇ ئوبدان خىيال قىپتىلا، — دېدى نورۇز دامۇللا، — بۇنىڭ ساۋابى ئون قېتىم ھەج قىلغاندىنمۇ ئەۋزەلرەك بولىدۇ. ئىلاھىم مۇراد ـ مەقسەتلىرى ھاسىل بولغاي!

① ئەزىم ئەتمەك — قارار قىلماق، نىيەت قىلماق، (بۇ يەردە كەتمەك مەنىسىدە.)
② ئىنان — چۇلۋۇر.

— يەيدىغان رىزقىمىز بولسا، بىللە يېنىپ كېلەرمىز، بولمىسا ئىككىمىز جانابىي روسۇلىللانىڭ مۇبارەك ئايىغى ئاستىدا بىللە ياتارمىز.

ئاشپەز ئىشىك ئارقىسىدا بۇ گەپلەرنى تىڭشاپ تۇرۇپ، بىر-دىنلا چىرايى غەلىتە بولۇپ كەتتى. پۇت — قوللىرىنىڭ خىيمىردەك يومشاپ كېتىۋاتقانلىقىنى سەزدى. كۆزلىرىگە ياش ئولىشىپ، نەپە-سى بوغۇلۇشقا باشلىدى ۋە ئېغىر كېسەلدىن يېڭى قوپقان كىشى-دەك پۇتلىرىنى ئاران سۆرەپ ئاشخانا تەرەپكە كەتتى.

شۇ ئارىدا خىزمەتچى بالا ئاپتۇۋا — چىلاپچا ئەكىرىپ، نورۇز داموللا بىلەن نوشىرۋان تەيجىنىڭ قولىغا سۇ بەردى، شىرەگە داستىخان سېلىپ چىقىپ كەتتى.

ئاشپەز قىرغاۋۇل گۆشى بېسىلغان پولۇنى داستىخانغا قويۇپ يانماقچى بولغاندا، نوشىرۋان تەيجى: «پاھ — پاھ، نېمىدېگەن مەززىلىك پۇرايدۇ؛ قېنى گۆشنى ئۆزىڭىز پارچىلاپ قويۇڭ. ھە، پىچاق يوقمىدى، مانا پىچاق» دەپ سەدەپ ساپلىق قەلەمتىراچنى ئۇزاتتى. ئاشپەز گۆشنى پارچىلاۋاتقاندا، نوشىرۋان تەيجى ئۇنىڭ قوللىرىنىڭ ئۇبدانلا تىترەۋاتقانلىقىنى سېزىپ، «سىزگە نېمە بول-دى؟ چىرايىڭىز غەلىتە بولۇپ، قوللىرىڭىز تىترەمىدىغۇ؟» دېدى. ئاشپەز ئالاقزادە بولغان ھالدا، پىچاقنى داستىخانغا قويۇپ، ئىشىك تەرەپكە بۇرۇلدىيۇ، يەنە ئارقىغا يېنىپ ئەسەبىيلىك بىلەن تاۋاقنى كۆتۈرۈپ ئۆيدىن ئىتتىك چىقىپ كەتمەكچى بولدى. بىراق، بوسۇغىغا پۇتلىشىپ يىقىلدى، چىنە تاۋاق پارچە — پارچە بولۇپ كەتتى. ھاڭ — تاڭ بولۇپ قالغان تەيجى بىلەن نورۇز داموللا يەرگە چېچىلغان گۆش پارچىلىرى ئارىسىدا، ھېلىقى ئالا مۇشۈك-نىڭ شىنىدەك قېتىپ ياتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئورۇنلىرىدىن دىس قوپۇشتى. خىزمەتچى بالا ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، دەرھال ئىچ-

كىرىكى ھويلىدىن نوشىرۋان تەيجىنىڭ ئوغۇللىرىنى قىچقىرىپ چىقتى. ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى پاتىپاراق بولۇپ كەتتى. تەيجىنىڭ چوڭ ئوغلى ئاخۇنبەگ دەرغەزەپ بولۇپ، ئاشپەزنى ئىزدەيتتى، ئاخىر ئۇنى ئوتۇنخانىدىن تېپىشتى. ئۇ چىشلىرى كىرىشكەن، پۇت – قوللىرى تارتىشقان ھالدا قېتىپ قالغان؛ ئاسمانغا قاراپ قالغان نۇرسىز كۆزلىرىدىن ئىككى چېكىسىگە ئاققان ياشلىرى شۇ پېتى توختاپ قالغانىدى؛ مۇشتۇملىرى مەھكەم تۈرۈلگەن بولۇپ، ئوڭ ئالقىنىدا قانداقتۇر بىر نەرسىنىڭ بارلىقى بىلىنىپ تۇراتتى. ئاخۇنبەگ مىڭ تەسلىكتە ئۇنىڭ بارماقلىرىنى قايرىپ ئالقىنىنى ئاچقاندا، ھەممىنىڭ كۆزى كىچىككىنە بىر قارا شېشە قۇتىغا چۈشتى.

دەل شۇ چاغدا، ئات تۇياقلىرى بىلەن مەپە چاقلىرىنىڭ تاراقلىشى ئاڭلىنىپ، قىزبەگ غوجا بىلەن تۇرشا تۇغبېگى دەرۋازىدىن ئالدىراش كىرىپ كەلدى. سىرتتا بىرنەچچە نەۋكەرنىڭ گەۋدىسى كۆرۈندى. ئۇلار شامەخسۇت نامىدىن نوشىرۋان تەيجىنى ئوردىغا چىللاپ كەلگەنىدى.

2

تۆمۈر خەلپە بىلەن قارا بوسۇقلار بىرنەچچە يۈز قوراللىق مەرگەننى تاغقا باشلاپ كەتكەندىن بۇيان، ۋاڭ ئوردىسى بىلەن ھۆكۈمەت ۋە ھەربىي مەھكىمىلەر خۇددى چۇۋۇلۇپ كەتكەن چۈمۈلە ئۇۋىسىغا ئوخشاپ قالغانىدى. ئوردا بىلەن ئامبال ۋە شەتەي يامۇللىرى ئارىسىدا بىردەم ئاتلىقلار، بىردەم مەپە ياكى پوچتىغا ئولتۇرغان بەگ – ئەمەلدارلار خۇددى باپكارنىڭ مۇكىسىدەك قاتنايتتى. ھەممىسىنىڭ قاپاقلىرى تۈرۈك، ئاۋازلىرى بوغۇق

ئىدى. تاغدىن قېچىپ كەلگەن دورغىلار بىلەن ئۇردىدىن ئەۋەتىلگەن ئايغاقچىلارنىڭ ھەر كۈنى دېگۈدەك ئېلىپ كېلىدىغان خەۋەرلىرى ئۇلارنى ئالاقزادە قىلىۋەتتى؛ نومغا سۈرگۈن قىلىنغان گۇناھكارلار زەنجىر — كىشەنلەرنى چېقىپ، زىندانلارنى بۇزۇپ، ۋاڭنىڭ يىلقىلىرىدىكى ئەڭ ياخشى ئاتلارغا مىنىپ، تۆمۈرنىڭ ئەتراپىغا توپلىشىۋېتىپتۇدەك؛ ئون ئىككى تاغنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قوزغىلىپ كېتىپتۇدەك؛ بەزى دورغىلارمۇ تۆمۈر تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ؛ ھەتتا خوتۇن — قىزلارمۇ قوللىرىغا تاياق — توقماق ئېلىپ ئىسيانچىلارغا قوشۇلۇۋاتقۇدەك؛ بۇ ئىسيانچىلار قورايدا توپلىنىپ تۆمۈرنى ئۆزلىرىگە سەردار قىلىپ، «خەلپە» دەپ ئاتاپتۇدەك، ئەمدى تۆمۈر خەلپە ئىسيانچىلارنى باشلاپ، قۇمۇل شەھىرىگە باستۇرۇپ كەلگۈدەك ۋەھاكازالار. بۇ خەۋەرلەرنىڭ ھەر بىرى شامەخسۇت بىلەن ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ قۇلىقىغا خۇددى دەھشەتلىك گۈلدۈرمامىدەك ئاڭلىناتتى. ئەمدى قاتتىق چاقماق بىلەن قارا يامغۇردىن كېيىن ئاجايىپ بىر سەل كېلىپ، ئالەمنى مالەم قىلىۋېتىدىغاندەك سېزىلمەكتە ئىدى. شۇ ۋەجىدىن، بىرقانچە قېتىمقى جىددىي يىغىلىشتا شامەخسۇت بىلەن ئامبال بەي ۋىنچاۋ تاغقا دەرھال چېرىك چىقىرىپ، قوزغىلاڭچىلارنى ۋاقتىدا بېسىقتۇرۇشنى تەلەپ قىلاتتى. ھەربىي باشلىق چۇشەتەي بولسا، «نەدىكى تەييار چېرىك؟ بىر زامان تەييارلىق قىلماي سوقۇشقىلى بولمايدۇ» دەپ تۇرۇۋالاتتى. ئاخىر ئۇرۇش تەييارلىقىنى قىلىۋېلىش ئۈچۈن، ھازىرچە ئەلچى ئەۋەتىپ گەپلىشىپ تۇرايلى، دېگەن قارارغا كېلىشتى. شۇ قارارغا بىنائەن، قۇمۇل مۆتىۋەرلىرىدىن ئۈۋەيس ئەئلەم، روزى غوجا، مائاخۇن ۋە ھەسەن بالا ھاجىنى ئەلچىلىككە چىقارماقچى بولۇشتى.

جىۋەككىنە كەلگەن كوسا ساقال ھەسەن بالا ھاجى ئەسلى

ئاتۇشتىن بولۇپ، قۇمۇلغا يەرلىشىپ تىجارەت ئىشلىرىدا شامەخ-سۇت بىلەنمۇ شىركەتچىلىك قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، خەير ـ ساخاۋەتتە ھىممەتكارلىقى، ئۆزىنىڭ كىچىك پېئىل، تەد-بىرلىك ۋە توغرا سۆزلۈكلۈكى بىلەن جامائەت ئارىسىدا يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگە ئىدى. شامەخسۇت ۋە ئۇنىڭ بەگلىرىمۇ، بىرمۇنچە ئىشلاردا ئۇنىڭغا يول قوياتتى. شۇ ۋەجىدىن، ئۇ، شامەخسۇتتىن تەپتارتمايلا مۇنداق دېدى: «بىزدەكلىدىن ئۇنىمىزنىڭ بارغىنىدىن نوشىرۋان تەيجىدەك بىر كىشىنىڭ بارغىنى ئەۋزەل. ئۇ كىشى تەيجىلىكتىن ئەزىل قىلىنغان بىلەن، قۇمۇل خەلقى ھەزرەتلىرىدىن قالسىلا ئۇ كىشىنى ئاتىسىدەك كۆرىدۇ.»

بۇ پىكىر شامەخسۇتقا ئەلۋەتتە ياقمىدى. ھاشىر تەيجى بىلەن قېزىبەگ غوجىغا بولسا، يۇزىگە ئۇرۇلغان بىر كاچاتتەك تۇيۇلدى. بىراق، ئامبال بىلەن شەتەي ھەسەن بالا ھاجىنىڭ پىكرىنى دەرھال قۇۋۋەتلىدى. شامەخسۇت «ئالا مۇشۇكۇم، قارا مۇشۇكۇم، چاشقان تۇتقان ئوبدان مۇشۇكۇم دەپ، تۆمۈرنى گەپكە كىرگۈزۈپ بەرسىلا بولمىدىمۇ» دېگەن ئويغا كېلىپ، نوشىرۋان تەيجىنى غايىۋىدىن ئەلچىلەرگە باشلىق قىلىپ تەيىنلىدى ۋە ئۇنى ئوردىغا «چىللاپ» كېلىشكە قېزىبەگ غوجا بىلەن تۇرشا تۇغبېگىنى ئەۋەتكەنىدى. ئۇلار نوشىرۋان تەيجىنىڭ ئوردىسىغا كىرىش بىلەن ھېلىقى ئاشپەز ۋەقەسىگە دۇچ كېلىپ، ئۇن ـ تىنسىز تۇرۇپ قالدى.

ئەمدى بايىقى ۋەقەگە كەلسەك، ئاخۇنبەگ ئاشپەزنىڭ ئالىقى-نىدىكى ھېلىقى قارا شىشنى ئاۋايلاپ ئېلىپ، نوشىرۋان تەيجىگە ئۇزاتتى. نوشىرۋان تەيجى تەنە ئارىلاش بىر غەمكىنلىك بىلەن: «بۇنى قېزىبەگ غوجىغا بەرسىلە بالام، قۇرۇق شىشە بولسىمۇ خەزىنىگە ئاپىرىپ ئۆز جايىغا قويۇپ قويسۇن» دېدى. شۇ ئارىدا نوشىرۋان تەيجىنىڭ كەنجى ئوغلى كىچىك بەگ بىلەن خىزمەتچى

بالا چىنە تاۋاقنىڭ سۇنۇقلىرىغا قوشۇپ، بايىقى پولۇ بىلەن ئالا مۇشۇكنىڭ ئۆلۈكىنى ئەخلەت قاچىسىدا ئەكىلىپ ئوتتۇرىغا قويدى. قىزبەگ غوجا بىلەن تۇغبېگى بىر — بىرىگە پەرىشان قارىشىۋېلىپ، هويلىدىن چىقىپ كەتتى.

— بالام ئاخۇنبەگ — دېدى نوشىرۋان تەيجى كۆزىگە ياش ئېلىپ، — سەپەر جابدۇغىنى تېزلىتىڭلار، بۇ يۇرتتىن چاققانراق كەتمىسەك بولمىغۇدەك!

— يارەببى، — دېدى نورۇز داموللا، — بۇ قانداق زامان بولۇپ كەتتى!

«ئەگەرچە پادىشاھ قىلسا يامانلىق،
نېچۈك بولغاي رەئىيەتتە ئامانلىق؟»

كېيىن شامەخسۇت ئەھۋالنى ئۇقۇپ، هاشىر تەيجىگە ئالىيىپ قويدى — دە، «بەك ئالدىراپ كېتىپسىز» دەپ پىچىرلىدى.

3

شۇنىڭدىن ئىككى كۈن كېيىن، ئەلچى چىقىدىغانلىقىنى خەۋەر قىلىش ئۈچۈن، ئۈچ ئاتلىق چاپارمەن ئاق بايراقلىرىنى تەييارلاپ، تۆمۈر خەلپىنىڭ قارارگاھى قورايىغا ماڭدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن شامەخسۇتنىڭ مەخسۇس «مەكتۇبى» نى ئېلىپ ئۇۋەيس ئەئلەم باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەرمۇ يولغا چىقتى. ئۇن، گۈرۈچ، مېۋە — چېۋە، قەنت، گەزلىمە، كىيىم — كېچەك ۋە ئۆتۈك قاتارلىق سوۋغاتلار بېسىلغان ئۈچ چوڭ هارۋىمۇ ئۇلار بىلەن تەڭلا شەھەردىن قوزغىلىپ ماڭدى.

تۆمۈر خەلپە ئەھۋالدىن خەۋەردار بولغاندىن كېيىن، قارا بوسۇق، سەبىيۇك توختى، ئېلى پالگان، نىياز پالگان، سەپەرقۇل

ۋە نورۇل بوۋاي[①] باشلىق ھەمراھلىرى بىلەن كېڭىشىپ ئەلچىلەرنى قانداق كۈتۈۋېلىش، قانداق جاۋاب بېرىش توغرىسىدا بىر قارارغا كېلىشىۋالدى.

ئەلچىلەر شامەخسۇتنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، ئارىدا ئىككى قونۇپ ئالدىرىماي يېتىپ كېلىشتى. تۆمۈر خەلپىلەر ئۇلارنى تاغ باغرىغا جايلاشقان باغلىق ھويلىغا ئورۇنلاشتۇردى ۋە سېمىز قوي-لارنى سويۇپ، ئوبدان مېھمان قىلدى. بۇ ھويلا بىر يىل بۇرۇن ۋاڭنىڭ غەزىپىگە ئۇچراپ، ئاخىر كېسەل بىلەن ۋاپات بولغان ئىمىن قورمالنىڭ ھويلىسى ئىدى، ھازىرلىقتا بولسا، قوزغىلاڭچىلار-نىڭ ۋاقىتلىق بارگاھى (شتابى) بولۇپ قالغان. ئەتىسى سۆھبەت باشلانغاندا، ئۇۋەيس ئەئلەم شامەخسۇتنىڭ خېتىنى تۆمۈر خەلپە-گە بېرىۋېتىپ، «ئۆزۈم ئوقۇپ بېرىمۇيە» دېدى. تۆمۈر خەلپە مىيىغىدا كۈلۈپ: «رەھمەت تەقسىر، خۇدايتائالا ئۆزلەگە بەرگەن كۆزنى بىزدىنمۇ ئايىماپتىكەن» دەپ، لىپاپىنى ئېچىشقا باشلىدى. ھەسەن بالا ھاجى ئۇۋەيس ئەئلەمنىڭ بۇ قىلىقسىزلىقىدىن رەن-جىپ، «ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ، ئۆزگىنى شەر چاغلا دەپتىكەن، ئەمدى خوپ بولدى» دەپ ئويلاپ تەتۈر قارىۋالدى.

تۆمۈر خەلپە خەتنى دانە ـ دانە قىلىپ ئۆز ھەمراھلىرىغا ئۈنلۈك قىلىپ ئوقۇپ بەردى. خەت ھېچقانداق تەككەللۇپسىزلا «شامەخسۇت چىڭۋاڭدىن تۆمۈر باشلىق پۇقرالىرىمغا» دەپ باش-لانغانىدى. خەتنىڭ پۈتۈن مەزمۇنى: «قورالنى تاپشۇرساڭلار سىلەرنى ئەپۇ قىلىمەن، يەنە بۇرۇنقىدەك تىرىكچىلىك يولىنى بېرىمەن، تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ مۇھىم ھەمراھلىرىغا مۇناسىپ مەنسەپمۇ بېرىلىشى مۇمكىن. مۇبادا قورالنى ياخشىلىقچە تاپشۇرمىساڭلا مەن-

① تۆمۈر خەلپە قوراينى قارارگاھ قىلغاندىن كېيىن، سېپەرقۇل بىلەن نورۇل بوۋايلارمۇ پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن قورايغا كۆچۈپ كەلگەن.

دىن رەنجىمەڭلار» دېگەنگە ئوخشاش گەپلەردىن ئىبارەت ئىدى.
— بىزنى يەنە قانداق رەنجىتكۈدەك، ئۇ تاز، — دېدى قارا بوسۇق ئورنىدىن دەس قوپۇپ، — ئاخۇنۇم، يول ئوچۇق. ئادەملىرىنى باشلاپ ئۆيلىرىگە راۋان بولسىلا، بۇ نېمىدېگەن گەپ-تۇ، ئادەمنى مەسخىرە قىلغاندەك.
— سەۋر قىل ئۇكام، ئاخۇنۇمدا نېمە گۇناھ؟ — دېدى تۆمۈر خەلپە.
— شۇنداق ، — دېدى ئۇۋەيس ئەئلەم، — ئەلچىگە ئۆلۈم يوق. بۇ ئاخۇن بالام ياشلىق قىلىۋاتىدۇ. ئاسمانغا تۈكۈرسەڭ يۈزۈڭگە چۈشەر دەپ، پاشالىق بىلەن زىتلاشماق ياخشى ئىش ئەمەس. چىڭگاڭ غوجام يۇرتنىڭ ئاتىسى. ئەپۇ قىلىمەن دېگەندىن كېيىن، ئەپۇ قىلىدۇ. ئوق ئىزىدىن يانماس، پادىشاھ لەۋزىدىن دېگەن گەپ بار ئەمەسمۇ!
— پادىشاھنىڭ ئەمرى ۋاجىپ، — دېدى روزى غوجا.
— ئۆتكەن ئىش سۈرۈشتە قىلىنمايدۇ، — دېدى مائاخۇن.
شۇڭغىچە جىم ئولتۇرغان ھەسەن بالا ھاجى مۇنداق دېدى:
— تۆمۈر ئاخۇن! قۇمۇل كىچىك يەر، تىرىكچىلىك قىلىش ئاسان ئەمەس. ئەل ـ يۇرت، تىنچلىقنى خالايدۇ. بىر ـ بىرىمىزگە تىغ تەڭلەپ، ئالتۇپلاڭ چىقارساق، يۇرتنىڭ تىنچلىقى بۇزۇلۇپ، پاراكەندىچىلىك بولۇپ كېتەرمىكىن؟
— راست ئېيتىدىلا ھاجىم، — دېدى تۆمۈر خەلپە ۋەزمىن-لىك بىلەن، — ئەل ـ يۇرتقا تىنچلىق كېرەك. ئۆزلىرىنىڭ توققۇزلىرى تەل، مۇشكۇللىرى ھەل، قورساقلىرى توق، غەملىرى يوق، ئۆزلىرى ئەلۋەتتە مۇشۇنداق تىنچ جاھان بولۇشنى تېخىمۇ خالايدىلا. پۇقراچۇ؟ پۇقرانىڭمۇ قورسىقى توق، ئارتۇق غېمى يوق بولىدىغان بولسا، نېمىشقا تىنچلىقنى خالىمىسۇن؟ خۇداۋەندە كې-

رىم ئۆز بەندىلىرىگە زامانىنىڭ ئاخىرىدا قىيامەتنى بىرلا قېتىم كۆرۈشنى ئىرادە قىلغان بولسا، بىز كەمبەغەللەر قىيامەتنى كۈندە مىڭ قېتىم كۆرۈۋاتىمىز. خۇداۋەندە كېرىم گۇناھكار بەندىلىرىگە دوزاخ ئازابىنى ئۆلگەندىن كېيىن كۆرستىشنى ئىرادە قىلغان بولسا، بىگۇناھ كەمبەغەللەر تىرىك تۇرۇپلا دوزاخ ئازابىنى كۆرۈۋا-تىمىز. ئېيتسىلىچۇ، تىنچلىقنى بۇزۇۋاتقان كىم ئىكەن؟ بىزمۇ ياكى شامەخسۇتمۇ؟

— ھەممىسى ئاللانىڭ ئىرادىسى، تەقدىرسىز قىل تەۋرىمەس، — دېدى ئۇۋەيس ئەئلەم غادىيىپ ئولتۇرۇپ.

— خوپ، — دېدى تۆمۈر خەلپە، — ھەممىسى ئاللانىڭ ئىرادىسى بولسا، نەچچە يۈز تال مىلتىقنى ئىگە بولغىنىمىزمۇ ئاللانىڭ ئىرادىسى. ئەمدى شامەخسۇتنىڭ ئەدىپىنى بېرىدىغىنى-مىزمۇ ئاللانىڭ ئىرادىسى. ئۇنداق ئەمەسمۇيا؟!

— ئىش ئۆتتى، خىش قېلىپىدىن چىقتى. ئەمدى شامەخ-سۇت بىزدىن ياراغنى ئالىمەن دەپ خام خىيال قىلمىسۇن، — دېدى ئاچچىق بىلەن قارا بوسۇق.

— گەپ شۇ، — دېدى تۆمۈر خەلپە، — مۇبادا قولىمىزدا مۇشۇ ياراغلار بولمىغان بولسا، ھەرقايسىلىرى بىزنىڭ ئالدىمىزغا ئۈچ هارۋا سوۋغا ـ سالام بىلەن كەلمەس ئىدىلە. بىز پۇقرالارنى ئادىم قاتارىدا كۆرمەيدىغان «چىڭگاڭ غوجام ھەزرەتلىرى» مۇ شۇنچە جوۋاپ بىزگە مەكتۇپ يازماس ئىدى. چېنىمىزمۇ ياراغ، قېنىمىزمۇ ياراغ. نەچچە زامانلاردىن بۇيان، ۋاڭ ـ غوجىلار مۇشۇ «كۆسەي» بىلەن ئەلنى قورقىتىپ، بوينىغا مىنىپ كەلگەن بولسا، ئەمدى بىزمۇ مۇشۇ «كۆسەي» بىلەن زەنجىر ـ كىشەنلەرنى چېقىپ، ئۆزىمىزنى زۇلۇمدىن قۇتۇلدۇرىمىز.

— تۆمۈر ئاخۇن، — دېدى ئۇۋەيس ئەئلەم، — ئىسلام

شەرىئىتىدە مۇسۇلمان مۇسۇلماننىڭ قېنىنى تۆكمەكلىك هارام. بۇ، گۇناهى كەبىر[1]

— خويمۇ ئوبدان دېدىلە، مۇسۇلمان مۇسۇلماننىڭ قېنىنى تۆكمەكلىك گۇناهى كېبىر بولىدىغان بولسا، ئۆزلىرى ئەئلەم ئاخۇنۇم بولغاندىن كېيىن، ھەممىدىن ئاۋۋال شامەخسۇت ۋاڭنى قاتتىق جازاغا تارتسىلا بولمامدۇ؟ «تورپاق يېغىلىقى» دا قولىدا بىر تال تۆمۈرنىڭ سۇنۇقىمۇ يوق بىگۇناھ مۇسۇلمانلارنىڭ قېنىنى شامەخسۇت تۆككەن ئەمەسمىدى؟!

ئۆيىنىڭ ئىچى جىمجىتلىققا چۆمدى. بىردەمدىن كېيىن، ئۇۋەيس ئەئلەم سەللىسىنى تۈزىتىپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— تۆمۈر ئاخۇن، مۇبادا ياراغنى بەرمەي تۇرۇۋالسىلا، بۇ ئىشقا بېيجىڭ خان لەشكەرلىرى قول تىقىپ قالارمىكىن، ئۇ چاغدا... خەير، خۇدايىتائالا ئۇنداق كۆنلەرنى هارام قىلغاي.

— نېمە دەۋاتىلا ئاخۇنۇم؟ بېيجىڭ خان ئاللىقاچان موللاق ئېتىپ كەتتى. مۇبادا شامەخسۇت «تورپاق يېغىلىقى» دىكىگە ئوخشاش يەنە چېرىكلەرنى چىللاپ كەلسە، ئۇنىمۇ كۆرەرمىز.

«بېيجىڭ خان ئاللىقاچان موللاق ئېتىپ كەتتى» دېگەن گەپنى ئاڭلاپ، ئۇۋەيس ئەئلەمنىڭ بەدىنى سوغۇق سۇ سېپىلگەندەك شۈركۈنۈپ كەتتى. «ئاپلا، بۇ راست گەپ ئوخشىمامدۇ، شەھەردىمۇ شۇ گەپ، تاغدىمۇ شۇ گەپ، مۇبادا، بېيجىڭ خان راستتىنلا موللاق ئېتىپ كەتكەن بولسا، چىڭگاڭ غوجامنىڭ هالى نېمە بولار؟ ئۇ چاغدا، مەن كىمنىڭ هىمايىسىگە سېغىنارمەن؟» دەپ ئويلاپ قالدى ئۇ. بىرئاز جىملىقتىن كېيىن، ھەسەن بالا هاجى ئۇۋەيس ئەئلەمگە قاراپ مۇنداق دېدى:

---

① چوڭ گۇناھ دېمەكچى.

— ئاخۇنۇم، سۇ ئېرىقتا، گەپ قېلىپتا دەپ، تۆمۈر ئاخۇنلار-نىڭ گېپى قېلىپتا قۇيغاندەك چىقىۋاتىدۇ. ئىززىتىمىز بىلەن ئاستا يانساق بولارمىكىن.

شۇ ئارىدا، سىرتتىكى ۋاراڭ — چۇرۇڭلار ئۇلغىيىپ، ئوق خالتىسىنى ئەپلىك قىلىپ باغلاپ، مورىسىگە مىلتىق ئېسىۋالغان ئامانقۇل ئەركىن قەدەم تاشلاپ ئۆيگە كىردى — دە، «تۆمۈر ئاكا، بىزنىڭكىلەر سېنى بويان چىقسۇن، شامەخسۇت نېمىدەپ ئەلچى چىقىرىپتۇ، خەلپەم نېمىدەپ جاۋاب ئېيتىپتۇ، ئاڭلاپ باقايلى دەۋاتىدۇ» دېدى.

— بۇمۇ ئوبدان گەپ بوپتۇ، يۈرىسىلە مېھمانلار، ھەرقايسى-لىرىنى خەلقمۇ كۆرگەي، — دېدى تۆمۈر خەلپە.

ھويلا ۋە باغ ئادەملەر بىلەن لىق تولغانىدى. دۇشالقىلىق مىلتىقلار بىلەن قىلىچ — نەيزىلەرنىڭ ئۇچلىرى باش ئەتىياز ئاپتىپىنىڭ نۇرىدا ۋال — ۋۇل قىلىپ كۆزنى چاقنىتاتتى، تاش ئارىلاشتۇرۇپ سوقۇلغان پاكار — پاكار سوقما قورۇقلار بىلەن قېرى ئۆرۈك دەرەخلىرىنىڭ شاخلىرىنى ئۇششاق باللار خۇددى قارا قاغىدەك قاپلاپ كەتكەنىدى. تاش — توپا بىلەن قوپۇرۇلغان پەلەمپەيىنىڭ يېنىدا نەيزە تۇتقان بىر توپ خوتۇن — قىزلار گۇڭگۇر — مۇڭگۇر قىلىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قولاقچا بىلەن كالتە جۇۋا كىيىپ، بېلىنى مەھكەم باغلىۋالغان ئايقىزمۇ بار ئىدى. ئەگەر ئىككى تال سومبۇل چېچى بىلەن ھال رەڭ كۆڭلىكى بولمىسا، ئۇنى ھەرقانداق كىشى ئەجەب كېلىشكەن ئوغۇل بالا ئىكەن دەپ قالاتتى.

تۆمۈر خەلپىلەر ئۆيدىن چىقىش بىلەن ھەممىسىنىڭ دىققىتى ئۇلارغا بۇرۇلدى. ئوتتەك يېنىپ، ئۆزىگە تىكىلىپ تۇرغان يۈزلە-گەن كۆزلەرنى كۆرۈپ، ئۆۋەيس ئەئلەم باشلىق ئەلچىلەرنىڭ

رەڭگى تامدەك تاتىرىپ كەتتى. پەقەت ھەسەن بالا ھاجى شالاڭ بۇرۇتلىرىنى سىلاپ، بىپەرۋالىق بىلەن كۈلۈمسىرەپ تۇراتتى.

تۆمۈر خەلپە: «قېرىنداشلار! بۇ كىشىلەر شەھەردىن چىققان ئەلچىلەر بولىدۇ. تونۇپ قېلىڭلار!» دەپ، ئۇلارنى بىر - بىرلەپ تونۇشتۇرۇشقا باشلىدى. ھەسەن بالا ھاجىغا كەلگەندە «تونۇيمىز، تونۇيمىز، ھاجىم بىزنىڭ يۇرتلارغىمۇ چىققان» دېيىشتى بەزىلەر.

— ھە، بۇ ئەلچىلەر نېمىدەپ چىقىپتۇ؟ — دېدى قايرىلما بۇرۇتلۇق بىر ئادەم.

— شامەخسۇتنىڭ خېتىنى ئاچىقىپتۇ، مانا خەت، — تۆمۈر يانچۇقىدىن بىر چوڭ لىپاپىنى چىقاردى، — قورال - ياراغنى بېرىڭلار، دەپتۇ.

— سىلەر نېمە دېدىڭلار؟

— بىز، — دېدى قارا بوسۇق تۆمۈر خەلپىنىڭ ئورنىدا جاۋاب بېرىپ، — كۆچى يەتسە ئالسۇن دېدۇق.

— بۇ جاۋابتىن ھەممە ئادەم رازى بولغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى.

— تۆمۈر ئاكا، — دېدى قاسىم قىزىق، — شامەخسۇتقا سىلەرمۇ خەت بېرەمسىلەر؟

— بەرمەيچۇ!

— ئانداق بولسا مەن بىر نەزمە ئېيتايمۇ؟

— ھە، ئېيتە.

قاسىم قىزىق پەلەمپەينىڭ بىرىنچى باسقۇچىغا چىقىۋېلىپ، كىگىز قالپىقىنى سەل كۆتۈرۈپ قويىدى - دە:

چىڭگاڭ غوجام خەت بەردى،
جۇنجاڭلارنى[1] بەرسۇن دەپ،

---

① جۇنجاڭ — خەنزۇچە، ھەربى قورال - ياراغ.

تۆمۈر خەلپەم خەت بەردى...
دەپ توختاپ قالدى.

— ھە، ئايغىنى ئېيتمامسەن!

— سەت بولارمىكىن، — دېدى قاسىم قىزىق گەجگىسىنى تاتىلاپ، كۆپچىلىك كۈلۈشتى.

— نېمە سەت بولىدۇ، ئېيتىۋەر، — دېدى كىمدۇر بىرى.

— ئەمىسە، بېشىغا ئۇلاپ ئېيتاي!

تۆمۈر خەلپەم خەت بەردى،
پالان نېمەمنى ئالسۇن دەپ[1].

توپ ئىچىدە قاتتىق كۈلكە كۆتۈرۈلدى. خوتۇن — قىزلار قولىرى بىلەن يۈزىنى يېپىۋالدى.

— ھەي شەيتان، شۇنداق سەت گەپنىمۇ قىلامدۇ كىشى! — دېدى تۆمۈر خەلپە سەل كايىغاندەك قىلىپ.

ئەلچىلەر ئۆيگە كىرىپ كېتىۋاتقاندا، ھەسەن بالا ھاجى تۆمۈر خەلپىلەرگە قاراپ مۇنداق دېدى:

ئىشىك ئالدىدا تاللار،
شاخ — شاخىدا مارجانلار.
قوراي دېگەن يۇرتلاردا،
گەپچىكەن ئوغال باللار.

ئۇۋەيس ئەئلەمدىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى كۈلۈپ كەتتى.

كەچقۇرۇن، قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ئارىسىدا، ھېلىقى ئۈچ ھارۋا سوۋغاتنى ئېلىش — ئالماسلىق مەسىلىسىدە ئىختىلاپ چىقىپ قالدى. تۆمۈر خەلپە قەتئىي ئالماسلىقنى تەشەببۇس قىلدى. قارا بوسۇق بىلەن سەبىيۇڭ توختى: «توڭگۇزنىڭ بىر تال تۈكىنى

① بۇ نەزمە تۆمۈر خەلپە توغرىسىدىكى قوشاقلار قاتارىدا ھازىرغىچە ساقلانماقتا. ئۇنىڭ ئاخىرقى مىسراسى «ئۇرۇشار بولسا كەلسۇن دەپ» دەپ چۈشۈرۈلگەن يەنە بىر شەكلىمۇ بار.

يۇلغىنىمىز يۇلغان» دەپ ئېلىش تەرەپدارى بولدى. قالغانلارمۇ بۇ پىكرنى قۇۋۋەتلىدى. ئاخىر، تۆمۈر خەلپىمۇ، ھەر بىر قوزغىلاڭچىنىڭ ئېھتىياجىغا قاراپ بۆلۈپ بېرىش شەرتى بىلەن ماقۇل بولدى. ئەمما، ئۆزى ھېچنېمە ئالماسلىقىنى بىلدۈردى.

ئەتىسى ئەلچىلەر ئۇزاش ئالدىدا، ھەسەن بالاھاجى تۆمۈر خەلپىگە قاراپ، «بىزنىڭ ماللىرىمىز تىنچ ـ ئامان تۇرار؟» دېدى. «شامەخسۇت بىلەن ئۇنىڭ بەگلىرىدىن باشقا ھېچكىمنىڭ مېلىغا تەگمەيمىز» دەپ جاۋاب بەردى تۆمۈر خەلپە.

ئەلچىلەر ئۇزاپ بولغاندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە خەلققە مۇنداق دېدى:

— قېرىنداشلار! ئەمدى شامەخسۇت بىزگە ھارۋىدا سوۋغات ئەمەس، چېرىك چىقىرىدۇ، جەڭ — ئويۇن ئەمەس؛ ئويناپ يۈرۈپ جەرەن ئوۋلاشمۇ ئەمەس، جەرەننىڭمۇ تۇيدۇرماي ئېتىۋالىمىز، سوغۇرنىمۇ ئالداپ يۈرۈپ سوقۇۋالىمىز، قوتۇرغان ئېيىق ئېتىلىپ كەلسىچۇ؟ بىر ئوقتا ئۆلسىمۇ خوپ، بولمىسا... شۇنداق، بۇنىڭغا ئوغۇل بالىنىڭ ئوغۇل بالىسى كېرەك، مەن يەنە بىر مەرتەم ئېيتاي، كۆندە مىڭ ئۆلۈپ يۈرگەندىن، دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ بىر ئۆلگەن ياخشى, دېيدىغان ئەرلەر بولسا قالسۇن. ئۆلۈمدىن قورقىدىغانلارغا رۇخسەت.

تەرەپ ـ تەرەپتىن ئاڭلانغان ئاۋازلار غولىنىڭ ئىچىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى:

— ئىتتىن قورققان گاداي بولماپتۇ.
— جاندىن كەچمىگۈچە جانانغا يەتمەك يوق!
— باتۇر بىر ئۆلىدۇ، قورققان مىڭ ئۆلىدۇ.
— يىگىت سۆزىدىن، ئارسلان ئىزىدىن قايتماس!
— يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم!

— توغرا، يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم، — دېدى تۆمۈر خەلپە، — بىزنىڭ ئىشىمىز ھەق، ھەق - ئادالەت ئۈچۈن ئۆلسەكمۇ ئارمان يوق. زۇلۇم، ھاقارەت، تەڭسىزلىككە سەۋر قىلىپ، باش ئېگىپ تۇرۇشنىڭ ئۆزى گۇناھ. بىزنىڭ خەلقىمىز ئەزەلدىن زۇلۇم، ھاقارەتكە تەن بەرمەيدىغان باتۇر خەلق. ئىنشائاللا، بىز چوقۇم نۇسرەت قازىنىمىز. قېنى ئەمىسە قىلىچىڭلارنى ئوبدان بىلەپ، جەڭگە تەييارلىنىڭلار!

ئون ئۈچىنچى باب

مەردنى مەيداندا سىنا

ھايات مەن ئۈچۈن ھەممىدىن قىممەت،
ھاياتتىنمۇ قىممەتتۇر مۇھەببەت.
ۋە لېكىن كېچىمەن ھەر ئىككىلىسىدىن،
ئەركىنلىك، ئازادلىق ئۈچۈن مەن پەقەت.

— پېتوفى[1]

1

ئىككى قوراللىق يىگىت ئېگەرگە قىڭغىر ئولتۇرۇۋېلىپ، قىزىق پاراڭ بىلەن ئاستا كېلىۋاتاتتى، ئۇلار شۇنچىلىك يېقىن مېڭىشاتتىكى، ئۈزەڭگىلىرى بىر - بىرىگە تېگىپ، پات - پاتلا جىرىڭلاپ كېتەتتى. قارا تورۇققا مىنگىنى ئامانقۇل بولۇپ، جەدە

① ساندور پېتوفى — ۋېنگرىيە خەلقىنىڭ 1823 — 1849 - يىللىرى ياشىغان دېموكراتىك ئىنقىلابىي شائىرى. چار رۇسىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىغا قارشى جەڭ مەيدانىدا يىگىرمە ئالتە يېشىدا قۇربان بولغان.

قاشقىغا مىنگىنى رازى دېگەن يىگىت ئىدى. بۇرۇتلىرى ئەمدىلا خەت تارتقان بۇ بۇغداي ئۆڭلۈك يىگىتنى كىشىلەر نېمىشقىدۇ «راجى بالا» دەپ ئاتىشاتتى. ئۇ ئەسلىدە ئېدىر دېگەن تاغدىن ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان ۋە ھېلىقى كونى تۆمۈر خەلپىگە ئەگىشىپ، قورايغا كەلگەن يىگىتلەرنىڭ بىرى ئىدى. شۇنىڭدىن بۇيان، راجى بىلەن ئامانقۇل ئوتتۇرىسىدا بارا ـ بارا يېقىنلىق باشلىنىپ، ئۇلار خۇددى كونا دوستلاردەك سەممىي مۇڭدىشىدىغان بولۇپ كەتكەنىدى. بۈگۈنمۇ، ئۆزلىرىگە تاپشۇرۇلغان ئون نەچچە يىگىتكە مەرگەنلىك سەنئىتىدىن بەزى نەرسىلەرنى ئۆگىتىپ بولۇپ، ئەنە شۇنداق ھال ـ مۇڭ قىلىشقاچ، ئالدىنقى سەپكە كېتىۋاتاتتى.

مەلۇم بولدىكى، راجى بالىنىڭ گۈلقىز دېگەن سۆيگىنى بولغانىكەن. ئۇ، ئېدىر بويىچە ئەڭ گۈزەل بىر قىز بولۇپ، ھەممىنىڭ كۆزى چۈشىدىكەن، ئۇلار مۇشۇ ئۆتكەن كۈزدە توي قىلماقچى بولۇپ تۇرغاندا، شامەخسۇتتقا قىز تاللاپ يۈرگەن ئەبلەخلەر ئېدىرغا كېلىپ قاپتۇ، ئۇ قىزنى قولغا چۈشۈرەلمەي يۈرگەن رەقىبلەرنىڭ بىرى ئۇلارغا قىزنىڭ ئاجايىپ چىرايلىقلىقىنى ئېيتىپ قويۇپتۇ. ئۇلار قىزنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن «قۇرۇق يانمايدىغان بولدۇق» دېيىشىپ، ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسىغا «مۇبارەك بولغاي، قىزىڭلار چىڭگاك غوجامغا پىسەنت بولۇپ قالسا، بېشىڭلارغا دۆلەت قۇشى قونغىنى شۇ» دەپ، قىزنى ئەتىسىلا ئېلىپ ماڭماقچى بوپتۇ. شۇ كېچىسى گۈلقىز راجى بالا بىلەن قېلىن تاغلارنىڭ ئىچىگە قاراپ قاچقاندا، دۈشمەنلەر تۇيۇپ قېلىپ، ئۇلارنى تۇتۇۋاپتۇ ۋە راجىنى ئۇرۇپ ھوشىدىن كەتكۈزۈپتۇ ـ دە، قىزنى ئوردىغا ئېلىپ كېتىپتۇ. ھازىرغا قەدەر گۈلقىزنىڭ نېمە بولغانلىقى مەلۇم ئەمەس ئىكەن، راجى بالىنىڭ قەلبىدە دەھشەتلىك ئىنتىقام ئوتى يېنىپ، ئۆز دۈشمىنىدىن ئۆچ ئېلىشقا قەسەم

ئىچىپتۇ ۋە «ئەسكەرلىككە ئېلىنىپ شەھەرگە كىرسەم، بىرەر سەـۋەب بىلەن شامەخسۇتنى كــۆرۈپ قىلىشــم مــۇمكىن، شــۇ چاغــدا ئــۈچ ـ تۆت يۈز قەدەم يىراقلىقتا تۇرۇپ بولسىمۇ، شامەخسۇتنىڭ مېڭىسىنى چېچىۋېتىمەن» دېگەن خىيالدا ئۆز ئىختىيارىي بىلەن ئەسكەرلىككە يېزىلغانىكەن. بەختكە قارشى، شەھەردە شامەخسۇتنىڭ سايىسىنىمۇ كۆرەلمەپتۇ. ئەمما، قەلبىدىكى ئىنتىقام ئوتى بارغانسېرى لاۋۇلداپ، ئۇنى مەست بۇغرىدەك قىلىپ قويۇپتۇ.

— يىگىت بېشىم ئامانلا بولسا، ئۆچ ئالماي قويمايمەن، — دەپ سۆزىنى ئاياغلاشتۇردى راجى، ئۇنىڭ بىردىنلا يوغان ئېچىلغان كۆزلىرى كەچكى شەپەق نۇرىدا قىپقىزىل چوغدەك چاقناپ كەتتى.

شۇ ئارىدا، ئالدى تەرەپتىكى ئېدىرلىقتىن قاتتىق ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ ئاڭلىنىپ قالدى. ئامانقۇل بىلەن راجى بالا بىر ـ بىرىگە «يالت» قىلىپ قارىشىۋالدى ـ دە، ئاتلىرىغا قامچا ئۇردى.

ئىككى ئېدىر ئارىسىدىكى بىر ئويمانلىقتا بىر مۇنچە كىشىلەر غۇژمەكلىشىۋېلىپ قانداقتۇر بىر ئىش توغرىسىدا قاتتىق تالاش ـ تارتىش قىلىشىۋاتاتتى. «قارا يىلپىز» توپنى ئايلىنىپ يۈرۈپ قاتتىق قاۋايتتى. ئامانقۇللار يېتىپ كەلگەندە، «قارا يىلپىز» قاۋاشتىن توختاپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئاقساقلاپ كەلدى ـ دە، ئامانقۇلنىڭ ئاياغ ئاستىدا ئەركىلەشكە باشلىدى. توپ ئىچىدىن ئايقىزنىڭ جاراڭلىغان غەزەپلىك ئاۋازى ئاڭلاندى. «بۇ ئىتنىڭ بالىسىنى ماغان بېرىڭلار، قانداي قىلىشنى ئۆزۈم بىلىم!»

ئامانقۇل ئالدىراپ توپنىڭ ئىچىگە كىردى. ئايقىز سول قولىغا نەيزە تۇتقان هالدا، ئوڭ قولى بىلەن خامۇشنى ياقىسىدىن تۇتۇپ، هەدەپ چەتكە سۆرەپ چىقماقچى بولاتتى. ئىككى ـ ئۈچ

كىشى ئايقىزنىڭ قولىغا ئېسىلىۋېلىپ، «توختاپ تۇرسىلا، خەلپەم كەلسۇن، خەلپەمدىن سوراپ بىر ئىش قىلايلى» دەپ ۋارقىرىشاتـ تى. بەزىلەر: «قويۇپ بېرىڭلار، دەردىنى ئېلىۋالسۇن!» دېسە، بەزىلەر «بولمايدۇ، خەلپەم كەلسۇن!» دەپ توۋلايتتى. خامۇشنىڭ يېنىدا، ئەرەنچە تۇماق ۋە كەمزۇل كىيىپ، بېلىگە پوتا باغلىۋالغان بەستلىك بىر ئايال بىلەن ئوتتۇرا ياشلىق ئىككى دېھقان بۇ ئىشلارغا ھەيران قالغاندەك جىم تۇراتتى.

ئايقىز ئامانقۇلنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ بوينىغا ئېسىلغان پېتى ھۆڭگىرەك ئېتىپ يىغلاپ تاشلىدى. ئامانقۇل كۆزلىرىگە قان تولغان ھالدا، بېلىدىكى قازاق پىچىقىنى غىلىپىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ، خامۇشنى ياقىسىدىن تۇتۇپ چەتكە سۆرىدى. بىرنەچچە كىشى دەرھال ئامانقۇلغا يېپىشتى، سۇمباتلىق كەلگەن سېرىق ساقال ئېلى پالكان ئامانقۇلنىڭ مۇرىسىگە ئۇرۇپ قولىنى قويۇپ، «ئۇكام، سەنمۇ مۇنداق قىلساڭ، ئىش ئوخشىماي قالىدۇ، بۇ دۆيۈزنى خەلپەم كەلگەندە مەسلىھەت بىلەن جازالىساقمۇ ئۆلگۈرىدۇ ئەمەسمۇ!» دېدى. «توغرا، توغرا!» دېيىشتى بىرقانچەيلەن. ئامانقۇل «ئەسـ تەغپۇرۇللا» دەپ، خامۇشنى قويۇۋېتىپ، ئايقىزنى ياخشى گەپلەر بىلەن بەزلەشكە كىرىشتى.

بۇ ۋەقەنىڭ ئەسلى مۇنداق ئىدى: ئونىنچى بابتا ئېيتقىنىمىزدەك، نىياز دورغا تاغ تەرەپتىن يىغىلغان ئەسكەرلەرنى باشلاپ، شەھەرگە كىرىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ خوتۇنى خېلى كۈنـ لەرگىچە نىياز دورغىدىن ھېچقانداق خەۋەر ئالالمىغاچ، بىئارام بولۇپ يۈردى ۋە ئاخىر «داداڭنىڭ خەۋىرىنى ئوقۇپ چىق» دەپ خامۇشنى شەھەرگە ئەۋەتكەنىدى. خامۇش نىياز دورغىنى ھېچ يەردىن تاپالماي گايىت پاششاپتىن سۈرۈشتۈرمەكچى بولدى. گايىت پاششاپ نىياز دورغىنىڭ قانداقتۇر بىر سەۋەب بىلەن شامەخـ

سۇتنىڭ غەزىپىگە ئۇچراپ، زىندانغا تاشلانغانلىقىنى سۆزلەپ كېلىپ، ئۇنىڭغا ئىچىنى ئاغرىتتى ۋە نىياز دورغىنىڭ قىزبەگ غوجا بىلەن بولغان دوستلۇقىنى شىپى كەلتۈرۈپ، خامۇشنى ئۇنىڭ ئوردىسىغا باشلاپ بارماقچى ۋە ئۇنىڭدىن ياردەم سورىماقچى بول-دى. ئەمما، قىزبەگ غوجىنىڭ خامۇشنى قوبۇل قىلىش ــ قىل-ماسلىقىغا گايىت پاششاپنىڭ ئۆزىمۇ گۇمانلىق قارايتتى. كۈتۈلمە-گەندە، قىزبەگ غوجا خامۇشنى ئوچۇق چىراي بىلەن قوبۇل قىلىپ، ئۆيىدە ئېلىپ قالدى ۋە ئۆزى دەرھال ھاشىر تەيجىنىڭ ئوردىسىغا كەتتى.

ئەتسى قىزبەگ غوجا خامۇشقا مۇنداق دېدى: «داداڭ ئاخ-شام جان ئۈزۈپتۇ. ئەمدى باشقا ئىلاج يوق، ئوبدان ۋاختا كەپسەن، مەن داداڭنىڭ ھەقىقىي قاتىلىنى ئېيتىپ بېرەي: داداڭنى چىڭگاڭ غوجام ئەمەس، تۆمۈر دېگەن ئوغرى ئۆلتۈرگۈزدى. بىز تۆمۈرنىڭ قاپقىنىغا دەسسەپ تاشلاپتىمىز!»

خامۇش ھېچنېمىگە چۈشەنمەي ھاڭۋېقىپ قالدى. بۇنى سەزگەن قىزبەگ غوجا تۆمۈرنىڭ تاغدىن ئېلىنغان ئەسكەرلەرنى نىياز دورغىنىڭ باشچىلىقىدا شەھەرگە كىرگۈزۈپ، ئاخىر قورالغا ئىگە بولۇۋالغانلىقىنى، بۇنىڭ ھەممىسى تۆمۈرنىڭ ئويۇنى ئىكەن-لىكىنى ئۇنىڭغا تەپسىلىي چۈشەندۈرۈپ، «ئوغۇل بالا بولساڭ، داداڭنى يەرلىككە قويۇپ بولۇپ، تۆمۈردىن قىساسىڭنى ئال!» دېدى.

— قانداق قىلىپ قىساس ئالىمەن؟ — دېدى خامۇش دومسىيىپ ئولتۇرۇپ.

— بۇ ئوڭاي، — دېدى قىزبەگ غوجا، — ھازىر تاغقا چىقىپ كېتىۋاتقانلار ئاز ئەمەس. شۇلارغا قوشۇلۇپ سەنمۇ تاغقا چىق. دادامنى شامەخسۇت ۋاڭ ئۆلتۈرۈپ تاشلاپتۇ. مەن ئەمدى

شامەخسۇتتىن ئۈچ ئالىمەن دېسەڭ، ئىسيانچىلار سېنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىر كۈنى بولمىسا، بىر كۈنى قولۇڭغا مىلتىق تېگىدۇ، مىلتىق ئېتىشنى بىلەمسەن؟

— تاغچىلارنىڭ قايسىسى مەرگەن ئەمەس، — دېدى خامۇش تېتىكلىشىپ.

— ھەببەللى، شۇ چاغدا پايلاپ تۇرۇپ، تۆمۈرنى ئاتىسەن — دە، قاچىسەن. ھە راست، ساڭا بىر خۇش خەۋەر ئېيتاي، ئۇ قازاق قىزى قورايدا، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئادەملىرى ئارىسىدا ئىمىش. بىز ئىسيانچىلارنى يوقاتقاندىن كېيىن، ھېلىقى قازاق قىزى ئەلۋەتتە سېنىڭ بولىدۇ. داداڭنىڭ ئورنىدا نېرىنكىرغا سېنى دورغا قىلىمىز! ئەمما، بۇ گەپلەرنى قاتتىق سىر تۇتۇشۇڭ كېرەك. بولمىسا بېشىڭ كېتىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، خامۇش قوراي تەرەپكە ماڭىدىغان يولنىڭ ئەتراپىدا بىر كۈن ئەگىپ يۈردى. ئەتىسى بايىقى ئەرمىچە تۇماق كىيگەن ئايال بىلەن ئىككى دېھقاننىڭ تاغ تەرەپكە ماڭغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇلارغا قوشۇلۇۋالدى ۋە ئۆزىنىڭ شامەخسۇتتىن دادىسىنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن تاغقا كېتىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى. بۇ ئايال ئۇن بىرىنچى بابتا بايان قىلىنغان «شاھزادە» نەزەرنىڭ ھېلىقى مەشرەپتە چېچىدىن ئېسىپ قويۇلۇپ، كېيىن نىياز دورغىنىڭ «ئېرى» قىلىپ نىكاھ ئوقۇتۇلغان ھۆسنارىخان ئىدى. ئۇ ئەسلىدە پىچانلىق يېتىم قىز بولۇپ، يەتتە يىل بۇرۇن قۇمۇلدىن سودا قىلىپ بارغان ئىمىنشا دېگەن كىشى ئۇنى كىچىك خوتۇنلۇققا ئېلىپ كەلگەنىدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە نەزەرنىڭ دەللاللىرى ئۇنى كۆرۈپ قالدى. ئەتىسى — ئاخشىمى چىرايلىق بېزەلگەن بېيجىڭ مەپىسى ئىمىنشانىڭ ئىشىكى ئالدىدا توختىدى — دە، بىر قېرى دەللە ئۆيگە كىرىپ «ھۆسنارىخان خېنىمنى

شاھزادە غوجامنىڭ مەشرىپىگە چىللاپ كەلدۇق» دېدى. بۇ تەلەپ-
نى رەت قىلىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ھۆسنارىخان
نەزەرنىڭ مەشرىپىدە ئۆزىنى قاتتىق تۇتقانلىقى ئۈچۈن، چېچىدىن
ئېسىپ قويۇلدى، كېيىن ھېلىقى پاتىپاراقچىلىقتىن پايدىلىنىپ
ئۆيگە قېچىپ كەلدى. بىراق، سودىگەر ئېرى ئۈچ بالىسىنى
تارتىۋېلىپ ئۆزىنى «ئۈچ تالاق» دەپ ئۆيدىن قوغلاپ چىقاردى.
بۇ ئىشقا ئىمىنشانىڭ چوڭ خوتۇنى ئايلاخان ناھايىتى خۇشال
بولدى. ھۆسنارىخان بىرنەچچە كۈن سەرسان بولۇپ يۈرۈپ،
ئاخىر تاغ باتۇرلىرى قېشىدىن ئۆزىگە نىجاتلىق تېپىش ئۈچۈن
يولغا چىقىپ، ھېلىقى ئىككى دېھقان بىلەن ئۇچرىشىپ قالغاندى.
ئۇلار يولدا ئۆز سەرگۈزەشتىلىرىنى ئېيتىپ كېتىۋېتىپ،
ھۆسنارىخان بىلەن نىياز دورغا دېگەن كىشىنىڭ ھېلىقى مەشرەپتە
قانداق ھاقارەتلەنگەنلىكىنى بايان قىلغاندا، خامۇش يىغلاپ تاشلى-
دى ۋە ئۆزىنىڭ شۇ نىياز دورغىنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى ئېيتتى.
شۇڭا، ھۆسنارىخان بىلەن ھېلىقى ئىككى دېھقان خامۇشقا ئىچىنى
ئاغرىتتى ۋە ئۇنىڭغا ئىشىنىپ قالدى. ئۇلار ئىككى كۈن يول
مېڭىپ، قورايىنىڭ جەنۇبىدىكى ئېدىرلىقلارغا كەلگەندە، قوزغىلاڭ-
چىلارنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇللىرىغا ئۇچرىشىپ قالدى. قاراۋۇللار
ئۇلارنى «باشلىقىمىز كۆرسۇن» دەپ تاغ ئىچىگە باشلاپ كېتىۋاتقاندا، ھېلىقى توپ ئىچىدە تۇرغان ئايقىز خامۇشنى دەرھال تونۇپ
قېلىپ، بايا ئېيتقىنىمىزدەك ئۇنىڭغا ئېسىلدى.

ئەمدى بايىقى گەپكە كەلسەك، ئامانقۇل ئېلى پالگاننىڭ گېپى
بىلەن خامۇشنى قويۇۋېتىپ، ئايقىزغا تەسەللى بېرىۋاتقاندا، تۆمۈر
خەلپە بىر توپ ئاتلىقلار بىلەن كېلىپ قالدى. تۆمۈر خەلپە
ئەھۋالنى تەپسىلىي ئاڭلاپ بولۇپ، ھېلىقى ئىككى دېھقان بىلەن
قىزغىن كۆرۈشتى. ھۆسنارىخاندىن سەمىمىي ئەھۋال سورىدى.

خامۇشقا قاراپ «ئۆتكەنگە سالاۋات. شامەخسۇتتىن ئۆچ ئالماقچى بولساڭ، ئەل بىلەن بىر نىيەتتە بول!» دېدى، ئاندىن ئۇلارنى مەھەللىگە ئاپىرىپ، ئوبدان دەم ئالدۇرۇشنى ئەنسارىغا تاپشۇردى.

ئەنسارى ئۇلارنى باشلاپ ماڭغاندا، ئايقىز ئۆزىنى تۆمۈر خەلپىنىڭ قۇچىقىغا ئېتىپ، ئۆكسۈپ — ئۆكسۈپ يىغلاشقا باشلىدى. ئامانقۇل: «تۆمۈر ئاكا، بۇ نېمە قىلغىنىڭ؟ خامۇش ماڭغىدىن بىزگە قانداق ياخشىلىق كەلسۇن!» دەپ دومسايدى.

— ئۇكام، — دېدى تۆمۈر خەلپە، — نىياز دورغىنىڭ شامەخسۇت قولىدا ئۆلگىنى راست . ھۆسنارىخان بىلەن ھېلىقى ئىككى قېرىندىشىمىزمۇ گۇۋاھلىق بېرىۋاتىدۇ. خۇدايىتائالادىن خامۇشقا ئىنساپ — تەۋپىق تىلەيلى. مۇبادا يامانلىق قىلىمەن دېسە، جازاسىنى خۇدايىم بەرسۇن!

— يىلاننىڭ بالىسىمۇ ئادەمنى چاقىدۇ، جۇمۇ، — دېدى ئامانقۇل رەنجىگەن قىياپەتتە.

— راست ئېيتىسەن ئۇكام، — دېدى تۆمۈر خەلپە، — ئۆتكەن ئۇلۇغلار:

«شەرىئەت ئىزلىسەڭ، ئۆلتۈر يىلاننى،
تەرىقەت ئىزلىسەڭ، ئاغرىتما جاننى»

دېيىشكەن، يىلان چاقىمەن دېسە، ئەلۋەتتە ئۆلتۈرۈش كېرەك.

نىياز دورغا بىلەن خامۇشنىڭ نېرىنكىردىكى قىلمىش — ئەتمىشلىرىدىن خەۋەردار كىشلەرنىڭ بەزىلىرى تۆمۈر خەلپىنىڭ بۇ ئىشىدىن نارازى بولۇپ، «مۇنچىۋالا يۇمشاق كۆڭۈللۈك قىلغان بارمۇ؟» دەپ سەل رەنجىشتى. بەزىلىرى ئۇنىڭ كەڭ قورساقلىقىغا ھەيران قېلىشتى. تۆمۈر خەلپە بولسا، چوڭقۇر خىيالغا چۆمگەن

ھالدا، ئايقىزنىڭ بىشىنى سىلاپ، ھېچنېمە دېمەي جىم تۇراتتى.

قىشچە قېلىن قار ئاستىدا ياتقان ئىدىرلىقلار ئەمدى ئانچە - مۇنچە كۆكىرىشكە باشلىغان بولسىمۇ، «قىشنىڭ سوغۇقى ياندىن ئۆتەر، ئەتىيازنىڭ سوغۇقى جاندىن» دېگەندەك، تاغنىڭ سوغۇق شامىلى دۇمبىلەرنى خېلىلا قورۇپ تۇراتتى. شۇڭا، ھەر كۈندىكىدەك، بۈگۈنمۇ گۈگۈم چۈشە - چۈشمەيلا تەرەپ - تەرەپتە گۈلخانلار يېقىلىپ، ئىدىرلىقنىڭ ئىچى كۈندۈزدىكىدەك يورۇپ كەتتى. گۈلخانلارنى چۆرىدەپ ئولتۇرغان ئادەملەر قورال - ياراغلىرىنى يېنىغا تاشلاپ قويۇپ، ئىرغاي چىۋىقلىرىدىن ياسىۋالغان زىخلىرىدا كاۋاپ پىشۇرۇپ، ئويۇن - چاقچاق بىلەن خاتىرجەم ئولتۇرۇشاتتى. چۈنكى، شامەخسۇتنىڭ ئەلچىلىرى قايتىپ كەتكىنىگە ئون كۈن بولغان بولسىمۇ، ھازىرغىچە بىرەر چېرىكنىڭ قارىسى كۆرۈنمەيتتى. قۇمۇل تەرەپتىن كېلىپ، قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلۇۋاتقان كىشىلەرمۇ، شەھەردە جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرۈۋاتقانلىقىنى سۆزلەيتتى، شۇڭغا قاراپ قوزغىلاڭچىلار، ئىبھىمال، شامەخسۇت ھۇجۇم قىلىشتىن قورققان بولسا كېرەك، دېگەن خىيال بىلەن سەل بوشىشىپ قالغانىدى. ھەتتا تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆزىمۇ، «ئەمدى شامەخسۇت ئەلچى ئەمەس، چېرىك چىقىرىدۇ» دېگەن پىكرىدە سەل ئىككىلىنىپ، «ئىبھىمال، چېرىك چىقارماي، يەنە ئەلچى چىقىرىدىغان ئوخشايدۇ» دېگەن خىيالغا كېلىشكە باشلىدى ۋە ھەمراھلىرى بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇپ، «پاراڭ - ماراڭغا قوشۇپ، ناخشا - پاخشىمۇ ئېيتمايمىزمۇ» دېدى. قارا بوسۇق: «راست ئېيتتىڭ تۆمۈر ئاكا، مەن باشلاپ بېرەي» دەپ ملتىقىنىڭ قوندىقىنى چېكىپ ئولتۇرۇپ ناخشا باشلىدى:

قاتار ــ قاتار كۆرۈنگەنلەر
كارىز دارىغى.
بىزنىڭ يارنى كۆرسەتمىگەن
يولنىڭ يىرىغى.

يەنە بىرنەچچەيلەن قارا بوسۇققا ئۆلاپلا، خۇددى شۇ ۋەزىن-
دىكى قوشاقلارنى ئېيتىشقا باشلىدى:

قاتار ــ قاتار ئۇچقان تۇرنا
شارغا① بارامسەن؟
مەن يارىمغا خالتا بېرەي
ئالغاچ بارامسەن؟

ئېگىز ــ ئېگىز تاغ باشىدا
چىراغ كۆيەدۇر،
چىراغ ئەمەس، يارنىڭ ئوتى،
يۈرەك كۆيەدۇر.

ياندىكى بىر گۇلخاندىن راجى بالىنىڭ ناخشىسى ئاڭلاندى:

قاراڭغۇ تۈن، قارىياغاچ مېنىڭ يولدىشىم،
شىلدىرلىسا يوپۇرمىقى، هوشياردۇر بېشىم.
دۈشمەن بىلەن جەڭلەر قىلىپ، مەن ئۆلەر بولسام،
مەن غېرىبنى ياد ئېتەرمۇ جان قېرىنداشىم.

ـــ توختاڭلار، توختاڭلار! ناخشىغا قوشۇپ ئۇسسۇلمۇ ئوي-

① شەھەرگە دېمەكچى.

نايلى، — دېدى قاسىم قىزىق ئورنىدىن سەكرەپ قوپۇپ، ئاندىن بېشىدىن كىگىز قالپىقىنى ئېلىپ، داپ قىلدى - دە، شوخ ئاھاڭدىكى بىر ناخشىنى باشلاپ ئۇسسۇلغا چۈشتى:

ساماۋارىم بولسىدى،
چايلىرى قايناپ تۇرسىدى.
بىر چىنە چاينى ئىچكۈنچە،
يارلىرىم ئويناپ تۇرسىدى.

ساماۋارنىڭ سازىمەن،
چۆلدە ئۇچقان غازىمەن.
دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
ئۆلگەنىمگە رازىمەن.

قاسىم قىزىققا قوشۇلۇپ، بەش - ئالتە يىگىت ئۇسسۇلنى قىزىتىۋەتتى. ئامانقۇل بىلەن ئايقىزنىمۇ ئۇسسۇلغا تارتتى.

تۈن نىسپىگە يېقىنلاشقاندا، ھەممەيلەنگە ھاردۇق يەتتى چېغى، گۈلخانلار ئەتراپى جىمىپ قالدى. بەزىلەر خورەك تارتىشقا باشلىدى. ئاندا - ساندا ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى ئاڭلىنىپ قالاتتى. «قارا يىلپىز»مۇ، ئامانقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ ئاياغ تەرىپىدە، بېشىنى ئىچىگە تىقىپ جىم ياتاتتى.

تاڭ سۈزۈلەي دەپ قالغاندا، تۇيۇقسىزدىن «تاڭ - تۇڭ» قىلىپ، ئىككى پاي مىلتىق ئاۋازى ئاڭلىنىش بىلەن تەڭ «قارا يىلپىز» قاتتىق قاۋاپ كەتتى. ئەندىكىپ ئويغانغان كىشىلەر ھوشىنى يىغىپ بولغۇچە، ئېدىرلىقنى مىلتىق ئاۋازلىرى قاپلاپ كەتتى. ئاتلار كىشنەپ، پاتىپاراقچىلىق باشلاندى. ھەممە ئادەم ئۆز ئېتىغا يۈگۈردى، «ھودۇقماڭلار! تاڭ يورۇغىچە ئۆزۈڭلارنى دالدىغا

ئېلىپ تۇرۇڭلار!» دەپ ۋارقىرايتتى تۆمۈر خەلپە ئاتقا مىنىۋېتىپ.

2

بۇ مۇنداق ۋەقە ئىدى: شامەخسۇت ئۆز ئەلچىلىرىدىن تۆمۈر خەلپىنىڭ جاۋابىنى تاپشۇرۇۋالغاندى كېيىن، ساقىلىنى گۆھەر كۆزلۈك ئۈزۈك سالغان بارماقلىرىغا يۆگەپ، يۇلۇۋەتكۈدەك قىلدى — دە، ئوردا بەگلىرىنى ئامبال يامۇل بىلەن شىيەتەي يامۇلغا چاپتۇردى. ئامبال بىلەن شىيەتەي كېچىكمەي كېلىشتى ۋە شۇ ئاخشىمى قاتتىق مەخپىيەتلىك بىلەن ھەربىي كېڭەش ئۆتكۈزۈلدى. بۇ كېڭەشكە شامەخسۇت ئۆز كىشىلىرىدىن ھاشىر تەيجى، قېزىبەگ غوجا، سايىم ئۈچبېگى①، ئەخمەتشا تۇڭچى ۋە تۇرشا تۇغبېگىدىن باشقا ھېچكىمنى قاتناشتۇرمىدى. يېرىم كېچىگىچە سوزۇلغان كېڭەش نەتىجىسىدە مانجۇ خانلىقىنىڭ قومۇلدىكى لەشكەر بېشى چۇشىيەتەي ئوتتۇرىغا قويغان لايىھە بويىچە مۇنداق قارارغا كېلىشتى: ۋاڭ ئوردىسىغا قاراشلىق يەرلىك چېرىكلەر بىلەن شىيەتەي يامۇل چېرىكلىرىنى قوشۇپ، تۆت يۈز كىشىلىك قوشۇن تەشكىل قىلىنىدۇ؛ بۇ قوشۇنغا خىل قوراللار تارقىتىپ بېرىلىدۇ؛ شىيەتەي بىلەن قېزىبەگ غوجا سەرلەشكەر بولىدۇ؛ پۈتۈن تەييارلىق ۋە مەشىق ئىشلىرى قەتئىي مەخپىي ئېلىپ بېرىلىدۇ. ھەربىي يۈرۈشنىڭ مەقسەت — نىشان ۋە ۋاقىتلىرى ئەسكەرلەردىنمۇ سىر تۇتۇلىدۇ؛ قوشۇن يۈرۈش باشلىغاندا، كېچىسى مېڭىپ، كۈندۈزى ئۆزىنى پىنھان تۇتىدۇ. نىشانغا يېقىنلاشقاندا، ئات تۇياقلىرى بىلەن ئەسكەرلەرنىڭ ئاياغلىرىغا بىرنەچچە قات كىگىزدىن چورۇق تارتى-

① ئۈچبېگى — قوشۇننىڭ ئالدىنقى قىسمى، يەنى رازۋېدكا قىسمىنىڭ باشلىقى.

لىدۇ، ھۇجۇم تاڭ سۈزۈلۈشتىن سەل بۇرۇن باشلىنىدۇ. يۈرۈش قىلىدىغان كۈننى مۇمكىنقەدەر كېچىكتۈرۈپ، ئىسيانچىلارنى غەپ-لەتتە قالدۇرۇش لازىم.

كېيىنكى ئاياغلاشقاندا، شامەخسۇتنىڭ ئىشارىتى بىلەن ھاشىر تەيجى قىزىل دۇخاۋا يېپىلغان ئىككى پەتنۇس ئەكېلىپ، ئامبال بىلەن شيەتەينىڭ ئالدىغا قويدى. شامەخسۇت دۇخاۋا يوپۇقنى ئېچىپ «ئاز بولسىمۇ» دېدى. ھەر بىر پەتنۇستا ئون زىخ ئالتۇن پارقىراپ تۇراتتى. ئامبال بىلەن شيەتەي رەھمەت ـ ھەشقاللا ئېيتىپ، شامەخسۇتقا غەلىبە تىلىدى.

كېيىنكى بولۇپ، ئونىنچى كۈنى تۈن نىسپىدىن ئۆتكەندە، چېرىكلەر قورايىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاقچۇق دېگەن سايدىن ئۆتتى ۋە خۇددى ئۆز دۈشمىنى قېشىغا تۇيدۇرماي كېلىپ، نەشتەر ئۇ-رۇشقا تەييارلانغان زەھەرلىك قارا يىلاندەك، ئېدىرلىقلار ئېچىگە توپلاندى. تاڭ سۈزۈلەي دەپ قالغاندا، سايىم ئۇچېيگى پۈتلىرىغا كىگىز چورۇقلارنى تارتقان يەتتە چېرىكنى باشلاپ، ئاقچۇق سېيىغا تۇتاشقان ئېدىرلىققا كەلگەندە، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەڭ ئالدىنقى ئۆتكەلدە تۇرغان ئىككى قاراۋۇلى جۇۋىغا يۆگىنىپ خورەك تارتىپ ئۇخلاۋاتاتتى. كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە ھەر ئىككىسى بوغۇزلاپ تاشلاندى. سايىم ئۇچېيگىنىڭ بەلگە بېرىشى بىلەن ئۇ يەرگە يەنە بىر توپ چېرىك يېتىپ كەلدى. سايىم ئۇچېيگى يىگىرمىدەك چېرىك بىلەن يېرىم چاقىرىم ئىلگىرىلىگەندە، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئىككىنچى ئۆتكەلدە تۇرغان ئۈچ قاراۋۇلنى كۆردى. ئۇلاردىن ئىككىسى ئۇيقۇغا كەتكەن بولۇپ بىرى تاماكا چېكىپ ئولتۇراتتى. ھايت ـ ھۇيت دېگۈچە بۇ ئۈچەيلەنمۇ قۇربان بولدى. سايىم ئۇچېيگىنىڭ ئىشارىتى بىلەن ئارقىدىكى چېرىكلەر تېز ئىلگىرىلەپ ماڭدى. يەنە يېرىم چاقىرىمدىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۈچىنى-

چى ئۆتكەلدىكى قاراۋۇللىرى كۆرۈندى. ئۇلار ئوندەك ئادەم بو-لۇپ، كۆپى ئۇخلاپ قالغان بولسىمۇ، ئىككىسى ئويغاق ئولتۇراتتى. بۇ ئىككىيلەن قانداقتۇر بىر شەپە تۇيغاندەك، «كىمسەن؟» دەپ ۋارقىرىشىغا سايىم ئوق چىقاردى. شۇنداق قىلىپ، جەڭ باشلىنىپ كەتتى. قاراۋۇلدىكى يىگىتلەر ناھايىتى چاققانلىق بىلەن مۇداپىئەگە ئۆتۈپ، دۈشمەندىن ئون نەچچىسىنى يەر چىشلەتتى. يىگىتلەردىن ئۈچ كىشى شۇ يەردىلا قۇربان بولدى.

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، دۈشمەنىنىڭ قېلىن توپى باستۇرۇپ كەلگۈچە قوزغىلاڭچىلار تاڭ قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنى دالدىغا ئېلىۋالدى. چېرىكلەر ھەر بىر كۆرۈنگەن تاش ـ گىياھنىمۇ ئادەم دەپ نەچچە مىڭ پاي ئوق ئېتىشەتتى ۋە خېلى ئىچكىرىلەپ ئادەمسىز ئېدىرلىقلارنى ئىشغال قىلدى. ئۇلار ئۆزلىرىچە قوزغىلاڭ-چىلارنى جىق ئۆلتۈردۇق ۋە قاچۇرۇۋەتتۇق دەپ كۆرەڭلەشتى. ھەقىقەتەنمۇ، بۇ تۇيۇقسىز ھۇجۇمدىن قورقۇپ قېچىپ قويۇش بىلەن ئۆزىنى ئاشكارىلاپ، نىشانغا ئېلىنىپ قالغانلاردىن بىرنەچچە كىشىگە ئوق تېگىپ كەتتى. بىرقانچە ئات ئۆلدى.

بىراق تاڭ يورۇپ، ئاق ـ قارىنى ئىلغىغۇدەك بولغان ھامان ئۆڭكۈر، قورام تاش ۋە دەل ـ دەرەخلەر ئارىسىدىن ئەجەل ئوقلىرى شۇنداق يېغىشقا باشلىدىكى، كۆن نەيزە بويى كۆتۈرۈل-گىچە، چېرىكلەرنىڭ يېرىمى دېگۈدەك قىرىلىپ كېتىپ، قالغانلىرى ئۆلەر ـ تىرىلىشىگە باقماي قېچىشقا باشلىدى. ئاقچۇق سېيىنىڭ ئېدىرلىقلارغا تۇتاشقان يېرىدە غەلبە خەۋىرىنى كۈتۈپ تۇرغان شيەتەي بىلەن قېزىبەگ غوجىمۇ، ئاتلىرىغا قامچا ئۇرۇپ، ئۆز مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ ھىمايىسىدە بەدەر تىكىۋەتتى. سايىنىڭ ئىچى چاڭ ـ توزان بىلەن قاپلاندى.

يىگىتلەر قوغلاشقا باشلىدى. تۆمۈر خەلپە بوز ئېتىنىڭ

تىزگىننى قاتتىق تارتىپ، «قوغلىماڭلار، قوغلىماڭلار!» دەپ ۋار-قىرىدى. ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ «توختاڭلار، هاي توختاڭلار!» دەپ ۋارقىرىدى يەنە بىرقانچەيلەن. يىگىتلەر ئاتلىرىنىڭ تىزگىنلىرىنى تارتىشقا باشلىدى. قىزىپ كەتكەن ئاتلار ئالدى پۇتلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ دەھشەتلىك كىشنەيتتى؛ بەزىلىرى ئىگىلىرىگە تەن بەر-مەي تىزگىن سىيرىپ ئەپقاچماقچى بولاتتى؛ بەزىلىرى يەرنى چاپچىپ پىرقىرايتتى.

— بۇ دۆيۈزلەرنى قوغلاپ بېرىپ قىرىۋەتسەك بول-مامدۇ؟ — دېدى قىزىپ كەتكەن قارا بوسۇق.

— ياق، تۈزلەڭگە چىقىپ قالساق، جىق چىقىمغا ئۇچراپ كېتىمىز، — دەپ چۆشەندۈردى تۆمۈر خەلپە.

شۇ ئارىدا، كىمدۇر بىرى راجى بالىنىڭ دۈشمەن ئارقىسىدىن يالغۇز قوغلاپ كەتكەنلىكىنى ئېيتتى. ھەممىسى دىققەت بىلەن ساي تەرەپكە قاراشتى. يىراقتا ئاسمان – پەلەك چاڭ – توزاندىن باشقا ھېچنېمە كۆرۈنمەيتتى.

— ھەي يامان بوپتۇ، چاپسان بېرىپ ئۇنى قايتۇرۇڭ-لار! — دېدى تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلغا قاراپ.

ئامانقۇل تۆت يىگىت بىلەن سايغا ئات سالدى. ئاتلارنىڭ تۇياقلىرى يەرگە تەگمىگەندەك كۆرۈنەتتى. بىراق، تۆت – بەش چاقىرىم ئىلگىرىلىگەندە، دۈشمەننىڭ پىستىرمىسى بىر يىگىتنى ئاتتىن ئۇچۇرۇۋەتتى. بىردەملىك ئېتىشىۋازلىقتىن كېيىن، يەنە بىر يىگىت يارىلاندى. ئوتتۇزدەك چېرىك ئۆملەپ كەلمەكتە ۋە ئۆلۈ-ۋاتقىنىغا قارىماي ئامانقۇللارنى قورشىۋېلىشقا تىرىشماقتا ئىدى. ئامانقۇل ئەھۋالنىڭ ئېغىرلىقىنى بايقاپ، چېكىنىشكە بۇيرۇق بەردى...

بايا راجى بالىمۇ خۇددى شۇ پىستىرمىغا ئۇچراپ قالغانىدى.

ئۇ، يەرگە بېغىرلاپ يېتىۋېلىپ، ئوقنى توگىگوچە بىرنەچچە تال چېرىكنى جېنىدىن جۇدا قىلدى. ئوقى توگىگەندىن كېيىن، مىلتىقىنىڭ پاينىكى بىلەن بىرقانچىسىنىڭ بېشىنى ياردى. ئاخىر، كۆپكە تەڭ كېلەلمەي قولغا چۈشۈپ قالدى.

شيەتەي بىلەن قېزبەگ غوجا ئاقچۇق سېپىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى بىر مەھەللىگە جايلاشقان قارارگاھىدا راجى بالىنى سوراق قىلىشقا كىرىشتى. باش ـ كۆزى يېرىلغان راجى بالا قارىياغاچقا مەھكەم تېڭىپ تاشلانغانىدى.

— راستىنى ئېيت، ئادىمىڭلار زادى قانچە؟

— ئاسماندىكى يۇلتۇزلار قانچە بولسا شۇنچە!

— ئۇر يەنە! — دەپ يەرنى تەپتى قېزبەگ غوجا. جاللاتلار ئىشقا چۈشۈپ، راجى بالىنى ھوشىدىن كەتكۈزۈۋەتتى. يەنە سۇ سېپىپ ھوشىغا كەلتۈردى.

— ئېيتامسەن ـ يوق! بولمىسا، ياش جېنىڭدىن ئايرىلىسەن!

— شامەخسۇتنى ئۆلتۈرەلمىگىنىمگە ئارمىنىم بار.

— ھە... سەن تېخى چىڭگاڭ غوجامنى ئۆلتۈرمەكچىمىدىڭ؟

— قولۇمغا چۈشۈپ قالسا، چايناپ يۇتۇۋېتەتتىم.

— بولدى، بۇنى ئۇجۇقتۇرۇڭلار! — دېدى قېزبەگ غوجا گەپنى تۈگىتىپ.

ئۆزىنىڭ «توگچى» سى ئارقىلىق ھەممە گەپنى ئۇقۇپ تۇرغان شيەتەي مۇنداق دېدى:

— ئۆلتۈرۈشكە ئالدىرىماڭلار، بۇ يىگىتنىڭ يۈرىكى قانچىلىك چوڭكىن؟ ئاۋۋال مەن ئۇنى بىر كۆرۈپ باقاي!

قېزبەگ غوجىنىڭ ئىشارىتى بىلەن سايىم ئۇچىبېگى يەڭلىـ

رىنى تۇرۇپ، راجى بالىنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە خەنجەر بىلەن ئۇنىڭ كۆكرىكىنى يېرىپ، يۈرىكىنى سۇغۇرۇۋالدى ــ دە، شىيەتەيگە كۆرسەتتى. بېغىشىدىن ئۈزۈۋېلىنغان قىپقىزىل يۈرەك بىر خىلدا لىپىلداپ تۇراتتى. شىيەتەي قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. قېزدبەگ غوجا بىلەن سايىم ئۈچېبېگىدىن باشقا، چېرىكلەرنىڭ ھەممسى دېگۈدەك باشلىرىنى تۆۋەن قىلىپ يەرگە قارىۋالدى.

— ھەي نان قېپىلار، — دېدى شىيەتەي چېرىكلەرگە قاراپ، — مەن بۇ بالىنىڭ يۈرىكىنى ئۆزىنىڭ بېشىدەك بارمىكىن دېسەم، ئۇنچىلىك ئەمەس ئىكەنغۇ. ئۇ نېمىشقا شۇنداق قورقۇمسىز، باتۇر؟ سىلەر نېمىشقا مۇنداق قورقۇنچاق؟

ئىككى كۈندىن كېيىن، راجى بالىنىڭ قەھرىمانلىق بىلەن قۇربان بولغان خەۋىرى تاغقا ئاڭلاندى، كىمدۇر بىرى ئۇنىڭ نامىنى دەرھال قوشاققا قاتتى. بۇ قوشاقلار قاسىم قىزىقنىڭ ئاغزى بىلەن مۇڭلۇق ناخشىغا ئايلىنىپ ھەممىگە تارقالدى:

قوراي دېگەن تاش ئىكەن،
تۆمۈر خەلپە باش ئىكەن.
ئەجەبمۇ ئۆلۈپ كەتتى،
راجى بالا ياش ئىكەن.

قوراي يولى زەرمەتلىك،
ئۇنىڭ ئىچى ھەيۋەتلىك.
ياش تۇرۇپ ئۆلۈپ كەتكەن،
راجى بالا رەھمەتلىك①.

① بۇ قوشاقلار «تۆمۈر خەلپە پىغىلىقى» ھەققىدىكى خەلق داستانىنىڭ تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە، ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

ئون تۆتىنچى باب

ۋاڭ ئوردىسىدا بىر كېچە

شوخلۇق، بەگۋاشلىقىڭلارنىڭ — قۇربانىدۇر ھەممىسى.
خېنە ئەمەس، قولۇڭلاردىكى قىپقىزىل قان!

— رىزا تەۋپىق

1

راجى بالىنىڭ سۆيگىنى گۈلقىز ھەقىقەتەنمۇ چىرايلىق ئى-
دى، چىرايلىقلا ئەمەس، بەك مېھرى ئىسسىق مۇلايىم قىز ئىدى.
ئۇنىڭ بوتا كۆزلىرى چولپان يۇلتۇزدەك كۈلۈپ تۇراتتى. «ئاتىنىڭ
چىرايلىقى تورۇق، قىزنىڭ چىرايلىقى ئورۇق» دېگەندەك، ئۇنىڭ
ئورۇقراق كەلگەن زىلۋا بويىمۇ، ھەرقانداق كىشىنى ئۆزىگە مەپ-
تۇن قىلاتتى.

بۇلتۇر كەچ كۈزدە، ئۇنى شامەخسۇتقا دەپ ئوردىغا ئەكىر-
گەن كۈنىنىڭ ئۆزىدىلا پوجۇڭ ئاغىچىنىڭ قورسىقىغا جىن كىردى.
ئۇ، ئېرى شامەخسۇتنىڭ «دورىلىق ئۈچۈن» ياش قىزلارغا ۋاقىت-
لىق نىكاھلىنىپ تۇرۇشىغا ئانچە تارلىق قىلىپ كەتمىگەن بولسى-

مۇ، گۇلقىزنى كۆرگەندىن كېيىن، كېلەچەكتىكى خەۋپنى ئالدىن تۇيغاندەك بىئارام بولۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شامەخسۇت-مۇ گۇلقىزنى كۆرگەن ھامان، ئۇنىڭغا يەر ئاستىدىن سىنچىلاپ قاراپ، مىيىغىدا كۈلۈپ قويغاندى، شۇڭا، پۇجۇك ئاغىچا «بۇ تېجىمەل ئاۋۇلارنىڭ ھېچقايسىسىغا ئوخشىمايدىكەن، مۇبادا ۋاڭنىڭ كۆڭلى بۇنىڭغا چۈشۈپ قالسا قانداق قىلغۇلۇق؟» دەپ ئويلاپ قالدى ۋە ئەتىسىلا ئايسە ئاپپاققا دەرد تۆكۈپ بەردى. بىرنەچچە يىلدىن بۇيان، ئوردا ھەرەمخانىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ كېلىۋاتقان بۇ قېرى دەللە، شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن پۇجۇكدىن تارتىپ، ھەممە ھەرەم ئەھلىنىڭ خۇلقى ـ مىجەزىنى ئوبدان بىلەتتى، شەھەردىكى بەگ ـ خېنىملارنىڭ ئائىلىۋى ئىشلىرىدىن خەۋەردار بولۇش ئۈچۈن، ئارىلاپ ئوغلى تۇرشا تۇغبېگنىڭ «ئورداخېي» دېگەن مەھەللىدىكى ئۆيىدىمۇ، بىر ـ ئىككى كۈن تۇرۇپ كېلەتتى ۋە كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىنى پۇجۇك ئاغىچىسىغا ئېقىتماي ـ تېمىتماي يەتكۈزۈپ تۇراتتى. پۇجۇك ئاغىچىمۇ ھەرقانداق سىرىنى ئۇنىڭدىن يوشۇرمايتتى.

بۈگۈنمۇ، پۇجۇك ئاغىچا ئۆز دەردىنى تۆكۈش بىلەنلا، يەرنىڭ ئاستىدا يىلاننىڭ كۆشىگىنىنى تۇيىدىغان ئايسە ئاپپاق دەرھال گەپنىڭ تېگىگە يەتتى ۋە قاش ـ قاپىقىنى سۈزۈپ مۇنداق دېدى:

— ئۇلۇغ خۇدايىمزە، پۇجۇك ئاغىچىمىزدىن ھېچنېمىنى ئايىماپتىكەن، ھۆسن ـ جىرايىدىمۇ، ئەقىل ـ دانىشتىمۇ، ئۆزلەردىن يۇقىرى تۇرىدىغان كىشىنى كۆرمىدىم. بىزگە ئوخشاش گالۋاڭلارغا قالسا، ھېچنېمىنى تۇيماي يۈرۈۋېرەتتۇق. قارىسىلا چۇ ئۆزلەنى، سۇ كەلمەستە تۇغان تۇت دەپ، بۇ ئىشقا شۇنچە بۇرۇن كويۇش قىپتىلا. دېمىسىمۇ، بۇ تېجىمەلنىڭ كۆزى ھەرقانداق كىشىنىڭ كۆڭۈل رىشتىسىنى خۇددى تىكەندەك ئىلىۋالايلا دەپ تۇرىدىكەن.

خۇدايىم ساقلىغاي، كونىلار ئېيتقاندەك، كۆڭۈل دېگەن كۆزى يوق نېمە.

ئاق جۇجەم پىشتى، تۆكۈلدى،
يېمىدىم، تاتلىق ئىكەن.
دۇنيانىڭ مازۇزلىقى —
ئاشىق بىلەن مەشۇق ئىكەن.

دەپ، چىڭگاك غوجام ئۇنىڭدىن مېھرىنى ئۈزەلمەي قالمىغاي يەنە.
بۇ گەپلەر بىلەن پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ غېمى تېخىمۇ ئېشىپ، «ئەمدى قانداق قىلسام بولار؟ بىر چىمدىم ئوغا بىلەن ئۇ دۇنياغا ئۇزىتىۋېتەيمۇيا!» دېدى.

— گاختى ئەمەسمىكىن، خېنىم، — دېدى ئايسە ئاپپاق.

— ئەمسە ئۆزىڭىز بىرەر چارە تاپمامسىز! — دېدى پۇجۇڭ، ئايسە ئاپپاقنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ، يالۋۇرغان بىر ئاھاڭدا.

ئايسە ئاپپاق چوڭقۇر خىيالغا چۆمگەندەك، بىردەم جىم ئولتۇردى — دە، مۇنداق دېدى:

— «جەڭ قىلار غەم لەشكىرى ھەركۈن بۆلەك، گۆش سىزىپ، پوستۇم قالار سۆڭەك بىلەن» دەپتىكەن، خېنىم. ھەزرەتلىرى تولا غەم يېمىسىلە. مېنىڭ خىزمىتىمنى قىلسۇن دەپ، ھازىرمۇلىككە كېچە — كۈندۈز يانلىرىدىن داجىتماي، بىر زامان تۇتۇپ تۇرسىلا، ئاخىر

ئەشكەن ئاشمىسىز، كەسكەن ئاشمىسىز،
قازانغا چۈشۈپ ئېزىلگىلى؛
ماشمىسىز، پۇرچاقمىسىز،
بولۇڭدا تۇرۇپ چىرىگىلى.

دېگەندەك بىر بۇلۇڭدا تۇرىۋەرمەمدۇ. ئاندىن گاختى كەلگەندە ...
ھىم ... نېمە قىلىسىلا ئىختىيارلىرى ئەمەسمۇ؟

بۇ مەسلىھەت پۇجۇڭ ئاغىچىغا ياغدەك ياقتى. ئايسە ئاپپاق بۇ خىزمىتى ئۈچۈن بىر ئالتۇن ئۈزۈك مۇكاپات ئالدى. ھەقىقەتتە بولسا، ئايسە ئاپپاق شامەخسۇتنىڭ گۈلقىزغا كۆزى چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئەستە تۇتۇپ، بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقماقچى، يەنە قاچانلا بولمىسۇن، بىر كۈنى شامەخسۇتتىنمۇ مۇكاپات ئالماقچى بولۇپ، بۇ مەسلىھەتنى بەرگەنىدى.

شۇنداق قىلىپ گۈلقىز ئاق سېرىق كەلگەن ئۇزۇن تۇرا زەينەپنىڭ ئورنىغا پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ خاس دېدىكى بولۇپ قالدى. پۇجۇڭنىڭ ئورنىنى يىغىش، تەرىتكە سۇ بېرىش، غىزا – تاماق توشۇش، ئورۇن – كۆرپىسىنى سېلىش، يىغىشتىن تارتىپ، ئاخشىمى پۇت – قوللىرىنى تۇتۇشقىچە ھەممە ئىشلارنى گۈلقىز قىلاتتى؛ كېچىلىرىمۇ پۇجۇڭنىڭ ئاياغ تەرىپىدە كىيىم – كېچەكى بىلەنلا تۈگۈلۈپ ياتاتتى؛ شامەخسۇت ۋاڭ پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ ھۇجرىسىدا قونغان كېچىلىرىلا، باشقا دېدەكلەرنىڭ يېنىدا يېتىپ قالاتتى.

پۇجۇڭ ئۆز ئادىتى بويىچە، بەزى ئەتىگەنلىرى ئاتا – ئانىسىنىڭ روھىغا ئاتاپ قۇرئان ئوقۇسا، بەزى كۈنلىرى چىرايلىق مۇقاۋىلانغان قېلىن بىر كىتابنى ئالدىغا قويىۋېلىپ، ئۇيەر – بۇيېرىنى ئوقۇپ قوياتتى (بۇ «چاھار دىۋان»① ئىدى). مۇشۇنداق چاغلاردىمۇ گۈلقىز پەگا تەرەپتە ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭغا «يولداش» (ھەمراھ) بولۇشى لازىم ئىدى. بىر كۈنى پۇجۇڭ ئاغىچا شۇ كىتابتىكى بىر غەزەلنىڭ بەزى مىسرالىرىنى تەكرار – تەكرار ئۈنلۈك ئوقۇشقا باشلىدى:

① «چاھار دىۋان» ياكى «خەزائىنۇل مەئانى» — ئەلشىر ناۋائىنىڭ تۆت دىۋانىدىن تەركىب تاپقان چوڭ ھەجىملىك توپلىمى.

نەۋ باھار ئەيىامى بولمش، مەن دىيارۇ يارىسىز،
بۇلبۇل ئۇلغاندەك خازان پەسلى گۇلۇ گۇلزارىسىز.
تالڭ ئەمەستۇر، گەردىيارۇ يارىسىز ئازۇردەمەن،
كى ئەمەس بۇلبۇل گۇلۇ گۇلزارىسىز، ئازارىسىز.
تاپمەدۇق گۇل رەڭگى جامى بىخۇمار، ئەي باغبان،
ۋەھكى، بۇ گۇلشەن ئارا گۇل پۇتمەس ئەرمىش خارىسىز.

گۇلقىز بۇ سۆزلەرنىڭ ھەممىسىگە چۈشىنەلمىسىمۇ، خۇددى كىمدۇ بىرى ئۇنىڭ يۈرەك تارلىرىنى چېكىۋاتقاندەك، ھۆڭگىرەك ئېتىپ يىغلاپ تاشلىغۇسى كەلدىيۇ، پۇجۇڭدىن قورقۇپ دېمىنى ئىچىگە يۇتقان پېتى يەرگە قاراپ جىم ئولتۇرۇۋالدى. شۇ تاپتا خىيال قۇشلىرى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن گۈزەل ئېدىر تاغلىرىدا جەۋلان قىلاتتى، مېھرىبان ئاتا — ئانىسى، قوۋم — قېرىنداشلىرى ۋە بىر مەھەللىدە چوڭ بولغان سۆيۈملۈكى راجى بالا كۆز ئالدىدا تۇرغاندەك كۆرۈنۈپ، قۇلىقىغا ھېچنېمە كىرمەيتتى.
— ھەي تېجىمەل، شۇنچە قىچقارسام ئاڭلىمايسەنغۇ! ئېشەك قۇلىقىڭ پاڭ بولۇپ قالدىمۇ؟ — دەپ بىرنى تەپتى پۇجۇڭ.
شۇ چاغدىلا، گۇلقىز ھوشىغا كېلىپ، ئورنىدىن دەس قوپتى — دە، قول باغلاپ تۇرۇپ «خوش خېنىم» دېدى.
— ماڭ، ئۇسسۇلۇق ئەكىر!

2

كۈنلەر ۋە ئايلار شۇنداق ئۆتتۈۋەردى. پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ بۇرۇنقى خاس دېدىكى زەينەپ «بۇ تېجىمەل نەدىنمۇ كەلدى» دەپ گۇلقىزغا رەشك قىلىپ، ئۇنى گەپتە چېقىۋېلىشقا تىرىشاتتى. باشقا دېدەكلەر «گۇلقىزدىن بىزنىڭ كۈنىمىز ياخشىراق، ھەرقانچە

بولغان بىلەن كېچىسى ئارامخۇدا ئۇخلىيالايمىز» دەپ ئۇنىڭغا ئىچىنى ئاغرىتىشاتتى. ھەقىقەتەنمۇ گۈلقىز شۇنداق ئەھۋالدا قالدى-كى، ئۇ ئەمدى ھەممە دەردلىرىنى بىرياققا قايرىپ قويۇپ، شامەخ-سۇتنىڭ پوجۇك ئاغىچا قېشىدا پات – پات قونۇپ قېلىشىنىلا تىلەيدىغان بولغاندا، بۇ سۆزەڭگۈر ئايالنىڭ ئۇششاق گەپلىرىنى بىر كېچە بولسىمۇ ئاڭلىماي، ئۆزىگە ئوخشاش دېدەكلەر بىلەن ھال – مۇڭ قىلىشىشقا، يوتقانىنى چۈمكۈۋېلىپ بولسىمۇ، ئۆكسۈپ – ئۆكسۈپ يىغلاپ، ئىچىنى بوشىتىۋېلىشقا پۇرسەت تېپىلغان بولاتتى. ئەمدى بولسا، ئەتىياز كىرىش بىلەن خۇددى قېرىشقاندەك، پوجۇك ئاغىچىنىڭ تاۋى يوق بولۇپ قالدى. شامەخ-سۇتمۇ پەقەت كۈندۈزلىرى كىرىپ ھال – ئەھۋال سوراپ قويۇپلا چىقىپ كېتىدىغان بولدى.

ئون ئۈچىنچى بابتا ئېيتىلغىنىدەك، شامەخسۇت تاغقا چېرىك چىقىرىش بىلەن بەند بولۇپ يۈرگەن كۈنلەردە، پوجۇك ئاغىچى-نىڭ ئىستىمىسى بىردىنلا ئۆرلەپ، ئۇيقۇسى كەلمەس بولۇپ قالدى.

ئوردا تېۋىپلىرى ئوتتۇرىغا تارتىلغان پەردىنىڭ بۇ تەرىپىدە ئولتۇرۇپ، پوجۇك ئاغىچىنىڭ ئاپئاق بىلەكلىرىگە نېپىز داكا يې-پىپ، ئۇنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ كۆردى ۋە تەكەللۇپ بىلەن بەزى گەپلەرنى سوراپ، ھەر خىل دورا – شەرۋەتلەرنى تەييارلاپ بەردى.

شىبەتەي بىلەن قىزىبەگ غوجا تۆت يۈز چېرىك بىلەن تاغقا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، شامەخسۇتنىڭ كۆڭلى ئارام تېپىپ، ئەمدى پەقەت «غەلىبە» خەۋىرىنىلا كۈتۈپ تۇراتتى. شۇڭا، ئەتى-سى ئوردا مەسچىتىدە بامدات نامىزىنى خاتىرجەم ئوقۇپ بولۇپ، پوجۇك ئاغىچىسىنى يوقلاپ كىردى. پوجۇك قاتتىق ئۇيقۇدا ئىدى. شامەخسۇت ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن كارىۋاتنىڭ باش تەرىپىگە كېلىپ، پوجۇكنىڭ پېشانىسىگە قولىنى قويدى.

— ئىستىمىسى خېلى يېنىپتۇ.

— خو ... ش، گاڭ غوجام ھەزرەتلىرىنىڭ ئۇلۇغ دۇئالىرى بەركاتىدا، — دېدى ئايسە ئاپپاق، يەردىن ئۇستۇن قارىماي تۇرۇپ.

— بۇگۇن كېچە تىنچ ئۇخلىدىمۇ؟

— تېۋىپلار ئىككى كېچە ـ كۇندۇز ئۇخلايدىغان دورا بەردى. شۇنداق قىلسا، ياخشى بولۇپ كەتكۇدەك. ئاخشامدىن بۇيان، ھېچنېمىنى تۇيماي قاتتىق ئۇخلاۋاتىدۇ، — ئايسە ئاپپاق شۇ گەپلەرنى قىلىپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ سىنچى كۆزلىرى شامەخ-سۇتنىڭ كۆزلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. بىردەم جىملىقتىن كېيىن، شامەخسۇت گۇلقىزغا كۇلۇمسىرەپ قارىدى. گۇلقىز پەگادا قول باغلاپ، يەرگە قاراپ تۇراتتى.

— ياخشى، — دېدى شامەخسۇت ئىشىك تەرەپكە كېتىۋېتىپ.

ئايسە ئاپپاق ئىككى قەدەم ئىلگىرىلەپ، ئاجايىپ بىر ناز ـ كەرەشمە بىلەن مۇنداق دېدى:

— ھەزرەتلىرىنىڭ نېمە يارلىقلىرى بارىكىن؟

— بۇيان چىقىڭ، — دېدى شامەخسۇت، ئايسە ئاپپاققا قارىماي تۇرۇپ.

قاراڭغۇ دالاندا شامەخسۇت بىلەن ئايسە ئاپپاقنىڭ پىچىر-لاشلىرى ئاڭلاندى.

3

كۇن پاتاي دەپ تۇرغاندا، ئايسە ئاپپاق زىنەپ بىلەن يەنە بىر دېدەكنى پۇجۇڭنىڭ ھۇجرىسىغا باشلاپ كىرىپ، «بىر قەدەم-مۇ نېرى كەتمەيسلەر، بولمىسا، نېمە كۇن كۆرىدىغانلىقىڭلارنى

بىلىسىلەرغۇ ــ ھە!» دېدى ــ دە، گۈلقىزنى باشلاپ ماڭدى. ئۇنى چويۇن مەش قويۇلغان ئىسسىق ئۆيگە ئەكىرىپ، سۇ ئىسسىتىشقا، پاكىز يۇيۇنۇپ، باش ــ كۆزىنى ئوبدان تاراشقا، ئاندىن ھەممە كىيىملىرىنى يۆتكەشكە بۇيرۇدى ۋە قولىدىكى بوقچىنى ئالدىغا قويۇپ ئۆزى چىقىپ كەتتى.

گۈلقىز ئۆزىنىڭ بېشىغا قانداق بىر قارا كۈننىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى دەرھال چۈشىنىپ، پەنجىرە تەرەپكە يۈگۈردى؛ ئىشىك سىرتىدىن سولاقلىق ئىدى. نېمە قىلىشىنى بىلمەي، خۇددى قەپەستىكى قۇشتەك تېپىرلاپ، سۇمبۇل چاچلىرىنى يۇلۇپ باقتى. ئاخىر، تىزىنى قوچاقلاپ ئولتۇرۇپ، ئۆكسۈپ ــ ئۆكسۈپ يىغلاشقا باشلىدى.

بىرەر سائەتتىن كېيىن، ئىشىك ئېچىلىپ ئايسە ئاپپاق كىرىپ كەلدى. ئۇ، گۈلقىزنى شۇ ھالەتتە كۆرۈپ، ئاچچىقىدىن تىترەپ كەتتى ۋە گۈلقىزنىڭ بېقىنلىرىغا تېپىپ، ئاغزىنى بۇزۇشقا باشلىدى:

—— ۋاي يەر يۇتقۇر، تېخىچە ئولتۇرۇپسەنغۇ؟ مېنى رسۋايى ئالەم قىلىدىغان بولدۇڭ، ئەمدى غوجامغا نېمە دەيمەن، ئىسست ساڭا قىلغان ياخشىلىقىم! تېگى پەسنىڭ ئۆزى پەس دېگەن شۇ. ھوي تېجىمەل! —— ئاندىن ئىشىكتىن بېشىنى چىقىرىپ، —— ھاي گۈلچەرە، پاتەم بىلەن بۇيان كېلىڭلار! —— دەپ ۋارقىرىدى.

گۈلچەرە دېگىنى ھەرەمخانىنىڭ كىرچىسى بولۇپ، ئوتتۇرا ياشلىق بىر ئايال ئىدى. پاتەم مۇندىن بىر يىل بۇرۇن شامەخسۇتنىڭ نىكاھىدا ئۈچ كۈن تۇرۇپ، «تالاق» قىلىپ تاشلانغان بىر دېدەك ئىدى.

ئايسە ئاپپاق گۈلقىزنى يۇيۇندۇرۇپ، چاپسان جابدۇپ چىقىشنى ئۇلارغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى كۆزدىن غايىب بولدى.

ئاسمان گۈمبىزى زالىمنىڭ كۆڭلىدەك قارىيىپ، سان ــ

ساناقسىز يۇلتۇزلار يېتىم ـ مىسكىنلەرنىڭ ياشلىق كۆزلىرىدەك غەمكىن چىمىلداشقا باشلىغان چاغدا، ھەرەمخانا دەرۋازىسىدىن پانۇس كۆتۈرگەن پاتەم چىقىپ كەلدى. ئۇنىڭ كەينىدىن ئايسە ئاپپاق بىلەن گۈلچەرىخان گۈلقىزنى قولتۇقلاپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلار شامەخسۇتنىڭ خاس ھۇجرىسى جايلاشقان بىر يۈرۈش ئۆينىڭ دالىنىدا توختىدى. دالان قاتار ـ قاتار موم شاملار بىلەن كۈندۈز-دىكىدەك يورۇتۇلغانىدى. ئۇدۇلدىكى نەقىشلىك يوغان باغدات ئىشىكى قىيا ئوچۇق تۇراتتى. تۆرشا تۇغىبىگى يالىڭاچلانغان قىلى-چىنى تىك تۇتۇپ، ئىشىك تۇۋىدە غادىيىپ تۇراتتى. گىلەم سېلىنغان سۇپىدا ياشىنىپ قالغان ئوردا ئىمامى بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئولتۇراتتى. ئىمام ئايسە ئاپپاقنىڭ ھۆرمىتىگە ئورنىدىن تۇردى. ئايسە ئاپپاق ئۇنى ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلىپ، ئۆزىمۇ گىلەمنىڭ بىر بۇرجىكىدە ئولتۇردى: سۇپىنىڭ ئوتتۇرىسىغا يېيىل-غان داستىخاندا بىر تىزىق چوۋۇتا (ھەمەك) نان بىلەن بىر پىيالىدە ئازراق تۇز سۈيى تۇراتتى.

— قېنى باشلىسىلا ئاخۇنۇم، — دېدى ئايسە ئاپپاق.

ئىمام نىكاھ پەتىسىنى ئوقۇپ بولۇپ، گۈلقىزغا قاراپ بىرنې-مىلەرنى دېدى. تاۋار ـ دۇردۇنغا ئورالغان گۈلقىزنىڭ قۇلىقىغا ھېچنېمە ئاڭلانمايتتى. ئۇنىڭ گۈلدەك يۈزى تامدەك تاتىرىپ، كۆزلىرى بىر چېكىتكە قادىلىپ قالغانىدى. ئەمدى بۇ كۆزلەردە نەياش تامچىسى، نە ھايات شولىسى كۆرۈنمەيتتى. ئەگەر گۈلچەرى-خان بىلەن پاتەملەر قولتۇقلاپ تۇرمىسا، ئۇ ھازىرلا ئارقىسىغا ئۇچۇپ كېتىدىغاندەك تۇراتتى.

گۈلقىزدىن ھېچ سادا چىقمىغانلىقتىن، ئايسە ئاپپاق قاقتەك ئىككى پارچە ناننى تۇز سۈيىگە تەگكۈزدى ـ دە، بىر پارچىسىنى گۈلقىزنىڭ ئاغزىغا تىقتى؛ ئىككىنچى پارچىسىنى چىنە تەخسىگە سېلىپ، پەتنۇس بىلەن ئىچكىرى ئۆيگە ئەكىرىپ كەتتى. ئىمام

دۇئا ياندۇرۇپ دالاندىن چىقتى.

ئايسە ئاپپاق ئىچكىرى ئۆيدىن قايتىپ چىقىپ، گۈلقىزنى قولتۇقلىدى ۋە سۆرىگەندەك قىلىپ ئىچكىرى ئېلىپ كىردى. ئالتۇن شامدانلارغا سانجىلغان موم شاملار كۆزنى چاقنىتىپ تۇراتتى. شامەخسۇت كىچىلىك كىيىملىرى بىلەن ئۇدۇلدىكى ئالتۇن ھەل بېرىلگەن نەقىشلىك كارىۋاتتا پەر ياستۇقلارغا يۆلىنىپ ئولتۇراتتى. ئايسە ئاپپاق گۈلقىزنىڭ بېقىنىغا نوقۇپ، «ۋاڭ غوجامغا تەزىم قىلىڭ قىزىم» دەپ ئىككى قېتىم ئېيتتى. گۈلقىز ھېچنېمىنى ئاڭلىمىغان ۋە ھېچنېمىنى كۆرمىگەندەك قىلىپ، بايىقى قىياپەتتە تۇرىۋەرگەندىن كېيىن ئايسە ئاپپاق ئۇنى سۆرەپ دېگۈدەك كارىۋاتنىڭ قېشىغا ئېلىپ باردى. شامەخسۇت ئۆرە ئولتۇرۇۋېلىپ، كۈلۈمسىرىگەن ھالدا گۈلقىزنىڭ قولىنى تۇتتى. گۈلقىز ئۆزىنى شۇنداق چاققانلىق بىلەن ئەپقاچتىكى، شامەخسۇت بىلەن ئايسە ئاپپاق ئۇنىڭ قانداق قىلىپ قولدىن چىقىپ كەتكەنلىكىنى تۇيماي قالدى. «ھاي، ئەدەپسىز» دەپ ۋارقىرىۋەتتى ئايسە ئاپپاق. گۈلقىز ئىشىكنى بىر تېپىپ دالاغا قاچماقچى بولدى. دەل شۇ چاغدا، تۇرشا تۇغېيگى خەنجەرسىمان ئىنچىكە قىلىچىنىڭ ئۇچىنى كۆكسىگە توغرىلاپ ئۇنى توسۇۋالدى. ئايسە ئاپپاق: «تۇت بۇ ئەدەپسىزنى!» دەپ يەنە ۋارقىرىدى. ئۇنىڭغىچە گۈلقىز ئىككى قەدەم ئارقىغا داجىپ، ئۆزىنى كۆكرىكى بىلەن قىلىچقا شۇنداق قاتتىق ئۇردىكى، قىلىچ ئۇنىڭ كۆكسىگە بىر غېرىچتەك كىرىپ كەتتى ــ دە، گۈلقىز شۇ ھامان يىقىلدى. قىلىچمۇ تۇرشا تۇغېيگىنىڭ قولىدىن چۇشۇپ كەتتى.

گۈلقىزنىڭ كۆكرىكىدىن بۇلدۇقلاپ ئېقىۋاتقان قان ئۇنىڭ قاردەك ئاپئاق شايى كۆڭلىكىنىڭ ئېتەكلىرىنى قىزىل دۇخاۋا جىيەكسىگە ئوخشاش قىپقىزىل قىلىۋەتتى...

ئون بەشىنچى باب

ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ

كۈچلۈك مەن دېمىگىن، ئۆزۈڭدىن كۈچلۈككە
يولۇقىسەن؛
مەن ھەييارمۇ دېمىگىن، ئۆزۈڭدىن ھەييارراققا
ئۇچراپ قالىسەن!

— قىرغىز خەلق ماقالى

1

شۇ ئاخشىمى شيەتەي بىلەن قېزبەگ غوجا قالدۇق چېرىكلىرىنى باشلاپ، سالپىيىشقان ھالدا شەھەرگە قايتىپ كېلىشتى. ئەتىسى ناشتىدىن كېيىن، قېزبەگ غوجا شامەخسۇتنىڭ ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. بۇ «شۇم خەۋەر» شامەخسۇتنى ئاخشامقى يارىسىغا تۇز سەپكەندەك سەكرىتىۋەتتى، ئۆز ئاچچىقىنى قېزبەگ غوجىدىن ئالماقچى بولۇپ، ئۇنىڭ ياقىسىدىن تۇتۇپ، ئاغزىنى بۇزدى، گەپ ئارىسىدا، شيەتەينى بىرمۇنچە قاغاپ، «مەن ئۇ ئەپيۇنكەشنىڭ ئاتقان پوللىرىغا ئىشىنىپ

كېتىپتىمەن، ئىسست ـ ئىسست» دەپ ساقىلىنى يۇلۇشقا باشلىدى.

شۇ ئارىدا، مەلۇمچى بەگ كىرىپ، ئامبالنىڭ كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. ئەخمەتشا تۇگچىمۇ، ئامبالنىڭ ئارقىسىدىن كىرىپ قول باغلاپ تۇردى.

ئامبال بەي ۋىنچاۋ شامەخسۇتقا بىرمۇنچە تەسەللى سۆزلىرىنى ئېيتقاندىن كېيىن مۇنداق دېدى:

— بۇ، كۈتۈلمىگەن ئىش بولدى. جانابىي شيەتەي چىڭگاڭ غوجامنىڭ يۈزىگە قارىيالمايمەن دەپ، ھۇزۇرلىرىغا كىرىشكە جۈرئەت قىلالمىدى. جانابلىرىنىڭ ئالدىدا مەنمۇ خىجىل. ئەمما، ئەھۋالدىن قارىغاندا، گۇناھ بىزنىڭ چېرىكلەردە ئەمەس ئىكەن. چۈنكى بىزنىڭ چېرىكلىرىمىز تاغ شارائىتىنى ياخشى بىلمەيدۇ. تاغدىكى ئوغرىلار چېرىكلىرىمىزنىڭ مۇشۇ ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ كېتىپتۇ. ھېلى بولسىمۇ، بۇ ئوغرىلارنى يوقىتىشنىڭ ئامالى بار دەپ ئويلايمەن.

— قانداق قىلماقچى؟ — دېدى شامەخسۇت قاپىقىنى سىلىپ.

— مېنىڭچە، يەرلىك خەلقتىن كۆپرەك ئەسكەر ئېلىپ، يەنە تاغقا چىقارساق دېيمەن. تېزرەك كېسىدىغان پالتىنىمۇ ياغاچتىن ساپلايمىز ئەمەسمۇ.

— يەرلىك خەلقتىن ئەسكەر ئالماق تەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يەرلىكلەردىن ئېلىنغان ئەسكەرلەرگە ئىشەنگىلى بولمايدۇ. ئۆتكەن قېتىم ئۇرۇمچىگە ماڭدۇرغان ئەسكەرلىرىمىزنىڭ نېمە قىلغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالماڭ! — دېدى شامەخسۇت.

— بۇ قېتىم ئۇنداق بولمايدۇ، — دەپ ئېتىراز بىلدۈردى ئامبال، — مەسىلەن، پادىچى بالا چېغىدا بىر توپ پادىنى بىر تال تاياق بىلەن ئۆزى يالغۇز ھەيدەپ ماڭالايدۇ. گەپ ئۇلارنى

قانداق باشقۇرۇشتا، ئۇلاردىن قانداق پايدىلىنىشتا. بىز شۇنداق بىر ئىش قىلالايلۇقكى، يا ئوغرىلار قىرىلىپ تۈگەيدۇ، ياكى ئىختىيارسىز تەسلىم بولىدۇ. ئۇرۇش سەنئىتى توغرىسىدىكى كىتابلاردا، بىرى جەڭ، توققۇزى رەڭ دېگەن ھېكمەت بار. بىز شۇ ھېكمەت بويىچە ئىش قىلىمىز.

ئاندىن ئۇ، ئۆزىنىڭ ھۇجۇم پىلانىنى شامەخسۇتقا تەپسىلىي چۈشەندۈردى.

شامەخسۇتنىڭ چىرايىغا كۈلكە يۈگۈردى.

— يەنە بىر خۇش خەۋەر بار، — دېدى ئامبالمۇ كۈلۈپ.

— خوش، قۇلىقىم ئامبال جانابلىرىدا.

— ۋاڭ جانابلىرىغا مەلۇمكى، ھېلىقى سۈن جۇڭشەننىڭ ئورنىغا يۈەن شىكەي①دېگەن كىشى دازۇڭتۇڭ بولغان ئەمەسمىدى، قارىسىلا ئۇ، خانلىققا كارامەت سادىق ئادەم ئىمىش، ھازىردىن باشلاپ، جوڭگو زېمىنىدا خانلىقنى قايتا تىكلەشكە كىرىشىۋېتىپتۇ. ئۇنداق بولغاندا، سۇ كېتىپ تاش قالىدۇ، ئوسما كېتىپ قاش قالىدۇ، دېمەك ۋەزىيەت يەنە باشقىچە بولىدۇ. تاغدىكى ئوغرىلارنى يوقاتقاندىن كېيىن، ۋاڭ جانابلىرىنىڭ يەنە بېيجىڭغا زىيارەتكە بېرىشلىرى چوقۇم.

— ئىلاھىم ئېيتقانلىرى كەلسۇن، — دېدى شامەخسۇت.

شۇنىڭدىن كېيىن، يەرلىكلەردىن كۆپرەك ئەسكەر ئېلىپ،

---

① يۈەن شىكەي — (1859 — 1916) — شىنخەي ئىنقىلابىغىچە، مانجۇ خانلىق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇھىم ئەمەلدارلىرىدىن ئىدى. شىنخەي ئىنقىلابى مەزگىلىدە، چەت ئەل جاھانگىرلىكىنىڭ قوللىشى بىلەن خانلىق ھۆكۈمىتىنىڭ بىلش مىنىستىرى بولۇۋېلىپ، بىر تەرەپتىن، ئىنقىلابچىلارنى سۈلھى تۈزۈشكە ۋە سۈن جۇڭشەن ئەپەندىنى زۇڭتۇڭلۇقتىن ئىستېپا بېرىشكە زورلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن، مانجۇ خانىنى تەختتىن چۈشۈشكە ئۈندەپ، ئاخىر ئۆزى «جۇڭخۇا مىنگو» نىڭ ۋاقىتلىق زۇڭتۇڭلۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالغان ۋە ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلغان. 1916 ـ يىلى مارتتا پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ نارازىلىق سادالىرى ئىچىدە، خانلىق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا مەجبۇر بولۇپ، شۇ يىلى ئىيۇندا ئۆلگەن.

شىيەتەي يامۇل چېرىكلىرى بىلەن بىرلىكتە يەنە تاغقا ھۇجۇم باشلاش قارار قىلىندى.

شۇ قارارغا بىنائەن، ئوردا بەگلىرى بىلەن بىرقانچە دورغا ۋە قېزىلار تەرەپ — تەرەپكە چېپىپ يۈرۈپ، بۇرۇن ئەسكەر ئېلىنمىغان يېزىلاردىن ئۈچ يۈزدىن ئوشۇق يىگىتنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كەلدى، بىرقانچە كۈن ھەربىي مەشىق ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن، ئوردا چېرىكلىرى بىلەن شىيەتەي يامۇل چېرىكلىرى قوشۇلۇپ، جەمئىي بەش يۈزدىن ئوشۇق چېرىك يەنە تاغقا ماڭدۇرۇلدى. ئەمما يەرلىكلەردىن ئېلىنغان يېڭى چېرىكلەرگە قارا مىلتىق بىلەن قىلىچ — نەيزىلەر تارقىتىپ بېرىلدى. بۇ قېتىم قېزىبەگ غوجا سەرلەشكەر، سايىم ئۈچبېگى ئۇنىڭ ياردەمچىسى بولۇپ ماڭدى. شىيەتەي ئۆزىنىڭ ئورنىغا باشقا بىر ھەربىي ئەمەلدارنى چىقىرىپ بەردى.

2

ئەمدى قوزغىلاڭچىلارغا كەلسەك، ئۇلار دۈشمەننىڭ ھېلىقى كۈنى تاڭ يورۇش ئالدىدا قىلغان تۇيۇقسىز ھۇجۇمىدا قۇربان بولغان ئون سەككىز قېرىندىشىنىڭ جەسىتىنى بىر يەرگە توپلاپ، شۇ كۈنىلا نۇرۇل بوۋىنىڭ ئىمامەتچىلىكى بىلەن ناماز چۈشۈرۈپ يەرلىككە قويدى، قۇربان بولغانلارنىڭ يېقىنلىرىغا قوشۇلۇپ كۆز يېشى قىلىشتى. شۇ ئارىدا قەبرە بېشىدا ئولتۇرغان ياش بىر يىگىت ئاجايىپ مۇڭلۇق قىرائەت باشلىدى. ئۇنىڭ قىرائىتى شۇنداق تەسىرلىك ئىدىكى، بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئولتۇرغان تۆمۈر خەلپىنىڭمۇ كۆزلىرىدىن ئىختىيارسىز ياش تۆكۈلۈپ كەتتى. دۇئادىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئورنىدىن تۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— قىرىنداشلار، بۇ شېھىتلارنىڭ ئىسسىق قانلىرى ھەممە-مىزنىڭ ئۆيىقۇسىنى ئاچتى. بىزنى غەپلەت ئۇيقۇسى باسمىغان بولسا، مۇنچىلىك چىقىمدار بولمايتتۇق، راجى بالىمۇ دۈشمەننىڭ قولىغا چۈشۈپ قالماس ئىدى، مەن سىلەرنىڭ ئالدىڭلاردا گۇناھكار!

تۆمۈر خەلپە كۆزىگە ياش ئېلىپ جىم تۇرۇپ قالدى.

— ئانداق دېمە تۆمۈر ئاكا، دۈشمەننىڭمۇ شۇنچە كۆپ ئادىمىنى ئۆلتۈردۇققۇ، — دېدى ئامانقۇل.

— شۇنداق، شۇنداق، — دېدى كۆپچىلىك.

— جەڭ بولغاندىن كېيىن، بىز تەرەپتىنمۇ چىقىم بولىدۇ - دە، — دېدى قارا بوسۇق.

— شۇنداق، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى تۆمۈر خەلپە، — جەڭ بولغاندىكىن، ئەلۋەتتە چىقىم بولىدۇ. ئەمما، ھوشيار تۇرغان بولساق، مۇنچىلىك چىقىمدار بولمايتتۇق. بىز جەڭ قىلىشقا بەك خام ئىكەنمىز، ئالدىمىزدا تېخى ئىش كۆپ، كۆردۈڭلارغۇ، شامەخسۇت تولىمۇ ھەييار ئىكەن. بىزمۇ ئەمدى جەڭ ھۈنىرىنى ئۆگەنمىسەك بولمايدۇ. ھەممىدىن مۇھىمى ئۆز سېپىمىزنى رەتلەپ، بىرقانچە توپلارغا بۆلۈشىمىز، ھەربىر توپقا باشلىق قويۇپ، ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلايدىغان بولۇشىمىز لازىم.

— توغرا، توغرا، — دېيىشتى كۆپچىلىك.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە بىر كىگىز ئۆيدە ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، قورال تۇتالايدىغان كىشى-لەرنى ئۈچ توپقا بۆلدى. بىرىنچى توپقا قارا بوسۇق، ئىككىنچى توپقا ئېلى پالگان، ئۈچىنچى توپقا نىياز پالگان توپ بېشى بولۇپ بەلگىلەندى. جەڭ ۋاقتىدا قارا بوسۇق سول قاناتتا، ئېلى پالگان ئوڭ قاناتتا، نىياز پالگان ئوتتۇردا، تۆمۈر خەلپىمۇ سەر قوشۇن سۈپىتىدە نىياز پالگان بىلەن بىر جايدا تۇرىدىغان بولدى. ئاماند-

قوۋل چارلاش قىسمىنىڭ باشلىقى؛ ئەنسارى، قاسىم قىزىق ۋە يەنە بىر يىگىت ئالاقىچى بولۇپ بەلگىلەندى. پۈتۈن ئارقا سەپ ئىشلىرىغا سەيپۇڭ توختى بىلەن سەپەرقۇل مەسئۇل بولدى. سەيپۇڭ توختىنىڭ ئۆز تەلىپى شۇنداق ئىدى.

كەچقۇرۇن، ئۇلار كېچەشتىن تارقاپ چىققاندا، ئېگىز دۆڭلۈكتىكى شېھىتلار قەبرىستانىدىن يەنە بايىقى يىگىتنىڭ مۇڭلۇق قىرائىتى ئاڭلاندى. تۆمۈر خەلپە باشلىق ھەممەيلەن جىم تۇرۇپ بىردەم تىڭشىدى.

— بۇ قارىي يىگىت كىم بولىدۇ؟ — دەپ سورىدى تۆمۈر خەلپە.

— ئېدىرلىق سۇلايمان دورغىنىڭ ئوغلى، ئېتى ئاخۇن قارىي ئىكەن. قۇمۇلدىكى چوڭ مەدرىسىدە بەش يىل ئوقۇپتۇ. شامەخسۇت سۇلايمان دورغىنى ئۆتكەن كۈزدىكى تۆمۈر چارۋا سانىقىدا مېنىڭ قويلىرىمغا خىيانەت قىپسەن دەپ، سولاپ قويغاندىن كېيىن، بۇ قارىي يىگىت شەھەردە تۇرۇشتىن قورقۇپ، تاغقا يېنىپ چىقىپتۇ. يېقىندا مەنمۇ شامەخسۇتتىن ئۆچ ئالىمەن دەپ، بىزگە كېلىپ قېتىلدى، — دېدى سەيپۇڭ توختى.

— قۇرئاننى ئوبدان ئوقۇيدىكەن، نۇرۇل ئاكامغا ياردەملىشىپ، يۇرتنىڭ جامائەتچىلىك ئىشلىرىغا قاراشسا قانداق؟ بىزمۇ چوڭ جامائەت بولۇپ قالدۇق، — دېدى تۆمۈر خەلپە.

— مەنمۇ شۇنداق خىيال قىلىۋىدىم، — دېدى سەيپۇڭ توختى.

شۇنىڭدىن باشلاپ، ئاخۇن قارىي ياش يىگىت بولۇشىغا قارىماي، قوزغىلاڭچىلار ئارىسىدا چوڭ ھۆرمەتكە ئىگە بولۇپ، مويسىپىتلار قاتارىدا ئولتۇرىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ، بەك مۇلايىم، سىلىق، ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق كۆرۈنەتتى. ئۆزىمۇ كېلىشكەن، چىرايلىق يىگىت ئىدى. ئەمما ئۇنىڭ يېقىملىق ۋە ھەمىشە كۈلۈپ

تۇرىدىغان كۆزلىرىنىڭ ئىمىلەرگە دىققەت قىلىۋاتقانلىقىنى ئامان-
قۇلدىن باشقا ھېچكىم سەزمىگەندەك قىلاتتى. ئامانقۇل بولسا،
«ھەي، بۇ قارىي يىگىتنىڭ كۆزىنىڭ ئىچىدە يەنە بىر كۆز باردەك
قىلىدىغۇ، ماڭا شۇنداق كۆرۈنۈۋاتامدىكىنيا؟ خۇدانىڭ ئۆزىگە
ئامانەت» دەپ ئويلايتتى.

بىر كۈنى، كۈنچىقىش تەرەپ ئوبدانلا قىزارغان بىر چاغدا،
ئامانقۇل ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن ئاقچۇق سىپىغا تۇتاش ئېدىرلىق-
لارنى چارلاپ يۈرگەندە، سايدىن قېلىن چاڭ ــ توزان كۆتۈرۈلۈ-
ۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدى. بۇ، يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ئامبال
بەي ۋىنچاۋنىڭ پىلانى بويىچە، ئوچۇق ــ ئاشكارا ھۇجۇمغا
كېلىۋاتقان چېرىكلەر ئىدى.

تۆمۈر خەلپە ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى بۇ ئىشتىن خەۋەر
تېپىپ، دەرھال بىر دۆڭگە چىقىپ قارىدى. كۆردىكى، ئاتلىق
چېرىكلەر بىرنەچچە يۈز پۇقرانى ئالدىغا سېلىپ ھەيدەپ كەلمەك-
تە، بۇ پۇقرالارنىڭ ھەممىسى قوراللىق ئىدى. ئۇلار بىر ئالدىغا،
بىر كەينىگە قاراپ، ناھايىتى تەسلىكتە ئىلگىرىلەيتتى. ئارقىدىكى
چېرىكلەر قىلىچلىرىنى پۇلاڭلىتىپ ئۇلارغا ھەيۋە قىلاتتى. ھەتتا
بەزىلىرىنى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا چېپىپ تاشلايتتى.

—— ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟ ئۆز قېرىنداشلىرىمىزنى ئۆزىـ
مىز ئاتىمىزمۇ؟ ھەي شامەخسۇت، تاپقان ھىيلەڭنى قارا! —— دېدى
قارا بوسۇق تېپچەكلەپ تۇرۇپ.

—— راست، يامان بولدى، ئۇيان تارتساق ئۆكۈز ئۆلىدۇ،
بۇيان تارتساق هارۋا سۇنىدۇ، —— دېدى ئېلى پالگانمۇ، ئاچچىقى
بىلەن ئاغزىغا ناس تاشلاپ.

تۆمۈر خەلپە قامچىسى بىلەن يەرنى جىجاپ جىم ئولتۇراتتى.
ھەممەيلەننىڭ بېشى چۇشۇپ كەتتى.

بىردەمدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئورنىدىن دەس قوپۇپ

مۇنداق دېدى:

— سىلەر ئوڭ قانات، سول قاناتتىكىلەر دەرھال چېكىنىپ، ئېدىرلىقلارنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇڭلار. مەن نىياز پالگان بىلەن ئۇلانى بىردەم توسۇپ ئاندىن تاغ ئىچىگە قاچىمىز. ھەممىسى ئېدىرلىقلارغا كىرىپ بولغاندا، ئىككى تەرەپتىن يانداپ كېلىپ، چېرىكلەرنى سوقۇڭلار، شۇ چاغدا بىزمۇ ئالدى تەرەپتىن قاپسايلى، ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ دېگەن شۇ.

بۇيرۇق دەرھال ئورۇنلاندى، ئۇ تەرەپتە بولسا، ئاتلىق چېرىكلەرنىڭ باشلاپ بېرىشى بىلەن، پىيادىلەرمۇ قارا مىلتىقلىرىدىن ئوق چىقىرىپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئەمما، بۇ پىيادىلەر مىلتىقلىرىنى ھېچقانداق نىشانغا قاراتمايلا قارىسىغىلا ئاتاتتى. تۆمۈر خەلپە بىلەن نىياز پالگان ئاتلىقلارنى قارىغا ئېلىپ بىردەم ئېتىشتى — دە، ئاتلىرىغا مىنىپ تاغ ئىچىگە قاچتى. چېرىكلەر پىيادىلەرنى قالقان قىلىپ، ھەيۋە بىلەن ئىلگىرىلەۋەردى.

تەخمىنەن يېرىم سائەتتىن كېيىن، قارا بوسۇق بىلەن ئېلى پالگاننىڭ قىسىملىرى ئىككى ياندىن شۇنداق قاتتىق قىستىكى، ئاتلىق چېرىكلەر ئۆلۈش — تىرىلىشىگە باقماي قېچىشقا باشلىدى. پۇقراچە كىيىنگەن يېگى چېرىكلەرمۇ، مىلتىقلىرىنى ئارقىغا قاراتتى.

— ئەمدى قوغلاڭلار! — دېدى تۆمۈر خەلپە ئۈنلۈك ئاۋاز بىلەن.

غەزەپلىك قىقاس — چۇقان سادالىرى، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى مىلتىق ئاۋازلىرىغا قوشۇلۇپ، ئاقچۇق سېپىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. ئات تۇياقلىرىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ — توزان ئاسماننى قاپلىدى.

قېزبەگ غوجا يىگىرمىدەك مۇھاپىزەتچىسىنىڭ ھىمايىسىدە، يىراقتىن دۇربۇن سېلىپ، جەڭ غەلىبىسىنى كۈتۈپ تۇراتتى. بۇ

كۈتۈلمىگەن ئەھۋالنى كۆرۈش بىلەنلا بەدەر تىكىۋەتتى. سايىم ئۈچىيىگى يىگىرمىدەك چىرىك بىلەن بىر ياندىن قىچىپ، بىر ياندىن قارشىلىق كۆرسىتەتتى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەڭ ئالدىدا ئامانقۇل بىلەن نىياز پالگان قوغلاپ كېلىۋاتاتتى. سايىم ئۈچىيىگى قېچىپ كېتىۋېتىپ، نىياز پالگاننى ئېتىپ قويدى، ئۇنىڭ بىر پۇتى ئۈزەڭگىدە قالدى. ئامانقۇل نىياز پالگاننىڭ ئېتىنى توسۇپ، ئۇنىڭ پۇتىنى ئۈزەڭگىدىن چىقاردى ــ دە، ئۆزىنى شۇ يەرگىلا ياتقۇزۇپ قويۇپ، سايىم ئۈچىيىگىنى قوغلاپ كەتتى. ئەمدى سايىم ئۈچىيىگى يالغۇز قېچىپ كېتىۋاتاتتى. ئامانقۇل مىلتىقىنىڭ تەپكىسىنى باستى. مىلتىقتا ئوق قالمىغانىدى. «ھوي، دۆيۈز، قېچىپ قۇتۇلغىنىڭنى كۆرەي» دېدى ئامانقۇل، غانجۇغىسىدىكى ئارغامچىنى ئېلىۋېتىپ.

سايىم ئۈچىيىگىنىڭمۇ ئوقى تۈگىگەنىدى. ئۇ مىلتىقىنى تاشلاپ، قىلىچىنىڭ ئارقىسى بىلەن ئېتىنى ئۇرۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ كۆك بوز ئېتى ئۇچقاندەك كېتىۋاتاتتى. سەككىز ــ ئون قەدەم قالغاندا، ئامانقۇل ئۇنىڭغا سالغا تاشلىدى. سايىم ئۈچىيىگى بويىندىن ئىلىندى. ئامانقۇل ھېلىقى قازاق پىچىقى بىلەن ئۇنى بوغۇزلىۋەتمەكچى بولدى. بىراق ئۇ، ئاللىقاچان ئۆلگەنىدى. ئامانقۇل «خەپ سېنى» دېدى ــ دە، ئۇنىڭ كۆك بوز ئېتىنى تۇتۇۋېلىپ، قىلىچىنى بېلىگە ئېسىۋالدى. ئەمدى ئالدى تەرەپتە دۈشمەندىن ئەسەر قالمىغانىدى. يىگىتلەر يولدىكى مىلتىقلارنى يىغىشتۇرۇپ يۈرەتتى. ئامانقۇل بىرنەچچەيلەن بىلەن تۆت تال توققۇز ئاتارنى جۈپلەپ جىرغا ياسىدى. نىياز پالگاننىڭ① جەسىتىنى شۇ جىرغىغا سېلىپ پىيادە قايتىشتى.

---

① نىياز پالگان 1931 ــ يىلى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىدا زور قەھرىمانلىق كۆرسىتىپ خەلق ئاغزىدا داستان بولغان ۋە شۇ قېتىم قارىمۇقچى دېگەن يەردىكى جەڭدە قازا تاپقان قاسىم پالگاننىڭ ئاكىسى بولۇپ، شۇ كۈنلەردە تەخمىنەن ئوتتۇز ياشلاردا ئىدى.

ھېلىقى دۆڭلۈكتىكى قەبرىستانلىقتا يەنە بىر قەبرە قوشۇلدى. ئاخۇن قارىينىڭ مۇڭلۇق قىرائىتىدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە بىرنەچچە ئېغىز سۆز قىلىپ، ئاخىرىدا «جەبىر ــ زۇلۇمغا قارشى، ئەركىنلىك ئۈچۈن قۇربان بولغان بۇ قېرىنداشلىرىمىزنى كېيىنكى ئەۋلادلار چوقۇم ئەسلەيدۇ» دېدى. ئاندىن، بابا قورال تاشلاپ، قوزغىلاڭچىلار تەرەپكە ئۆتكەن يىگىتلەرگە قاراپ، «سىلەرگە ئىختىيار، خالىساڭلار قېلىڭلار، خالىمىساڭلار كېتىڭلار» دېدى. بىردەمدىن كېيىن ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى قېلىپ، بىر قىسمى بالا ــ چاقىسىغا تارتىشىپ كەتمەكچى بولدى.

خەلق قەبرىستانلىقتىن يېنىپ بولغاندا، توپنىڭ ئىچىدىن قاسىم قىزىقنىڭ شوخ ناخشىسى ئاڭلاندى:

ساماۋارنىڭ سازىمەن،
چۆلدە ئۇچقان غازىمەن.
دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
ئۆلگىنىمگە رازىمەن.

ھاي ــ ھاي باتۇرلار،
ھوشيار بولۇڭلار.
دۈشمەنلەر يېتىپ كەلسە،
جەسۇر بولۇڭلار...

ئاسمانغا تاقاشقان قارلىق تاغلار، زۇمرەتتەك يېشىل ئارچا ــ قارىغايلار، كەڭ جىلغا بويلاپ شوخ ئېقىۋاتقان تاغ سۇلىرىمۇ بۇ ناخشىغا جور بولغاندەك، پۈتۈن ئەتراپتا جاراڭلىق سادالار ياڭراپ كەتتى.

3

ئون كۈن تىپتىنچ ئۆتتى. يىگىتلەرنىڭ ئىچى پۇشتى.

— شامەخسۇتنىڭ قويلىرىنى يەپ يېتىۋېرىمىزمۇ، ئەمدى ئۇنىڭ ئوردىسىغا تەگسەكمۇ بولار، — دېدى ئامانقۇل تۆمۈر خەلپىگە.

— شۇنداق قىلايلى تۆمۈر ئاكا، مېنىڭمۇ قولۇم قىچىشىپ كەتتى، — دېدى قارا بوسۇق.

— ياق، ھازىر تېخى ئەتىگەن، ئىچىڭلار پۇشۇپ كەتكەن بولسا، ياغاچ كېسىپ كېلىپ ئۆي سېلىڭلار. ئادىمىمىز كۆپىيىپ ئۆي يېتىشمەيۋاتىدۇ، — دېدى تۆمۈر خەلپە.

شۇ چاغدا، ئامانقۇلنىڭ چارلىغۇچى يىگىتلىرىدىن تورپاق ئۆز غوجا ئەمەت ئات يېتىلىگەن بىر كىشىنى باشلاپ كەلدى ۋە سالام بېرىپ «بۇ ئادەم بارىكۆلدىن كەپتۇ، خەلپەمگە بېرىدىغان مۇھىم خەت بار» دەيدۇ دېدى.

خەتنى يازغۇچى بارىكۆلدىكى ئەشرەپ شاگيو ئىدى. خەتتىن مەلۇم بولدىكى، شامەخسۇت بارىكۆلدىكى مانجۇ خانلىق لەشكەرلىرىنىڭ باشلىقى يى شىڭفۇغا يوشۇرۇن ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن بۇ قوزغىلاڭنى باستۇرۇپ بېرىشنى سورىغان ۋە ئۇنىڭغا ئىككى يۈز سەر ئالتۇن ۋە ئىككى مىڭ سەر كۈمۈش ئەۋەتكەن. شامەخسۇت يى شىڭفۇغا: «تورپاق يېغىلىقىمۇ سىزنىڭ قولىڭىز بىلەن ئۇجۇقتۇرۇلغانىدى. ئەمدى بۇ ئوغرىلارنىمۇ سىزلا ئۇجۇقتۇرالايسىز، كۆرسەتكەن خىزمىتىڭىز ئۈچۈن، پۈتۈن خەزىنەمنى ئېچىپ بېرىمەن» دەپ ۋەدە بېرىپتۇ. ھازىر يى شىڭفۇ ئەسكەرلىرىنى رەتلەپ، يولغا چىقىش ئالدىدا ئىكەن.

ئەشرەپ شاگيو خەتنىڭ ئاخىرىدا، بۇ گەپلەرنى يى شىڭفۇ-

نىڭ ئادەملىرىگە گۆش ــ ياغ، سەي ۋە هاراق توشۇپ، ئۇلار بىلەن قويۇق ئارىلىشىدىغان بىر خەنزۇ دوستىدىن ئاڭلىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ قويغان.

تۆمۈر خەلپە قوزغىلاڭ رەهبەرلىرىگە خەتنى يەنە بىر قۇر ئوقۇپ بەرگەندىن كېيىن مۇنداق دېدى:

— مانا، سىلەرگە ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىدىغان ئىشمۇ تېپىلىپ قالدى. ئەمما، بارىكۆلدىكى چېرىكلەر شامەخسۇت بىلەن شىيەتەي يامۇلنىڭ چېرىكلىرىگە ئوخشىمايدۇ. ئۇلار ئۇزاق زامان مەشىق قىلغان، قوراللىرى خىل، ھەممىسى ئاتلىق، شۇڭلاشقا قاراپ ئىش قىلمىساق زىيان تارتىمىز. بۇ ئىشقا جىق ئادەمنىڭ ھاجىتى يوق. كېلىڭلار، ئوبدان مەسلىھەتلىشۋالايلى.

مەسلىھەتتىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە خىللانغان يۈز يىگىت بىلەن يېرىم كېچىدە ئاتلىنىپ، ئېدىرلىقلار ئىچىدىكى جىم يول بىلەن كۆشەتە ئېغىزىغا ماڭدى. تاڭ سۈزۈلگەندە، كۆشۆتە ئېغىزىنىڭ ئەپلىك جايلىرىنى ئىگىلەپ، دۈشمەننى كۈتۈپ تۇردى.

كۆشۆتە ئېغىزى — قۇمۇل بىلەن بارىكۆل ئوتتۇرىسىدىكى بىردىنبىر قاتناش يولى بولۇپ، ئىككى تەرىپىدە ئاسمان ــ پەلەك تاغلار قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان تار بىر جىلغا ئىدى. بۇ جىلغا شۇ قەدەر ئەگرى ــ توقاي ئىدىكى، ئۇنىڭ ئىچىدە كېتىۋاتقان كىشىگە قاتمۇ قات تاغلار گاھ ئېچىلىپ، گاھ يېپىلىۋاتقاندەك سېزىلەتتى. تاغ باغرىدا ئېسىلىپ تۇرغان ھەر خىل چوڭلۇقتىكى تاشلار ھازىرلا دومىلاپ چۈشىدىغاندەك تۇيۇلاتتى. تاشتىن ــ تاشقا ئۇرۇلۇپ ئېقىۋاتقان تاغ سۈيىنىڭ شارقىرىغان ئاۋازى پۈتۈن جىلغىنى تېخىمۇ ھەيۋەتلىك كۆرسىتەتتى. يولۇچىلار ئەنە شۇ شوخ ئېقىننى قانچە ــ قانچە قېتىم كەچمىگۈچە جىلغىدىن چىقالمايتتى.

تۆمۈر خەلپە ئۆز يىگىتلىرىنى ئىككىگە بۆلۈپ، جىلغىنىڭ

ئىككى قاسنقىدىكى قارىغاي ۋە قورام تاشلارنىڭ كەينىگە مۆكتۈر- دى. بەزىلىرى بىرلا تەپسە دومىلاپ كېتىدىغان يوغان تاشلارنىڭ كەينىدىن ئورۇن ئالدى. شۇ ئارىدا، تۆمۈر خەلپە يىگىتلەرنىڭ ئورۇنلاشقان جايلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ يۈرۈپ، ئەرەنچە كىيىنىۋالغان ئايقىز بىلەن هۆسنارىخاننى تونۇپ قالدى. ئىككىسى يېقىن – يېقىن جايلاشقان ئىككى تاشنىڭ تۈۋىدە مىلتىقلىرىنى چىڭ تۇتۇپ، يەر بېغىرلاپ ياتاتتى.

— سىلەرنى كىم باشلاپ كەلدى؟ — دېدى تۆمۈر خەلپە جىددىي قىياپەتتە.

— ئۆزىمىز كەلدۇق، — دېدى ئۇلار ياتقان يېرىدىن تۇرۇپ.

— بۇ يەردە سىلەرگە نېمە بار؟ چاققان كېتىڭلار.

ئۇلار «ياق» دەپ يەنە يەرگە يېتىۋالدى. تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلنى چاقىردى. ئامانقۇل ئەھۋالنى كۆرۈپ، ئايقىزغا «بۇ نېمە قىلغانلىرى؟ چاققان كەتسلە، ئۆزلەمۇ كەتسلە هۆسنارىخان ئا- چا» دېدى.

— نېمىشقا كېتىدىكەنمىز، بىزمۇ مىلتىق ئېتىشنى ئۆگەن- دۇق، — دېدى هۆسنارىخان.

ئايقىز ئامانقۇلنىڭ يېنىغا كەلدى – دە، نەچچە ۋاقىتتىن مەرگەنلەرگىمۇ يېتىشمەيۋاتىدۇ دەپ، مىلتىق بەرمەي كەلگەنلىكىدى- نى، ئەمدى ئۆزلىرى مىلتىققا ئىگە بولۇپ جەڭگە كىرىمىز دېسە، بۇنىڭغا نېمە ئۈچۈن يول قويۇلمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ «مۇنداي قىلسىڭىز، مەن سىزدىن رازى بولمايمەن، نېمە قىلسىڭىز قىلىڭ، بىز كەتمەيمىز!» دېدى.

تۆمۈر خەلپە بىلەن ئامانقۇل ئىلاجسىز قېلىپ، بىر – بىرىگە قاراپ كۈلۈشتى.

— ئۇنداق بولسا بۇلار يېنىڭدىراق تۇرسۇن، — دېدى تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلغا.

چۈشكە يېقىن، ھەيۋەتلىك ھەربىي كاناي ئاۋازلىرى ئاڭلاندى. يى شىڭفۇ تۆت چېرىك كۆتۈرگەن تەختىراۋانغا ئولتۇرۇپ، ئۈچ يۈز ئاتلىق چېرىكنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ مونچاقلىق قالپاق ئاستىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان قىسماق كۆزلىرى ئۇيقۇ باسقاندەك بىر يۇمۇلۇپ — بىر ئېچىلىپ قوياتتى. ياقىسىغا تۇتۇلغان زەر چىلتەكلەر قۇياش نۇرىدا ۋال — ۋۇل قىلىپ پارقىرايتتى. بىردىنلا جىلغىنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى تاشلار دومىلاپ چۈشۈشكە باشلىدى. تاش تاشقا تېگىپ، بىردەمنىڭ ئىچىدە دەھشەتلىك گۈلدۈرلەش پەيدا بولدى. چېرىكلەر ئۆزىنى ئوڭشىۋالغۇچە، تەرەپ — تەرەپتىن يېغىۋاتقان ئوق يامغۇرى ئىچىدە قالدى. بۇلار ھەقىقەتەنمۇ شۇ دەۋرنىڭ ئەڭ خىل مىلتىقلىرى بىلەن قوراللانغان تەجرىبىلىك چېرىكلەر بولغاچقا، ئاسانلىقچە تەسلىم بولماي خېلى ئېتىشىپ كۆردى. ئىگىسىز قالغان ئاتلار ئوۋچىنىڭ ئوقىدىن ئۈركۈپ قاچقان كېيىكلەردەك، تەرەپ — تەرەپلەرگە قېچىشىپ يۈرەتتى.

تەخمىنەن ئىككى سائەتتىن كېيىن، جىلغىنىڭ ئىچى جىمىپ قالدى، چېرىكلەرنىڭ بىر قىسمى قېچىپ، بىر قىسمى ئۆلدى. قالغانلىرى تىرىك قولغا چۈشتى.

ئامانقۇل بىلەن ئۆزغوجا ئەمەت بىر ئەسكى تامنىڭ ئىچىدىن ئاق سېمىز كەلگەن بىر چېرىكنى تۇتۇۋېلىپ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. ئۇنىڭ قالپاقسىز تاقىر بېشىدىكى بىر تال ئۆرۈم چېچى ئۆزىگە قىسقا كېلىپ قالغان چاپىنىنىڭ ئارقىسىدىن چىقىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يوتىسىغا چاپلىشىپ تۇرغان تار ئىشتىنىنىڭ ئېغى پۈتۈنلەي ھۆل ئىدى. ئەسىرلەردىن بىرى ئۇنى كۆ-

رۇش بىلەنلا «بىزنىڭ باشلىقىمىز يى شىڭفۇ دېگەن مۇشۇ، ئۇ كىيىمنى يەڭگۈشلىۋاپتۇ» دېدى. تۆمۈر خەلپە باشلىق ھەممە يىگىتلەر ئۇنىڭ ئىشتىنىغا قاراپ كۆلۈپ تاشلىدى. تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلغا قاراپ، «بۇنىڭغا چېقىلماي ئوبدان ساقلاڭلار، قورايغا ئېلىپ كېتىمىز» دېدى. ئاندىن، قالغان ئەسىرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئاتلىرى بىلەن بارىكۆلگە قايتۇرۇۋەتتى.

— بۇ نېمە قىلغىنىڭ، تۆمۈر ئاكا، — دېدى قارا بوسۇق ئاچچىق بىلەن.

— يىقىلغاننى تەپمەك يوق، — دەپ جاۋاب بەردى تۆمۈر خەلپە.

— ھېچبولمىسا، ئاتلىرىنى تارتىۋالساق بولماسمىدى؟ — دېدى ئامانقۇل.

— يولدا تىرىك ئۆلسۇن دەمسىلەر؟ ئەسكەر بولغانلاردا نېمە گۇناھ؟ — دەپ سوئال قويدى تۆمۈر خەلپە.

شۇ ئارىدا ئارقا تەرەپتىن «تاك» قىلىپ بىر پاي ئوق ئېتىلدى. قارىغايغا باغلاپ قويۇلغان يى شىڭفۇ قانغا مىلىنىپ تۇراتتى.

— كىم ئاتتى؟ — دەپ ۋارقىرىدى تۆمۈر خەلپە.

— مەن ئاتتىم، — دېدى كۆزلىرى قىزىرىپ كەتكەن تورپاق ئۆز غوجا ئەمەت.

— بۇ نېمە قىلغىنىڭ؟

— دادامنىڭ قىساسىنى ئالدىم. ئەلقىساسۇل مىنەلھەق دېگەن شۇ①.

---

① ئۆز غوجا ئەمەت — «تورپاق يىغىلىقى» نىڭ يولباشچىلىرىدىن تورپاق ئۆز غوجا غوجامنىيازنىڭ ئوغلى ئىدى، دادىسى شۇ يىغىلىقتا يى شىڭفۇ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، ئۆز غوجا ئەمەتنى شامەخسۇت نومغا پالاپ تاشلىغان. تۆمۈر خەلپە قوزغىلىڭى باشلانغاندا، ئۇ نوم زىندانىدىن قېچىپ كېلىپ قوزغىلاڭغا قاتناشقانىدى.

تۆمۈر خەلپە «ئەستاغپۇرۇللا» دەپ كەكە ساقىلىنى تۇتۇپ بىردەم جىم تۇردى ـ دە، ئامانقۇلغا قاراپ، «بۇنىڭ مىلتىقىنى تارتىۋېلىڭلار» دېدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلار قۇربان بولغان بەش قېرىندىشىنىڭ تاغ باغرىدىكى تاش قەبرىلىرى بىلەن ۋىدالىشىپ، نۇرغۇن غەنىيمەت بىلەن قورايغا قاراپ يولغا چىقتى.

شۇ ئارىدا كىمدۇر بىرى بىر قوشاق توقۇدى، بۇ قوشاق شۇ هامان قاسىم قىزىقنىڭ ئاغزىدىن ناخشا بولۇپ چىقتى:

خويمۇ قاتتىق جەڭ بولدى،
كۆشۆتىدىكى دەڭدە.
چىڭتەي①كېتىپ هوشىدىن،
سىيىۋەتتى بۇ جەڭدە.

هەممەيلەن كۈلۈشۈپ كەتتى.

— ئەمدىغۇ شەهەرگە تېگەرمىز؟ — دېدى قارا بوسۇق، تۆمۈر خەلپىنىڭ بوز ئېتى بىلەن ياندىش كېلىۋاتقان قارا تورۇقنىڭ يالىنى سىلاپ.

— خۇدايىم بۇيرۇسا، پات ـ يېقىندا چوڭ توي باشلايمىز، — دېدى تۆمۈر خەلپە كۈلۈمسىرەپ.

بىراق، تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن ۋەقەلەر تۈپەيلى، قوزغىلاڭچىلارنىڭ شەهەرگە هۇجۇم باشلاش پىلانى بۇزۇلۇپ كەتتى.

① چىڭتەي — (توغرىسى «جىڭتەي») مانجۇ خانلىق ئەسكەرلىرىنىڭ تۈمەن (پولك) دەرىجىلىك ئەمەلدارى. بۇ يەردە يى شىڭفۇنى دېمەكچى. بۇ قوشاق «تۆمۈر خەلپە يېغىلىقى» ھەققىدىكى قوشاقلار قاتارىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە.

ئون ئالتىنچى باب

يالقۇنتاغقا سوۋغا

ئىنساننىڭ تۇپ ـ ئاساسىي ھوقوقى
كۆز يېشى بىلەن ئەمەس، ئىسسىق قان
بىلەن قولغا كېلىدۇ.

— جۇلىئان مارتى①

تۆمۈر خەلپە غالىب سەركەردىلەرگە خاس غۇرۇر ۋە سالاپەت بىلەن يىگىتلىرىنى باشلاپ قورايغا قايتقاندا، خەلق توپى خۇددى توي تارتىپ كەلگەن يىگىتلەرنى قارشى ئالغاندەك، ئۇلارنى قىزغىن كۇتۇۋالدى. نەچچە ئونلىغان داپلار بىلەن شوخ ناخشا ـ قوشاقلار ياڭراپ، پۈتۈن جىلغا ھېيت كۈنلىرىدەك جانلىنىپ كەتكەنىدى. توپ ـ توپ ئادەملەر ئىككى ـ ئۈچتىن مىلتىق ئېسىۋالغان يىگىتلەرنى ئېگەردىن يۇلۇۋېلىپ، يۈز ـ كۆزلىرىگە سۆيەتتى، باغرىغا بېسىپ قۇچاقلايتتى، كۆشۆتە ئېغىزىدىكى جەڭگە بارالمىغان يىگىتلەر غەنىيمەت چۈشكەن يېڭى مىلتىقلارنى قوللىرىغا

① جۇلىئان مارتى — كۇبا خەلقىنىڭ 1853 — 1895 ـ يىللىرى ياشىغان مىللىي قەھرىمانى، مەشھۇر ۋەتەنپەرۋەر شائىرى.

ئېلىپ زوقلىنىپ قارايتتى. توپ ـ توپ ئۇششاق باللار جەگچەلەرنىڭ ئاتلىرىغا مىنمەكچى بولۇپ، چۇرقۇرىشىپ ئوينايتتى.

مانا، رەۋىخان موماي ئايقىزنى باغرىغا بېسىپ ئىسسىق ياشلىرى بىلەن ھۆللەنگەن مەگزىنى ئۇنىڭ ئاناردەك يۈزىگە يېقىپ، «جېنىم بالام، ئۆزلەنى نېمە دېسەم بولار؟ قارىسلاچۇ، ئەر يىگىتلەردەك جەڭ قىلىپ، مىلتىقمۇ ئولجا ئاپتىلا تېخى» دېمەكتە. مانا، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئايالى روزىخان ئايلا ھۆسنارىخاننى قۇچاقلاپ، «ۋاي سىگلىم، خۇدايىم ئۆزلەنى ئوغۇل بالا يارىتاي دەپ تۇرۇپ، قىز يارىتىپ قويۇپتىكەن، رەھمەتلىك ئىنىم ھايات بولغان بولسا، ئۆزلەنى كېلىن قىلىۋالار ئىدۇق» دەپ ئۇنى كۆلدۈرمەكتە.

تۆمۈر خەلپىنى بولسا، نۇرۇل بوۋا بىلەن سەپەرقۇل باشلىق چوگلار ئارىغا ئېلىۋېلىپ، خۇددى ھەرەمگە بېرىپ كەلگەن كىشىنى تاۋاپ قىلغاندەك، نۆۋەت بىلەن قۇچاقلايتتى. ياش ئىمام ئاخۇن قارىيمۇ نېمىنىدۇر بىر نېمىلەرنى دەپ ئۇنى تەبرىكلەيتتى.

شۇ ئارىدا قويۇق بۇرۇتلۇق، تەمبەل بىر يىگىت ئىككى ناتونۇش كىشىنى باشلاپ كەلدى. بۇ يىگىت تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىنىسى شاكىر ئىدى. شاكىر ھېلىقى ئىككى كىشىنى «تۇرپاندىن كەلگەن مېھمانلار» دەپ تونۇشتۇردى. ئۇلارنىڭ بىرى قىرىق ياشلار چامىسىدىكى دېھقان سۇپەت كىشى بولۇپ، تۇرپان ئاستانىدە لۈكچۈن ۋاڭىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن مۆيدىن خەلپىنىڭ يېقىنلىرىدىن سەيپۇل دېھقان ئىدى. ئىككىنچىسى سۇمباتلىق يىگىت بولۇپ، ئۇ قارىغۇجىلىق مەشھۇر چېلىشچى مامۇت زور ئىدى. تۆمۈر خەلپە ئۇلار بىلەن قىزغىن كۆرۈشۈپ، ھەممەيلەننى ئۆيگە تەكلىپ قىلدى. ئاپئاق كىگىزلەر سېلىنغان ئاددىي تام ئۆي ئادەملەر بىلەن تولدى. بۇ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆزىگە قاراشلىق مېھمانخانىسى ئىدى. يېقىندىن بۇيان بولۇپ ئۆتكەن بىر قاتار

جەڭلەردە، بولۇپمۇ، كۆشۆتە ئېغىزىدا يى شىڭفۇنىڭ ئىشتانغا چىقىرىۋەتكەنلىكى توغرىسىدىكى قىزىق گەپلەر بىلەن غىزا يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن، باشقىلار تارقاپ كەتتى. ئۆيدە قوزغىلاڭ رەھ-بەرلىرى بىلەن ھېلىقى ئىككى كىشى قالدى.

سەيپۇل دېھقان قوينىدىن نەچچە قات لاتىغا ئورالغان بىر پارچە خەتنى چىقىرىپ، تۆمۈر خەلپىگە ئىككى قوللاپ سۇندى، تۆمۈر خەلپە خەتنى ئۈنلۈك ئوقۇدى. بۇ خەت تۇرپان قوزغىلاڭ-چىلىرى نامىدىن قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىغا يېزىلغان بولۇپ، ئۇ-نىڭدا تۆمۈر خەلپە باشچىلىقىدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى بىلەن تۇرپان ئاستانە ۋە قارىغوجىدىكى دېھقانلارنىڭ لۈكچۈن ۋاڭغا قارشى قوزغىلىپ چىققانلىقى، ھازىر بۇ قوزغىلاڭغا توقسۇن، پىچان قاتارلىق جايلاردىنمۇ ئادەملەر كېلىپ قوشۇلۇۋات-قانلىقى بايان قىلىنىپ، ئاخىرىدا مۇنداق دېيىلگەن: «ئەزىز قېرىن-داشلار! ھىممەت ــ غەيرىتىڭلارغا بارىكاللا! سىلەر زۇلۇم چەككەن دېھقانلارنىڭ قۇتۇلۇش يولىنى كۆرسىتىپ بەردىڭلار. زالىم ۋاڭلار-نىڭ گۇم بولۇشىغا بىزنى ئىشەندۈردىڭلار. بىز ئاخىرىغىچە سىلەر-نىڭ ئىزىڭلاردا ماڭىمىز. سىلەر زالىم شامەخسۇتنى يوقاتساڭلار بىزمۇ جەبىر ــ زۇلۇمدىن قۇتۇلىمىز. ئاللا سىلەرگە تېخىمۇ كۆپ نۇسرەت ئاتا قىلغاي، ئامىن!»

خەتنىڭ ئاخىرىغا تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى نامىدىن مۆيدىن خەلپە ئىمزا قويغانىدى.

تۆمۈر خەلپە خەتنى ئوقۇپ بولغاندا، ئولتۇرغانلارنىڭ ھەم-مىسى خۇشال بولدى ۋە تۇرپاندىكى قېرىنداشلىرىغا نۇسرەت تىلەپ دۇئا قىلىشتى. تۆمۈر خەلپە سەيپۇل دېھقاندىن شەخسەن مۆيدىن خەلپىنىڭ ئەھۋالى ۋە تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ قورال ــ ياراغلىرى توغرىسىدا بەزى گەپلەرنى سورىدى. سەيپۇل

دېھقانىنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلاردا بۇرۇن ئون نەچچە تال قارا مىلتىق بىلەن ئۆزلىرى سوقۇۋالغان قىلىچ ـ نەيزە، تۆمۈر ئارا ۋە تاياق ـ توقماقتىن باشقا قورال ـ ياراغ يوق ئىكەن، يېقىندا چېرىكلەردىن بىرنەچچە تال پەرەڭ مىلتىق ئولجا ئاپتۇ. ھازىرچە تېخى چوڭ جەڭلەرمۇ بولماپتۇ.

تۆمۈر خەلپە بۇ مېھمانلارنى ئوبدان كۈتۈشنى شاكىرىغا تاپشۇردى ۋە تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا قانداق ياردەم بېرىش توغ-رىسىدا ئەتىسى ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن كېڭەشتى. كېڭەشتە تۆمۈر خەلپىنىڭ تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا سەكسەن تال مىلتىق، مىڭ تال ئوق ئەۋەتىپ بېرىش دېگەن پىكرىگە سەيپۇڭ توختىدىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى قوشۇلدى.

— ئۇنداق سېخىيلىق قىلىۋەتسەك قانداق بولىدۇ؟ — دەپ قارشى چىقتى سەيپۇڭ توختى، — ئادەملىرىمىز كۈندىن ـ كۈنگە كۆپىيىۋاتىدۇ، ئۆزىمىزگە يېتىشمەيۋاتقاندا، تۇرپانلىقلارغا مۇنچىۋالا ياراغ بېرىشنىڭ نېمە ھاجىتى؟

— قوينۇڭدىن تۆكۈلسە قونچۇڭغا دېمەتتىكەن، بىزدىن تۇر-پانلىق قېرىنداشلارغا كەتسە نېمە بوپتۇ؟ — دېدى ئېلى پالگان.

— نېمە بوپتۇ دېگەنلىرى نېمىسى؟ كۈچى يەتسە، تۇرپان-لىقلارمۇ، قۇمۇللۇق ئەرلەرگە ئوخشاش قان كېچىپ يۈرۈپ، قورال ـ ياراغنى ئۆزى تاپسۇن! — دېدى سەيپۇڭ توختى.

— ھاي توختاخۇن! — دېدى تۆمۈر خەلپە سەل كايىپ، — تۇرپانلىق، قۇمۇللۇق دېگەنلىرى نېمىسى؟ باي باينىڭ قاياشى، گاداي گادايىنىڭ دېمەتتىكەن، ھەممىمىزنىڭ نىيىتى بىر. ئاق ئىت، كۆك ئىت، ھەممىسى بىر ئىت، شامەخسۇت بىلەن لۈكچۈن ۋاڭىنىڭ نېمە پەرقى بار. تۇرپاندىكى قېرىنداشلىرىمىز تېخىمۇ كۈچلىنىپ، لۈكچۈن ۋاڭىنىڭ ئەدىپىنى بەرسە ھەممىمىز-

گە ياخشى ئەمەسمۇ! ئۇنىڭ ئۈستىگە شامەخسۇت بىلەن لۇكچۇن ۋاڭىنىڭ يېقىن تۇغقان ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالدىلامۇ؟①

— مېنىڭ دېگىنىم، — دەپ تۆمۈر خەلپىنىڭ گېپىنى ئەسەبىيلىك بىلەن ئۈزدى سەيپۇڭ توختى، — مەنچۇ، مەن ئۆزىمىزنىڭ غېمىنى يەۋاتىمەن. مۇنچىۋالا قورالنى قولدىن چىقىرىپ قويساق، ئۆزىمىز نېچۈك قىلىمىز دەۋاتىمەن، ھىم.

— غەم يېمىسىلە، بۇدو ئۈرۈمچىدىن كەلگەن چېرىكلەر بىزگە يەنە جىق قورال ئەكېلىپ بېرىدۇ. داپولارغىمۇ ئىگە بولىمىز تېخى! — دېدى قارا بوسۇق پىخىلداپ كۈلۈپ.

سەيپۇڭ توختى گەپ قىلماي كىرپىدەك تۈگۈلۈۋالدى. ئۇنىڭ ئورۇقىنا كەلگەن گەۋدىسى تېخىمۇ كىچىكلەپ، قانسىز، ياغاق يۈزلىرى پۈرۈلۈپ كېتىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى.

سەيپۇڭ توختى قىرىق ياشلاردىن ئاشقان كىشى بولۇپ، سەيپۇڭلۇق ئۇنىڭ ئاتا كەسپى ئىدى. ئۇن نەچچە يىل بۇرۇن، ئانىسى قازا تاپقاندىن بۇيان، پۈتۈن بىر ئائىلىنىڭ غېمى ئۇنىڭ ئۈستىگە چۈشۈپ قالدى. قېرىشقاندەك، كېيىنكى چاغلاردا خوتۇنى مارىخان ئىككى قېتىم قوشكېزەك تۇغۇپ، ئۆينى بالا بېسىپ كەتتى. مىڭ قىلسىمۇ، يىگىنە ئىشى بىلەن سەككىز جاننى بېقىش، ھەقىقەتەن تەس گەپ ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بەگ - غوجىلارنىڭ ئالۋىڭىغا تۇتۇلۇپ، ئاي - ئايلار بىكارغا ئىشلەش بىلەن ئۆتۈپ كېتەتتى - دە، ھۈنەرنىڭ زادى بەرىكىتى بولمايتتى. ئايلار - يىللار شۇنداق ئۆتۈۋەرگەنسېرى، ئۇ شۇنداق بىر سەپرا ئادەم بولۇپ قالدىكى، ئۇنىڭغا ھەممە نەرسە، ھەتتا ئۆزىنىڭ

① 1902 - يىلى شامەخسۇت لۇكچۇن ۋاڭى سۇلتان مەھمۇت بىلەن قۇدىلىشىپ، ئۆزىنىڭ چوڭ قىزى خانپۇجۇڭنى سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئوغلىغا بەرگەن. ئىككى ئوتتۇرىدا ناھايىتى چوڭ چىقىم بىلەن قىرىق كېچە - كۈندۈز توي ئۆتكۈزۈلگەن.

خــوتــۇن ــ باللىرىمۇ سەت كۆرۈنەتتى. يوقىلاڭ ئىشلارغا چېپ-
چىلىپ، ھەدېسىلا خوتۇن ــ باللىرىنى ئۇراتتى. كېيىن، يۈز ــ
كۆزى كۆكىرىپ كەتكەن خوتۇنىغا قاراپ ئىچى سىيرىلىپ كېتەت-
تى ــ دە، «خاپا بولما خوتۇن، ھەممىنى قىلغان مۇشۇ يوقسۇز-
لۇق. چۈشۈمگە ئايان بولۇۋاتىدۇ، ماڭا بىر غايىب خەزىنە ئۇچراپ
قالىدىغاندەك تۇرىدۇ. ئۇ چاغدا، بىزمۇ باي بولىمىز، ھەممە خاپى-
لىق تۈگەيدۇ» دەپ ئۇنى بەزلەيتتى. دەرۋەقە، ئۇ ھەمىشە بىرەر
غايىب خەزىنە ئۇچراپ قالىسىدى، دەپ خىيال قىلىدىغان بولغاچقا،
ئۇنىڭ چۈشىگە قىزىق ــ قىزىق ئىشلار كىرىپ قالاتتى، مۇنداق
چاغلاردا، دەرھال «تەبىرنامە» دېگەن چۈش كىتابىنى ئىخلاس
بىلەن ۋاراقلاپ چىقاتتى ــ دە، خوتۇنىغا قاراپ سۆزلەپ كېتەتتى:
«مانا دېمىدىممۇ، خۇدايىم بۇيرۇسا، ماڭا بىر ياخشىلىق بار، بېشىم-
غا دۆلەت قۇشى قونىدىغاندەك تۇرىدۇ. شامەخسۇت ۋاڭ باللىق
چاغلىرىدا نەرناسۇ دېگەن تاغدىكى بىر موماينىڭ قوينى باقىدى-
كەندۇق. بىر كۈنى چۈشىدە تولۇن ئاينى كۆرۈپتۇ. تولۇن ئاي
ئاسماندىن چۈشۈپ، ئۇنىڭ قوينىغا كىرىپتۇدەك، شۇنىڭدىن كې-
يىن، مېھرىبانۇ پۇجۇڭ ئۇنى قۇمۇلغا ئەكېلىپ، ئۆزىنىڭ قىزىنى
بەرگەن ۋە كېيىن ئۆزىنىڭ ئورنىغا ۋاڭ قىلغان. كۆرۈۋاتقان
چۈشلىرىمگە قارىغاندا، ۋاڭ بولمىساممۇ، چوڭ بايلاردىن بولۇپ
قالىدىغاندەك تۇرىمەن.»

بىراق، ئۇنىڭ كۆرگەن چۈشلىرى چۈش پېتى قېلىۋەردى.
ياش قىرىقتىن ئاشقىچە ھېلىقى «غايىب خەزىنە» لەرنىڭ بىرىمۇ
ئۇنىڭغا ئۇچرىمىدى. ئەكسىچە، رەھىمسىز تۇرمۇش غەملىرى خۇد-
دى بىر تاغدەك يەلكىسىدىن بېسىپ ئۇنى مۈكچەيتىپ قويدى.
بىر كۈنى ھاشىر تەيجى ئۇنى ئوردىسىغا چاقىرتىپ كېلىپ،
ئالدىغا بىر كىيىملىك يېشىل مووۇتنى تاشلىدى ۋە ئۆزىگە ئۆلچەپ

تون تىكىپ بېرىشنى بۇيرۇدى، توختاخۇن كونىراپ كەتكەن قول ماشىنىسىنى ئۇردىغا ئەكېلىپ ئىشقا چۈشتى. بايا ئۆلچۈالغىنى بويىچە رەختنى كېسىۋاتقاندا، ھېلىقى «غايىب خەزىنە» نىڭ شېرىن خىيالى بىلەن بەند بولۇپ كەتتى ـ دە، تونىنىڭ قولتۇقىنى ھەددىدىن زىيادە ئويۇپ تاشلىغانلىقىنى سەزمەي قالدى، ئىش بۇزۇلدى. شۇ ھامان ھاشىر تەيجىنىڭ رەھىمسىزلىكىنى، ھەتتا ئۆلتۈرۈپ قويۇشتىن يانمايدىغانلىقىنى ئويلاپ، ھاجەتكە چىقىش باھانىسى بىلەن ئۇردىدىن قېچىپ چىقتى ۋە شەھەر ئەتراپىدا يوشۇرۇنۇپ يۈرۈش بىلەن قۇتۇلالمايدىغانلىقىنى بىلىپ، ئۆيىگىمۇ يولۇقماي، يىراق يېزىلاردا بىرنەچچە كۈن جان ساقلىدى. بىراق، ھاشىر تەيجىنىڭ ياساۋۇللىرىغا ئۇچراپ قېلىشتىن قورقۇپ، يېزىلاردىمۇ تۇرماي، تاغ تەرەپكە يول سالدى.

ئۆتكەن يىلى ياز كۈنلىرى، تۆمۈر خەلپە قوزغىلاڭغا تەييارلىق كۆرۈپ، تاغمۇتاغ كېزىپ يۈرگەندە، خوتۇنتام تاغلىرىدىكى بىر مالچىنىڭ ئۆيىدە ئۇنىڭ بىلەن تونۇشۇپ قالدى. توختاخۇن تۆمۈر خەلپىنىڭ گەپ ـ سۆزىدىن ئۇنىڭ نېمە ئادەم ئىكەنلىكىنى بايقاپ، ئۆزىنىڭ پۈتۈن سەرگۈزەشتىسىنى ئېيتىپ بەردى. تۆمۈر خەلپە ئۇنىڭ ۋاڭ ـ غوجىلارغا ئۆچلۈكىنى كۆرگەچ، ئۇنىڭغا ئۆز مەقسىتىنى ئوچۇق ئېيتتى. ئۇ، تۆمۈر خەلپىگە قەسەمىيات قىلىپ قول بەردى. شۇنداق قىلىپ، سەبىيۇك توختى تۆمۈر خەلپىنىڭ سېپىگە دەسلەپ قوشۇلغان كىشىلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە ئاستا ـ ئاستا قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنىڭ قاتارىغا ئۆتتۈپ قالغانىدى. ئۇ قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ئارىسىدىكى ئىش تەقسىماتىدا ئۆز تەلپى بويىچە، ئارقا سەپ ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان كۈندىن بۇيان، چۈشىدە ئايان بولغان ھېلىقى «غايىب خەزىنە» گە ئەمدى ئېرىشكەنلىكىنى ھېس قىلىشقا باشلىدى. چۈنكى، بۇرۇن شامەخسۇتنىڭ

بولۇپ، ئەمدى قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئومۇمىي مۈلكىگە ئايلانغان نەچچە يۈز مىڭ چارۋا مال ئۇنىڭ ئىختىيارىدا ئىدى. قوزغىلاڭ ئاخىرقى غەلىبىگە ئېرىشمەي تۇرۇپ، ئۇ ھېلىتىنلا مۇشۇ بايلىقنى كېلەچەكتە قانداق تەقسىم قىلىش كويىغا چۈشۈپ قالدى. ئۇنىڭ نەزىرىدە، قورال ـ ياراغلارمۇ، كېلەچەكتە ئۆزئارا تەقسىم قىلىنىدىغان بايلىق ئىدى. شۇڭا، تۆمۈر خەلپىنىڭ تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا قورال ـ ياراغ ئەۋەتىش دېگەن پىكرىگە قارشى چىققانىدى.

قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى سەيپۇڭ توختىنىڭ قارشىلىقىغا قارىماي، تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا سەكسەن تال مىلتىق، مىڭ تال ئوق بېرىدىغان بولدى ۋە بۇ سوۋغاتلارنى تۇرپانغا يەتكۈزۈشكە ياردەملىشىش ئۈچۈن، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىنىسى شاكىر بىلەن تورپاق ئۆز غوجا ئەمەت بەلگىلەندى. ئاندىن، تۆمۈر خەلپە تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا سالامنامە يازدۇرماقچى بولۇپ، ئاخۇن قارىينى چاقىرتتى ۋە ئۇنىڭغا مەقسەتنى چۈشەندۈرۈپ، «مەن يازسام، قاغا پۇتىدەك يېزىپ قويىمەن، ئۆزلە مەدرىسىدە ئۆگەنگەن ھۈنەرلىرىنى بىر كۆرسەتسىلەچۇ» دېدى. ئاخۇن قارىي ئەدەپ بىلەن ئولتۇرۇپ، قومۇش قەلەمنى خوتەن قەغىزى ئۈستىدە ئاستا ماڭغۇزۇشقا باشلىدى.

— قارىي ئاخۇنۇم سولخاي ئىكەن ھە، — دېدى قارا بوسۇق.

تۆمۈر خەلپىمۇ ئۇنىڭ خەتنى سول قولى بىلەن قىينىلىپ يېزىۋاتقىنىنى ۋە قۇرلارنىڭ قىڭغىر ـ سىڭغىر چىقىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، بىرئاز ھەيران بولدى.

ئاخۇن قارىي خەتنىڭ كىرىش قىسمىنى يېزىپ بولۇپ، تۆمۈرگە قارىدى. خەتنىڭ قالغان قىسمى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئاغزىدىن چىققىنى بويىچە يېزىلىپ، مۇنۇ قۇرلار بىلەن ئاياغلاشتى:

پۇقرالارنىڭ دەريا ــ دەيا ئاققان كۆز ياشلىرىغا تاغۇتاغلارمۇ ئېرىپ كېتەر ئىدى. ئەمما، ۋاڭ ــ غوجىلارنىڭ كۆڭلى قارا تاشتىنمۇ قاتتىق ئىكەن. بىز شۇنى بىلىپ قولىمىزغا تىغ ئالدۇق. بىزنى ۋاڭ ــ غوجىلارنىڭ زۇلمىدىن كۆز ياشلىرىمىز ئەمەس، قولىمىزدىكى قورال قۇتقۇزىدىغانلىقىغا ئىشەندۇق. سىلەرمۇ شۇنداق قىپسىلەر. ئىلاھىم ھەممىمىزگە تېخىمۇ كۆپ نۇسرەت ئاتا قىلسۇن، ئامىن!

ئەتىسى تۇرپانلىق مېھمانلار بىلەن شاكىرلار مىلتىق، ئوقلار يۈكلەنگەن ئاتلارنى يېتىلەپ يولغا چىقتى. تۆمۈر خەلپىلەر شەھەرگە قانداق ۋە قاچان ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا ئويلىنىۋاتقاندا، يەنە باشقىچە بىر ئەھۋال يۈز بېرىپ قالدى.

ئون يەتتىنچى باب

سۈيىقەست

كىمدە بار بولسا بىر يامان ئادەت،
قەستىسىز ئۆلۈمنىڭ بولغۇسى سادىر.
نىشنى[1] ئۆرغۈسى چايان تاشقا،
گەرچە ھەرگىز ئاڭا ئەمەس قادىر.

— «كەلىلە — دەمنە»دىن

1

ئۈستى ـ ئۈستىلەپ كەلگەن شىددەتلىك زەربىلەر، ئاخىر شامەخسۇتنى يىقىتىپ قويدى. ئۇ ئەمدى ئۆزىنىڭ خاس ھۇجرىسىدا، ئالتۇن بىلەن ھەل بېرىلگەن ھېلىقى نەقىشلىك كارىۋاتتا، ئۈزۈن گەۋدىسى بىلەن سۇنايلىنىپ ئوڭدىسىغا ياتاتتى. ئۇنىڭ ئاق سېرىق كەلگەن يۈزى تامدەك تاتىرىپ، كىشىلەرگە دەھشەت سالىدىغان چېقىر كۆزلىرى يېرىم يۇمۇق ئىدى؛ ئىسسىتمىسى بىردەم

① نەشتەر مەنىسىدە.

ئۆرلەپ، بىردەم يىنىپ، پېشانىسىدىن تەر قۇرۇمايتتى. پات ـ پاتلا جۆيلۈپ، ئاللىقانداق بىرنېمىلەرنى دەپ ۋارقىرايتتى. ئۇردا ھۆكۈمالىرىدىن ئېشىپ، ئامبال بەي ۋىنچاۋ ئەۋەتكەن تىيەنجىنلىك مەشھۇر تېۋىپ تەييارلىغان تۈرلۈك ـ تۈمەن دورا ـ شەربەتلەرمۇ كار قىلمىدى. قارا قوينىڭ تېرىسىگىمۇ ئېلىشىپ باقتى، قىرقىلمىغان كۆك ئوغلاقنىمۇ قان قىلىشىپ كۆردى. باخشىمۇ ئوقۇپ باقتى، داخانمۇ چوقۇپ باقتى، ھېچقايسىسى پايدا قىلمىدى. نەچچە ئونلىغان قوي ـ كالىلار سويۇلۇپ، مەسچىت ـ خانىقالاردا دۇئا ـ تەكبىرلەر ئۆتكۈزۈلدى. ئۈۋەيس ئەئلەم باشلىق ئۆلىمالار: «چىڭگاڭ غوجام ھەزرەتلىرىگە شىپالىق تىلەيلى» دەپ كارنىيى يىرتىلغۇدەك ۋارقىراپ، جامائەتنى يۈزلەرچە قېتىم قول كۆتۈرگۈزدى. بۇمۇ كار قىلمىدى.

شامەخسۇت بولسا، بەش كۈندىن بۇيان بىر خىلدا ياتاتتى. ئۇ چېقىر كۆزلىرىنى يۇمۇپ ئۇيقۇغا باراي دېسىلا، چۈشىگە ئاللىقانداق نەرسىلەر كىرىپ، قۇلىقىغا قانداقتۇر دەھشەتلىك نىدالار ئاڭلانغاندەك بولاتتى ـ دە، يەنە چۆچۈپ ئويغىناتتى.

مانا، سېپىل دورۋازىسىغا ئېسىلغان قانلىق باشلار قەپەستىن چىقىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا دومىلىنىپ كەلمەكتە. قەبرىلەر يېرىلىپ، ئاپئاق كېپەن كىيگەن باشسىز تەنلەر ئۇنىڭغا قاراپ يۈگۈرمەكتە. ئاھ ... بۇ نېمە ۋەقە؟ بۇ نېمىدېگەن دەھشەتلىك مەنزىرە!

مانا، ئاق ساقاللىق نوشىرۋان تەيجى ھاشىر تەيجى بىلەن قېزبەگ غوجىغا قاراپ، نېمە، سىلەر، يەنە بىر «تورپاق يىغىلىقى» قويسۇن دېمەكچىمۇ؟ دەپ ۋارقىرىماقتا. ئۇ قاچاندۇر بىر چاغلاردا: «ئاقىۋەتى يامان بولغان پادىشاھدىن ئاقىۋەتى خەيرلىك بولغان گاداي ياخشى» دېگەنىدى. ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرى راست چىقىپ قالامدۇ نېمە؟ ئەمدى ئۆزىمۇ يوق، سۆزىمۇ! ھېلىقى كىچىككىنە

قارا شېشىنى نېمىشقا ئالدىراپ بەرگەندۇ؟ ئۇنى ئىچمىگەن بىلەن ئىچكەندىنمۇ جىقراق كۆڭلى ئاغرىغاندۇ، ئۇلۇغ جايلارغا بېرىپ، قاغاپ كەتسىچۇ تېخى!

ئەنە، شەرق تەرەپتىن ھېلىقى يوغان ئەجدىھا يەنە غارقىراپ ئۆچۈپ كەلدى ــ دە، شىگشىگشا تاغلىرىنىڭ بېشىغا قونۇۋېلىپ ئوت چېچىشقا باشلىدى. قارا بوران كۆتۈرۈلۈپ، ئوردىنىڭ ئېگىز راۋىقىنى ئۆرۈپ تاشلىدى. ئۇ بىر قولى بىلەن شامەخسۇتنى گېلىدىن سىقىپ ئالدىغا تارتتى. يەگلىرى تۈرۈلگەن بىر قارا ساقاللىق كىشى ياغاچچىلار ئىشلىتىدىغان ئۆتكۈر پالتىنى كۆتۈرۈپ كەلدى. ئەمدى ئۇ يالغۇز ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ كەينىدىن ناھايىتى نۇرغۇن ئالامان قىقاس ــ چۇقان بىلەن كېلىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كۆكرىكىدىن قىپقىزىل قان ئېقىۋاتقان بىر پەرىزات، ياق، ياق، پەرىزاتنىمۇ خۇشخۇيراق گۈلقىز، ھېلىقى قارا ساقاللىق كىشىگە شامەخسۇتنى ئىشارەت قىلىپ كۆرسەتتى. شامەخسۇت ئۇنىڭدىن قاچىمەن دەپ چوڭقۇر ئورەككە يىقىلىپ چۈشتى. ئورەكتە قانغا مىلەنگەن يــى شىگفۇ قىسماق كۆزلىرىنــى ئالاي-تىپ، «ھــە، سەنمــۇ كەلدىڭمــۇ؟» دەيتتــى. يائاللا، يائاللا بۇ نېمە كارامــەت؟...

كېچىمۇ شۇنداق، كۈندۈزمۇ شۇنداق. بۇ نېمە ئۆزى، چۈش-مۇ، خىيالمۇ؟ بۇنى شامەخسۇت ئۆزىمۇ بىلمەيتتى.

ئۇ بىر كۈنى، كىمدۇر بىرىنىڭ ئاپئاق شايى ياغلىق بىلەن پېشانىسىنى سۈرتۈۋاتقىنىنى سەزدى. ياغلىق تۇتقان قولمۇ خۇددى شايىدەك ئاق ۋە سىلىق ئىدى. ئۇنىڭ قۇلىقىغا بىر ئايال كىشىنىڭ تونۇش ئاۋازى ئاڭلاندى:

— چىڭگاڭ غوجامنىڭ بۇ كېسىلىگىمۇ ياش قىزلار دورا بولمامدىكــن، ھۆكۈمالار شــۇ دورىنــى ئەمدى بېرىــپ باقسـا

بوپتىكەن، — دېدى پوجوڭ ئاغىچا ئايىسە ئاپپاققا پىچىرلاپ.

ئايىسە ئاپپاق بېشىنى ئېگىپ جىم ئولتۇراتتى. شامەخسۇت شۇنىڭدىن كېيىن يەنە نېمىلەر بولغانلىقىنى سېزەلمىدى. ئۇ يېتىپ قالغاندىن بۇيان، پوجوڭ ئاغىچا ھەر كۈنى بىر - ئىككى قېتىم يوقلاپ كىرەتتى. ئۇ كىرگەن چاغلاردا بۇ ھوجرىدا ئەركەك جىنس قالماي، ھەتتا تۇرشا توغبېگى بىلەن ئوردا تېۋىپلىرىمۇ كۆزدىن غايىب بولۇشى كېرەك ئىدى. ئادەتتە بولسا، ھاشىر تەيجى ۋە قېزبەگ غوجا تېۋىپلار بىلەن بىرلىكتە نۆۋەتچىلىك قىلاتتى.

بۈگۈن ھاشىر تەيجى ئۆزىگە نۆۋەتچىلىك كەلگەن سائەتتە، ئوردا تېۋىپىنى يەنە تومۇر تۇتۇشقا بۇيرۇدى. تېۋىپ تومۇرنىڭ بوشىشىپ قالغانلىقىنى ئېيتتى.

ھاشىر تەيجى خىيالغا چۆمدى: «ئەجەلنىڭ نۆۋىتى يوق، مۇبادا بىر ئىش بولۇپ قالسا، بۇ ئادەم ئولتۇرغان تەخت ئەپيۈن-كەش نەزەرگە قالىدۇ. چۈنكى، ئۇ ئاللىقاچان تەخت ۋارىسى دەپ ئېلان قىلىنغان. ئۇ چاغدا مېنىڭ ھالىم نېمە بولىدۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە ئامبالنىڭ ئېيتىشىچە، تاغدىكى ئوغرىلار تەلتۆكۈس نۇس-رەت قازىنىپ كەتكەن تەقدىردىمۇ، بېيجىڭدىكى يېڭى ھۆكۈمەت قۇمۇل ۋاڭلىق سەلتەنىتىنى ھامان ساقلاپ قالىدىغاندەك تۇرىدۇ. ياخشى كۈننىڭ يامىنىدا، ئەپيۈنكەش نەزەر جەمەت سۈرۈشتۈرۈپ، پولتاي كۆز قېزبەگ غوجىنى تەيجى قىلىمەن دەپ تۇرۇۋالسا، قانداق قىلغۇلۇق؟ بۇ چۆرگىلەپ تۇرغان پەلەككە نېمە دېگىلى بولسۇن؛ توختا، ئۆردەكنىڭ گۆشىنى يېسەڭ، غازنىڭ پېيىدا بول دېمىتىكەن، سۇ كەلمەستە تۇغان تۇتۇش لازىم.»

ھاشىر تەيجى شۇ خىياللار بىلەن ئولتۇرغاندا، قېزبەگ غوجا كىرىپ كەلدى. ئىككىسى پىچىرلىشىپ ئېسەنلىك سوراشتى - دە، ھاشىر تەيجى ھوجرىدىن چىقتى. ئۇ نۆكەرلىرىنىڭ ھېمايىسىدە

ئۆز ئوردىسىغا كېتىۋېتىپ، يەنە شۇ خىيالنى داۋاملاشتۇردى. ئاخىر، نەزەرنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ بىر ئامالىنى تاپتى ۋە نۆكەرلە-رىنىڭ بىرىنى ئۆۋەيس ئەئلەمنى دەرھال چاقىرىپ كېلىشكە بۇيرۇدى.

هاشىر تەيجى تەخت ۋارىسى بولغان نەزەرنىڭ خۇلق — مىجەزىنى ناھايىتى ياخشى بىلەتتى. ئۇنى خۇشال قىلىپ، ئۆزىگە تارتىشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى بىرەر گۈزەل قىزنى ئۇنىڭغا سوۋغات قىلىش ئىدى.

دەل شۇ كۈنلەردە نورۇز داموللا كونا بەگلەرنىڭ ئەۋلادلىرى-دىن ھوشۇر بەگ دېگەن كىشى بىلەن قۇدا چۈشۈشۈپ، ئۇنىڭ قىزى قاراكۆز ئايلانى كەنجى ئوغلىغا ئېلىپ بەرگەنىدى. ئۇلار قۇدىلىششتىن بۇرۇن، ھاشىر تەيجى بۇ قىزنى ئۆز ئوغلىغا سوراتـ-قاندا، ھوشۇربەگ ئەلچىلەرگە: «ئاتا — بوۋام بەگ بولغان بىلەن ئۆزۈم ھازىر ئۇدۇللۇق كۈن كەچۈرۈۋاتقان بىر پۇقرامەن. بىز قانداق قىلىپ تەيجى بەگ غوجامنىڭ لايىقى بولالايمىز» دەپ بۇ تەكلىپنى رەت قىلغانىدى. ھاشىر تەيجى مۇشۇ ئىشلارنى ئەسلەپ، ئۆزىنىڭ تاپقان ھىيلىسىدىن مەمنۇن بولغان ھالدا مۇنداق ئويـ-لايتتى: «خەقلەر بىر داڭگالدا ئىككى پاختەك سوقسا، مەن بىر داڭگالدا ئۈچ پاختەك سوقىدىغان بولدۇم. بىرىنچى، ھوشۇربەگدىن ئۆچۈمنى ئالىمەن؛ ئىككىنچى، رەقىبىم نوشىرۋاننىڭ دوستى نورۇز داموللىنى داغدا قويىمەن. ئۈچىنچى، ئەڭ مۇھىمى، بۇ چىرايلىق قىزنى نەزەر غوجىغا توغرىلاپ بېرىپ، ئۇنى رازى قىلىمەن — دە، قازارا، ئۇ ۋاڭلىققا ئولتۇرۇپ قالسا، تەيجى بەگلىك مەرتىۋەمنى ساقلاپ قالىمەن، ئاي تۇندە كېرەك، ئەقىل كۈندە دېگەن مۇشۇ، ھا — ھا — ھا!...»

هاشىر تەيجىنىڭ ئازادە مېهمانخانىسىدا قىزغىن پاراڭ باشلان-

دى. ئۇۋەيس ئەئلەم ھەربىر گەپكە دىققەت بىلەن قۇلاق سالاتتى. تەيجى شامەخسۇتنىڭ ئەھۋالىنى ئۆزى كۆرگەندىنمۇ يامانراق قىلىپ ئىپتقاندىن كېيىن مۇنداق دەپ تەكىتلىدى:

— خاتىرە شېرىپلىرىدە بولسا كېرەككىم، نورۇز دېگەن يالاڭ ئاياغ قەشقەر مەدرىسلىرىدە ئوقۇپ داموللا بولۇپ كەلگەندە، شاھزادە غوجام تېخى ياش بالا ئىدى. ھېلىقى نوشىرۋان تەيجى چىڭگاڭ غوجامنىڭ قۇلىقىنى بۇراپ، نورۇز داموللىنى شاھزادە غوجامغا ئۇستاز قىلدۇرغان، ئۇ ھەر كۈنى ئوردىغا كېلىپ، شاھزادە غوجامغا بىر زامان دەرس بەرگەن. يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمدەك تەقدىر - قازانىڭ سائىتى يېتىپ، چىڭگاڭ غوجام ئەجەل شەرۋىتىنى ئىچىپ قالسا (ئىلاھىم ھەرگىز ئۇنداق بولمىغاي)، شاھزادە غوجام ئەلۋەتتە، ۋاكىلىق تەختىگە ئولتۇرىدۇ. قازارا، نورۇز داموللا قەشقەر مەدرىسلىرىدە ئۆگەنگەن زابانداراىزلىقى بىلەن شاھزادە غوجامنىڭ بېشىنى قايدۇرۇپ، ئۇنى ئۆزىگە رام قىلىۋالسا، شاھزادە غوجاممۇ بۇ كىشى مېنىڭ ئاغزىمغا ئىلىم سالغان دەپ، كونا ئۇستازىغا مايىل بولۇپ قالسا، ئېيتسىلاچۇ، جانابلىرىنىڭ ئەئلەملىك مۆھۈرلىرى ئىگىسىگە ۋاپا قىلارمۇ؟

ئۇۋەيس ئەئلەم قاتتىق ئۇيقۇدىن چۆچۈپ ئويغانغان كىشىدەك ئەندىكىپ كەتتى ۋە قۇرئاندىن ساۋاتى بولغان مۇسۇلمانلار بىرەر ئېغىر ئەھۋالغا دۇچكەلگەندە ئوقۇيدىغان «لاھەۋلە ۋەلاقۇۋۋەتە...» دېگەن ئايەتنى ئوقۇپ، ياقىسىنى تۈتتى. تەيجى ئۆز سېھرىنىڭ قانچىلىك تەسىر قىلغانلىقىدىن مەمنۇن بولۇپ يەنە سورىدى:

— خوش ئاخۇنۇم، ئۇ چاغدا قانداق قىلغۇلۇق؟

— ھەق سۇبھانە ۋەتائالا تەيجى بەگ غوجامنىڭ ئۆمرىنى ئۇزۇن، دۆلەتلىرىنى پۈزۈن قىلغاي، پېقىرلىرىنىڭ غېمىنى يەپ،

شۇنچە ئاتىدارچىلىق قىلغانلىرىغا بىر ـ ئىككى كەلىمە سۆز بىلەن مىننەتدارلىق ئىزھار قىلىشقا تىلىم ئاجىزدۇر. ئەزبىرايى خۇدا، پەقەت جانابلىرىنىڭ ئەقىل ـ دانىش ۋە تەدبىر ـ پەرمايىشلىرىغا پىقىرلىرى مۇنتەزىرمەن، ― دېدى ئۇۋەيس ئەئلەم بىچارىلىك بىلەن.

― بۇ ئىشنىڭ ئەڭ ياخشى تەدبىرى ― ھازىردىن باشلاپ، شاھزادە غوجامنىڭ كۆڭلىنى ئېلىپ تۇرۇشتىن ئىبارەت. بۇ ئىش جانابلىرىغا ھېچقانچە تەس ئەمەس! ― دېدى تەيجى جىددىي ئاھاڭدا.

― خو...ش، ئىلاھىم ئېيتقانلىرى كەلسۇن.

― شاھزادە غوجامنىڭ خىزمىتىدىكى ھېلىقى دوك ئاپپاق بىلەن قۇشناچىم بېرىش ـ كېلىش قىلامدۇ؟

― ئېگىچى ـ سىڭىلدەك ئۆتۈشىدۇ.

― ئۇنداق بولسا، ― دېدى تەيجى، ئۇۋەيس ئەئلەمگە يېقىنراق سۈرۈلۈپ. ئۇۋەيس ئەئلەممۇ بوينىنى سوزدى، تەيجى ئۇنىڭ قۇلىقىغا بىرنېمىلەرنى پىچىرلىدى.

شۇ ئاخشىمى گۇگۇم چۈشكەندە، ئاق قېچىر قوشۇلغان چىرايلىق بېيجىڭ مەپىسى كېلىپ، نورۇز دامولىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدا توختىدى. مەپىكەش بىر دوك مومايىنى مەپىدىن يۆلەپ چۈشۈردى. نورۇز دامولا ۋە ئۇنىڭ بالا ـ چاقىلىرى قۇتۇلغۇسىز بىر بالا ـ قازانىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى سېزىپ، ھەممىسىنىڭ يۈرىكى دۈكۈلدەشكە باشلىدى. ئىلاج قانچە؟ نورۇز دامولىنىڭ ئايالى ھېلىقى دوكنى مېھمانخانىغا باشلاشقا مەجبۇر بولدى. نورۇز دامولا قارا چىراغ بىلەن يورۇتۇلغان دالاندا تۇرۇپ، مېھمانخانىنىڭ قىيا ئوچۇق ئىشىكىدىن ئۆز ئايالىنىڭ مۇنۇ گەپلىرىنى ئاڭلىدى:

― شاھزادە غوجامنىڭ كېلىن قىزىمنى مەشرەپكە چىللىغىنىد-

غا مىڭلارچە رەھمەت ــ تەزىم. كېلىن قىزىمىز ساق بولغان بولسا، مىلىڭ مۇراتىم بارار ئىدى. بىچارە ئۈچ كۈندىن بۇيان ئورۇن تۇتۇپ يېتىپتۇ. مىدىرلىغۇدەك ماجالى يوق.
— مەن بىر كۆرەيچۇ، — دېدى دوك ئورنىدىن تۇرۇپ.
قارا كۆز ئايلا راستىنلا تاۋى يوق بولۇپ، ئۆز ھۇجرىسىدا ياتاتتى. دوك كەتكەندىن كېيىن، ھەممەيلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئۇنى شەھەردىن بىرنەچچە چاقىرىم يىراقلىقتىكى راھەتباغ دېگەن يېزىدا ياشايدىغان بىر تۇغقىنىنىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇپ قويماقچى بولۇشتى. بۇ گەپ ئەتىسلا ئورۇنلاندى. بىراق بۇنىڭ بىلەن ئىش تۈگىمىدى. ئىككى كۈن ئۆتۈپ ھېلىقى دوك يەنە كەلدى. داموللىنىڭ ئايالى قىزىنىڭ تېخى ئوڭشىلىپ كەتمىگەنلىكىنى ۋە ھاۋالىدۇرۇش ئۈچۈن يېزىغا ئاپىرىپ قويغانلىقىنى ئېيتىپ، ئۆزرىخاھلىق سورىدى. بىراق، بۇنىڭ بىلەنمۇ ئىش تۈگىمىدى.

2

بىر كۈنى نورۇز داموللا ئۆز ئادىتى بويىچە، ناماز بامداتتىن كېيىن ئازراق ناشتا قىلىۋېلىپ، ئاپئاق كىگىز سېلىنغان يورۇق دەرسخانىغا كىردى. دەرسخانىدا ئوتتۇزچە تالىپ ئولتۇراتتى. بۇگۈنكى دەرس پارس تىلى گرامماتىكىسىنىڭ داۋامى ئىدى. داموللا سۆزلەۋېتىپ، «شەۋق گۈلستان» دىن بىر ھېكايىنى مىسال ئۈچۈن نەقىل كەلتۈردى:
ئىنساپسىز پادىشاھلاردىن بىرى تەقۋادار بىر ئابىت (ئىبادەت قىلغۇچى) دىن «ئىبادەتلەرنىڭ قايسىسى ھەممىدىن ئەۋزەلرەك؟» دەپ سوراپتۇ. «سېنىڭ ئۈچۈن كۈن چۈش بولغۇچە ئۇخلاش ھەممىدىن ياخشى ئىبادەتتۇر. شۇ مۇددەت ئىچىدە خەلق-

ئالەمنى رەنجىتىش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قالىسەن» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئابىت.

تالىپلارنىڭ بىرى ئورنىدىن تۇرۇپ، «رۇخسەت بولسا، بىر سوئالىم بار» دېدى. نورۇز داموللا رۇخسەت قىلدى.

— قەدىم ـ قەدىمدىن بۇيان، جەبىر ـ زۇلۇم شۇنداق كۆپمىدى؟ — دېدى تالىپ.

دامولل بىردەم سۈكۈتتىن كېيىن، ھېلىقى تالىپنى يېنىغا چاقىرىپ، شەيخ سەئدىنىڭ يەنە بىر كىتابى — «بوستان» نىڭ بىر يېرىنى ئاچتى ۋە «ماۋۇ ھېكايەتنى ئوقۇپ تەرجىمە قىلىڭ» دېدى. تالىپ بىر ياندىن ئوقۇپ، بىر ياندىن تەرجىمە قىلدى. دامولل تالىپنىڭ تەرجىمىسىدىكى نۇقسانلارنى تۈزىتىپ تۇردى. بۇ ھېكايە مۇنداق ئىدى:

نوشىرۋان ئادىل شىكارغا چىققان جايىدا، ئۇنىڭ ئۈچۈن بىر كېيىكنى كاۋاپ قىلىپ بېرىشكە توغرا كەلدى. تۇز يوق ئىدى. نوشىرۋان بىر قۇلنى قىشلاققا بېرىپ، «تۇز تېپىپ كەل، ئەمما تۇزنى باھاسى بىلەن ئال، تاكى پۇل بەرمەي تۇز ئېلىش بىر ئادەت بولۇپ قېلىپ، قىشلاق ئەھلى خاراب بولمىسۇن» دەپ بۇيرۇدى. نوشىرۋاننىڭ ئادەملىرى «بىر ئوچۇم تۇز ئالماقلىق بىلەن قىشلاققا نېمە زىيان يېتەر» دېدى. نوشىرۋان ئېيتتى: «زۇلۇمنىڭ تۈرلىرى ئاۋۋال جاھاندا ئاز ئىدى، كېيىن كەلگەنلەرنىڭ ھەربىرى زۇلۇمنىڭ خىللىرىنى كۆپەيتىۋەردى ۋە ئاخىر بۇ دەرىجىگە يەتتى.»

دەرسخانا شۇقەدەر جىمجىت ئىدىكى، نورۇز دامولىنىڭ ئېغىر ـ ئېغىر نەپەس ئېلىۋاتقانلىقى يېنىدىكىلەرگە ئاڭلىنىپ تۇراتتى. شۇ چاغدا كىمدۇر بىرىنىڭ پېشايۋاندىن يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقان ئاياغ تاۋۇشى ئاڭلاندى ۋە كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە، دەرسخانا ئىشىكىدە نورۇز دامولىنىڭ ئوغلى پەيدا بولدى. ئۇنىڭ رەڭگى

ئۆچۈپ، لەۋلىرى تىترەيتتى. داموللا دەرھال ئۇنىڭ يېنىغا كەلدى. مەلۇم بولدىكى، قارا كۆز ئايلا بۇگۈن تاڭ سەھەردە ھاجەتكە چىققان يېرىدىن غايىب بولغانمىش.

نورۇز داموللىنى تالىپلار ئاران يۆلىۋالدى.

ئىككى كۈنگىچە ھېچ يەردىن قىزنىڭ دېرىكى چىقمىدى. ئۈچىنچى كۈنى تاڭ سەھەردە نورۇز داموللا بامدات نامىزىغا مېڭىپ دەرۋازىنى ئاچقاندا، قارا كۆز ئايلانىڭ جەسىتى بوسۇغىدا ياتاتتى. ئۇنىڭ باش — كۆزلىرى يېرىلغان، قورسىقى كۈپتەك كۆپۈپ كەتكەن، كىيىم — كېچەكلىرى پۈتۈنلەي ھۆل ئىدى. كۆرۈنۈشىدىن بۇ مەھۇمە ئېپپەت — نومۇسىنى ساقلاش ئۈچۈن، ئۆزىنى قۇدۇققا تاشلىغان بولسا كېرەك.

— بۇ چوقــۇم ئاشــۇ ئىپلاس، ئەپيــۈنكەش نەزەرنىــڭ ئىشــى، — دېدى داموللا ياقىسىنى يىرتىپ.

قىزنىڭ ئاتا — ئانىسى بىلەن داموللا ئائىلىسى بۇ ئېيتقۇسىز ئېغىر مۇسىبەت كۈنلىرىنى ئۆتكۈزۈپ بولۇپ، شامەخسۇتقا ئەرز يازدى. ئەرز خەتتە دوك دەللىنىڭ ھەرىكەتلىرى دەلىل قىلىنىپ، قاتىلنىڭ كىم ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلگەنىدى.

ھاشىر تەيجى ئەرز خەتنى تاپشۇرۇۋېلىش بىلەن «ئەمدى نەزەر دېگەن ئەپيۈنكەش مېنىڭ ئالىقىنىمدا، تەيجى بەگلىك مەنسىپىم ئۆمۈر باقىي ماڭلىيىمدا بولىدۇ» دەپ خۇددى گۆھەر تېپىۋالغاندەك تېرىسىگە پاتماي كەتتى. ھەقىقەتەنمۇ، ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى سۇيىقەستى خىيال قىلغىنىدىن ئارتۇقراق ئۈنۈم بەردى. چۈنكى كىمكى نەزەرنىڭ قىلمىشى — ئەتمىشلىرىگە چىدىماي، ئوردىغا ئەرز سۇنۇپ قالسا، شامەخسۇت «شۇنچە خەق پاتقان شەھەرگە مېنىڭ بىر تال ئوغلۇم پاتماپتىمۇ» دەپ قاتتىق كايىپ، ئەرز سۇنغۇچىدىن چوقۇم ئۆچ ئالاتتى. شۇڭا «خوش، داموللام

جانابلىرى، ئەمدىغۇ پەيمانلىرى توشقاندۇر» دەپ پىخىلداپ كۈلەت-
تى تەيجى.

بۈگۈن زادى هاشىر تەيجىنىڭ قىلغان ئىشى ئۇنىڭ كېلىدىغان
كۈن ئوخشايدۇ. ئۇ، بايىقى خۇشاللىقلىرىنى ئىچىگە سىغدۇرالماي
تۇرغاندا، تۆمۈر خەلپىنىڭ نەق ئەھۋالى، مۇهىم كىشىلىرى،
قورال – ياراغلارنىڭ تۈرى ۋە تەخمىنىي سانى، شەھەر –
يېزىلاردىن تۆمۈر خەلپىلەرگە ئاشلىق ۋە باشقا كېرەكلىك نەرسى-
لەرنى چىقىرىپ بېرىۋاتقان يىگىرمىدەك كىشىنىڭ نامى يېزىلغان
بىر پارچە مەخپىي خەت ئۇنىڭ قولىغا تەگدى. خەت ناهايىتى
چىرايلىق يېزىلغان بولۇپ، ئاخىرىدا، تۆمۈر خەلپىلەرنىڭ شەھەرگە
هۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقانلىقىمۇ ئەسكەرتىپ قويۇلغان، خەتكە
«سېغىزخان» دېگەن ئىمزا قويۇلغانىدى. بىراق، هاشىر تەيجى
خەتنىڭ ئاخىرىدىكى «شەھەرگە هۇجۇم...» دېگەن سۆزلەرنى
ئوقۇپ، ئورنىدا ئولتۇرالماي قالدى ۋە دەرهال شامەخسۇتنىڭ
هۇجرىسىغا كىرمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، ئامبال بەگ ۋىنچاۋنىڭ
مۇهىم ئىش بىلەن كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپتى – دە، ئۇنى
ئىززەت – ئىكرام بىلەن شامەخسۇتنىڭ قېشىغا باشلاپ كىردى.

بەگ ۋىنچاۋ شامەخسۇتقا «خۇش خەۋەر» يەتكۈزدى.

— ئۈرۈمچىدىن نۇرغۇن قوشۇن كېلىۋاتىدۇ!

بۇ خەۋەر شامەخسۇتقا جان بېغىشلىغاندەك، ئۇ يېرىم يۇمۇق
كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ ئامبالغا قارىدى ۋە ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇپ
ئۆزىگە تارتتى. «خۇداغا شۈكۈر، كېسەلگە دورىمۇ تېپىلدى» دەپ
ئويلىدى هاشىر تەيجى.

ئون سەككىزىنچى باب

ئۈچ ئاتلىقنىڭ جاسارىتى

قەھرىمانلارنىڭ جاراڭلىق سادالىرى ئاڭلىن-
نىۋاتقاندا، ھاپىز ناخشىسىنىڭ نېمە كېرىكى
بار؟ ئات جەڭگە چېپىپ كېتىۋاتقاندا، مەن
قانداق قىلىپ چىمەنلىكتە ياتالايمەن؟

— ئىبراھىم مۇنتەسىر①

1

ئۆرۈمچى تەرەپتىن نۇرغۇن چېرىك كېلىۋاتقانلىقى راست ئىدى، تۆمۈر خەلپىلەرمۇ بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش پىلانىنى كېچىكتۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ئەمدى ئۇلار «قانداق قىلىش كېرەك» دېگەن مەسىلە ئۈستىدە باش قاتۇرۇپ ئولتۇراتتى.

— ھەممىدىن ئاۋۋال، بۇ كېلىۋاتقان چېرىكلەرنىڭ ئەھۋال-

① 9 – ئەسىردە ياشىغان پارس شائىرى.

نى ئېنىق ئۇقساق ئوبدان بولۇر ئىدى، — دېدى تۆمۈر خەلپە.
— مەن ئۇقۇپ كېلەي! — دېدى ئامانقۇل.
— ئۆزۈڭ يالغۇزلۇق قىلسەن، ئاز دېگەندە ئۈچ كىشى بېرىڭلار.

شۇ گەپتىن كېيىن، ئامانقۇل ئەنسارى بىلەن يەنە بىر يىگىتـ
نى تاللىۋالدى. قويۇق قاشلىرىنىڭ ئاستىدىكى بىر جۈپ كۆزى ئوتتەك چاقناپ تۇرىدىغان باشقا بىر يىگىت مەنمۇ بارسام دەپ قاتتىق يالۋۇرۇشقا باشلىدى، ئاخىر، ئامانقۇل ھېلىقى يىگىتنىڭ ئورنىغا مۇشۇ يىگىتنى ئېلىپ، ئەڭ ياخشى ئاتلار بىلەن شۇ كۈنىلا يولغا چىقتى.

بۇ يىگىت «تۆمۈر خەلپە يېغىلىقى» دىن ئون توققۇز يىل كېيىن، يەنى 1931 ــ يىلى قۇمۇل تاغلىرىدىن باشلىنىپ، پۈتۈن شىنجاڭ زېمىنىغا كېڭىيىش بىلەن شۇ چاغدىكى ئىستىبدات جىڭ شۇرېن ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ مەشھۇر يولباشچىلىرىدىن خوجىنىياز ھاجىم ئىدى. ئۇ چاغلاردا، ئۇ ئەمدىلا يىگىرمە ئىككى ياشقا كىرگەن، تېخى «ھاجى» بولمىـ
غان ۋە ئۆزىنىڭ يۇرتى تاراتۇ دېگەن تاغدا ئوۋچىلىق قىلىپ يۈرگەن بىر ياش مەرگەن ئىدى. دادىسى ئىمىنىياز بۇ ئوغلىنىڭ قورقۇمسىز، قەيسەر ۋە ئەمگەكچانلىقىدىن خۇش بولسىمۇ، بەزى قىلىقلىرىدىن رەنجىپ قالاتتى. چۈنكى، ئۇ ئاسان گەپكە كىرمەيتـ
تى. ھە دېسىلا قارا مىلتىقنى ئېسىۋېلىپ، ئېگىز تاغ ۋە قويۇق قارىغايلىقلار ئىچىگە كىرىپ كېتەتتـــى ــ دە، غانجـــۇغا ۋە بـــۆكـ
تۈرمىســـى تۈلكە ــ بۆرە تېرىلىرى بىلەن توشمىغۇچە ئۆيگە قايتمايتتى. شۇنداق چاغلاردا دادىسى كايىپ، «ئاچ ــ يالىڭاچ قېلىۋاتامسەن، سېنىڭدىن ئەندىشە قىلىپ ئۆلەي دېدۇق» دەپ ۋارقىرىسا، «ھەركىم ئۆز رىزقىنى ئۆزى تېپىپ يېگەن ياخشى»

دەيتتى خوجىنىياز. بىر كۈنى «خەپ توختاپتۇر، مەن سىنى شەھەرگە ئاپىرىپ مولىلامغا تۇتۇپ بەرمىسەم» دەپ قاتتىق كايىدى بوۋاي. «ھە، سەنزە، مىنى ئەمدى چەلپەكچى موللام قىلاي دەمـ سەن، ئۈلسەممۇ بارمايمەن» دىدى ئۇ.

بولۇپمۇ، ئۇلۇش يىلى بولغان بىر ۋەقە بوۋاينى قاتتىق رەنجىتتى: شامەخسۇتنىڭ ساناقچى بەگلىرى بىلەن كەلگەن ياساـ ۋۇللارنىڭ بىرى ھىۋزۇل دىگەن مالچى بوۋاينى گىلىدىن سىقىپ ئۇرۇۋۋاتقاندا، خوجىنىياز يۈگۈرۈپ كىلىپ، «ئۆزۈڭدىن ئاجىزنى شۇنچە ئانسى تاپقان بارمۇ؟» دەپ ھىلىقى ياساۋۇلنى بىرمۇشت بىلەن ئۆرۈۋىتىپ جىدەلنى سىتىۋالغان. ئىمىنىياز بەگلەرنىڭ ئاغزىنى مايلاپ يۈرۈپ ئاران قۇتۇلغانىدى. شۇنىڭدىن بۇيان دادىسى ئۇنىڭ بىلەن گەپلەشمەيتتى.

تۆمۈر خەلپىلەرنىڭ كۆشۆتە ئىغىزىدىكى غەلبىسى شامەخـ سۇتنى قانچە بىئارام قىلغان بولسا، خەلقنى شۇنچە روھلاندۇرۇپ، كەلگۈسىدىن ئۈمىدۋار قىلغان ۋە شۇنىڭدىن كىيىن، تەرەپ ــ تەرەپتىن كىلىپ، قوزغىلاڭچىلار سىپىگە قوشۇلىدىغانلار كۈنسايىن كۆپىيىشكە باشلىغانىدى. شۇ قاتاردا خوجىنىياز پالگانمۇ يىگىرمىـ دەك يىگىت بىلەن كىلىپ قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلغان ۋە ئۇۋ قىلىپ يۈرگەن تاغلاردا ئامانقۇل بىلەن تونۇشۇپ قالغانلىقى ئۈـ چۈن، قوزغىلاڭچىلار سىپىگە كىرىش بىلەنلا ئۇنى ئامانقۇل ئۆز قىسمىغا، يەنى چارلىغۇچىلار قىسمىغا قوشۇۋالغانىدى.

شۇنداق قىلىپ، ئامانقۇل ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن ئاتلىق ئەسكەرلەرگە خاس قىسقا مىلتىقلىرىنى تونلىرىنىڭ ئىچىگە تىقىۋىـ لىپ، ھىچكىمگە كۆرۈنمەي، كىچە ــ كۈندۈزلەپ يول ماڭدى. ئۈرۈمچىدىن كىلىدىغان يولنى يىراقتىن كۆزىتىپ، قۇمۇل شەھەـ رىنىــڭ غەربىدىكــى ئاستانە دىگەن يــۇرتتىن ئۆتكەندە، قــويۇق

چاڭ – تۇزانىنى كۆرۈپ قالدى – دە، يولغا بىر ئاز يېقىنلىشىپ، ئاتلىرىنى قۇم بارخانلىرى ئارىسىدىكى قويۇق يۇلغۇنزارلىققا يوشۇرۇپ قويۇپ، ئۆزلىرى ئەپلىك بىر جايدا دۈشمەننى كۆزىتىشكە باشلىدى. ئەگرى – بۈگرى هارۋا يولىدا ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ مېڭىۋاتقان قوشۇن خۇددى ئوۋ ئىستەپ كېتىۋاتقان يوغان بىر سۈرلۈك يىلانغا ئوخشاپ كېتەتتى. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئاتلىق بولۇپ، ئاتلىقلار ئارىسىدا ئىككىدىن قېچىر قوشقان ئۈچ يېپىنچىك مەپىسى بار ئىدى (ئېهتىمال، بۇ مەپىلەردە لەشكەر باشلىقلىرى بولسا كېرەك). ئۇلاردىن كېيىن، هەر بىرىنى ئۈچ ئات سۆرىگەن بەش زەمبىرەك ئۆتتى، قۇيرۇق قىسمىدا ئۈچتىن ئات قوشۇلغان بىرنەچچە گۈدۈڭ هارۋا كېلىۋاتاتتى. چېرىكلەرنىڭ بەزىلىرى هارۋىلارنى ياقىلاپ يالاڭ ئاياغ ماڭاتتى، بەزىلىرى هارۋىلاردا ئېگىدەپ ئولتۇراتتى.

ئامانقۇللار چېرىكلەرنى ساناپ ئولتۇرۇپ، بىرەرىنى قانداق قىلىپ تىرىك قولغا چۈشۈرۈشنىڭ يولىنى ئويلاپ تۇرغاندا، ئەڭ ئاخىرقى هارۋىنىڭ چاقى گوداڭغا چۈشۈپ كېتىپ هارۋىنىڭ شوتىسى سۇنۇپ كەتتى. هارۋىدىكىلەر مىلتىقلىرىنى ئۆز جايىغا قويۇپ، هەممىسى يەرگە چۈشتى. ئۇلار جەمئىي بەش كىشى ئىدى. ۋاراڭ – چۇرۇڭ قىلغان ئاۋازلار بىلەن ئالدىدىكى هارۋىلارمۇ توختىدى. بىر ئاتلىق چېرىك هېلىقى شوتىسى سۇنغان هارۋىنىڭ قېشىغا كېلىپ، بىر نېمىلەرنى دەپ ۋارقىراپ قويۇپ كېتىۋەردى. چېرىكلەر ئاتلارنى چىقىرىپ، هارۋىنىڭ شوتىسى بىلەن هەپىلىشىشكە باشلىدى. ئالدىنقى هارۋىلار بىر دۆڭلۈكتىن ئۆتۈپ كۆزدىن غايىب بولدى.

ئامانقۇللار دەرهال ئاتلىرىغا مىندى – دە، يۇلغۇنلۇق، قۇم بارخانلىرى ئارىسىدىن چىقىپ، تۇيدۇرماستىن هارۋىغا يېقىنلاشتى

ۋە ئۇن نەچچە قەدەم قالغاندا، بىردىنلا «كۆتۈر قولۇڭنى!» دەپ مىلتىقلارنى شاراقلاتتى. باياتىن بىرى ھېچنېمىگە قارىماي، ھارۋىنىڭ شوتىسى بىلەن ھەپىلىشىپ تۇرغان چېرىكلەر چۆچۈپ كەتتى، بەزىلىرى دەرھال قول كۆتۈردى، بەزىلىرى يەرگە تىزلاندى، «كۆتۈر قولۇڭنى، بولمىسا، ھەممىڭنى ئاتىمەن!» دەپ تەكرارلىدى ئامانقۇل. چېرىكلەر غال ـ غال تىترەيتتى. شۇ ئارىدا، ياش بىر چېرىك «ئاتماڭلار ئاغىنىلەر، مېنى ئاتماڭلار. مەنمۇ سىلەرگە ئوخشاش مۇسۇلمان بالىسى» دېدى ساپ غولجا ئۇيغۇرلىرى تەلەپپۇزىدا.

ئامانقۇللار بۇ چېرىكلەر ئارىسىدا ئۇيغۇرچە بىلىدىغان بىردىنىڭ چىقىپ قالغانلىقىدىن خۇشال بولۇشتى.

— جېنىڭغا ئىچىڭ ئاغرىسا، ماۋۇلارنىڭ قولىنى باغلا! ـ دېدى ئامانقۇل.

ھېلىقى ياش چېرىك ھارۋىنىڭ ئارغامچا ـ تاسمىلىرى بىلەن ھەمراھلىرىنىڭ قولىنى ئارقىسىغا قىلىپ باغلاشقا كىرىشتى. ئەنسارى ئاتتىن ئىرغىپ چۈشۈپ، باغلاقلىق چېرىكلەرنى بىر ـ بىرىگە چاتتى ۋە شەپكىلىرىنى ئاغزىغا تىقىپ قويدى.

— ھە، ئۆزۈڭ نېمە ئادەمسەن؟ — دېدى ئامانقۇل ھېلىقى ياش چېرىككە.

— مەن ئىلىخونىڭ باياندايې دېگەن يېرىدىن، ئۆزۈم دېھقان بالىسى. ئىلى جاڭجۈگى ئۇرۇمچى جاڭجۈگى بىلەن سوقۇش باشلىغاندا ئەسكەرلىككە ئېلىنغان. بۇلار ماڭا ھارۋىسىنى ھەيدىتىپ كېتىۋاتىدۇ.

— بۇ چېرىكلەرنىڭ سانىنى، قورال ـ ياراغلىرىنى، باشلىقلىرىنى بىلەمسەن؟

— بىلىمەن، بەش قولدەك بىلىمەن.

ئامانقۇل ئەمدى ئارتۇق گەپ سوراشنىڭ ۋاقتى ئەمەسلىكىنى ئېسىگە ئېلىپ، «راست بىلەمسەن» دەپ گەپنى ئۈزمەكچى بولدى.

— راست بىلمەن. بەش ئايدىن بېرى، شۇلارنىڭ ئارىسىدا تۇرسام، نېمىشقا بىلمەيمەن؟ يالغان ئېيتسام ، ئۆز ئۈۋالىم ئۆزۈمگە.

— ئۇنداق بولسا، سېنى باشلىقىمىزنىڭ ئالدىغا ئاپىرىمىز. قالغان گەپنى شۇ يەردە قىلايلى.

— رەھمەت سىلەرگە ئاغىنىلەر.

— هارۋىدا نېمە بار؟

— تۆت ساندۇق ئوق بار.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئامانقۇل هارۋىدىكى ئوقلار بىلەن چېرىكلەرنىڭ مىلتىقلىرىنى ئاتلارغا ئارتتى ۋە هېلىقى ياش چېرىكنى بىر ئاتقا مىندۈرۈپ، تاغ تەرەپكە راۋان بولدى. قالغان چېرىكلەر شۇ يېتى قالدى.

يولدا كېتىۋېتىپ، خوجىنىياز پالگان هېلىقى ياش چېرىكنىڭ ئېتىنى سورىدى.

— ئېتىم ئابدۇللا، ئۆزۈم تارانچى.

— ئۇنداق بولسا، سېنى ئابدۇل تاران دېسەك بولىدىكەن، — دېدى خوجىنىياز، هەممىسى كۈلۈشۈپ كەتتى.

شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇنىڭ ئېتى ئابدۇل تاران بولۇپ قالدى.

ئامانقۇل يول بويى ئابدۇل تاراندىن بۇ چېرىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى سوراپ ماڭدى. ئابدۇل تاران بىلگەنلىرىنىڭ هەممىسىنى سۆزلەپ بەردى.

2

ئۇلار قانداق تېز كەلگەن بولسا، يەنە شۇنداق تېزلىك بىلەن بىرنەچچە مەنزىل يول ماڭدى. بىر كۈنى تاڭ سۈزۈلگەندە، قوراي-

نىڭ جەنۇبىدىكى تۆرۈك غولىنىڭ ئىچىدە، ئالدى تەرەپتىن ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان بىر ئادەمنى كۆرۈپ قالدى. ئامانقۇللار «بۇنچە ئەتىگەن شەھەر تەرەپكە ئات چاپتۇرۇپ ماڭغان كىم ئىكىن؟» دەپ تۇرغاندا، ھېلىقى ئاتلىق ئۇلارنى كۆرۈپ قېلىپ دەرھال يولىنى ئۆزگەرتتى. ئامانقۇل گۇمانلىنىپ، خوجىنىياز پالگان بىلەن ئۇنى قوغلىدى. ئۇ قېچىپ كېتىۋېتىپ ھەدەپ ئوق چىقىراتتى. خوجىنىياز پالگان ئۇنى ئاتماقچى بولغاندا، ئامانقۇل: «ئاتما، تىرىك تۇتۇش كېرەك!» دېدى. خوجىنىياز پالگان: «ئۇنداق بولسا، مۇنداق قىلايلى!» دېدى ـ دە، ئىككى يۈز قەدەمچە ئالدىدا چېپىپ كېتىۋاتقان ئاتنىڭ بىر پۇتىنى ئۈزۈۋەتتى. ئات مۈدۈرۈلۈپ بېرىپ يىقىلدى. ئاتلىق ئات ئاستىدا قالدى، قولىدىكى مىلتىقمۇ بىر چەتكە پىرقىراپ چۈشتى. خوجىنىياز پالگان ئۇنى ئات ئۈستىدىن سۆرەپ چىققاندا، بۇ ئادەم ئامانقۇلغا تونۇشتەك كۆرۈندى. باش ـ كۆزلىرى يېرىلغان، ئۈستىگە ئەسكى چاپان كىيىۋالغان ياقۇپ ياساۋۇل غال ـ غال تىترەپ تۇراتتى. ئامانقۇل بىرنەچچە ئاي بۇرۇن نېرىنكىردا بولغان ئەھۋاللارنى دەرھال ئېسىگە ئالدى ـ دە، ئاچچىقىغا پايلىماي، ئۇنى بىر ـ ئىككى كاچات سېلىۋېتىپ:

— ھەي خوتۇن تالاق، بۇ يەردە نېمە قىلىپ يۈرىسەن؟ — دەپ گېلىدىن سىقتى.

— بىر قوشۇق قېنىمنى تىلەيمەن، — دەپ يىغلاشقا باشلىدى ياقۇپ ياساۋۇل.

— ھە، ئېيتە! بۇ يەردە نېمە قىلىپ يۈرىسەن؟

ياقۇپ ياساۋۇل تىترەپ تۇرۇپ ئەھۋالنى ئېيتتى. ئۇ، ھاشىر تەيجىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە، ھەر ھەپتىنىڭ پەيشەنبە كېچىسى ھۆكەر يۈلتۈز ئۆرلىگەندە، مۇشۇ غولىنىڭ يۇقىرىسىدىكى بىر كۆك

قورام تاشنىڭ يېنىغا ئولگۇرۇپ كېلىدىكەن، ئۇ يەردە نىياز دورغە-
نىڭ ئوغلى خاموش ئۇنىڭغا بىر پارچە خەت تاپشۇرىدىكەن،
بۇگۇن كېچە خاموش نېمىشقىدۇر كېچىكىپ كەپتۇ. ياقۇپ ياسا-
ۋۇل ئۇنى ساقلاپ تۇرۇپ، خەتنى ئالغاندىن كېيىن
ماڭغانىكەن.

— خەت قېنى؟

ياقۇپ ياساۋۇل قويىنىدىن تېرە خالتىنى چىقىرىپ ئامانقۇلغا
ئۇزاتتى. خالتىنىڭ ئىچىدىن تۆت پۈكلەنگەن خوتەن قەغىزى
چىقتى. ئۇنىڭغا قوموش قەلەم بىلەن نۇرغۇن گەپلەر يېزىلغان
ئىدى. ئامانقۇل خەت بىلمەيتتى. خوجىنىياز پالگانغا قارىدى، ئۇمۇ
بېشىنى چايقىدى.

— خەير، بۇ خەتنى خەلپەمنىڭ ئۆزى ئوقۇسۇن، — دېدى
ئامانقۇل. ئاندىن ياقۇپ ياساۋۇلنىڭ پوتىسىنى يەشتۇرۇپ قولىنى
باغلىدى.

بايىقى پۈتى سۇنغان ئات خارقىراپ ياتاتتى.

— بۇ جانىگەر قىينىلىپ كەتتى، — دېدى خوجىنىياز
پالگان.

— ئەمدى ئىلاج يوق، بوغۇزلىۋېتەيلى، — دېدى ئامانقۇل
سويۇۋالىدىغان كىشى چىقىپ قالارمىكىن دېگەن ئوي بىلەن
ئەتراپقا قاراپ. ھېچكىم كۆرۈنمەيتتى. ئۇنىڭغىچە ئەنسارى بىلەن
ئابدۇل تارانمۇ يېتىپ كەلدى.

ئۇلار ياقۇپ ياساۋۇلنى قولىدىن سۆرىتىپ يولغا راۋان بول-
دى. تۆرۈك كەنتىنىڭ چېتىگە كەلگەندە، بىرىنچى ئۇچرىغان
كىشىگە ھېلىقى بوغۇزلانغان ئاتنى سويۇۋېلىشنى تاپشۇردى.

ئامانقۇللار تۆمۈر خەلپىنىڭ ئالدىنقى سەپتىكى قارارگاھىغا
يېتىپ كەلگۈچە، ياقۇپ ياساۋۇلنى تونۇيدىغان ئۇنلارچە كىشى

ئامانقۇللارنىڭ قورۇغداپ تۇرۇشىغا قارىماي، تاش ــ داڭگال ئېـ
تىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈپ قويۇشقا ئاز قالدى ۋە ياقۇپ ياساۋۇلنىڭ
قولغا چۈشكەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر بىردەمدە ھەممىگە تارقىـ
لىپ كەتتى.

ئامانقۇل قارارگاھ ئالدىدا ئاتتىن چۈشۈۋېتىپ، ئەنسارىغا «چاققان بول ئۇكام، خامۇش ماڭغىنى نەدىن بولسا تېپىپ، پۈت ــ قولىنى يەرگە تەگكۈزمەي ھەيدەپ كەل» دېدى.

قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ئامانقۇللارنىڭ بۇ قېتىمقى چارلاشتا ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىرى ۋە ئابدۇل تاراندىن يول بويى ئاڭلىغانلىرى توغرىسىدا بەرگەن مەلۇماتلىرىنى ئاڭلاپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئابدۇل تاراننى ئەكىرىپ، يەنە بىرمۇنچە گەپلەرنى سوردى. مەلۇم بولدىكى، ئىلى جاڭجۈڭى سۈن جۈڭشەننى قوللاپ، ئۈرۈمچى جاڭجۈڭىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، ئىلىدىكى ھېكىم بەگ غوجا قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشۇپ، ئۆز تەۋەسىدىكى بىرەر يۈز يىگىتنى ئىلى جاڭجۈڭىنىڭ خىزمىتىگە ئەۋەتكەنىكەن. ئابدۇل تارانمۇ شۇ قاتاردا ھەربىي سەپكە كىرىدىكەن ۋە شىخوغا كەلگۈچە ئۈرۈمچى چېرىكلىرى بىلەن سوقۇشىدىكەن، شىخو ئۇرۇشىدا، ئىلى جاڭجۈڭىنىڭ لەشكەر باشلىقلىرىدىن بولغان چيەن دارىن قوزغىلاڭچىلاردىن يۈز ئۆرۈپ، ئۈرۈمچى جاڭجۈڭى يۈەن داخۇا تەرەپكە ئۆتىۋالىدىكەن. ئابدۇل تاران بىلەن بىر قىسىم ئۇيغۇر يىگىتلىرى چيەن دارىننىڭ پولكىدا ئىكەن. چيەن دارىن ئۆلارغا ئىشەنمەي، ھەممىسىنى قورالسىزلاندۇرۇپ، ئات ــ ھارۋا ئىشلىرىغا قويۇپتۇ. بۇ يىگىتلەرنىڭ پۇرسەت تاپقانلىرى قېچىپ قۇتۇلۇپتۇ. ھازىر يۈەن داخۇانىڭ ئورنىغا ياڭ زىڭشىڭ ئولتۇرۇپتۇ. چيەن دارىن ياڭ زىڭشىڭ بىلەنمۇ ئەپ ئەمەسكەن. شۇڭا، شىنجاڭدا تۇرالماي، يۈەن داخۇا بىلەن ئىچكىرىگە كەتمەكچى بولۇپ، ئۆز

تەۋسىدىكى چېرىكلەرنى باشلاپ يولغا چىقىپتۇ①. يۇەن داخۇا چىيەن دارىنىنىڭ ھەر ئىككىسى خان تەرەپدارى ۋە شامەخسۇتنىڭ كونا دوستى بولغاچقا، قۇمۇلدا ۋاقىتلىققا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنلەرگە ناھايىتى ئۆچ ئىكەن. ئۇلار قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇپ بولۇپ، ئاندىن ئىچكىرىگە كەتكۈدەك، بۇ قېتىم ئۇلار بىلەن كەلگەن چېرىكلەر جەمئىي بەش يۈز كىشى بولۇپ، ئۇلاردا بەش زەمبىرەك ۋە نۇرغۇن ئوق ـ دورا بار ئىكەن. مىلتىقلىرىنىڭ ھەممىسى پەرەڭ مىلتىقى ئىكەن.

— چىيەن دارىن دېگەن قانداق نېمە؟ — دەپ سورىدى خوجىنىياز پالگان.

— خۇددى پوگزەككە ئوخشاش دوپدوغىلاق، قارا چوقۇر، يىلاندەك ئاچچىقى يامان، يېشى قىرىقلاردىن ئاشقان ئادەم، — دەپ جاۋاب بەردى ئابدۇل تاران.

— ئۆزى جەڭگە كىرەمدۇ؟

— بۇ چېرىكلەرنىڭ يوسۇنىدا، باشلىقلىرى جەڭگە كىرمەيدۇ، سەپنىڭ ئارقىسىدا تۇرۇپ قاچقانلارنى ئاتىدۇ.

تۆمۈر خەلپە ئابدۇل تارانىنىڭ سەممىيلىكىدىن رازى بولۇپ مۇنداق دېدى:

---

① 1912 ـ يىلى ئاپرېلنىڭ ئاخىرلىرى ئىلى ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى خان لەشكەرلىرىنى مانىلاس دەرياسى بويىغا قىستاپ كەلگەندە، مانجۇ خانلىقىنىڭ سادىق مالىيى يۇەن داخۇا «شىنخەي ئىنقىلابى» نىڭ مېۋىسى بولغان «جۇمھۇرىيەت» نى ئېتىراپ قىلىپ، ئىلى تەرەپ بىلەن سۈلھى تۈزۈشكە مەجبۇر بولدى ۋە ئىككى تەرەپ ۋەكىللىرى چۆچەك شەھىرىدە سۆھبەت باشلىدى. شىنجاڭدا خانلىق ھاكىمىيەتنى ساقلاپ قېلىشتىن ئۈمىدىنى ئۈزگەن يۇەن داخۇا دەرھال ئۆز ئورنىغا قەشقەر دوتىيى (ۋالىيسى) يۇەن خۇڭيۇنى شىنجاڭنىڭ باش ۋالىيلىقىغا كۆرسەتتى. بىراق، شۇ يىلى 7 ـ ماي كۈنى، قەشقەردىكى «گېلاۋخۇيچىلار» يۇەن خۇڭيۇنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن، يۇەن شىكەي باشچىلىقىدىكى بېيجىڭ ھۆكۈمىتى ئۈرۈمچى دوتىيى (ۋالىيسى) ياڭ زىڭشىنى شىنجاڭنىڭ باش ۋالىيلىقىغا تەيىنلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، يۇەن داخۇا ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىدىن يۈز ئۆرۈگەن چىيەن گۇڭخەن (چىيەن دارىن) نىڭ ھىمايىسىدە، قۇمۇل ئارقىلىق ئىچكىرىگە قايتماقچى بولۇپ، يولغا چىققانىدى.

— ئوبدان يىگىت ئىكەنسەن، ئۇستۇۋېشىڭنى يۆتكەپ، بىر-نەچچە كۈن ئارام ئال. ئاندىن، ياخشى بىر ئات بىلەن يولغا سېلىپ قويايلى، ئىلىغا بېرىپ ئاتا - ئاناڭنى تېپىۋال.

ئەنسارى ئابدۇل تارانىي ئۆيدىن ئاچچىقىپ كەتكەندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ياقۇپ ياساۋۇلنىڭ قويىنىدىن تېپىلغان ھېلىقى خەتنى ئوقۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ چىرايىدا بارغانسېرى ھەيرانلىق ئالامەتلىرى كۆچىيىپ «بۇ نېمە گەپ؟» دېدى - دە، خەتنى يېنىشلاپ ئۇنلۇك ئوقۇدى. ھەممەيلەن چۆچۈپ كەتتى. بۇ خەتتە قوزغىلاڭچىلارنىڭ بىر قىسىم ئەھۋالىدىن تاشقىرى، يېقىندا تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا قورال - ياراق ئەۋەتكەنلىكى، ھەتتا ئامانقۇل، خوجىنىياز پالگان ۋە ئەنسارىلارنىڭ ئۇرۇمچىدىن كېلىۋاتقان چېرىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇش ئۈچۈن ماڭغانلىقىمۇ يېزىلغان ۋە ئاخىرىغا «سېغىزخان» دەپ ئىمزا قويۇلغانىدى.

— خامۇش ماڭقا، خەت يېزىشنى بىلەمدۇ؟ — دەپ سورىدى تۆمۈر خەلپە.

— ۋاي تاڭەي، بىز بىر يۇرتتا تۇرۇپ، ئۇنىڭ مەكتەپتە ئوقۇغىنىنى زادىلا ئاڭلاپ باقمىغان، — دېدى ئامانقۇل.

— خامۇش ماڭقا خەت بىلگەندىمۇ مۇنچىلىك چىرايلىق يازالىشى ناتايىن. قاراڭلار، بۇ خېلى ئۇزاق ئۇستاز كۆرگەن ئادەمنىڭ قەلىمىدەك قىلىدۇ. بۇنى كىم يازغاندۇ؟ — دېدى تۆمۈر خەلپە.

— ياقۇپ ياساۋۇلدىن سوراپ باقمايمىزمۇ؟ — دېدى ئېلى پالگان.

ئامانقۇل باش - كۆزى يېرىق ياقۇپ ياساۋۇلنى سۆرەپ كىردى. خېلى ئۇزۇن سوراق قىلىشتى. بىراق، ئۇ بايا ئامانقۇللارغا ئېيتىپ بەرگەن گەپلەردىن بۆلەك، ھېچقانداق يېڭىلىق ئېيتىپ

بېرەلمىدى.

— ئەمدى بۇ مۆرتەتنى قانداق قىلساق بولار؟ — دېدى ئېلى پالگان، ئۆي خالىي قالغاندا.

— ئۇنىڭ جاجىسى بىرتال ئوق، — دېدى قارا بوسۇق قولىغا مىلتىقنى ئېلىپ.

— توختا ئۇكام، هازىرچە سولاپ قويايلى، هېلىقى «سېغىز-خان» نى تۇتقاندىن كېيىن، نېمە قىلساق قىلارمىز، — دېدى تۆمۈر خەلپە.

— سېغىزخان ساي بېشىدا. قوينىڭ قېنى ئاي بېشىدا دەپ، ئاي بېشىنى ساقلايمىز؟ سەنزە، تۆمۈر ئاكا، بەكمۇ ئېغىر ئادەم جۇمۇ!

— سەۋر قىلساڭ، غورىدىن هالۋا پىشۇر، دېگەن گەپ بار ئەمەسمۇ، — دەپ كۈلدى تۆمۈر خەلپە.

— بۇ «سېغىزخان» دېگەن كىمكىن ـ ھە! خەپ توختاپ-تۇر، ئاسماندا بولساڭ تاپىنىڭدىن، يەردە بولساڭ كوكۇلىڭدىن تارتىپ چىقمايدىغان بولسام! — دېدى قارا بوسۇق غەزەپ بىلەن.

— «سېغىزخان» نىڭ ئۇۋىسىنى خامۇش ماڭقا بىلىدۇ. ئاۋۋال شۇنى تېپىش كېرەك، — دېدى تۆمۈر خەلپە.

ئون توققۇزىنچى باب

«ئەرۋاھ»

بۇ — ئويۇن ئەمەس، بۇ — تۇرمۇش.
تۇرمۇشتا تاماشىچىلار بولمايدۇ.

— يۇلىئۇس فۇچىك

1

خامۇش غايىب بولۇپ كەتكەندەك، شۇ كۈنى كەچكىچە ھېچ يەردىن تېپىلمىدى. ئۇ بېقىپ يۈرگەن قويلارمۇ بىر جىرانىڭ ئىچىدە قالغانىدى. بۇ ئىشقا ھەممىدىن ئامانقۇل بىلەن خوجىنىياز پالگان ئىچ ــ ئىچىدىن تىت ــ تىت بولۇپ، كېچىچە تۈزۈكرەك ئۇخلىماي چىقتى.

ئەتىسى يەنە بىرمۇنچە كىشىلەر خامۇشنى ئىزلەپ تەرەپ ــ تەرەپكە كېتىشتى. شۇ ئارىدا كىمدۇر بىرى ئۇنىڭ ئۆلۈكى تېپىلغانلىقىنى خەۋەر قىلدى.

خامۇش جىلغىنىڭ ئۇ قېتىدىكى بىر ئۆڭكۈردە دۈم ياتاتتى، سول تاغىقىنىڭ ئاستىدىكى ئىككى يەرگە پىچاق ئۇرۇلغانىدى.

تۈنۈگۈن، ياقۇپ ياساۋۇلنىڭ قولغا چۈشكەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر قانداق تېز تارالغان بولسا، خامۇشنىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدىكى گەپمۇ بىردەمدە ھەممىگە يېيىلىپ كەتتى.

— بۇنى كىم ئۆلتۈرگەندۇ؟ — دېدى خوجىنىياز پالگان ئۆلۈككە قاراپ.

— بۇ چوقۇم ھېلىقى «سېغىزخان» نىڭ ئىشى، — دېدى ئامانقۇل، خۇددى «سېغىزخان» نى تاپماقچى بولغاندەك ئادەملەر ئارىسىغا كۆز يۈگۈرتۈپ.

— مانا ئەمدى «سېغىزخان» نىڭ ئۇۋىسىغا بارىدىغان يولمۇ ئۈزۈلدى، — دېدى تۆمۈر خەلپە ئاچچىق بىلەن. ئامانقۇل بىلەن خوجىنىياز پالگانلار ياقۇپ ياساۋۇلنى داۋراڭ بىلەن ئەكېلىپ خاتا قىلغانلىقىنى چۈشەنگەندەك يەرگە قاراپ جىم تۇرۇشتى.

— بولار ئىش بولدى، ئەمدى ۋاقتىدا كۆمۈۋېتىڭلار، پۇراپ كەتمىگەي يەنە، — دېدى تۆمۈر خەلپە ئاتقا مىنىۋېتىپ.

— ئايەت ئوقۇپ قويمامدىلا، — دېدى ئامانقۇل، بىر چەتتە تۇرغان ئاخۇن قارىيغا قاراپ.

— يوقسۇ، يوقسۇ، مۇنداقلارغا ئايەت ئوقۇش ھارام، — دېدى ئاخۇن قارىي قىزىرىپ كېتىپ.

بىرنەچچەيلەن ئازگالغا توپا تاشلاۋاتقاندا، ئايقىز ئامانقۇلغا «باياغى ئەمەت كۇرۇك ئېسىڭىزدە بارمۇ؟» دېدى.

— بار، بار! بۇ خامۇش ماڭغىمۇ كەلگەن كۈنىلا ئەمەت كۇرۇككە ئوخشاش ھاڭغا موللاق ئېتىپ، قاغا - قۇزغۇنلارغا يەم بولسا ئوبدان بولاتتى. تۆمۈر ئاكاممۇ ئەمدى بىلىپ قالغاندۇر، — دېدى ئامانقۇل ئايقىزغا قاراپ.

شۇ كېچىسى يەنە بىر ۋەقە يۈز بەردى:

تۈنۈگۈن ياقۇپ ياساۋۇل قارارگاھتا بىر كېچە باغلاقلىق

تۇرغاندىن كېيىن، ئامانقۇل ئۇنى مەھەللىگە ئەكىلىپ بىر ئۆيگە سولاپ قويغانىدى. بۇ ئۆي مەسچىت تېمىغا تۇتاش قىلىپ سېلىنـ
غان مۇستەھەپخانىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئىشىكى خېلىلا كونىراپ كەتكەن بولغاچقا، ئامانقۇل ئۇنىڭ پۇت ــ قولىنى يەنە باغلاپ تاشلىدى. كېچىسى كۆزەتچى قويۇش لازىملىقىنى ئويلاپ، ئىككى يىگىتنىمۇ بىللە ئېلىپ كەلگەنىدى. بىراق، ھۆسنارىخان بىلەن ئايقىز «چىرىكلەر كېلەي دەۋاتقاندا، يىگىتلەرگە مەھەللىدە نېمە بار، پۇت ــ قولى باغلاقلىق بىر ئىتنى بىز ساقلىيالمايمىزمۇ» دەپ ئويلاپ ئۇلارنى قايتۇرۇۋەتتى.

بۇ كۈنلەردە رەۋىخان مومايىنىڭ تاۋى يوق بولۇپ قالغانىدى. سەپەرقۇل قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ يېمەك ــ ئىچمەك ۋە باشقا تەمىنات ئىشلىرى بىلەن بەند بولۇپ، كۆپىنچە تاغ ــ قىرلاردا تۇنەپ قالاتتى. ئامانقۇل ھەپتە ــ ھەپتىلەپ ئۆيگە قايتمايتتى. پەقەت بەزى كۈنلىرى ۋاقىت تاپالىسا، ئۆيىنى يوقلاپ كېلەتتى ــ دە، بىردەم ئولتۇرۇپ يەنە ئېتىنى چاپتۇرۇپ كېتەتتى. شۇڭا، ھۆسنارىخان ئايقىزغا ھەمراھ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆيىدە قونۇپ يۈرەتتى.

ئامانقۇل ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخاننىڭ بايىقى گېپىنى ئاڭلىـ
غاندىن كېيىن، «ئەمىسە ئۆزۈڭلار بىر نېمە قىلىڭلار» دەپ كېتىپ قالدى. ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخان مەسچىت ھۇجرىسىدا يېتىپ قويۇلغان شەرۇللا بوۋاينىڭ قېشىغا كىرىپ مەسلىھەتلەشتى. ئاـ
خىر، باشقىلارنى ئاۋارە قىلماي، پەقەت شەرۇللا بوۋاينىڭ ئون ئىككى ياشلىق نەۋرىسى گالىنى چاقىرىپ كېلىپ، بۈگۈن كېچە نۆۋەت بىلەن كۆزەتچىلىك قىلىدىغان بولۇشتى.

شۇنداق قىلىپ، ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخان مىلتىقلىرىنى مۈرىلىرىگە ئېسىپ، تۈن نىسپىدىن ئاشقىچە كۆزەتچىلىك قىلدى.

«قارا يىلپىز» رەۋىخان مومىنىڭ بوسۇغىسىدىن دالجىماي ئۆيىنى ساقلاپ ياتتى (رەۋىخان مومايلارنىڭ ئۆيى مەسچىتكە يېقىنلا يەردە ئىدى). نۆۋەت شەرۇللا بوۋايغا كەلگەندە، گالى بوۋىسىنىڭ نەيزىـ سىنى ئېلىپ، ئىككى سەكرەپلا ھېلىقى ئۆينىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە خۇددى ئەسكەردەك، نەيزىسىنى تىك تۇتۇپ، ئىشىك تۈۋىدە قېتىپ تۇردى. شەرۇللا بوۋاي نەۋرىسىگە زوقلىنىپ بىردەم قاراپ تۇرغاچ، «بېرى كەل بالام، كۆزەتچىلىكنى ئولتۇرۇپ قىلساقمۇ بولىدۇ» دەپ، تام تۈۋىدىكى سۇپىغا ئولتۇردى ۋە نەۋرىسىنى ئۇخلاپ قالمىسۇن دېگەن خىيال بىلەن ئۇنىڭغا چۆچەك ئېيتىپ بېرىشكە باشلىدى. بالا «ھە... ھە...» دەپ ئولتۇرۇپ، بىر چاغدا ئۇخلاپ قالدى. شەرۇللا بوۋاي كىگىز قالپىقىنى ئۇنىڭ بېشىغا قويۇپ بەردى. چۈنكى ئۇ، «بۈگۈن كېچە كۆزەت قىلىمىز» دېگەن گەپنى ئاڭلىغاندىن بۇيان، نەۋرىسىنىڭ زادى ئۇخلىيالمىغانلىقىنى بىلەتتى.

تەبىئەتمۇ خۇددى ئۇيقۇغا كەتكەندەك، پۈتۈن ئەتراپ جىمـ جىت ئىدى. پەقەت يىراقتا ئېقىۋاتقان تاغ سۈيىنىڭ كۆكۈللەرگە ئارام بېغىشلىغۇچى مۇزىكىدەك يېقىملىق شارقىراشلىرىلا ئاڭلىنىپ تۇراتتى. شالاڭ بۇلۇتلار ئارىسىدا ئېرىنچەكلىك بىلەن ئۈزۈپ يۈرگەن تولۇن ئاي ھەممە ئەتراپنى كۈندۈزدىكىدەك يورۇتۇـ ۋەتكەنىدى.

شەرۇللا بوۋاي ئۆز ئېتىقادى بويىچە، جىن ــ ئالۋاستىلارنىڭ زىيانداشلىقىدىن ساقلايدۇ، دەپ ئىشەنگەن «ئايەتەلكۇرسى» دېگەن ئايەتنى تەكرار ــ تەكرار ئوقۇپ بىردەم مېڭىپ يۈرگەندىن كېيىن، سۇپىغا ئولتۇرۇپ نەيزىگە تاياندى. ئاستا ــ ئاستا ئۇنىمۇ ئۇيقۇ بېسىشقا باشلىدى. شۇ ئارىدا كۆزىگە بىرنېمە كۆرۈنگەندەك بولـ دى: بېشىدىن تاپىنىغىچە ئاققا ئورالغان ئېگىز بىر گەۋدە بوۋايغا

يىقىنلاشماقتا ئىدى. بوۋاي بۇنى «ئەرۋاھ» دەپ ئويلاپ، كۆزىنى مەھكەم يۇمۇۋالدى. شۇ هامان كۈچلۈك بىر قول بوۋاينىڭ گېلىنى سىقتى. ئارقىدىنلا قاتتىق بىر نەرسە بېشىغا تەگدى. بوۋاي هوش-سىزلىنىپ سۇپىغا يىقىلدى. «ئەرۋاھ» ئىشىكنى ئەپچىللىك بىلەن قومۇرۇپ تاشلاپ ئۆيگە كىرىپ كەتتى. ئارقىدىنلا ياقۇپ ياساۋۇل-نىڭ جان تالىشىپ خىرقىراۋاتقان ئاۋازى ئاڭلاندى. «ئەرۋاھ» ئۆيدىن ئىتتىك چىقىۋېتىپ، تامغا يۆلەكلىك تۇرغان ئىشىككە پۇتلىشىپ كەتتى. ئىشىك يىقىلىپ، «تاق» قىلغان ئاۋاز ئاڭلىنىش بىلەن تەڭ «قارا يىلپىز» قاۋاپ تاشلىدى. باشقا هويلىلاردىكى ئىتلارمۇ قاۋاشقا باشلىدى. هېلىقى «ئەرۋاھ» مەسچىتنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ كۆزدىن غايىب بولدى.

كىيىم – كېچەكى بىلەنلا ياتقان ئايقىز بىلەن هۆسنارىخان چۆچۈپ ئويغاندى – دە، مىلتىقلىرىنى ئېلىپ مەسچىتكە يۈگۈردى.

ياقۇپ ياساۋۇل بوغۇزلاپ تاشلانغانىدى. ئايقىز ئاسمانغا قارى-تىپ ئارقا – ئارقىدىن ئىككى پاي مىلتىق ئاتتى. ئۆي – ئۆيدىن يۈگۈرۈشۈپ چىققان ئادەملەرنىڭ ۋاڭ – چۇڭلىرى بىلەن مەھەللە ئىچىنى ئەنسىزچىلىك قاپلاپ كەتتى.

2

ئامانقۇل ئۆزىنىڭ ئۆيدە باش – كۆزى تېڭىلغان شەرۇللا بوۋىغا ئۇسسۇزلۇق ئىچكۈزۈۋاتقانىدا، ياش ئىمام ئاخۇن قارىي بامدات نامىزىدىن يانغان جامائەتنى باشلاپ ئەهۋال سوراپ كىردى.

— توۋا دەيدىغان ئىش! ۋاللاهۇ ئەلەم، بۇمۇ ئاخىر زاماننىڭ ئالامەتلىرىدىن بولسا كېرەك، — دېدى ئاخۇن قارىي تۆردە

ئولتۇرۇپ.

«تووۋا، تووۋا» دەپ ياقىسىنى تۇتۇشتى ياشىنىپ قالغان كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى.

— ئىمام ئاخۇنۇم، — دېدى ئامانقۇل ئاخۇن قارىيغا قاراپ، — ئۆزلىرى ئوقۇغان كىتابلاردا ئاخىر زامان بولغاندا، «ئەرۋاھ» لار قولىغا تىغ ئېلىپ ئادەم ئۆلتۈرىدىغان ئىشلار بولىدۇ، دەپ يېزىلغانمۇ؟

— ۋاللاھۇئەلەم، مۇقەددەس كىتابلاردا بۇ خۇسۇستا ئۇچۇر بېرىلمىگەن بولسا كېرەك، — دېدى ئىمام كىچىككىنە سەللىسىنى تۈزىتىپ تۇرۇپ.

— ئۇنداق بولسا شەرۇللا بوۋاينىڭ بېشىنى يېرىپ، ياقۇپ ياساۋۇلنى بوغۇزلىۋەتكەن «ئەرۋاھ» بىزگە ئوخشاش تىرىك ئادەممۇ نېمە، — دېدى ئامانقۇل ئىمامغا تىكىلىپ قاراپ.

ياش ئىمام بىر ئاز ئوڭايسىزلانغاندەك يەرگە قارىۋالدى، ئاندىن:

— ئاللا تائالانىڭ ھېكمەتلىرى كۆپ. بىز بەندىلەر بۇ ھېكمەتلەرنىڭ سىرىنى بىلىپ كېتىشكە ئاجىزمىز، — دېدى.

— ئاللانىڭ ھېكمەت سىرلىرىنى بىلەلمىگەن بىلەن بەندىنىڭ سىرىنى بەندە بىلەلەيدۇ، — دېدى ئامانقۇل يەنە ئىمامغا تىكىلىپ قاراپ.

نۇرۇل بوۋاي ئامانقۇلنىڭ گېپىنى قۇۋۋەتلەپ مۇنداق دېدى:

— بىگىز قاپتا ياتماس، ئۆلۈك تاغاردا دەپ، بۇ ئىشنىڭ سىرىمۇ ئېچىلىپ قالار.

ياش ئىمام «ئىنشائاللا شۇنداق بولۇر» دەپ دۇئا ياندۇرۇپ ئورنىدىن قوپتى.

توپ — زەمبىرەك ۋە ئەڭ يېڭى مىلتىقلار بىلەن قوراللانغان

ئۇرۇمچى چېرىكلىرىنىڭ يەرلىك چېرىكلەر بىلەن بىرلىكتە قوزغاي-
دىغان يېڭى ھۇجۇمىغا قانداق تاقابىل تۇرۇش مەسىلىسىدە باش
قاتۇرۇپ تۇرغاندا، ئارقا ــ ئارقىدىن يۈز بەرگەن بۇ سىرلىق ۋەقەلەر
قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنى بىرئاز گاڭگىرىتىپ قويىدى، ھەتتا ھەمراھ-
لىرىنىڭ نەزىرىدە «ناھايىتى ئېغىر ئادەم» ھېسابلانغان تۆمۈر
خەلپىنىڭمۇ خىيالى چېچىلىپ، كۆڭلى پەرىشان بولۇشقا باشلىغا-
نىدى. ئۇ شەرۇللا بوۋاينى يوقلاپ كېلىپ، بىردەم مۇڭداشقاندىن
كېيىن خىيالغا چۆمدى: ھېلىقى «سېغىزخان» نى تۇتالمايۋاتساق،
يەنە بىر «ئەرۋاھ» نىڭ پەيدا بولغىنىنى قارا، ئەمدى بۇ «ئەرۋاھ»
كىم بولغىيدى؟ ئەجەب ياقۇپ ياساۋۇل قولغا چۈشكەن كۈنىنىڭ
ئۆزىدىلا خامۇش ماڭقا غايىب بولىدۇ ۋە شۇ كېچىسى ئۆلتۈرۈلىدۇ؟
خۇددى بىرى ماراپ تۇرغاندەك، شەرۇللا بوۋاي كۆزەتچىلىك قىلى-
غان كەزدە، «ئەرۋاھ» پەيدا بولۇپ، ياقۇپ ياساۋۇلنىمۇ ئۆلتۈرىدۇ.
بۇ «ئەرۋاھ» بىلەن «سېغىزخان» بىر ئادەم ئەمەسمىدۇ؟ ھە، ھە،
شۇنداق، بۇ ئىككىسى بىر ئادەم. دېمەك، ئارىمىزدا بىزنىڭ تېرىمىز-
گە كىرىۋالغان ناھايىتى مەككار بىر دۈشمەن بار. بۇ دۈشمەن
شامەخسۇتنىڭ نەچچە يۈزلىگەن چېرىكلىرى قىلالمىغان ئىشلارنى
قىلىۋاتىدۇ. بىز تېخى قاتتىق غەپلەتتە ئىكەنمىز. بىز تاش سانىساق،
شامەخسۇت قوم سانايدىكەن. ئەمما بۇ مەككار دۈشمەن بىزنىڭ
ھەربىر باسقان قەدىمىمىزنى قانداق بىلىپ تۇرىدىغاندۇ؟ ھە، ھە،
ئۇقتۇم، ئۇقتۇم. كۆرۈپ تۇرمىدى، بىز ئۆزىمىز كۆرسىتىپ قويۇپ-
تىمىز. ۋاي ئىسىت، شۇنىڭغىمۇ ئەقلىم يەتمەپتۇ. ئاشۇ كۈنىلا
ئىش بۇزۇلغانىكەن. ئامانقۇللار ياقۇپ ياساۋۇلنى يۇرت ئىچىگە
كۆپكۆندۈزى ئەپكىرمىگەن بولسا، بۇ «سېغىزخان» ئاللىقاچان
قىلتاققا چۈشكەن بولاتتى. ئۇ، ياقۇپ ياساۋۇلنى كۆرۈپ ياكى
ئۇنىڭ قولغا چۈشكەنلىكىنى ئاڭلاپلا، ئۆز ئىزىنى يوقىتىش ئۈ-

چۈن ئىشقا كىرىشكەنىكەن – دە! ئەمدى بۇ «سېغىزخان» نى ھەرگىز ئاشكارا تۇتقىلى بولمايدۇ. بىزمۇ شۇنىڭغا لايىق ئىش قىلمىساق بولمىدى. ئۇنۇيۇقۇمىزنى ئېچىپ، بىزگە ئەقىل ئۆگىتىپ قويغان «سېغىزخان» غا رەھمەت.

كېيىن، تۆمۈر خەلپە بۇ ئوي – پىكىرلىرىنى ئۆز ھەمراھلىرىغا ئېيتتى. ئامانقۇل بىلەن خوجىنىياز پالگانلار ھېلىقى كونى ياقۇپ ياساۋۇلنى يۇرت ئىچىگە ئاشكارا ئەكىرىپ «سېغىزخان» نى ئۈركىتىپ تاشلىغانلىقىغا قاتتىق پۇشايمان قىلدى.

— ئۆتكەنگە سالاۋات، — دېدى تۆمۈر خەلپە، — بۇرۇنقىلار: «سېغىزخان سەگەك نېمە، ئۆزىدىنمۇ جېنى بەك نېمە» دەپ بىكار ئېيتمىغان. ئەمما، «تۈگمەيدىغان ئىش يوق، قىلتاقتا چۈشمەيدىغان قۇش يوق» دېگەن گەپمۇ بار. بۇ «سېغىزخان» نىڭ قىلتاقتا چۈشمىگىنىنى مەن كۆرەي. ئەمدى، خىيالىڭلارنى بۇ ئىشقا چاچماي، يېڭى جەڭگە تەييارلىنىڭلار!

يىگىرمىنچى باب

سۆزلەيدىغان تۇمار

تەدان تۈلكە تۇمشۇقىدىن ئىلىنار.

— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

ئۇرۇمچىدىن چېرىك كەلگەنلىكى ئېنىق بولغاندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە «ئەمدى ئۇلارنىڭ تاغقا ھۇجۇم قىلىشى چوقۇم» دەپ، بولغۇسى جەڭنىڭ پىلانلىرى ئۈستىدە باش قاتۇرۇشقا باشلىدى ۋە ھەمراھلىرىنى يىغىپ، «ئابدۇل تارانىنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئاڭلىدىڭلار، ئۇرۇمچى چېرىكلىرىگە شىيەتەي بىلەن شامەخسۇتىنىڭ كۆچۈكلىرى قوشۇلسا، بىزگە ھۇجۇم قىلىدىغان چېرىكلەرنىڭ سانى مىڭدىن ئېشىپ كېتىشى تۇرغان گەپ. قېنى ئېيتىڭلارچۇ، بىز قانداق قىلساق بولار؟» دېدى.

بۇ ھەقتە ھەركىم ھەرنېمە دەپ، خېلى ئۇزۇن پاراڭ بولدى، ئاخىر، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان لايىھىسى بويىچە مۇنداق قارارغا كېلىشتى: تازا تاللاپ تۇرۇپ، ئوتتۇرا قولدەك يىگىتتىن ئۈچ يۈزى ئايرىپ چىقىلىدۇ. بۇلار ئۈچ توپقا بۆلۈنىدۇ. چېرىكلەر شەھەردىن قوزغىلىپ چىققان ھامان، بىرىنچى توپنى

ئېلى پالگان كۆشۆتە ئېغىزىغا مۆكتۇرۇپ، ۋاقتى يەتكەندە، دۇشمەننى ئارقا تەرەپتىن ئۇرىدۇ؛ ئىككىنچى توپنى قارا بوسۇق تۆرۈك غولى بىلەن تۇتاشقان ئېدىرلىقلارغا يوشۇرىدۇ. جەڭ قىزىغاندا، دۇشمەنگە ئوڭ قاناتتىن تېگىدۇ. ئوتتۇرىدا تۆمۈر خەلپە، ئامانقۇل، خوجىنىياز پالگانلار تۇرىدۇ. بۇ توپقا ئەڭ ئۇستا مەرگەنلەر ئاجرىتىلىپ، ھەربىر مەرگەنگە بىردىن ياردەمچى، ئىككىدىن مىلتىق بېرىلىدۇ. ياردەمچى بولغان كىشى مۇمكىنقەدەر ئۆزى ئاتماي، مىلتىقنى ئوقلاپ بېرىدۇ. بۇ توپتىكىلەر ئاقچۇق سېپىغا يېقىن — ئۇدۇلدىكى ئېدىرلىقلارغا جايلىشىدۇ، ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنى ئېدىرلىق ئىچىدىكى پىنھان جايلاردا يەتتە ـ سەككىزدىن قىلىپ، ئايرىم ئادەملەر تۇتۇپ تۇرىدۇ. ئاھالە ئىچىدىن قالپاق، بۆك، كونا كىيىم ـ كېچەك، لاتا ـ پاتا يىغىپ، تاغ قاپتاللىرى بىلەن كۆتەل① ۋە دۆڭلۈكلەر ئۈستىگە قارانچۇقلار ياسىلىدۇ. بىر قىسىم ئاھالە شۇ قارانچۇقلار ئەتراپىدا مىدىرلاپ يۈرۈپ، بارلىق كۆرسىتىشكە سەپەرۋەر قىلىنىدۇ، جەڭ باشلىنىش بىلەن تەڭلا، ئۇلار ئۆزىنى دالدىغا ئالىدۇ. ئەنسارى ۋە قاسىم قىزىق باشلىق بىرنەچچە يىگىت ھازىردىن باشلاپ ئاقچۇق سېپىنى چارلاشقا كىرىشىدۇ.

ئېلى پالگان تېكە ساقىلىنى سىلاپ ئولتۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— بۇغۇ ئوبدان بولدى. لېكىننزە، تۆرۈك غولىدىن گەشمەت قىلمەن② ، ئۇ يەرگە بۆلگەن ئادىمىمىز ئاز بولۇپ قالدى. چېرىكلەر شۇ تەرەپكە جىقراق ئېسىلىۋالارمىكىن.

— ئېلى ئاكا، — دېدى قارا بوسۇق، — ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ ئۆزگىنى شىر چاغلا دەپتىكەن، سەنزە، مېنى كۆزگە ئىلمايسەن ـ ھە! مەن يۈز يىگىت بىلەن ئۇ يەردە پادا

① كۆتەل — داۋاندىن پەس، ئادەتتىكى دۆڭلۈكتىن ئېگىزرەك كەلگەن تۆپىلىك.
② ئەندىشە قىلمەن دېمەكچى.

باقامدىمەن؟

— سىنى پادا باقامدىكىن دەۋاتقىنىم يوق، تۆرۈك غولى خەۋپلىك يەر، ئادەم جىقراق بولسۇن دەۋاتىمەن.

— بولدى، بولدى تالاشماڭلار، قالغىنىنى ئۆز ۋاقتىدا كۆ-رەيلى، — دېدى تۆمۈر خەلپە ئارىغا چۈشۈپ.

بۈگۈنكى كۈن تىپتىنچ ئۆتۈپ كەتتى. چارلىغۇچىلار خېلى يەرگىچە بېرىپمۇ ھېچقانداق خەۋەر ئېلىپ كېلەلمىدى. گۈگۈم چۈشكەندە تۆمۈر خەلپە ئۆيىنى يوقلاپ كەلمەكچى بولۇپ، ئامان-قۇل بىلەن ئاتلىنىپ ماڭدى.

تۆمۈر خەلپىنىڭ بالا - چاقىسى ھېلىقى كۈنى كېچىسى «ئەرۋاھ» ۋەقەسى يۈز بەرگەن مەسچىتكە يېقىن يول بويىدىكى ئېگىزرەك يەرگە سېلىنغان بىر ھويلىدا شاكىرنىڭ بالا - چاقىسى بىلەن بىللە ياشايتتى. بۇ ھويلا ئۇلارنىڭ ئۆز زېمىنى ئىدى. شۇ ھويلىغا تۇتاش يەنە بىر كىچىكرەك ھويلىغا سەپەرقۇللار جايلاشقا-نىدى. ھەر ئىككى ھويلىدىكى ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك يېرىم تاش، يېرىم كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان ئاددىي ۋە تۆگلۈكلۈك ئۆيلەر بولۇپ، پەقەت تۆمۈر خەلپىنىڭ مېھمانخانا قىلغان ئۆيى بىرقەدەر چوڭ ۋە پەنجىرىلىك ئىدى.

تۆمۈر خەلپە بىلەن ئامانقۇل مەھەللىگە كىرگەندە ئەلنىڭ ئالدى يېتىپ قالغانىدى. ئىتلارنىڭ قاۋاشلىرى ئاندا - ساندا ئاڭلىنىپ تۇراتتى. تۆمۈر خەلپىلەر ئۆيگە يېقىنلاشقاندا «قارا يىلپىز» مۇ بىر پۇتىنى سۆرەپ، ھويلىنىڭ چاقسا ئىشىكىدىن قاۋاپ چىقتى. بىراق، ئىگىسىنى تونۇپ، دەرھال ئەركىلەشكە باشلىدى. ئارقىدىنلا سەپەرقۇل پەيدا بولۇپ، تۆمۈر خەلپە بىلەن ئېسەنلىك سورىشىپ تۇرغاندا، ئامانقۇل تۆمۈر خەلپىنىڭ بالا - چاقىلىرى جايلاشقان ھويلىنىڭ قورۇق تېمىدىن چۈشۈپ، چاقسا ئىشىكىنى

ئاچتى ۋە ئاتلارنى ئېغىلغا ئەكىرىپ كەتتى. شۇ ئارىدا تۆمۈر خەلپىنىڭ ئايالى زورىخان ئۆيدىن چىراغ كۆتۈرۈپ چىقتى.

— قونۇپ قالارسىلەر، — دېدى سەپەرقۇل تۆمۈر خەلپىگە قاراپ.

— ياق، بىردەم ئولتۇرۇپ كېتىمىز. ئايلاراپام قانداقراق ياتىدۇ؟

— خۇدايىم شىپالىق بېرىپ تۈزۈلۈپ قېلىۋاتىدۇ.

— كېچىسى ئاغرىق يوقلاش ياخشى ئەمەس دەيدىكەن، باشقا بىر كۈنى يوقلاپ كىرەي، مېنى سورىدى دېگىن ئاكا.

— خوش، ئامان بولۇڭلار.

تۆمۈر خەلپە ئۆيگە كىرىپ، كاڭدا قاتار ياتقان باللىرىنىڭ بېشىغا ئېڭىشتى. چەتتە چوڭ قىزى — ئون ئىككى ياشلاردىكى ئاينۇر ، ئوتتۇرىدا سەككىز ياشلاردىكى كىچىك قىزى مەستۈرە، ئۇنىڭ يېنىدا بەش ياشلاردىكى ئوغلى باست بىر خىلدا ئۇخلاپ ياتاتتى. تۆمۈر خەلپە كەڭ ئالقىنى بىلەن باستىنىڭ پېشانىسىنى سىلاپ قويدى، زورىخان چاي قايىنتىش ئۈچۈن ئوچاققا ئوت ياقتى. قارا چىراغ بۇ كىچىككىنە ئۆينى بىر خىلدا يورۇتۇپ تۇراتتى. تۆمۈر خەلپە يېنىدا ئولتۇرغان زورىخاننىڭ سولغۇن يۈزىگە قاراپ، ئىچى سىيرىلگەندەك بولدى ـ دە، قوللىرىنى ئالقىنىغا ئېلىپ مۇنداق دېدى:

— تازىمۇ جاپا تارتتىڭ ئايىسى. مېنىڭ قولۇمغا چۈشكەندىن بۇيان بىرەر كۈنمۇ خاتىرجەم ئۆتەلمىدىڭ، ئۇنىڭ ئۈستىگە...

— مۇنداق گەپلەرنى قىلمىسىلا، — دېدى زورىخان غەمكىن بىر تەبەسسۇم بىلەن، خۇدايىم باشلىرىنى ئامان قىلسا، ھەممىسى ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئەممازە، ئۆزلەدىن بەك غەم يەيمەن. تولىمۇ يوغان ئىشلارغا كىرىشىپ قالدىلا. «تورپاق يېغىلىقى» نىڭ نېمە

بولغانلىقىنى خىيال قىلسام، تەنلىرىم شۈرقىراپ بۆلەكچىلا بولۇپ كېتىمەن. خۇدايىم ئۇنداق كۈنلەرنى هارام قىلغاي.
— ئۇنداق خىياللارنى قىلما. ياغاچ قازاندا بىرلا قېتىم ئاش پىشىدۇ، شامەخسۇتنىڭ «تورپاق يېغىلىقى» دىكى مايمۇن ئويۇنغا ئەمدى هېچكىم گول بولماس. ئەتراپقا قاراپ باقمامسەن، قىزىلگۈل-نىڭ توقىدەك، بەش ئاتارنىڭ ئوقىدەك يىگىتلىرىمىز بىلەن پۈتۈن تاغ خەلقى ئەنە ئاشۇ پەرۋانىدەك ئۆزىنى ئۇرۇۋاتقاندا، نېمىدىن غەم يېگۈلۈك، قالغىنىغا ئاللانىڭ ئۆزى كېپىل.
— ئۇغۇ راست، هۆسنارىخان بىلەن ئايىقىزغا قاراپلا مازۇزلۇ-غۇم كېلىدۇ. خوتۇن كىشىلەر چېغىدا شۇنداق قىلىۋاتقاندا، شا-مەخسۇتنىڭ چېرىكلىرى نېمىنىمۇ قىلالايدۇ! ئەممازە، يېغى ياندىن، بالا قېرىنداشتىن دەپ، ئۆپچۆرىلىرىدىكى گاهى ئادەملەر ...
زورىخان تىلىنىڭ ئۇچىغا كېلىپ قالغان گېپىنى يۇتۇۋەتتى. تۆمۈر خەلپە خوتۇنىنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ قارىدى. ئۇنىڭ مۆلايىم قوي كۆزلىرىدە ياش ئەگىپ تۇراتتى.
— نېمە بولدۇڭ، گېپىڭنىڭ ئايىغىنى ئېيتمامسەن، — دېدى تۆمۈر خەلپە سەل سەگەكلىشىپ.
— هېچنېمە، — دېدى زورىخان ئالىقىنى بىلەن يېشىنى سۈرتۈپ.
— ياق، بىرنېمىنى ئۇققان ئوخشايسەن، گاهى ئادەملەر دەپ توختاپ قالدىڭغۇ؟
زورىخان بىردەم خىيالغا چۆمدى ـ دە، مۇنداق دېدى:
— سەيپۇڭ توختاخۇن يوچۇنلا بىر ئادەم ئىكەن، بىزنىڭ ئاينۇرغا بىر قىسملا گەپلەرنى قىپتۇ.
— نېمە دەپتۇ؟
ئۆتكەن جۈمە كۈنى توختاخۇن مەسچىتنىڭ سۇپىسىدا ئىمام

ئاخۇنۇم بىلەن ئولتۇرۇپتىكەندۇق، بىزنىڭ ئاينۇرنى كۆرۈپ قىچ-
قىرىپتۇ. قىز بالا يېنىغا بارسا، «بىر ئوبدان چوڭ بولۇپ قاپتىلا،
دادىلىرى هازىر خەلپەم بولدى. كېيىن شامەخسۇتنىڭ ئورنىغا ۋاڭ
غوجام بولىدۇ، ئاپىلىرى پۇجۇڭ بولىدۇ، قارا بوسۇق بىلەن ئېلى
پالگاننى تەيجى بەگ قىلىدۇ. سەپەرقۇلنى قېزبەگ قىلار، ماڭا
هېچبولمىسا دورغىلىق تېگەر، ئۆكەمدە ئۆزلەنى كېلىن ئايلا قىلىۋا-
لاي دېسەم، مەرتىۋىسى تۆۋەن ئىكەن دەپ ئاپىلىرى ئۇنىماي
تۇرمىغاي جۇمۇ؟ دورغىلىقمۇ تۆۋەن مەرتىۋە ئەمەس» دەپتۇ. قىز
بالا ئىزا تارتىپ ئۆيگە يىغلاپ كىرىپتۇ. قارىسىلاچۇ، بۇ توختاخۇن-
نىڭ نېمە دېگىنىدۇ؟

— ئوينىشىپ ئېيتقىنىدۇ، — دېدى تۆمۈر خەلپە كۈلۈپ
كېتىپ، — بىرىمىز ۋاڭ، بىرىمىز تەيجى بولۇش نىيىتىمىزنىڭ
يوقلۇقىنى توختاخۇن ئوبدان بىلىدۇ. بىز ئۆزىمىز ۋاڭلىقنى ئۆرۈ-
ۋېتىپ، پۇقرالارغا تەگلىك، ئەركىنلىك ئالىمىز دەۋاتساق، ئۇنداق
ئىشمۇ بولامدۇ؟ بۇ گەپنى سەنمۇ هېچكىمگە دەپ يۈرمە، ئاپىسى!

— ئۆزلەزە، بەك قىزىق ئادەم. باشلىرىغا ئاق سانجىلغان
بىلەن، گاهىدا كىچىك بالىدەك قىلىقلارنى قىلىدىلا. كۆڭلۈمدە نېمە
بولسا ئېغىزىغا شۇ چىقىدۇ دەپ، توختاخۇننىڭ كۆڭلىدە بىرنېمە
بولمىسا، هېچنېمىدىن هېچنېمە يوق هېلىتىنىلا ۋاڭلىق، تەيجىلىك
تالىشىپ يۈرەمدۇ؟ هايۋاننىڭ ئالىسى تېشىدا، ئادەمنىڭ ئالىسى
ئىچىدە دەپتىكەن، ئۇيغۇلىرىنى ئېچىپراق يۈرسىلە بولۇرمىكىن.

— ۋاي ئاپىسى، تولىمۇ زىيادە گەپلىك بوپقاپسەن. گۇمان
ئىماننى قاچۇرۇپتۇ دەپ، مۇنداق ئەندۇ①خىياللارنى كىلما، —
دېدى تۆمۈر خەلپە، ئاندىن گەپنى باشقا ياققا يۆتكەپ، —

① ئەندۇ — خاتا، غەلىتە.

ھەراست، ھۆسنارىخان بىلەن گەپلىشىپ باقتىڭمۇ؟ — دەپ سورىدى.

زورىخان ئېرىنىڭ مىجەزىنى بىلگەچكە، سەيپۇڭ توختى توغرىسىدىكى گەپنىڭ باشقا ياققا يۆتكەلگەنلىكىدىن خۇشال بو-لۇپ، ئۇنىڭ سوئالىغا «ھە، گەپلەشتىم، مەيلى باردەك قىلىدۇ» دەپ دەرھال جاۋاب بەردى. بۇ، ھۆسنارىخان بىلەن قارا بوسۇقنى چېتىپ قويۇش توغرىسىدىكى گەپ ئىدى. قارا بوسۇق بىرنەچچە يىللار بۇرۇن شامەخسۇتنىڭ غەزىپىگە ئۇچراپ، نومغا ئۇچ يىللىق سۈرگۈن قىلىنغان. سۈرگۈن مۇددىتى توشقۇچە خوتۇنى ئاغرىق بىلەن قازا تېپىپ، ئۆزى بويتاق قالغان. ئىككى بالىسىنى قېيناتىلى-رى بېقىۋالغانىدى. تۆمۈر خەلپە قارا بوسۇق بىلەن ھۆسنارىخا-نىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى ئۇبدان بىلگەچكە، بۇ ئىككىيلەننى چېتىپ قويۇش خىيالىغا كېلىپ، ھۆسنارىخاننىڭ مەيلىنى بىلىپ بېقىشنى زورىخانغا تاپشۇرغانىدى.

تۆمۈر خەلپە زورىخاننىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ، پىيالىنى داستى-خانغا قويدى ۋە «خويمۇ ئوبدان بوپتۇ، بىزنىڭ قارا بوسۇقىمىز بۇ گەپنى ئاڭلىسا، قانچە خۇش بولۇپ كېتەر، ئەمدى. كۆڭلىمىز-نىڭ بىر ئاز ئارامى بولغاندا، تازا قاملاشتۇرۇپ بىر توي ئوينىۋېتى-لى» دەپ قاقاقلاپ كۈلدى. ئۇنىڭ كۈلكىسىدىن كىچىككىنە باست ئويغىنىپ كېتىپ، يوتقاندىن سۇغۇرۇلۇپ چىقتى — دە، يۈگۈرۈپ كېلىپ، دادىسىنىڭ بويىنىغا ئېسىلدى:

— دادا، دادا، ماڭا مىلتىق ئەكەلدىڭمۇ؟

— ئەكەلدىم، بالام، — دېدى تۆمۈر خەلپە قىپپىيالىڭاچ باستىنى قۇچىقىغا ئېلىپ.

— قېنى؟ — دېدى باست، ئۆينىڭ ھەممە يېرىگە كۆز يۈگۈرتۈپ.

— بويۇك يەنە بىر غېرىچ ئۆسكەندە بېرىمەن، — دېدى تۆمۈر خەلپە.

باست «مانا ئۆستى، مانا ئۆستى» دەپ پۈتىنىڭ سوڭىنى كۆتۈرۈپ، ئۈچى بىلەن كاڭنىڭ ئۈستىدە يۈگۈرۈشكە باشلىدى. ئاينۇر بىلەن مەستۇرىمۇ ئويغىنىپ كەتتى. چاشقاننىڭ قۇيرۇقىدەك بىر تال نىياز چېچىنى گەجگىسىدە پۇلاڭلىتىپ شوخلۇق قىلىۋاتقان باستقا قاراپ ھەممەيلەن كۈلۈشەتتى.

زورىخان بىر ئوغۇل، بىر قىزدىن جەمئىي بەش بالا تۇغقان بولسىمۇ، ئوغۇللىرى تۇرماي، كۆڭلى يېرىم يۈرگەندە، يەنە قورساق كۆتۈرۈپ قالدى. دەل شۇ كۈنلەردە «توپاق يىغىلىقى» بولۇۋاتاتتى. كىتابىمىزنىڭ باش قىسمىدا ئېيتقىنىمىزدەك، شۇ يىلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۆمۈر ئۈرۈمچىگە قېچىپ كەتتى. ئۇ، زورىخان بىلەن خوشلىشىۋېتىپ، «بىر ئوغۇل تۇغساڭ ئېتىنى باست قويۇڭلار» دېگەنىدى. شۇنىڭغا بىنائەن، بالىغا باست دەپ ئات قويۇلدى. بىراق، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئانىسى «بۇ بالىنى خۇدا يولىدا نىياز قىلىشىمىز، تۇرۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس» دەپ، قىرىق چېچى چۈشۈرۈلىدىغان چاغدا، ئوڭ دوقىسىدىن ئالمىدەك يەرنى قالدۇرۇپ قويدى. بەش يىلدىن بېرى باستىنىڭ بۇ نىياز چېچى ئۆسۈپ، بىر غېرىچتىن ئېشىپ كەتكەنىدى. شۇڭا، بەزىدە ئۇششاق باللار «قىز بالا، قىز بالا» دەپ ئۇنىڭ چىشىغىمۇ تېگىپ قوياتتى. مۇنداق چاغلاردا باستمۇ بوش كەلمەي «قىز بالا دېگەنىڭچۇ، چېچى ئىككى تال بولىدۇ، مېنىڭ بىر تال» دەپ ئۆزىنى ئاقلايتتى.

تۆمۈر خەلپە باستىنىڭ ئەنە شۇ چېچىغا قاراپ ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ بوينىغا ئېسىلغان ئۈچ بۇرجەكلىك تۇمارنى كۆرۈپ قالدى.

— بۇنىڭ تۇمارىمۇ بار ئىكەنغۇ، قاچانلاردا ئېسىپ قويغان؟ — دېدى.

— خېلى بولدى، ھېلىقى ئىمام ئاخۇنۇم كەلگەن كۈنلەردە، — دېدى زورىخان.
— تۇمارنى ئىمام ئاخۇنۇم پۈتۈپ بەرگەنمۇ؟
— ھەئە.
— قېنى مەن كۆرۈپ باقاي، نېمە دەپ پۈتتىكىن؟
زورىخان باستىنىڭ بويىنىدىن تۇمارنى ئېلىپ قايچا بىلەن سۆكتى. تۆمۈر خەلپە ئۈچ بۇرجەك قىلىپ قاتلانغان خوتەن قەغىزىنى ئېچىپ، قومۇش قەلەمدە پۈتۈلگەن ئايەتلەرگە كۆز يۈگۈرتتى. ئۇنىڭ سالاپەتلىك چىرايىدا بىردىنلا ھەيرانلىق ئالامەتلىرى كۆرۈندى. ئۇ قەغەزدىكى قۇرلارغا قارىغانسېرى ھەيرانلىقى ئېشىپ، ئورنىدىن دەست قوپتى ــ دە، زورىخانغا قاراپ، «چوڭ ئۆيگە چىراغ ياق» دېدى ۋە ئۆزى ئامانقۇلنى چاقىردى. ئىككى ھويلا ئوتتۇرىسىدىكى قورۇق تامدىن ئامانقۇلنىڭ بېشى كۆرۈنگەن ھامان، «سەپەرقۇل ئاكام بىلەن بۇيان چىقىڭلار!» دېدى تۆمۈر خەلپە.
سەپەرقۇل بىلەن ئامانقۇل كىرگەندە، تۆمۈر خەلپە ئۆزىنىڭ مېھمانخانىسىدىكى قارا چىراغ يورۇقىدا يالغۇز ئولتۇرۇپ، تۇمارغا پۈتۈلگەن خەتلەر بىلەن ھېلىقى «سېغىزخان» يازغان مەخپىي مەلۇماتتىكى خەتنىڭ سۆڭىكىنى سېلىشتۇرۇپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ قوشۇمىسى تۈرۈلۈپ، چىشلىرى غۇچۇرلاۋاتقاندەك سېزىلەتتى.
سەپەرقۇللار ئۆيگە كىرىشى بىلەن، تۆمۈر خەلپە: قېنى ئولتۇرۇڭلار، ھېلىقى «سېغىزخان» تېپىلدى، «ئەرۋاھ» مۇ تېپىلدى دېدى. ئاندىن ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ، بۇنىڭ ھەممىسى ھېلىقى ياش ئىمام، يەنە ئاخۇن قارىينىڭ ئىشلىرى ئىكەنلىكىنى ئېيتقاندا، ئامانقۇل ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ، غەزەپ بىلەن مۇنداق دېدى:
— مەن دېمىدىممۇ! بۇ چىركىن مۇشۇ يۇرتقا ئۇنىگەن

كۆنىلا، كۆزۈمگە يوچۇن كۆرۈنگەن. ھەممە ئادەمنىڭ ئىككى كۆزى بولسا، ئۇنىڭ كۆزلىرىنىڭ ئارقىسىدا يەنە ئىككى كۆز باردەك بىلىنگەن. مەن ھازىرلا بىرىپ، پۇت ـ قولىنى يەرگە تەگكۈزمەي ئەكىلىمەن.

— توختا، — دېدى سەپەرقۇل، سەن ئۆتكەن قېتىممۇ موشۇنداق قىلىپ، خامۇش ماڭقىنى قولدىن چىقىرىپ قويدۇڭ. ئاۋۋال تۆمۈر ئاكاڭنىڭ گېپى تۈگىسۇن، — دېدى سەپەرقۇل.

— توۋا، — دەپ داۋام قىلدى تۆمۈر خەلپە، — مەن بۇ مەلئۇننىڭ چىراي ـ شەكلىگە قاراپ، ئىچىنىمۇ چىرايلىق دەپتىكەنمەن؛ تىلىنىڭ شىرىنلىكىگە قاراپ دىلىنىمۇ ئاق دەپتىكەنمەن؛ ئادەمنى ئېرىتىپ تاشلىغۇدەك قىرائەت قىلغىنىغا قاراپ، خىزىر ئاغزىغا ئىلىم سالغان قارىي قۇرئان دەپتىكەنمەن؛ بىتەرەت يەر دەسسىمەيدىغانلىقىغا قاراپ، ئەۋلىيادەك تەقۋا مۇسۇلمان ئىكەن دەپتىمەن. توۋا! ئۇنىڭ جادۇگەر، ئىبلىس، بېشىغا سەللە ئوراپ، پەرەنجە تون كىيىۋالغان تەدان تۈلكە ئىكەنلىكىنى نەدىن بىلەي. ئۇنىڭ قۇرئان ئوقۇغان ئاغزىمۇ قان، ئايەت پۈتىدىغان قولىمۇ قان ئىكەن. ئۆتكەن قېتىم تۇرپانغا خەت يازغاندا، نېمىشقا سول قولى بىلەن يازىدىكىن دېسەم، گەپ مۇنداق ئىكەن، باستىنىڭ تۇمارى بىزگە ھەممىنى سۆزلەپ بەردى. «شەيخ رىيائى، دانالىقتا جىلۋە نامايى، تېشى ئالتۇن بىلەن نەقىش، ئىچى زەھەر بىلەن غەش» دېگەن شۇ ئىكەن. ئەمدى بۇ مەلئۇننى ھەر نېمە قىلساق ئاز. ئەمما، ئۇنىڭغا ھازىر تەگمەي تۇرايلى. قېنى يەنە نېملەرنى قىلىدىكىن كۆرۈپ باقايلى.

— نېمىسىنى كۆرۈپ باقىمىز؟ ئۆزۈڭ ئۇنى سەللە ئورىۋالغان تۈلكە دېدىڭغۇ، بىز ئوۋچىلار تۈلكىنى كۆرگەن يەردە ئاتىمىز، — دېدى ئامانقۇل قاپىقىنى سىلىپ.

— بالام، ئاتماق ئاسان. تەپكىنى باسساڭلا بولدى. ئەمما ئۇنىڭ شىرىك ـ مېرىكى بولۇپ قالسىچۇ؟ ئۇلارنى يەنە قېچىپ قۇتۇلۇۋالسۇن دەمسەن؟ — دېدى سەپەرقۇل.

— سەپەرقۇل ئاكا! تازىمۇ ئوبدان دېدىڭ. بۈگۈندىن باشلاپ، بۇ تۈلكىنى ساڭا تاپشۇردۇق. سەگەك بول. قالغان گەپنى كېيىن قىلىمىز.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە باشقا بىر پارچە قەغەزنى ئۈچ بۈرجەك پۈكلەپ، تۇمارنىڭ ئىچىگە تىقتى ۋە بالىلىرى ياتقان ئۆيگە ئاچىقىپ، زورىخانىغا «بۇنى ئاۋۋالقىدەك قىلىپ بالىغا ئېسىپ قوي» دېدى ۋە «مېنىڭ ئېچىپ كۆرگىنىمنى ھېچكىمگە ئېيتما» دەپ پىچىرلىدى.

يىگىرمە بىرىنچى باب

ئاقچۇق سېپىدا

كۆر، ئىتقا بولئۇەرسە بلش ئارسلان،
بولـۇر ئىتلار ھـەممە ئارسلانىسمان.
ئەگەر بولسا ئىت ئۇ ئارسلانغا باش،
بولۇر ئارسلانلار ھەم ئىتتەك ھامان①.

— «قۇتادغۇبىلىك» تىن

مەغرۇر قوماندان چوقۇم مەغلۇپ بولىدۇ.

— خەنزۇ خەلق ئىدىئومى

1

1912 ـ يىلى مايىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، ئامبال، شيەتەي، ھاشىر تەيجى، قېزىبەگ غوجا، ئۇۋەيس ئەئلەم قاتارلىق

① بۇ مىسرالارنىڭ قەدىمكىسى مۇنداق:
كۆر، ئارسلان بولۇبىرسە ئىتقا بلشى،
بۇ ئىت بارچا ئارسلان بولۇر ئۆز تۇشى.
قالى بولسا، ئارسلانغا ئىت بلشچىسى،
ئۇل ئارسلان بولۇر ئىت سلفىشى.

بىرمۇنچە يۇرت چوڭلىرى ئاتارمەن ــ چاپارمەنلىرى بىلەن شەھەر-نىڭ بىر مەنزىل غەربىدىكى سۇمقاغا دېگەن يەردە ھەشەمەتلىك چاچاڭلارنى تىكتۈرۈپ، يۇمن داخۋانى زور داغدۇغا بىلەن قارشى ئالدى. شامەخسۇت سۇمقاغاغىچە بېرىشنى ئۆز مەرتىۋىسىگە مۇنا-سىپ كۆرمىدى. چۈنكى ئۇ، 1875 ــ يىلى ۋاڭلىققا ئولتۇرغاندىن بۇيان، تېخى ھېچقانداق ئەمەلدارنىڭ ئالدىغا چىقىپ باقمىغانىدى. نەچچە يۈز يىلدىن بۇيان، قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ مانجۇ خانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭلارنى بېسىشتا كۆرسەتكەن «خىزمەت» لىرى، بولۇپمۇ شامەخسۇتنىڭ خانلىققا بولغان «چەكسىز ساداقىتى» بەدىلىگە خانلىقتىن ئۇنىڭغا بېرىلگەن ئۇنۋان، مەرتىۋە ۋە ئىمتىياز-لار شۇقەدەر يۇقىرى ئىدىكى، شىنجاڭدىكى ھەرقانداق ئەمەلدارلار بۇ جەھەتتە ئۇنىڭ بىلەن تەڭ بولالمايتتى. مەسىلەن، گۇاڭشۈي خانىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى (1906 ــ يىلى) ئۇ بېيجىڭغا ئۇن ئالتىنچى قېتىم زىيارەتكە بارغاندا، خان ۋە ئۇنىڭ ئانىسى سىشى تەيخۇ ئۇنىڭغا يەتتە ئەجدىھا سۈرىتى كەشتىلەنگەن سېرىق دۇر-دۇن پەشمەت «ئىلتىپات» قىلغان. مۇنداق پەشمەت مەرتىۋە جە-ھەتتە خاندىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ۋەزىر ــ ۋۇزرالارغا خاس بولۇپ، ئۇنى كىيگەن كىشىنى كۆرگەندە، ھەرقانداق ئەمەلدارنىڭ تىز پۈكۈپ تەزىم بەجا كەلتۈ-رۈشى، پۇقرا بولسا، باش قويۇپ قۇللۇق بىلدۈرۈشى شەرت ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شامەخسۇت مانجۇ خانىنىڭ ھۇزۇرىغا كىرگەندە، ئوردىنىڭ يەتتىنچى دەرۋازىسىغىچە ئاتلىق بېرىشقا ۋە خان بىلەن ھەممىسىدىن بۇرۇن كۆرۈشۈشكە ئىمتىيازلىق ئىدى.

بىراق، قۇمۇل تاغلىرىدا ئەۋج ئېلىۋاتقان گۈلدۈرماممىنىڭ دەھشەتلىك ئاقىۋىتىدىن قۇتۇلۇش تەقەززاسى ئۇنى بارلىق كىبىرى ــ غۇرۇر، مەرتىۋە ۋە ئىززەت ــ نەپسىنى ھازىرغىچە بىرياققا

قايرىپ قويۇشقا مەجبۇر قىلدى ـ دە، ئاخىر، سەككىز كىشى كۆتۈرگەن تەختىراۋانغا چۈشۈپ، شەھەردىن بەش چاقىرىم يىراقـ لىقتىكى ئالاھىدە چاچاقچىچە باردى ۋە «مېھمانلار» نى شۇ يەردە كۈتۈۋالدى. قارشى ئېلىش مۇراسىمى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، يولۇن داخۇانى يېنىغا ئولتۇرغۇزۇپ، تەختىراۋان بىلەن شىيەتەي ياملۇغىچە ئەكېلىپ قويدى. «خەپ تۆمۈر، مېنى ئەجەب ئانىي تېپىپ كەتتىڭ، مېنىڭ بېشىمغا ئەجەب ئېغىر كۈلپەتلەرنى سالدىڭ، سېنىڭ دەستىڭدىن مانا بۈگۈن مەنسەپتىن چۈشكەن بىر لالمىغا ئۆزۈمدىن باشقا ھېچكىم ئولتۇرۇپ باقمىغان تەختىراۋانىمـ دىن ئورۇن بېرىدىغان ھالغا چۈشۈپ قېلىۋاتىمەن» دەپ ئويلايتـ تى ئۇ.

ئىككى كۈندىن كېيىن، شامەخسۇت ئۆز ئوردىسىدا يولۇن داخۇا شەرىپىگە تەنتەنىلىك زىياپەت ئۆتكۈزدى ۋە ئوردىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىغىچە چىقىپ، «قەدەم تەشرىپىڭىز قۇتلۇق بولسۇن» دەپ قارشى ئالدى.

شامەخسۇت ئوردىسى «خۇيچېڭ» (مۇسۇلمان شەھىرى) نىڭ شەرقىي شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، يىراقتىن قارىـ غاندا، خۇددى ئېگىز دۆڭ ئۈستىدە چوقچىيىپ تۇرغان قەدىمكى بىر قورغانغا ئوخشاپ كېتەتتى. ئېگىزلىكى بىر يېرىم تېرەك بويى كېلىدىغان بۇ ئوردىنىڭ شىمالىي تەرىپى سېپىل بىلەن قورشالغان بولۇپ، شەھەرنىڭ «ئوردا قوۋۇق» دەپ ئاتىلىدىغان دەرۋازىسى دەل شۇ يەردە ئىدى. ئەمما بۇ دەرۋازا توپتوغرا شىمالغا ئەمەس، غەربىي شىمال تەرەپكە قارايتتى. بۇ دەرۋازىدىن كىرگەن كىشى ئوڭ قولغا بۇرۇلۇپ، ئون بەش قەدەمچە ماڭغاندىن كېيىن، شىمالغا قارىتىپ كىمىر ئۆيي شەكلىدە سېلىنغان يەنە بىر دەرۋازىدىن ئۆتكەندە، ئۇدۇلدا ئەگرى ـ توقاي كوچىلار، سول قولدا خۇددى

سۇرلۇك يامۇل دەرۋازىلىرىدەك قارىيىپ تۇرغان يەنە بىر دەرۋازا كۆرۈنەتتى. كۈنپېتىشقا قارىتىلغان بۇ چاسا دەرۋازا، ۋالى ئوردىسىنىڭ چوڭ دەرۋازىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىدە قوراللىق قاراۋۇللاردىن تاشقىرى، ئاغزىنى ئېچىپ، زوڭزىيىپ ئولتۇرغان ئىككى شىرنىڭ تاش ھەيكىلى ئورنىتىلغان ۋە شۇ يەردىن باشلاپ ئىككى قاتار سىدە دەرىخى كۆكەرتىلگەنىدى. دەرۋازىدىن كىرىپ ئۇدۇل قارىسىڭىز، يىگىرمە نەچچە قەدەم نېرىدا گىرۋەكلىرى پىشىشىق خىش بىلەن قوپۇرۇلۇپ، قىزغۇچ پورەڭدە بويالغان بىر توغرا تام كۆرۈنەتتى. بۇ تام — خان ياكى ۋالى ئوردىلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى سىمۋولى ئىدى ... ئوڭ قول تەرەپكە قارىسىڭىز، ئېگىزلىكى بىرتېرەك بويىي كېلىدىغان پەشتاق كۆرۈنەتتى. بۇ، ئوردىنىڭ ناغرىخانىسى ئىدى. سول تەرەپكە قارىسىڭىز، كۆتۈرمە قىلىپ سېلىنغان بىرقاتار پېشايۋانلىق ئۆيلەر كۆرۈنەتتى. پېشايۋان تۈۋرۈكلىرىنىڭ ھەممىسى توق قىزىل سىردا سىرلانغان بولۇپ، ھەربىر تۈۋرۈك ياغاچتىن ئويۇلغان رەڭدار ئەجدىھا بېشى ئارقىلىق لەمپە بىلەن تۇتىشاتتى. لەمپىنىڭ ھەممە يېرى رەڭدار نەقىشلەر بىلەن جىلۋىلىنىپ كۆزنى قاماشتۇراتتى. ئۆيلەرنىڭ مۇشۇ تەرەپتىكى تېمى ھەر خىل شەكىلدىكى نەقىشلەر ئويۇلغان ياغاچ پەنجىرىلەردىن تەركىب تاپقانىدى. ئەنە شۇ ئىمارەتنىڭ ئوتتۇرىسىدا بەش بالداق تاش پەلەمپەي بىلەن چىقىدىغان ھەيۋەتلىك بىر دەرۋازا بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىدە خەنزۇ مىمارچىلىقى ئۇسلۇبىدىكى پەشتاق قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. بۇ، ئوردىنىڭ ئىككىنچى دەرۋازىسى ئىدى. دەرۋازىنىڭ ئىچى كارىدور شەكلىدە بولۇپ، ئىككى ياندا قوش قاناتلىق يوغان ئىشىكلەر كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بۇ، ھېلىقى ئۆيلەرنىڭ ئىشىكلىرى بولۇپ، بۇ ئۆيلەر ئوردا ئىشخانىسى ئىدى.

ئىككىنچى دەرۋازىدىن كىرگەندىن كېيىن، تۆت بۇرجەكلىك

سىلىق تاشلار يېپىشتۇرۇلغان كەڭ بىر سەينا كۆرۈنەتتى. شۇ سەينانىڭ غەرب تەرىپىدە شامەخسۇتنىڭ پۈتۈن خەزىنىلىرى، ئۆزىگە خاس ھۇجرىسى، قوبۇلخانا ۋە ھەرەمخانىسى جايلاشقان ھەيۋەتلىك ئوردا قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭغا ئوتتۇز نەچچە بالداقلىق پەلەمپەي بىلەنلا چىققىلى بولاتتى. پەلەمپەينىڭ ئىككى تەرەپتىكى بالداقلىرى تاشتىن بولۇپ، ئوتتۇرىسىدىكى بالداقلىرى ياغاچ ياغىچىدىن ياسالغان ۋە بۇنىڭدا ۋاگدىن باشقا كىشىلەر ماڭمايتتى. پەلەمپەي باشلانغان لەمپە ئاستىدا، تۆتتىن سەككىز قورالىلىق قاراۋۇل ئىككى قاتار بولۇپ تۇرغاندىن تاشقىرى، ئۇزۇن ساپلىق قىلىچ، قىزىل پۆپەكلىك نەيزە، ئەجدىھا باشلىق گۈرزە، ئىككى باشلىق ئايپالتا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قەدىمكى زامان قوراللىرى تىزىلىپ، قىزىل سىرلانغان ئىككى ياغاچ جازا تۇراتتى. سەينانىڭ شەرق تەرىپىدە كۆتۈرمە قىلىپ سېلىنغان يەنە بىر يۇرۇش ئىمارەت بولۇپ، بۇ ئىمارەت بىر قاراشتا ئوردىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىدىن كىرىش بىلەنلا سول قولدا كۆرۈنگەن ھېلىقى ئىمارەتكە ئوخشاپ كەتسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدىن نەچچە ھەسسە ھەشەمەتلىك ئىدى. بۇ ئىمارەتكە ئوردىنىڭ مۇراسىم زالى، مېھمانخانىسى ۋە باش تەيجىلەرنىڭ ئىشخانىلىرى ئورۇنلاشقانىدى. ئۇنىڭ ئىچىگە كىرگەن كىشى ئۇيغۇر مىللىي مىمارچىلىق سەنئىتىنىڭ ئاجايىپ دۇردانىلىرىگە مەپتۇن بولۇپ قالاتتى. تاملارغا گەج بىلەن ئويۇلغان نەپىس نەقىشلەر، شاپتۇل ۋە ئانار شەكلىدىكى گۈللۈك ئويۇقلار، مېھراپ شەكلىدىكى نەقىشلىك مورىلار، تام بېشىغا قېنىق كۆك رەڭدە «خەتتى — پارسى» بىلەن يېزىلغان پارسىي ۋە تۈركىي نەزمىلەر ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن چىققان نەققاش ۋە خەتتاتلارنىڭ ئاجايىپ ماھارىتىنى نامايان قىلىپ ھەرقانداق كىشىنىڭ زوقىنى قوزغايتتى.

كۆۋادرات شەكلىدە سېلىنغان بۇ ئىمارەتنىڭ شەرق ۋە جەنۇب

تەرەپلىرى باغقا تۇتىشاتتى، باغقا تۇتاشقان تەرەپتىكى تاملارنىڭ ھەممىسى تورۇستىن يەرگىچە گۈللۈك پەنجىرىلەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇ پەنجىرىلەر خۇددى قوش قانات ئىشىككە ئوخشاش ئىككى يانغا ئېچىلاتتى ۋە ئۆيدە ئولتۇرغان كىشى باغ مەنزىرىسىنى تولۇق كۆرەلەيتتى، ئۈچ تەرىپى سېپىل بىلەن تۇتاشقان بۇ باغ «ياۋاغ» دەپ ئاتىلاتتى. باھار ۋە ياز كۈنلىرى تۈرلۈك ــ تۈمەن گۈل ــ چېچەكلەر ئېچىلىپ، قۇشلار سايراپ ئەلۋەك ــ ئەلۋەك مېۋىلەرنىڭ خۇش پۇراقلىرى دىماغقا ئۇرۇلۇپ تۇرىدىغان بۇ باغ خۇددى چۆچەكلەردىكى كۆھىقاپنىڭ ئېتىكىگە تاشلىنىپ قالغان بىر گۈلزارلىققا ئوخشاش، شامەخسۇتنىڭ ئاۋۇ سۈرلۈك ئېگىز ئوردىسى بىلەن تامامەن ئىككى دۇنيا ئىدى.

زىيابەت ئەنە شۇ باغقا تۇتاشقان چوڭ زالدا ئۆتكۈزۈلدى. ھەر بىرىگە سەككىزدىن كىشى ئولتۇرىدىغان ئۈچ يۇملاق ئۈستەل مېھمان بىلەن تولدى. تۆردىكى ئۈستەلگە شامەخسۇت بىلەن يۈەن داخۇا، چيەن دارىن، ئامبال ۋە شيەتەي قاتارلىق چوڭ ئەمەلدارلار جايلاشتى. قىممەتلىك دېگىز مەھسۇلاتلىرىدىن تەييارلانغان سەيلەردىن تارتىپ، ئۇيغۇر مىللىي تائاملىرىنىڭ ئەڭ تاڭسۇق خىللىرىغىچە يەپ، ئېسىل دورا ــ دەرمەكلەر بىلەن تەييارلانغان ئىچىملىكلەرنى ئىچىپ تويۇشقاندىن كېيىن، شامەخسۇت يۈەن داخۇا بىلەن چيەن دارىنغا سوۋغا تەقدىم قىلدى. قىزىل دۇخاۋا سېلىنغان پەتنۇسلاردىكى چوكا ئالتۇنلار بىلەن قىزىرىپ تۇرغان تىللالار، جۈپ ــ جۈپى بىلەن قويۇلغان يامبۇلار، خىل ــ خىلى بىلەن تۇرغان قارا تۈلكە ۋە بۆكەن مۈڭگۈزلىرىنى كۆرۈپ، يۈەن داخۇانىڭ ئاغزى قۇلىقىغا يېتىپ، باغاق يۈزىدىكى قورۇقلار تېخىمۇ كۆپىيىپ كەتتى؛ چيەن دارىننىڭ قىسماق كۆزلىرى چەكچىيىپ،

ئوغرى مۇشۇكنىڭ كۆزىدەك پارقىراپ كەتتى.

يۇمن داخۋا نۇرغۇن رەھمەت ــ ھەشقاللىدىن كېيىن، قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرغان تۇگچىغا قاراپ قويۇپ، مۇنداق دېدى:

— چىڭۋاڭ جانابلىرى خاتىرجەم بولغاي، پەقىر ئاخشامدىن بېرى ھەممە ئىشلارنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ قويدۇم. تاغدىكى ئىسيانچىلارنى پاك ــ پاكىز تازىلاپ، يۇرتنى تىنچىتمىغۇچە، چيەن دارىن قۇمۇل دىيارىدىن كەتمەيدۇ. جانابىي ئامبال بىلەن شيەتەيلەرمۇ ئاۋۋالقىدەك ياردەم بېرىدۇ، بۇ ئوتنى ۋاقتىدا ئۆچۈرمىسەك، ھەممىمىزنىڭ بېشىغا بالا بولىدۇ. چىڭۋاڭ جانابلىرى بىلەن ئارىمىزدا ئۇزۇلمەس دوستلۇق رىشتىسى بار. ئېلىدىكى ئىسيانچىلارغا قارشى لەشكەر تارتقان چېغىمىزدا، چىڭۋاڭ جانابلىرىنىڭ نۇرغۇن ئالتۇن ــ كۈمۈش ۋە قۇمۇل پالگانلىرى بىلەن ماڭا ياردەم بەرگەنلىكىنى ھەرگىز ئۇنتۇمايمەن. ھەممىدىن مۇھىمى شۇكى، شىنجاڭ سىڭغا ئوخشاش زېمىنى كەڭ، ئەھلى پۇقراسى خىلمۇخىل، ئون يىلدا بىر چوڭ ئىسيان، ئۈچ يىلدا بىر كىچىك توپىلاڭ بولۇپ تۇرىدىغان مۇنداق دىيارنى تۇتۇپ تۇرۇشتا، چىڭۋاڭ جانابلىرىدەك سادىق ۋە ئېتىقادلىق ۋاڭلار بولمىسا ئەسلا بولمايدۇ. بۈيۈك مەنچىڭ خاندانلىقى زامانىسىدىمۇ شۇنداق ئىدى. ئەلھال ھازىرقى «مىنگو» زامانىسىدىمۇ شۇنداق بولىدۇ. مەن بېيجىڭغا بېرىپ، دازۇڭتۇڭ① ئالىيلىرىغا بۇ ئەھۋاللارنى تەپسىلىي مەلۇم قىلىمەن. چىڭۋاڭ جانابلىرىغا تېخىمۇ ئالىي مەرتىۋە ئىلتىپات قىلغاي ۋە جانابلىرىنى ئەڭ ئەزىز مېھمان سۈپىتىدە ئۆز ھۇزۇرىغا چىللاپ، شاھانە لۇتپى كەرەمگە سازاۋەر قىلغاي.

— ئىلاھىم، جاڭجۇڭ جانابلىرىنىڭ ئېيتقانلىرى كەلگەي. تۆمۈر دېگەن ئوغرىنىڭ بېشىنى سېپىل دەرۋازىسىغا ئېسىپ، يۇرت-

---

① يۇمن شىكەينى دېمەكچى.

نى تىنچىتقاندىن كېيىن، مەنمۇ دازۇگتۇڭ ئالىيلىرىنىڭ ھوزۇرىغا تەزىمگە بارىمەن، — دېدى شامەخسۇت غەمكىن ئاھاڭدا.

ئەتىسى يوەن داخۇا ئازراق ئادىمى بىلەن ئالدىراش يولغا چىقتى. ئۇنى ئامبال، شىيەتەي ۋە ھاشىر تەيجى باشلىق ئەمەلدارلار بىر كۈنلۈك يەرگىچە ئۇزىتىپ قويدى.

2

شامەخسۇت بىلەن چيەن دارىن ئوتتۇرىسىدا مۇنداق كېلىشىم ھاسىل قىلىندى: بىر — ئىككى كۈن ئىچىدە، چيەن دارىن پۈتۈن ئەسكىرىي كۈچى بىلەن تاغقا ھۇجۇم باشلايدۇ؛ ھازىردىن باشلاپ، پۈتۈن ھەربىي تەمىناتنى ۋاڭ ئوردىسى ئۈستىگە ئالىدۇ؛ شامەخسۇت شەخسەن چيەن دارىنغا ئەللىك يامبۇ، ئوتتۇز بېشى (پەيجاڭ) دىن يۇقىرى ئوفىتسېرلىرىنىڭ ھەربىرىگە ئوندىن يامبۇ بېرىدۇ، قالغان چېرىكلەرگە ئۈچ ئايلىق مائاشىنى بىراقلا قوشۇپ بېرىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئىچكىرىگە قايتىش ۋاقتىدا، ھەممىسىگە ئەرزىگۈدەك سوۋغات تەقدىم قىلىنىدۇ.

شۇ كېلىشىم بويىچە، چيەن دارىننىڭ چېرىكلىرى ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى.

— دارىن جانابلىرىغا يەرلىك چېرىكلىرىمىزدىن قانچىلىك قوشۇپ بەرسەك بولاركىن؟ — دېدى شامەخسۇت.

— مېنىڭ چېرىكلىرىم، — دېدى چيەن دارىن، — مۇنتىزىم قوشۇن. قورال - ياراقلىرى خىل. مەن بۇ قوشۇن بىلەن نۇرغۇن جەڭلەرگە كىرگەن. ئۇزۇن يىللىق تەجرىبەمدىن ھاسىل قىلغان ئالاھىدە جەڭ ئۇسۇللىرىم بار. يەرلىك چېرىكلەرگە بۇنىڭدىن تەلىم بېرىشكە ۋاقتىم يەتمەيدۇ. شۇنداقتىمۇ ئۇلاردىن بىر - ئىككى

يۈزنى تاللىۋالاي، ئىسيانچىلارغا باراڭ كۆرسىتىشكە ياراپ قالار.

بۇ گەپلەر ئامبال بىلەن شيەتەينىڭ ئىززەت ـ نەپسىگە قاتتىق تەگكەن بولسىمۇ، ئامبال يالغان كۈلكىگە زورلاپ جىم ئولتۇرۇۋالدى. شيەتەي ئۆپكىدەك قىزىرىپ كېتىپ، قولىدىكى غاڭزىسىنى قاتتىق بىر شورىدى ـ دە، مۇنداق دېدى:

— دەرۋەقە چيەن دارىننىڭ ئۇرۇش ماھارىتى ئۈستۈن، بۇنى بىزمۇ ئاڭلىغان. ئەمما لېكىن، ئىسيانچىلار ئارىسىدا شۇنداق مەرگەنلەر باركى، خۇدا ساقلىسۇن، بۇ شەيتانلار بىر تال ئوقىنىمۇ زايا قىلماي، دېگەن يېرىگە تەگكۈزىدىكەن. ھەر ھالدا ئېھتىياتچانراق بولغىنىمىز ياخشى.

— ئۇ ياۋايىلار تاغ ئۆچكىلىرىنى قارىغا ئېلىپ ئېتىشقا ماھىر بولغان بىلەن، مېنىڭ زەمبىرەكلىرىم گۈلدۈرلىگەندە، بېشىنى كۆتۈرەلمەي قالىدۇ، دەپ ئىشىنىمەن. مەن ئۆزۈمنى ئۇلارغا شۇنداق تونۇتۇپ قويايكى، بۇنىڭدىن كېيىن بىزگە كىرپىك كۆتۈرۈپ قارىيالمايدىغان بولسۇن، شيەتەي يامۇل بىلەن ئامبال يامۇل ئاتخانىلىرىدىكى بېدە توغرايدىغان جادۇلارنىڭ ھەممىسىنى مەن بارىدىغان ئاقچۇق سېپىغا ئاپىرىپ بېرىڭلار، ئوقتا ئۆلمەي قالغانلىرىنى شۇ يەردە توغراپ، سايىنىڭ تېشىغا قوشۇۋېتەي!

— دارىننىڭ ھىممەت ـ شىجائىتىگە بارىكاللا، — دېدى شامەخسۇت، چيەن دارىنغا قاراپ.

چيەن دارىن شامەخسۇتنىڭ قوش ئارغىماق قوشقان پوچتىسىغا ئولتۇرۇپ، ئۆز مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ ھىمايىسىدە ئوردىدىن ئۇزاپ چىقتى. ئامبال بىلەن شيەتەي پەلەمپەي ئالدىدا تۇرغان مەپىلىرىنىڭ يېنىغا كېلىشىۋېتىپ پىچىرلاشتى:

— بۇ قارا چوقۇر ئاجايىپ ھاكاۋۇر نېمىكەن، ئاتقان پولىرىنى قارىمايدىغان تېخى! — دېدى شيەتەي بۇرنىدىن غەلىتە ئاۋاز

چىقىرىپ.

— ھەي بۇرادەر، — دېدى ئامبال ئۇنىڭ مۈرىسىگە قولىنى قويۇپ، — نېمە دېسە دېسۇن، بىزنى غەمدىن قۇتقۇزسىلا بولدى ئەمەسمۇ!

— ئۆزىنىڭ بېشىنى يېمىگىدى دەيمەن.

— ئۇ بېشىنى يېسە، بىزدىن بىر ئۆلۈك ساندۇقى ئارتۇق كېتەر ناھايىتى.

3

ئاقچۇق — شىمالىي تەرىپى ھەيۋەتلىك تىيانشان تاغلىرىنىڭ ئېتىكى بىلەن، شەرق تەرىپى ئېدىرلىقلار ئارقىلىق قورايىنىڭ نېرىنى دېگەن مەھەللىسى بىلەن، جەنۇب تەرىپى تۆرۈك غولى بىلەن تۇتاشقان كەڭ بىر ساي ئىدى. شىمال ۋە شەرق تەرەپتىكى بىرەر كۆتەل بېشىدا تۇرۇپ كۆزەتكەن كىشى سايدا مىدىرلىغان ھەممە نەرسىنى كۆرەلەيتتى.

ئامانقۇلنىڭ چارلىغۇچى يىگىتلىرى چېرىكلەرنىڭ سايغا كىرگەنلىكىدىن خەۋەر بەرگەن ھامان، تۆمۈر خەلپە ئۆز قوشۇنىنى بىر يەرگە يىغىلىشقا بۇيرۇدى.

تەرەپ - تەرەپتىن ئاتلىقلار چاپتۇرۇپ كېلىپ، ئېدىرلىقلار ئارىسىدىكى تۈزلەڭلىك قوراللىق كىشىلەر بىلەن تولدى. بېشىغا نېپىز كىگىز قالپاق كىيىپ، قارا كەمزۇلى ئۈستىدىن ئوق پوتىسىنى چەپراس قىلىپ باغلىۋالغان تۆمۈر خەلپە كۆك بوز ئاتقا مىنگەن ھالدا، قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى بىلەن بىر دۆڭنىڭ يانباغرىدا توپقا قاراپ تۇراتتى. كۆك بوز ئات بېشىنى ھەربىر سىلكىتكەندە، ئۇنىڭ بېلىدىكى قىلىچى ئۈزەڭگىگە تېگىپ جىرىڭلاپ كېتەتتى. قىلىچ

دەستىسىنىڭ ئىككى تەرىپىگە قويۇلغان ياقۇت ۋە زۇمرەتلەر كۆزنى قاماشتۇراتتى. بۇ، شامەخسۇتنىڭ خەزىنىسىدە ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ساقلىنىپ كەلگەن قىلىچلارنىڭ بىرى بولۇپ، ھېلىقى كېچىسى سايىم ئۇچبېگى قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئالدىنقى ئۆتكەلدە ئۇخلاپ قالغان قاراۋۇللىرىنىڭ بېشىنى شۇ قىلىچ بىلەن كەسكەن ۋە كېيىنكى جەڭدە ئامانقۇل سايىم ئۇچبېگىنى ئۆلتۈرۈپ غەنىيمەت ئالغان قىلىچ شۇ ئىدى. كۆك بوز ئاتمۇ سايىم ئۇچبېگىدىن غەنىيمەت ئېلىنغان بولۇپ، تۆمۈر خەلپە بۇرۇنقى قىرچاڭغۇسىنىڭ ئورنىغا مۇشۇ ئاتنى مىنىدىغان بولغانىدى.

تۆمۈر خەلپە ئېتىنى دېۋىتىپ بىر قەدەم ئالدىغا ئۆتتى ــ دە، دۈمبىسىدىكى مىلتىقىنى تۈزىتىپ قويۇپ گەپ باشلىدى:

— قېرىنداشلار، كۆرۈۋاتىسىلەر، ئىش يوغىناپ كەتتى. ئەمدى ئۈرۈمچى چېرىكلىرىمۇ بىزنى يوقىتىشقا كەلدى. ئاق ئىت كۆك ئىت ھەممىسى بىر ئىت، مەيلىگە قويۇپ بەرسە، ھەممىسىلا ئادەم چىشلەيدۇ. ئاڭلىدىڭلارمۇ، چيەن دارىن دېگەن چوقۇر ئىككى ھارۋىغا جادۇ بېسىپ كېلىۋاتقۇدەك، بىزنى ئاقچۇق سېيىدا بېدە توغرىغاندەك توغراپ تاشلىغۇدەكمىش.

— بىز بېدە ئەمەس، قېنى كېلىپ باقسۇنچۇ، — دەپ ۋارقىرىدى كىمدۇر بىرى.

— راست ئېيتتىڭ، بىز بېدە ئەمەس، — دەپ داۋام قىلدى تۆمۈر خەلپە، — بىزنىڭ سۆڭەكىمىز خېلى قاتتىق، بىزنى ئاتا ــ ئانىمىز ئوغۇل دەپ تۇغقان، لېكىن، شۇنى بىلىپ قېلىڭلار-كى، بۇدو كېلىۋاتقان چېرىكلەر ئاز ئەمەس. قورال ــ ياراغلىرى خىل، داپۇلىرىمۇ بار. ئەمدى مەردنى مەيداندا سىنايدىغان ۋاق كەلدى. يا بىز ئۆلۈپ تۈگىشىمىز، ياكى شامەخسۇت بىزنى تىرىك تۇتۇۋېلىپ، تورپاقلارنىڭ بېشىنى ئاسقاندەك، بىزنىڭ بېشىمىزنىمۇ

سىپىل دەرۋازىسىغا ئاسىدۇ، ماۋۇ قىلىچنى تونۇمسىلەر! — دېدى تۆمۈر خەلپە قىلىچنى غىلاپتىن شارتتىدە سۇغۇرۇۋېلىپ، ھاۋادا پۇلاڭلاتتى، — ئون نەچچە قېرىندىشىمىزنىڭ بېشىنى كەسكەن، رەھمەتلىك راجى بالىنىڭ يۈرىكىنى ئويغان قىلىچ مانا مۇشۇ. مۇنداق قىلىچلار ئۇلارنىڭ قولىدا تېخى كۆپ. ئەمدى بىز قىلىچ-لىرىمىزنىڭ سىپىنى چىڭ تۇتمىساق، بىزنىڭمۇ بېشىمىز كېسىلىدۇ، بىزمۇ ئادەم قاتارىدا ئەركىن - ئازاد ياشايلى دەپ، بۇ ئىشنى باشلىدۇق. باشلىغاندىمۇ يوغان ئىشنى باشلىۋەتتۇق. ئەمدى ئۇلار-نىڭ قولىغا ھەرگىز تىرىك چۈشكىلى بولمايدۇ. مانا، مېنىڭ ئاخىرەتلىكىممۇ تەييار! — تۆمۈر خەلپە قوينىدىن بىر پارچە ئاق خەسىنى چىقىرىپ سول بىلىكىگە باغلىدى، ئاندىن توپقا قاراپ يەنە سۆزىنى داۋام قىلدى، — بۇ مېنىڭ كېپەنلىكىم بولسۇن، ئەجىلىم يېتىپ شېھىت بولسام مېنى باشقىدىن كېپەنلىمەڭلار، قانلىق تونۇم بىلەن كۆمۈۋېتىڭلار. مەن ئۇلارنىڭ قولىغا تىرىك چۈشمەيمەن. دۈشمەننىڭ قولىغا تىرىك چۈشكەندىن، ئارسلاندەك ئېلىشىپ ئۆلگەن ياخشى.

— بىزمۇ شۇ، بىزمۇ شۇ، — دەپ ۋارقىراشتى قارا بوسۇق باشلىق قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ئارقا - ئارقىدىن.

— مەنچۇ؟ مېنىمۇ ئاتا - ئانام ئوغۇل دەپ تۇغقان. قېنى، مېنىڭمۇ كېپەنلىكىمنى بەرسىلە! — دەپ قولىنى سوندى قاسىم قىزىق. توپ ئىچىدە غەليان كۆتۈرۈلدى. يۈزلىگەن قوللار كۆتۈرۈ-لۈپ «بىزگىمۇ، بىزگىمۇ» دېگەن سادالار ئېدىرلىقنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتتى.

سەپەرقۇل بىر تاشنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، تاغاردىن بىرنەچچە توپ خەسە چىقاردى ۋە «شېھىتلىك مۇقامىغا يېتىشنى خالايدىغان مەرد يىگىتلەر، كېلىڭلار قېنى، كېلىڭلار!» دەپ ۋارقىرىدى.

بىردەمدە نەچچە يۈزلىگەن كىشىنىڭ سول بىلىكىگە ئاق باغلىنىپ بولدى.

— قېرىنداشلار! — دەپ دۇئاغا قول كۆتۈردى تۆمۈر خەلپە توپنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرۇپ، — خۇدا بىزگە نۇسرەت ئاتا قىلسۇن، ئامىن!

— ئامىن!...

— ئامىن!...

«ئامىن» نىڭ ئايىغى ئۇزۇلە ـ ئۇزۇلمەي، قاسىم قىزىق ناخشا باشلىۋەتتى:

ساماۋارنىڭ سازىمەن،
چۆلدە ئۇچقان غازىمەن.
دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
ئۆلۈپ كەتسەم رازىمەن.

هاي ـ هاي باتۇرلار،
هوشيار بولۇڭلار!
دۈشمەنلەر يېتىپ كەلدى،
جەسۇر بولۇڭلار!...

4

ئەتىسى تاڭ يورۇش بىلەن چيەن دارىنىنىڭ قارارگاھىدا بىردىنلا ھەربىي كانايلارنىڭ چىرقىراق ئاۋازلىرى ياڭراپ، دۇمباقلار داراڭلاپ كەتتى. يەتتە ـ سەككىز يۈزچە ئاتلىق ۋە پىيادە چېرىك سەپ ـ سەپ بولۇپ ھۇجۇمغا تەييارلاندى. بىر دۆڭ ئۈستىگە

قاتار تىزىلىپ قويۇلغان بەش زەمبىرەكنىڭ ئاغزى تاغ تەرەپكە قارىتىلغانىدى. قارىغىر ئاتقا مىنگەن چيەن دارىن شۇ زەمبىرەكلەر يېنىدا غادىيىپ تۇرۇپ، تاغ تەرەپكە دۇربۇن سېلىشقا باشلىدى. ئېدىرلىقلاردا ھېچنېمە كۆرۈنمىگەندەك قىلغاندىن كېيىن، يۇقىرىراققا قارىدى، تاغ قاپتاللىرى بىلەن كۆتەل باشلىرىدا نۇرغۇن ئادەمنىڭ قارىسى كۆرۈندى. چيەن دارىن ئارىلىقنى ئوبدان مۆلچەرلەپ كوماندا بەردى. زەمبىرەكلەر گۈلدۈرلەپ، يەر - زېمىننى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتتى. تاغ تەرەپنى ئىس - تۈتەك قاپلاشقا باشلىدى. زەمبىرەكلەردىن ئەللىك پايچە ئوق ئېتىلىپ بولغاندا، يېنىدىكى كانايچىلىرىغا ئىشارەت قىلدى. بەش كانايدىن ھۇجۇمغا بۇيرۇغان سادا ئاڭلىنىش بىلەن تەڭ چېرىكلەر ھۇجۇمغا ئۆتتى. زەمبىرەكلەر ھامان گۈلدۈرلەيتتى. غۇيۇلدىغان زەمبىرەك ئوقلىرى چېرىكلەرنىڭ بېشىدىن ئۆتۈپ تاغقا تېگىپ تۇراتتى.

چېرىكلەر ئېدىرلىقلارغا يېقىنلاشقاندا، بايا ھېچنېمە كۆرۈنمىگەندەك قىلغان يەرلەردىن ئەجەل ئوقلىرى يېغىپ، قاتتىق ئېتىشۋازلىق باشلىنىپ كەتتى. ئىگىسىز قالغان ئاتلار تىزگىن - چۇلۋۇرلىرىنى سۆرەپ تەرەپ - تەرەپكە قاچاتتى. بەزىلىرى پۇتى ئۈزەڭگىدە قالغان ئىگىلىرىنى سۆرەپ، چاڭ - توزان ئىچىدە قۇيۇندەك پىرقىرايتتى. چيەن دارىن كانايچىلىرى ئارقىلىق چېرىكلەرگە چېكىنىش كوماندىسى بېرىپ، زەمبىرەكچىلەرنى ئېدىرلىقلارغا ئېتىشقا بۇيرۇدى. بىراق، ئارىلىق يېقىن بولغاچقا، زەمبىرەك ئوقلىرى ئېدىرلىقلارغا چۈشمەي، ئۇ يەرلەردىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تاغ قاپتاللىرىغا تېگەتتى. تاغ قاپتاللىرىدا بولسا، بايا كۆرۈنگەن ئادەملەرنىڭ قارىسى ھامان بىر خىلدا كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

بىردەملىك جەڭدە يۈزدەك چېرىكىدىن ئايرىلغان چيەن دارىن، شيەتەينىڭ ئېيتقانلىرىنى ئېسىگە ئالدى - دە، بەدىنى شۈركىنىپ كەتتى. ئاندىن ھۇجۇم يولىنى ئۆزگەرتىپ، بىر قىسىم

چېرىكنى تۆرۈك غولى تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۆتكۈزدى. بۇ چېرىكلەرگە گايىت پاشاپ باشچىلىقىدىكى يەرلىك چېرىكلەر يول باشلاپ ماڭدى. بۇياقتىن ھۇجۇم بولۇشىنى كۈتمىگەن قارا بوسۇق ئالدىراپ كېتىپ قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ قويدى ۋە بىردەملىك جەڭدە بىرنەچچە كىشىنى قۇربان بېرىپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى①. ساقىلىغا ئاق سانجىلغان سەلىم چورۇقمۇ بەش بالىسىنى يېتىم قويۇپ، شۇ جەڭدە قازا تاپتى. قارا بوسۇق شۇ چاغدىلا، ھېلىقى كېڭەش ئۆتكۈزۈلگەن كۈنى ئېلى پالگاننىڭ توغرا ئېيتقانلىقىنى چۈشەندى. تۆمۈر خەلپە ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئامانقۇلنى بىر تۈركۈم يىگىتلەر بىلەن ياردەمگە ئەۋەتتى. قاتتىق ئېتىشۋازلىقتىن كېيىن، چېرىكلەر بىرمۇنچە ئۆلۈكلەرنى قالدۇرۇپ قاچتى. ئامانقۇل گايىت پاشاپنى قوغلاپ يۈرۈپ قىلىچ بىلەن ئىككى پارچە قىلىۋەتتى.

چىيەن دارىن يەنە بۇرۇنقى يول بىلەن بىر نەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ باقسىمۇ، كەچكىچە ھېچقانداق نەتىجە چىقىرالمىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئوڭۇشسىزلىقىنى زەمبىرەكلەرنىڭ كارغا كەلمىگەنلىكىدىن كۆرۈپ، كەچ كىرگەندە، زەمبىرەكلەرنى بىر نەچچە چاقىرىم ئارقىغا يۆتكەتتى. تۆمۈر خەلپە چىيەن دارىننىڭ زەمبىرەكلەرنى يۆتكەشتىكى مەقسىتىنى چۈشەندى — دە، تۈن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، قوشۇننىڭ ئاساسىي قىسمىنى ئېدىرلىقلاردىن ساي بېشىدىكى تاشلىقلارغا يۆتكىۋالدى ۋە ئېدىرلىقلار

① كېيىن «تۆمۈر خەلپە يىغلىقى» توغرىسىدا چىققان قوشاقلاردىن:

«ئاقچۇق سېيىغا چىقتۇق،
چىيەن دارىنغا ئوق ئاتتۇق.
چىيەن دارىنمۇ زور چىقىپ،
ياردىڭ يانلاپ قاچتۇق.»

دېگەن قوشاق ئەنە شۇ جەڭنىڭ خاتىرىسى ئىدى.

ئىچىگە يوغان گۈلخان تەييارلاپ، تاڭ ئېتىشى بىلەنلا ئوت يېقىۋەتتى. گۈلخاننىڭ قويۇق ئىسلىرى هاۋانىڭ تىنىقلىقىدا توپتوغرا ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ، خۇددى بىر كۆككۆچ ئېگىز تۈۋرۈك هاسىل قىلماقتا ئىدى. بۇ، ئېلى پالگانغا بېرىلگەن سىگنال بولۇپ، چىيەن دارىن بۇنىڭ مەنىسىدىن خەۋەرسىز ئىدى.

كۈن نەيزە بويى ئۆرلىگەندە، چىيەن دارىننىڭ زەمبىرەكلىرى يەنە گۈلدۈرلەشكە باشلىدى. زەمبىرەك ئوقلىرى ئادەمسىز قالغان ئېدىرلىقلارنى ئىس – تۈتەككە قاپلىۋەتتى. چېرىكلەر داقا–دۇمباق بىلەن يەنە هۇجۇم باشلىدى. بىراق، دۈشمەن ئېدىرلىقلارغا يېقىنلاشماي تۇرۇپلا، يەنە ئەجەل ئوقلىرىغا دۇچ كەلدى. دەل شۇ چاغدا، چىيەن دارىننىڭ ئارقا تەرىپىدىن ئېلى پالگان، ئوڭ بېقىنىدىن قارا بوسۇق هۇجۇمغا ئوتتى. چىيەن دارىن گاه ئارقىغا، گاه يانغا دۇربۇن سېلىپ ئالاقزادە بولۇۋاتقاندا، تۆمۈر خەلپە ئۈزەڭگىگە دەسسەپ تۇرۇپ، قىلىچىنى ئېگىز كۆتەردى – دە، «قېنى، باتۇرلار ئارقامدىن ئالغا!» دەپ قاتتىق سادا بىلەن ئات سالدى. «ئالغا! ئالغا!» دېگەن قىقاس – چۇقانلار ساينى تىترىتىۋەتتى. چېرىكلەر خۇددى ئوت كەتكەن جاڭگالدىكى ياۋا توڭگۇز پادىسىدەك ئۆزىنى هەرتەرەپكە ئۇرۇپ، ئوفىستېرلىرىنىڭ ئېتىپ – چېپىۋاتقىنىغا قارىماي قېچىشقا باشلىدى. چىيەن دارىن قارىغىر ئات ئۈستىدە قىلىچىنى پۇلاڭلىتىپ، بىر نېمىلەرنى دەپ ۋارقىراپ باقتى. ئاخىر ئۆزىنىڭمۇ ئامان قالمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتتى بولغاي، قۇمۇل تەرەپكە قاراپ قاچتى①.

---

① كېيىن، «تۆمۈر خەلپە يېغىلىقى» توغرىسىدا چىققان قوشاقلار ئىچىدىكى مۇنۇ ئىككى قوشاق ئەنە شۇ جەڭنىڭ خاتىرىسى ئىدى:

«ئاقچۇق سېيى ئوپۇركەن،
چىيەن دارىن بىر چوقۇركەن.
تاغچى پالگانلار چۇشسە،
چىيەن دارىن قورقۇركەن».

«تۆمۈر خەلپە تەۋرىمىتۇ،
ئاسماندىكى يۇلتۇزدەك.
چىيەن دارىننى ئويلاتتى (قاچۇردى)
جاڭگالدىكى توڭگۇزدەك.»

تۆمۈر خەلپە بىلەن خوجىنىياز پالگان ئۇنى تىرىك تۇتماقچى بولۇپ، ئارقىسىدىن ئات سالدى. بىراق، چيەن دارىنىڭ قارىغىر ئېتى خۇددى بوراندەك ئۇچۇپ كېتىۋاتاتتى (بۇ ئات شامەخسۇت- نىڭ ئوردىسىدىكى ئەڭ ئۇچقۇر ئاتلارنىڭ بىرى بولۇپ، چيەن دارىن تاغقا يۈرۈش باشلىغان كۈنى ئۇنىڭغا تەقدىم قىلىن- غانىدى). تۆمۈر خەلپە بىلەن خوجىنىياز پالگان ھەرقانچە قىلىپ باقسىمۇ ئۇنىڭغا يېتىشىۋالالماي، ئىككى يۈز قەدەم ئارىلىق ساقلى- نىپ تۇراتتى.

— ئاتايمۇ؟— دېدى خوجىنىياز پالگان.

— ئات!— دىدى تۆمۈر خەلپە.

بىر ئوق بىلەن چيەن دارىننىڭ قالپىقى ئۇچۇپ كەتتى. يالاڭۋاش قالغان چيەن دارىن ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ قارىغان ھامان ئىككىنچى ئوق سول كۆزىنىڭ قۇيرۇق تەرىپىدىن تېگىپ، قاڭشى- رىنى ئۇچۇرىۋەتتى. چيەن دارىن ئېتىنىڭ يايلىغا يېپىشىۋېلىپ، ھەدەپ قامچا ئۇراتتى. خوجىنىياز پالگان ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتتى. تۆمۈر خەلپە ئۇنى ئۆزى ئاتماقچى بولۇپ، قارىغا ئالغاندا، خوجىنىياز پالگان «بولدى، ئاتمىسىلا» دەپ توسۇۋالدى.

— بۇ نېمە قىلغىنىڭ؟ ئۆزۈڭ تۇزۇك ئاتمايسەن، ئەمدى مېنىمۇ ئاتقىلى قويمامسەن؟—دېدى تۆمۈر خەلپە ئاچچىقى بىلەن.

— ئۇنىڭ ئۆلگىنىدىن بىر كۆزى بىلەن تىرىك بېرىپ، كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى شامەخسۇت بىلەن جاڭجۇڭلارغا سۆزلەپ بەرگىنى ياخشى ئەمەسمۇ؟! — دەپ كۈلدى خوجىنىياز پالگان.

— ئوھوي، مەرگەنلىكىڭ بىلەن بىللە دانىشمەنلىكىڭمۇ جايىدا ئىكەن، — دېدى تۆمۈرخەلپە كۈلۈپ كېتىپ.

دەرۋەقە، باش - كۆزى تېڭىلغان چيەن دارىن شەھەرگە كىرىش بىلەنلا، ئامبال بىلەن شيەتەيگە مۇنداق دېدى: «مەن

شۇنچە يىللار ھەربىي سەپتە تۇرۇپ، مۇنداق ئادەملەرگە دۇچ
كېلىپ باقمىغانىدىم. ئۇلارنى ئادەمزات دېگەندىن كۆرە، بىر توپ
قۇترىغان يولۋاس دېگەن توغرىراق ئوخشايدۇ، يولۋاسمۇ مىلتىق
ئاۋازىدىن قورقىدۇ. ئەمما، بۇلارغا مېنىڭ زەمبىرەكلىرىم پوجاڭزد-
چىلىكمۇ بىلىنمىدى. دۇنيادا ئۆلۈمدىن قورقمايدىغان كىم بار؟
ئەمما، بۇ ياۋايىلار ئۆلۈمدىن قورقۇش تۇگۇل، ئۆلۈمنىڭ ئۆزىنى
قورقىتىدىكەن. ئۇلارغا ئوق ئۆتمەمدۇ نېمە؟ ياق، ياق، ئوق ئۆتسە
كېرەك. يولۋاسقىمۇ ئوق ئۆتىدۇ ئەمەسمۇ! ئەمما ئۇلارنىڭ يۈرىكى-
دە قانداقتۇر كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان بىر كۈچ بارمىكىن دەپ
ئويلاپ قالدىم. مېنىڭ زەمبىرەكلىرىم قورام تاشلارنىمۇ كۇكۇم —
تالقان قىلىۋەتتىيۇ، ئۇلارنى باش ئەگدۈرەلمىدى. ئۇلارنىڭ سۆڭە-
كى تاشتىنمۇ قاتتىق ئىكەن. مۇنداق خەلقنى نېمە قىلغىلى بولى-
دۇ؟ ئۆتكەن قېتىم سىلەرنىڭ ئالدىڭلاردا چوڭ گەپ قىلىپ
قويغىنىم ئۈچۈن خىجىلمەن. مېنى كەچۈرۈڭلار. ئەمدى شامەخ-
سۇت ۋاڭ بىلەن كېلىشىپ، ماڭا دەرھال ئىككى يۈز يىگىرمە
ئۆلۈك ساندۇقى تەييارلاپ بېرىڭلار، چېرىكلىرىمنىڭ ئۆلۈكى سايدا
قالمىسۇن، بولمىسا، تىرىك قالغان چېرىكلىرىم مېنى بوغۇپ قويۇ-
شى مۇمكىن، ھەممىدىن مۇھىمى، شامەخسۇت ۋاڭ ۋەدە قىلغان
يامبۇ — كۇمۇشلەرنى ماڭا تېزرەك ئېلىپ بېرىڭلار، —
ۋاقىتسىراق يۇرتۇمغا كېتىۋالاي.»

شيەتەي قىزىل تاۋار كۆرپە سېلىنغان ئورۇندۇقتا يۆلىنىپ
ئولتۇرغان چيەن دارىنغا قاراپ، مىيىغىدا كۈلۈپ قويدى ۋە ھېلىقى
راجى بالىنىڭ، يۈرىكى كۆزىگە كۆرۈنگەندەك بولۇپ، «دېمىسىمۇ
راست ئەمەسمۇ! ئەگەر بۇ خەلقنى ئۆلۈم بىلەن قورقىتىپ بويسۇن-
دۇرۇش مۇمكىن بولسا، ئاشۇ بالا يۈرىكىنى سۇغۇرۇۋاتقاندا بولسىمۇ
ۋايجان دەۋەتكەن بولاتتى» دەپ ئويلىدى.

چيەن دارىنىڭ بايىقى گەپلىرى ئامبالغا ياقمىدى بولغاي، ئۇ، قوشۇمىسىنى تۈرۈپ جىم ئولتۇراتتى.

ئەتىسىدىن باشلاپ، ئاقچۈق سېپىي جىمجىت بولۇپ قالدى. پەقەت توپ ـ توپ قوزغۇنلار ئۆز ئولجىلىرىنى تالىشىپ قاقىلدايتتى. شۇ ئارىدا، ئامانقۇلنىڭ چارلىغۇچى يىگىتلىرى سايدا ئاق بايراق قادالغان هارۋىلارنىڭ پەيدا بولغانلىقىنى خەۋەر قىلغاندا، تۆمۈر خەلپە مۇنداق دېدى:

— ئۇلارغا تەگمەڭلار، ئۆلۈكلىرىنى ئەكەتسۇن، بولمىسا، ئاقچۈق سېپىنىڭ هاۋاسى بۇزۇلۇپ كېتىدۇ.

كېيىن، ئاقچۈق سېپىدىكى بۇ جەڭ توغرىسىدا مۇنداق قوشاقلار تارقىلىپ كەتتى:

يۈەن داشەيمۇ[1] كەلگەندە،
تولا سوقتى داڭداڭنى.
تاغچىلارمۇ ئەر ئىكەن،
تارتىۋالدى جۈنجاڭنى[2].

دەرۋەقە، بۇ قېتىمقى جەڭدە قوزغىلاڭچىلار نۇرغۇن قورال ۋە ئوق ـ دورا غەنىيمەت ئالدى. زەمبىرەكلەرنى بولسا، تۆرۈك غولنىڭ ئىچىگە سۆرەپ كىرىپ ئۆڭكۈرلەرگە كۆمۈۋەتتى.

---

① يۈمن داشەي — يۈمن داخۋا.
② جۈنجاڭ — هەربىي قورال.

يىگىرمە ئىككىنچى باب

جەڭدىن كېيىن

ئادەمنىڭ روھى چۈشسە، ئۇنىڭ
ئىتمۇ يۈگۈرەلمەيدۇ.

— قەدىمكى شەرق ماقالى

شۇ جەڭدىن كېيىن، شامەخسۇتمۇ خۇددى تاۋكا ئۇستىدە ھەممىنى ئۇتتۇرۇپ قويۇپ، بېشىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇرغان قىمارۋازغا ئوخشاپ قالدى. ئۇ ئەمدى قۇمۇلدىكى ئامبال ۋە دارىنلارنىڭ كۈچى بىلەن قوزغىلاڭنى بېسىقتۇرۇشتىن پۈتۈنلەي ئۈمىد ئۈزۈپ، ئۆز بېشىنى قوغداشنىڭ غېمىگە چۈشۈپ قالدى. چۈنكى، ھېلىقى قارا ساقاللىق ياغاچچى ئەمدى چۈشىدە ئەمەس، دەل ئوڭىدا پالتىسىنى شىلتىپ، ئوردىغا كىرىپ كېلىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى. دېمىسىمۇ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھېلىدىن - ھېلى قىيامدەك باستۇرۇپ كېلىدىغانلىقى كۆزگە كۆرۈنۈپلا تۇراتتى.

— ئەستاغپۇرۇللا، ئەستاغپۇرۇللا، — دەپ ساقىلىنى يۇلاتتى شامەخسۇت، — ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟ يەنە ئەسكەر ئالايمۇ؟ ياق، ياق، بۇ قۇمۇللۇقلارغا ئىشەنگىلى بولامدۇ! ئۇلارنىڭ

بۇرۇنقىدەكلا تۆمۈر تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشى تۇرغان گەپ. بەگ باللىرىچۇ؟ تېخىمۇ بولمايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاق نانچى. مېنىڭ تۇغقىنىم بولغان قىزبىبەگ غوجىنىڭ ھالى بايىقى، ھەممىسى ئەركەك ساغلىق. بىر دىنىدىكى پۇقرالىرىمدا تېخى ئىشەنچ بولمىسا، تۇزۇمنى يەپ، دۆلىتىمنى كۆرگەن سىپاھلىرىمنىڭ ھالى شۇ تۇرسا، ئەمدى قانداقمۇ قىلارمەن؟

شۇ چاغدا، ئۇنىڭ كۆزىگە نوشىرۋان تەيجى كۆرۈنگەندەك بولۇپ كەتتى. ئاق ساقال تەيجى ھاسا تايىقىغا تايىنىپ تۇرۇپ، مۇنداق دېگەندەك بولاتتى: «مەن ئېيتمىدىممۇ، پادىشاھلىق ئەل بىلەن، تۆمۈرچىلىك يەل بىلەن دەپ! ئەلنىڭ ئىشەنچىدىن مەھرۇم بولغان پادىشاھ يىلتىزى قۇرىغان دەرەخكە ئوخشايدۇ. قاتتىقراق بوراندا قالسا، چوقۇم ئۆرۈلۈپ چۈشىدۇ. رەھمەتلىك قېينانىلىرى مېھرىبانۇ پۇجۇگىنىڭ ياخشى خۇلقلىرىنى ئۇنتۇپ قالمىسىلا بول-غان، ئۇ كىشى ئەلنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشنى بىلگەچكە، ئۇنىڭ زامانىسىدا ھېچكىم ئوردىغا مۇشت كۆتۈرۈپ چىققان ئەمەس. ئۆزلەمۇ ئەلنىڭ ئاتىسى. ئاتا مېھرىبان بولسا، بالا گۇيادار بولىدۇ. گۇيادار بالا ھېچ ۋاقىتتا ئاتىغا مۇشت كۆتۈرمەيدۇ.»

— ئەستاغپۇرۇللا، — دېدى شامەخسۇت ئۆز ـ ئۆزىگە، — شۇ قېرى تەيجى بولغان بولسىمۇ، كاشكى! ھېچبول-مىسا، مۇشۇنداق ۋاخلاردا خالايىققا ئىككى ئېغىز گەپ قىلىشقا يارايتتى. بۇ قۇمۇللۇقلار ئۇنىڭ گېپىگە قۇلاق سالاتتى ئەمەسمۇ؟ ھاشىر تەيجى دېگەن ئېشەكنىڭ گېپىگە كىرىپ ئەجەب قىپتىمەن. ئەمدى بۇ ئېشەك ماڭا قۇرۇق ھاڭگىراپ بېرىشتىن باشقىنى بىلمەي-دۇ. ھەي تۆمۈر، مېنى ئەجەب كويلارغا سالدىڭ، ئەمدى مېنىڭ كۇنۇم جويۇلۇ دېگەن تائىپە بىلەن «ئىنەك قېچىر» دېگەن تۇڭ-گانغا قالدىمۇ؟ شۇلارغا يالۋۇرماقتىن بۆلەك چارەم يوق

ئوخشايدۇ.
ئۇنىڭ جويۇلۇ دېگىنى قۇمۇلدىكى كونا چېرىك باشلىقلىرى-دىن بىرى بولۇپ، قوزغىلاڭ ئەۋج ئېلىشقا باشلىغان كۈنلەردە، شامەخسۇت ئۇنى خۇيچىلىڭ شەھەر مۇداپىئەسىگە مەسئۇل بو-لۇشقا تەكلىپ قىلغان ۋە بىرمۇنچە ئالتۇن - كۈمۈش خەج-لەپ، بىر - ئىككى يۈز چېرىك يىغىپ بەرگەنىدى. بۇ چېرىكلەر باشقا مىللەتلەردىن تەركىب تاپقاچقا، شامەخسۇت ئۇچۇن ئىشەنچ-لىك ھېسابلىناتتى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ۋاڭ ئوردىسىدا، قالغان قىسمى لوچىڭ (ھۆكۈمەت يامۇللىرى جايلاشقان شەھەر) بىلەن خۇيچىڭ شەھىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دورلۇق دېگەن قورغاندا تۇراتتى. «ئىنەك قېچىر» ئوتتۇزدەك ئادىمى بىلەن ۋاڭنىڭ ئۆزىنى مۇھاپىزەت قىلاتتى.
شامەخسۇت بايا دېگىنى بويىچە، ئاخىر، جويۇلۇ بىلەن «ئىنەك قېچىر» نى چاقىرىپ، تاغدىكى خەۋپ - خەتەردىن سەگەك بولۇشنى جېكىلىدى ۋە ئۇلارغا كۆپ سوۋغاتلارنى بەردى. ھەتتا، كېلەچەككە ئاتاپ نۇرغۇن مال - مۈلۈك ۋەدە قىلدى.
شۇ كۈنى چيەن دارىن ئۆزىنىڭ ئۆلگەن چېرىكلىرى ئۇچۇن چىڭخاڭمياۋ دېگەن بۇتخانىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان ماتەم مۇراسىمىغا شامەخسۇتنى تەكلىپ قىلدى. شامەخسۇت ئۆزىنىڭ بەگ - سىپاھ-لىرى بىلەن «ئىنەك قېچىر» باشچىلىقىدىكى خاس مۇھاپىزەتچى-لىرىنىڭ ھىمايىسىدە ماتەم مۇراسىمىغا قاتناشتى. مۇراسىم ئاياغ-لاشقاندا، چيەن دارىن چېرىكلىرى ئىچىدىن كىمدۇر بىرى شامەخ-سۇتقا ئوق ئاتتى. ئوق ئۇنىڭ زەر باسقان ياقىسىنى جىراپ كەتتى. بۇ، ئەلۋەتتە، ھېچ كۈتۈلمىگەن ۋەقە ئىدى. شۇنداقتىمۇ «ئىنەك قېچىر» دەرھال ھوشىنى يىغىۋېلىپ، ئۆز يىگىتلىرىگە قوماندا بەردى. بۇتخانىدا ئېتىشۋازلىق باشلىنىپ كەتتى. شامەخ-

سۈت كۆزنگە چاشقان تۆشۈكى ساراي كۆرۈنۈپ، قوش ئارغماق قوشقان پوچتىسنى ئۆزى ھەيدىگەن ھالدا ئوردىسىغا قاراپ قاچ-تى. ئۇنىڭ بەگ — سپاھلىرى ھەتتا پوچتىكىشمۇ ئالدىقاچان قېچىپ كېتىشكەندى.

«ھەر كىشى ئۆز غېمىدە، قېرى قىز ئەر غېمىدە» دەپ، ھاشىر تەيجى قوناقلىقتا مۆكۈنۈپ يېتىپ مۇنداق خىيال قىلاتتى: «بۇ چېرىكلەر چىڭگاڭ غوجامنى قەستلىگەندەك قىلىدۇ. تېخى ئۇ كۈنىلا ھېلىقى جاڭجۇڭ «مىنگو» قۇرۇلغان بىلەنمۇ، بىزگە چىڭ-گاڭ غوجامدەك زاتلار ناھايىتى لازىم دېگەن تۇرسا، بۇ چېرىكلەر نېمە قىلماقچىكىن؟ ھە، تاپتىم، تاپتىم، بۇلارنىڭ غەرىزى شامەخ-سۇت ۋاڭنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئوغلىنى ۋاڭلىققا تىكلەش ئوخشايدۇ. ئۇنداق بولغاندا، ماۋۇ يېنىمدا ياتقان پۇلتاي كۆزنىڭ ئامىتى قوش كېلىپ، باش تەيجى بولۇشى تۇرغان گەپ. خۇدانىڭ ئۆزىگە ئامانەت!»

قېزىبەگ غوجىمۇ ھاشىر تەيجىنىڭ يېنىدا دەل شۇ توغرۇلۇق ئويلاپ ياتاتتى: «مۇبادا بۇ مالىماتاڭچىلىقتا چىڭگاڭ غوجامغا ئوق تېگىپ كەتكەن بولسا، كۆرۈڭ تاماشىنى، بىزنىڭ شاھزادىمىز ۋاڭ غوجام بولىدۇ ... ئەلۋەتتە مېنى باش تەيجى قىلىدۇ. ئۇ ۋاقتا، ماۋۇ سالپاڭ قۇلاق قارا كۆتەك قانداق قىلاركىن؟»

شۇ ئارىدا، مىلتىق ئاۋازلىرى پەسىيىشكە باشلىدى.

— چىڭگاڭ غوجام ھەزرەتلىرى ئېسەنمىدۇ؟ — دەپ پىچىر-لىدى ھاشىر تەيجى.

— ئىلاھىم ئېسەن بولغاي، — دېدى قېزىبەگ غوجا.

— ئېيتقانلىرى كەلگەي، ئەممازە، ئەجەل دېگەن قارىغۇ تۆگىگە ئوخشاش ئۇدۇل كەلگەننى دەسسەپ كېتەرمىش. ئوق دېگەننىڭمۇ كۆزى يوق نېمە. مۇبادا بىر ئىش بولۇپ قالسا

(ئىلاھىم ئۇنداق كۆنلەرنى هارام قىلار) ئۇ ۋاقتا مېنى ئۇنتۇپ قالمىسىلا؟

— بۇ نېمە دېگەنلىرىدۇ؟

— شاھزادە غوجام ئۆزلەگە بەك ئامراق، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۆزلە دېگەن ۋاڭ جەمەتى. شاھزادە غوجام ئۈستىخان سۆرۈشتۈرۈپ، ئۆزلەنى باش تەيجىلىككە مۇناسىپ كۆرۈپ قالسا ئەجەب ئەمەس. ئۆزلە بىلەن ئىككىمىز خۇددى ئاغا ـ ئىنىدەك ئوبدان ئۆتۈپ كەلگەن. قوينۇڭدىن تۆكۈلسە، قونچۇڭغا دەپتىكەن. قولۇڭ ياغ بولسا ئېتىكىڭگە سۈركە دېگەن گەپمۇ بار.

— ھە، مۇنداق دېسىلە، — دەپ كۈلۈپ كەتتى قىزىبەگ غوجا، — ئۆزلە تۇرغان يەردە باش تەيجىلىك ماڭا تېگەمدۇ، ئۆزلە دېگەن چوڭ، بىزگە ئاكا يوللۇق ئادەم، ھا ـ ھا ـ ھا...

— ھا ـ ھا ـ ھا...

مىلتىق ئاۋازلىرى توختاپ، ئۇلار ئوردىغا قايتىپ تۇرۇشىغا، دورلۇق تەرەپتە يەنە ئېتىشىشۋازلىق باشلىنىپ كەتتى. ئەمدى چىيەن دارىنىنىڭ چېرىكلىرى بىلەن دورلۇقتىكى جويۇلۇ چېرىكلىرى ئارىسىدا سوقۇش بولۇۋاتاتتى. شامەخسۇت ھېچنېمىگە چۈشىنەلمەي، شەھەرگە مۆكۈنۈۋېلىپ، ھەيران بولۇپ تۇرغاندا، «ئىنەك قىچىر» قايتىپ كېلىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. مەلۇم بولدىكى، چىيەن دارىنىنىڭ چېرىكلىرى شامەخسۇت ۋەدە قىلغان يامبۇلارنى بەرمىدى دەپ، ھېلىقى بۇتخانىدىكى ماجىرانى قوزغىغانىكەن. ئامبال بىلەن شيەتەي كېلىپ، شامەخسۇتنىڭ بۇ يامبۇلارنى ئۆز ۋاقتىدىلا جويۇلۇغا بەرگەنلىكىنى، جويۇلۇنىڭ نىيىتىنى بۇزۇپ، بۇ يامبۇلارنى چىيەن دارىنغا يەتكۈزۈپ بەرمىگەنلىكىنى ئېيتقاندىن كېيىن، ئەمدى چىيەن دارىنىنىڭ چېرىكلىرى دورلۇقتا ھۇجۇم باشلاپتۇ.

دورلۇقتىكى جەڭدە، جويۇلۇ بىر ئوفىتسېرىدىن ئايرىلغاندىن

كېيىن ھېلىقى يامبۇلارنى چيەن دارىنغا قايتۇرۇپ بېرىشكە رازى بولدى.

چيەن دارىن بۇ يامبولاردىن تاشقىرى، ئاقچۇق سېپىدا ئۆلـ گەن چېرىكلىرىنىڭ ئائىلە ـ تەۋەسىگە نەپەقە ئۈچۈن شامەخسۇتـ تىن يەنە بىرنەچچە مىڭ سەر كۈمۈش ئېلىپ، تىرىك قالغان چېرىكلىرى بىلەن ئىچكىرىگە كېتىشكە ئالدىرىدى.

شۇ ۋەقەلەردىن كېيىن، شامەخسۇت ئۆز كىشىلىرىگە تېخىمۇ ئىشەنمەيدىغان بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ ھېلىقى بۇتخانىدىكى خەـ تەرلىك پەيتتە، ھەممىسىنىڭ قېچىپ كەتكەنلىكى ئۇنىڭغا ناھايىتى ئەلەم قىلغانىدى.

دىمىش خان بىر كۈنىكىم، دەۋرى ـ دەرۋانلار قايان قالدى،
سەرىرى ـ سەلتەنەت تەختىدە كەيۋانلار قايان قالدى؟
بېشىڭغا چۈشسە كۈن، مەن باش بېرەي دەپ لاپنى ئۇرغانلار،
بېشىمغا چۈشكەن ئەردى كۈن، قەدىردانلار قايان قالدى؟

ئۇ، قاچاندۇر بىر چاغلاردا، نوشىرۋان تەيجى ئوقۇپ بەرگەن كىتابتىن ئاڭلىغان مۇشۇ مىسرالارنى يادىغا ئالدى ـ دە، ھاشىر تەيجى، قىزىبەگ غوجا، تۇرشا تۇغبېگى باشلىق بەگ ـ سىپاھلىرىنى چاقىرتىپ، «يالىقىمنى يالىغان ئىت سىلەردىن ياخشىراق، ھېچـ بولمىسا، ئاش ـ تۇزۇمنىڭ يۈزى يوقمۇ، ھەي گۇپاسىزلار، دەپ قاتتىق كايىغاندىن كېيىن، تۇرشا تۇغبېگىنى زىندانغا بۇيرۇدى. پوچتىكەش ئىبراھىمنى قىرىق غولدا ئۇرغۇزۇپ، تارانچى كۆمۈر كېنىغا سۈرگۈن قىلدى. ھاشىر تەيجى بىلەن قىزىبەگ غوجىغا كەلگەندە، ئاللاتائالا ئاچچىق بىلەن سەۋرىنى تەڭ ياراتمىغان بولسا، ھەر ئىككىڭنى بايتال ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا سۆرىتىپ، ئارقىسىـ

ــدىن كۆك ئايغىرنــى قويــۇپ بېرۇر ئــدىم، كۆزۈمدىن يوقىـ
لىــڭلار!» دەپ ۋارقىرىدى. ئۇلار تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ، ئارقىچە
چېكىنىپ كېتىۋاتقاندا، مەلۇمچى بەگ كىرىپ، ئامبالنىڭ مۇھىم ئىش
بىلەن كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى.

ئامبال ئۈرۈمچىدىن جىددىي تېلېگرامما كەلگەنلىكىنى ئېيتـ
تىپ، تېلېگرامما قەغىزىنى تۇڭچىغا تۇتقۇزدى. بۇ تېلېگرامما
ئاقچۇق سىبىيدىكى جەڭدىن كېيىن، شامەخسۇت بىلەن ئامبالنىڭ
تېزدىن چېرىك ئەۋەتىلىشىنى سوراپ، ياڭ زېڭشىڭغا يوللىغان
تېلېگراممىسىغا قايتۇرۇلغان جاۋاب ئىدى. تېلېگراممىدا شامەخسۇتقا
بىرمۇنچە تەسەللى ۋە نەسىھەتنامە سۆزلەر ئېيتىلىپ كېلىپ، «ھا-
زىر قۇمۇلغا چېرىك ئەۋەتىدىغان ۋاقىت ئەمەس. بۈگۈندىن باشلاپ
ئۇرۇشنى دەرھال توختىتىپ، سۈلھى تۈزۈش ئۈچۈن تاغقا ئەلچى
چىقىرىلغاي، قاننى قان بىلەن يۇغىلى بولمايدۇ. ياڭاق ياغىچى
قاتتىق بولغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭدىن ئاسان ئوق ئۆتۈپ كېتىدۇ؛
پاختا يومشاق بولغىنى ئۈچۈن ئوق ئۆتمەيدۇ. سىلەردە ‹ يېگەن
ئېغىز ئۇيىلىپتۇ› دېگەن ماقال بار ئىكەنغۇ، ئەلچىلەر خۇرجۇننى
ئېغىرراق كۆتۈرۈپ چىقسۇن، قالغان گەپنى كېيىن قىلىمىز» دې-
يىلگەن. تېلېگراممىنىڭ ئامبال بەي ۋىنچاۋغا قارىتىلغان قىسمىدا
مۇنداق سۆزلەر يېزىلغان: «مەن تاغدىكى ئوغرىلارنى قەتئىي
يوقىتىپ، ئاپەتنى تۈپ ــ يىلتىزىدىن تۈگىتىشنى بىلمەيمەنما؟ سىز
ئامبال ھەل قىلغۇچ جەڭ ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىپسىز،
بۇنىڭغا زادى قانچىلىك ئىشەنچىڭىز بار؟ مەن ئۆزۈم ھەربىي
ئىشلاردىن ئاز ــ تولا تەجرىبەم بار تۇرۇقلۇق، قوزغىلاڭچىلارنى
كۈچ بىلەن يوقىتىشنى ئاساس قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايۋاتىمەنۇ،
بۇ سىز ئۈچۈن شۇنچە ئاسان ئىشمۇ؟ سىز ئامبالنىڭ ھازىرقى
ۋەزىپىسى تاغقا چېرىك چىقىرىپ، ئاپەتنى كېڭەيتىۋېتىش ئەمەس،

يۇمشاق سۆز بىلەن ئوغرىلارنىڭ پۇت ــ قولىنى چۇشەپ، كېيىن-كى پىلانلىرىمىزنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا يېقىندىن ماسلىشىپ بې-رىشتىن ئىبارەت.»

ــــ ئەلچى، ئەلچى! يەنە سوۋغاتمۇ ئەۋەتكۇدەكمىزمۇ تېخى؟ ئۇنداق قىلغانسېرى تۆمۈرنىڭ خورىكى ئۆسۈپ كەتمەمدۇ؟ ياڭ جاڭجۇڭ جانابلىرى بۇنى نېمىشقا چۈشەنمەيدىغاندۇ! ــــ دېدى شامەخسۇت ئاچچىق بىلەن ساقىلىنى سىقىمداپ.

ــــ ئەمدى ئىلاج يوق. ماڭا قىلىنغان تەنبىھلەرنى ئاڭلىمىدىلا-مۇ؟ تاغقا دەرھال ئەلچى ئەۋەتمىسەك، ئۇ ئوغرىلار كەلكۈندەك باستۇرۇپ كەلسە قانداق قىلغۇلۇق؟ ھازىرچە بۇ كەلكۈنگە ئاق بايراق بىلەن توغان سېلىپ تۇرايلى. قالغان ئىشنى كېيىن كۆر-مەيمىزمۇ؟

ــــ بۇ جاڭجۇڭ بۇرۇنقى جاڭجۇڭغا ئوخشىمامدۇ نېمە؟

ــــ مەنمۇ شۇنداق ئويلاپ قالدىم.

ــــ دەرۋەقە، تورپاق يېغىلىقىنى ئىككى قوۋۇز سۆز بىلەن جىمىقتۇرۇپ بەرگەن كىشى مۇشۇ جاڭجۇڭ ئىدى. ئۇنىڭ «قۇش-نى دان ئالدايدۇ، ئادەمنى سۆز» دېگەن گېپى ھېلىمۇ ئېسىمدە تۇرۇپتۇ. ئەمما، مەن ئۆزۈم بىر ۋاڭ تۇرۇقلۇق بۇ شىرە چورۇق تېجىمەللەرنىڭ ئالدىدا شۇنچىلىكمۇ خارلىشىپ كېتەمدىمەن؟ ــــ دېدى شامەخسۇت قاتتىق خورسىنىپ.

يىگىرمە ئۈچىنچى باب

«ئەۋلىيا» نىڭ ئۆلۈمى

ھەركىم ئۆز تەقدىرىنىڭ تۆمۈرچىسى.

— رۇس خەلق ماقالى

1

بۇ كۆنلەردە «قوراي» دېگەن تاغلىق يۇرت بىلەن تۆمۈر خەلپە دېگەن نام بىپايان دەشتتە خۇددى تۈن قاراڭغۇسىدا تېڭىرقاپ قالغان كارۋان ئالدىدا بىردىنلا نامايان بولغان گۈلخان كەبى مىڭلىغان كىشىلەرگە كۈچ ۋە ئۈمىد بېغىشلىماقتا، ئۇلارنى ئۆز تەرىپىگە جەلپ قىلماقتا ئىدى. قىلتىق يامغۇردا تاغ ئېتەكلىرىدىن جىرالارغا ئېقىپ چۈشۈۋاتقان ئۇششاق ئېقىنلار دەھشەتلىك بىر قىيامنى ھاسىل قىلغىنىدەك، تەرەپ ـ تەرەپتىن كېلىپ قوشۇلۇۋاتقان كىشىلەر بىلەن قوزغىلاڭچىلار سېپى تېخىمۇ ئۇلغىيىپ، زور قوشۇنغا ئايلانماقتا ئىدى. نەچچە ۋاقىتتىن «بۇ ئىشنىڭ ئاخىرى نەدىن چىقۇركىن» دەپ يۈرگەن كىشىلەرمۇ، ئەمدى كۆڭلىنى توختىتىپ، قوزغىلاڭچىلار سېپىگە قوشۇلۇشقا باشلىدى.

بىر كۆنى، شەھەر تەرەپتىن ئۇندەك كاسىپ ۋە دېھقان كېلىپ سەپكە قوشۇلدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قىزىل كۆلا بىلەن قوراق جەندە كىيىپ، بېلىنى قىل ئارغامچا بىلەن باغلىۋالغان دەرۋىش سۈپەت بىر كىشىمۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ چىگىشلىشىپ، كىگىزدەك بولۇپ كەتكەن قاپقارا چېچى دولىسىغا چۈشۈپ تۇراتتى؛ ئوتتەك كۆزى ھەمىشە قىسىلىپ تۇرغاچقا، بىر قاراشتا، ئۇ خۇددى چۆچەكلەردىكى يەكچەشمىگە ئوخشاپ كېتەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بولسا كېرەك، كىشىلەر ئۇنى «قىسماق ئىشان» دەپ ئاتايتتى. ئۇ ئۆزىنى تۇرپان تۈيۈق غوجامدىكى «ئەسھابۇلكەھپ» نىڭ شەيخلىرىدىن دەپ ئېلان قىلىپ، ئون يىلدىن بېرى قۇمۇل دىيارىدا يۇرتمۇيۇرت كېزىپ يۈرگەچكە، ئۇنى ھەممە كىشى دېگۈدەك تونۇيتتى. ئۇ ھېچقاچان ناماز ئوقۇمايدىغان بولغاچقا، يۈز – كۆزى ھەمىشە كىر ۋە كۆزلىرى چاپاقلىشىپ تۇراتتى. ئادەتتە ناماز ئوقۇمايدىغان كىشىلەرنى

«بىنامازنىڭ ساقىلى، ئىت قۇيرۇقى داقىلى،
ئوتنى ئېلىپ ياقىلى، كۆيۈپ ئۆلسۇن بىناماز»

دەپ ئوتتۇز توققۇز دەررە ئۇرىدىغان نائىپلارمۇ، بۇ ئىشانىنى ھېچنېمە قىلمايتتى. چۈنكى، ئۇۋەيىس ئەئلەم مۇپتى چاغلىرىدىن تارتىپ، جامائەت توپلانغان سورۇنلاردا ئۇنى «ئەۋلىيا سىياقىدىكى كىشى» دەپ تەرىپلەپ يۈرەتتى. «قىسماق ئىشان» بولسا، قەدىمى يەتكەنلا يېرىدە مۆڭگۈز ساپايىسىنى سوقۇپ، خوجائەخمەت يەسىۋىنىڭ ھېكمەتلىرىنى، بولۇپمۇ، ئۇنىڭغا ئوخشىتىپ ئۆزى توقۇۋالغان مۇنۇ مىسرالارنى زوق – شوق بىلەن ئوقۇپ يۈرەتتى:

ئايا دوستلار، بۇ دۇنيانىڭ ۋاپاسى يوق،
ۋاپا تۇرماق، زەررە ــ مىسقال ساپاسى يوق.
بۇ دۇنيانى دېگەنلەرنىڭ ئاتاسى يوق،
مۆمىن بولساڭ، ئاخىرەتنى ئىزدە دوستلار.

ئۇ، بۇگۈنمۇ قوزغىلاڭچىلار ئارىسىغا كىرىش بىلەنلا، ئاغزىدىن كۆپۈك قايىنتىپ، «ھۆكمەت» ئېيتىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ قورايغا كەلگەنلىكىنى ئاڭلىغان كىشىلەرمۇ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇنى كۆرۈشكە ئالدىرايتتى ۋە ئۇنىڭ بىلەن قىزغىن كۆرۈشەتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ياش ئىمام ئاخۇنمۇ بار ئىدى. «قىسماق ئىشان» ياش ئىمامنىڭ قوللىرىنى ئالقىنىغا ئالغاندا، ئۆزىنىڭ بىر بارمىقى بىلەن ئۇنىڭ بىر بارمىقىنى جۈپلەپ، ئىككىنچى قولى بىلەن ئۈچ قېتىم قاتتىق سىقىپ قويىدى ۋە كۆزلىرىنى ئاسمانغا تىكىپ، «بولار تاڭنا قىيامەت، بۈگۈن ئاخشام غەنىيمەت» دېدى. بۇ گەپلەرنىڭ مەنىسىنى ياش ئىمامدىن باشقا ھېچكىم چۈشەنمىدى.

شۇ ئارىدا، تۆمۈر خەلپىمۇ ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن كېلىپ، ئىشان بىلەن سەمىمىي كۆرۈشتى. ھەتتا سەپەرقۇلغا مېھماننى ئۇبدان كۈتۈشنى، نېمە خالىسا شۇنى بېرىشنى جېكىلىدى. سەپەرقۇل ئىشاننى مەسچىت ھۇجرىسىغا تەكلىپ قىلدى. ئىشان قولىنى شىلتىپ، «دەۋرىشكە ھۇجرىدا يېتىش ھارام، ماڭا ئۆڭكۈر ماكان بولغاي، جاپالار ئىمتىھان بولغاي، بىلىنگلاركى خالايىقلار، تاڭنا ئاخىر زامان بولغاي» دەپ، تاغ تەرەپكە بۇرۇلۇپ بىر ئۆڭكۈرگە كىرىۋالدى. سەپەر قۇل گۆش، نان، قېتىق، قايماق ۋە بىر چۆگۈن چاي ئەكېلىپ ئۇنىڭ ئالدىغا قويىدى.

يىگىرمىنچى بابتىكى بەزى بايانلىرىمىزدىن باستىنىڭ بويىن-
دىكى تىل تۇمارىنىڭ «سىبغىزخان» نىڭ سىرىنى ئېچىپ بەرگەنلى-
كى ۋە تۇمۇر خەلپىنىڭ بۇ «سىبغىزخان» نى ئۈركۈتۈۋەتمەي،
ئوبدان پايلاپ تۇرۇشنى سەپەرقۇلغا تاپشۇرغانلىقى ھۆرمەتلىك
كىتابخانلارنىڭ يادىدا بولسا كېرەك. شۇ كۈندىن ئېتىبارەن، سە-
پەرقۇل «سىبغىزخان» نىڭ ھەربىر قەدىمىنى ئۆزى كۆزىتىپ تۇر-
غاندىن تاشقىرى، ئەھۋالنى شەرۇللا بوۋىغىمۇ چۈشەندۈرۈپ قويغا-
نىدى. شەرۇللا بوۋاي ھېلىقى كېچىسى مەسچىتتە ئۆزىنى يارىلان-
دۇرۇپ، ياقۇپ ياساۋۇلنى ئۆلتۈرگەن «ئەرۋاھ» نىڭ شۇ «سىبغىز-
خان» ئىكەنلىكىنى ئۇقۇپ چۆچۈپ كەتتى ۋە «يا تەقسىر، مۇشۇ
مەلئۇننىڭ كەينىدە تۇرۇپ ناماز ئوقۇپتىمىز — ھە! ئەمدى مېنىڭ
چاڭگىلىمدىن قېچىپ قۇتۇلغىنىنى كۆرەي» دېدى. دەرۋەقە، «سىب-
غىزخان» نى كۆزىتىپ تۇرۇش شەرۇللا بوۋايغا ھەممىدىن ئاسان
ئىدى. چۈنكى، «سىبغىزخان» نىڭ ئۆيىمۇ شەرۇللا بوۋاي يېتىپ
قوپىدىغان مەسچىت ھۇجرىسىنىڭ يېنىدىكى سوقما تاملىق ھويلى-
دا ئىدى، بۇ ھويلىنىڭ تاملىرى شۇ قەدەر پاكار ئىدىكى، ئۇنىڭ-
دىن ئاتلاپ كىرگىلىمۇ بولاتتى.

سەپەرقۇل شەرۇللا بوۋاي بىلەن كۇپايىلىنىپ قالماي، ئايقىز
بىلەن ھۆسنارىخانغىمۇ ئەھۋالنى ئۇقتۇرۇپ، ئۇلارنى بۇ ئىشقا
ياردەملىشىشكە ئۇيۇشتۇرغانىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئايقىز بىلەن
ھۆسنارىخان كېچىلىرى ئەرەنچە كىيىنىپ، شەرۇللا بوۋاي بىلەن
نۆۋەتمۇ نۆۋەت «سىبغىزخان» نىڭ ئۆۋىسىنى قاتتىق كۆزىتىشكە
كىرىشكەنىدى.

«قىسماق ئىشان» ھېلىقى ئۆتكۈرگە كىرىۋالغان كۈنى تۈن

نىسپىدىن ئاشقان بىر چاغدا، «سىغىزخان» نىڭ ئىشكى «غىچ» قىلىپ ئېچىلدى. ئېگىز تاغلار چوققىسىدا ئېسىلىپ تۇرغان ئون كۈنلۈك ئاي خۇددى تام بېشىدىن يېرىمى چىقىپ تۇرغان پانۇس-تەك ھويلىنى غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى.

قورام تاشلار ئارىسىدا پايلاپ ياتقان ئايقىز بىلەن ھۆسنارد-خان دەرھال سەگەكلىشىپ ئىشىك تەرەپكە قاراشتى. «سىغىز-خان» ئىشىكتىن بېشىنى چىقىرىپ ئەتراپقا سىنچىلاپ قارد-ۋالدى ــ دە، پۇتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ، ھېلىقى ئۆگكۈر تەرەپكە يۆنەلدى. ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخانمۇ، ئۆزىنىڭ قارىسىنى كۆر-سەتمەي ئۇنىڭغا ئەگەشتى ۋە ئۆزىنى دالدىغا ئېلىپ ئۆگكۈرنى مارىلاپ تۇردى. «سىغىزخان» ئۆگكۈردىن تېزلا يېنىپ چىقىپ ئۆز ئۆيى تەرەپكە يۆنەلدى...

ئەتىسى تاڭ يورۇش بىلەن مەھەللىدە «قىسماق ئىشان» نىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. ئۇ ساپايىسىنى سوقۇپ، ئۆزىنىڭ «ھۆكمەت» لىرىنى ئېيتىپ، تونۇگۇن كەلگەن تەرەپكە كېتىۋاتاتتى. چىڭقى چۈش ۋاقتى بىلەن تۆرۈككە يېقىنلاشقان بىر يەردە، ئامانقۇل باشلىق ئۈچ يىگىت ئۇنىڭ يولىنى توسۇپ:

— ئىشانىم قايان ماڭدىڭىز؟ — دېدى.

— دەۋرىش ئۈچۈن جاھاننىڭ ھەممە يېرى ئوخشاش. بېشىم قايغان، ئايىغىم تايغان تەرەپكە كېتىۋاتىمەن.

— خەلپەم ئۆزلەنى ئاشقا چىللىدى.

— دەۋرىشكە تەييار غىزا جانغا ئىزا.

— قۇشمۇ دانىسىز ئۇچالمايدۇ، قۇرۇق تاغار ئۆرە تۇرمايدۇ. ئازراق بىرنېمە يەۋېلىپ ماڭسىلا.

— يوقسۇ، مەن كېچە نىيەت قىلىۋالدىم، ئۈچ كۈندىن كېيىن ئېغىز ئاچىمەن.

— ئەمسە، خەلپەم بىلەن خوشلىشىپ رازىلىق ئېلىپ كەتـ
سىلە.

— دەرۋىشكە بىر خۇدادىن بۆلەك ھېچكىمنىڭ رازىلىقى كېرەك ئەمەس.

ئامانقۇل ئەمدى ئۇنىڭغا گەپ قىلىشنىڭ ھاجىتى قالمىغانلىـ قىنى سېزىپ، «باغلا بۇ تەلۋىنى!» دەپ ۋارقىرىدى. كۆزنى يۇمۇپ ــ ئاچقۇچە يىگىتلەر ئۇنى چەمبەرچاس باغلاپ ئاتقا ئارتىۋالدى.

بىرەر سائەتتىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن چوڭ كىگىز ئۆيدە ئولتۇرۇپ، «قىسماق ئىشان» نى سوراق قىلىشقا باشلىدى. «قىسماق ئىشان» ئىككى قولىنى تىزىغا قويۇپ يۈكۈـ نۈپ ئولتۇراتتى، ئەمدى ياۋاشلاپ قالغانىدى. بۇ سوراققا سەيپۇڭ توختىدىن بۆلەك، چوڭلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قاتناشقانىدى. تۆمۈر خەلپىنىڭ ئالدىدا ئىشاننىڭ جەندىسىگە تىكىۋالغان يېرىدىن سۆكۈۋېلىنغان ئۈچ دانە تىللا، قوينىدىن چىققان بىر خەنجەر، كۇلاسىنىڭ قېتىدىن تېپىلغان بىر پارچە خەت تۇراتتى. خوتەن قەغىزىگە قومۇش قەلەم بىلەن يېزىلغان بۇ خەتكىمۇ «سېغىزخان» دەپ ئىمزا قويۇلغانىدى. خەتتە قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئاقچۇق سېپىـ دىكى جەڭدىن كېيىن كۆپىيىپ كەتكەنلىكى، ئۇلارنىڭ پات ئارىدا شەھەرگە ھۇجۇم قوزغىشى مۇمكىنلىكى ئېيتىلىپ كېلىپ، ئاخىرىدا مۇنداق مەلۇمات بېرىلگەن: «ئەمما بۇ ئوغرىلارنىڭ باشلىقلىرى ئۆزۈنغا قالماي بىر ــ بىرىنىڭ كۆزىنى چوقۇلايدىغانـ دەك تۇرىدۇ. سەيپۇڭ توختى ناھايىتى ئاچ كۆز، جېنىغا جۇت كىرگەن، ئىچى تار، ھەسەتخور، زىدى يامان ئادەم ئىكەن، ئۇ تۆمۈرلەردىن يوشۇرۇنچە چىڭگاڭ غوجامنىڭ يىلقىلىرىدىن بەش يۈز ئاتقا ئۆز نامىدىن تامغا باستۇرۇۋالدى، ئىككى يۈز تۆگىنى

نوم تەرەپكە ئەۋەتتۇەتتى. ئۇنىڭ بۇ ئىشلىرىنى ئۆزىنىڭ بىر ـ ئىككى يىقىندىن باشقا ھېچكىم ئۇقمايدۇ. سەيپۇڭ توختىنىڭ تېخى تەيجى بەگمۇ بولغۇسى بار ئىكەن، ئەمما، ئۆزىنىڭ جېنىنى ئاياپ، جەڭگە كىرمىگەنلىكى ۋەجىدىن باتۇرلۇق ئاتىقىنى ئالالماي، تەيجى بەگلىك قارا بوسۇققا يا بولمىسا، ئېلى پالگانغا تېگىپ كېتەرمىكىن دەپ گەشەت قىلىدىكەن. سەيپۇڭ توختى شۇ ۋەسۋەسە بىلەن بىر ئىش چىقىرىپ قويىدىغاندەك تۇرىدۇ. مەن ئۇنى ھەدەپ كۇشكۇرتىۋاتىمەن.»

تۆمۈر خەلپە خەتنىڭ بۇ ئاخىرقى قىسمىنى باشقىلارغا ئوقۇپ بەرمىدى.

— بۇ نېمە؟ — دېدى تۆمۈر خەلپە ھېلىقى ئۇچ تىللانى ئالىقىنىدا شاراقلىتىپ.

— ھاشىر تەيجى بەرگەن، — دېدى ئىشان يەردىن ئۇستۇن قارىماي.

— تەركىدۇنيا بولغان دەرۋىشكە تىللانىڭ نېمە كېرىكى بار؟

— ...

— خالايىققا ئاخىرەتنى ئىزلەڭلار دەپ ئەمرىمەرۇپ قىلىپ يۈرگەن ئىشان، ئىماننى ئۇچ تىللاغا ساتقان بولسا، ئەمدى ئۇنى نېمە قىلماق كېرەك؟

— شەيتاننىڭ ئارقىسىغا كىرىپتىمەن.

— ئۆزۈڭ قايىسى شەيتاندىن كەم، — دېدى قارا بوسۇق يەرگە بىرنى مۇشتلاپ، ئىشان تىترەپ كەتتى.

— بۇچۇ؟ بۇ خەنجەرنى نېمە قىلماقچى؟ — سورىدى تۆمۈر خەلپە.

— ئۇنىمۇ ھاشىر تەيجى بەرگەن.

— بۇنىڭ بىلەن نېمە قىلماقچى دەۋاتىمەن!

— لازىم بولغاندا ئىشلەتسىلە دېگەن.
— بىزنىڭ قېنىمىزنى تۆكمەكچىمۇ؟ ئەۋلىيالىق مۇقامىغا يەتكەن كىشىگە غازىلارنىڭ قېنىنى تۆكۈش راۋامۇ؟
— قويىسنا تۆمۈر ئاكا، بۇ چىركىنگە مۇنداق گەپلەرنىڭ نېمە كېرىكى بار؟ بۇنىڭ جاجىسى بىر تال ئوق، — دېدى قارا بوسۇق ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ.
— توختاپ تۇر، — دېدى تۆمۈر خەلپە، ئاندىن ئىشانغا قاراپ داۋام قىلدى، — سۇلايمان دورغىنىڭ ئوغلى ئاخۇن قارىي، يەنى سېغىزخان يەنە نېمىلەرنى دېدى؟
— تۆمۈر تەقۋادار ۋە بىر نېمىگە ئاسان ئىشىنىپ كېتىدىغان ئادەم ئىكەن، ئۆزلەدىن گۇمان قىلمايدۇ، پات - پات كېلىپ تۇرسىلا، دېدى.
— يەنىچۇ؟
— باشقا گەپ قىلمىدى.
— نىياز دورغىنىڭ ئوغلى خامۇش بىلەن ياقۇپ ياساۋۇلنى كىم ئۆلتۈرگەنلىكىنى ئېيتمىدىمۇ؟
— يوقسۇ، خەلپەم.
— ئۇنداق بولسا، ئۆزىدىن ئاڭلا.
سىرتتا ئات تۇياقلىرىنىڭ تاراقلىشى ئاڭلىنىپ، ئەنسارى ئۆيگە ئوقتەك ئېتىلىپ كىردى ۋە «سېغىزخان» نى توختاخۇن ئاكام ئېتىۋەتتى دېدى.
— بۇ قانداق گەپ؟ — دېدى تۆمۈر خەلپە غەزەپ بىلەن.
— بىز ئۇنى باغلاپ ماڭايلى دەپ تۇرغاندا، توختاخۇن ئاكام كېلىپ «ئىمام ئاخۇنۇم نېمە قېپتۇ، نەگە ئاپىرىسىلە؟» دېدى. مەن «ھېلىقى سېغىزخان دېگەن مۇشۇ چىركىن بولىدىكەن، خەلپەم سوراق قىلماقچى» دېۋىدىم، «ھوي، سېغىزخان دېگەن

شۇمىكەن، بۇ دۆيۈزنى سوراق قىلىپ نېمە قىلىدۇ، بۇنىڭ جاجىسىنى ئۆزۈم بېرەي» دەپ قولۇمدىكى مىلتىقنى تارتىۋېلىپ شۇ يەردىلا ئېتىۋەتتى.

— ئەستاغپۇرۇللا، — دېدى تۆمۈر خەلپە ئېڭىكىنى تاتىلاپ، — قولۇڭدىكى كۆسەيمىدى تارتقۇزۇپ قويغىلى، ئۈچ بىردەك يىگىت شۇنچىلىك ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغىنىڭلارنى قارا.

ئېلى پالگان باشلىق ھەممەيلەن بۇ ئىشقا ھەيران بولۇپ بىر ـ بىرىگە قاراشتى. ئۆيىنىڭ ئىچىنى جىمجىتلىق باستى. شۇ تاپتا بايىقى خەتنىڭ ئاخىرىدىكى قۇرلار بىلەن ھېلىقى ئاخشىمى زورىخانىنىڭ سەيپۇڭ توختى توغرىسىدا ئېيتقان گەپلىرى تۆمۈر خەلپىنىڭ كۆز ئالدىدىن بىر ـ بىرلەپ ئۆتتۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭ سالاپەتلىك چىرايىدا غەزەپ ئارىلاش بىرخىل مەيۈسلۈك ئالامەتلىرى پەيدا بولۇپ، يوغان كۆزلىرى ئاستا يۇمۇلدى.

شۇ ئارىدا قارا بوسۇقنىڭ ئاۋازى جاراڭلاپ، ئۇنىڭ خىيالىنى ئۈزدى.

— بۇ چىركىنىمۇ ئۇ دۇنياغا ئۈزىتىپ تاشلاي، — دېدى قارا بوسۇق، «قىسماق ئىشان» نى گەجگىسىدىن سۆرەپ.

— توختاپ تۇر، ئۇنىڭ ئىشى بار، — دېدى تۆمۈر خەلپە، ئاندىن سەپەرقۇلغا قاراپ «ئاۋۋال خامۇش ماڭقا بىلەن ياقۇپ ياساۋۇلنى كىم ئۆلتۈرگەنلىكىنى بۇ ئىشانغا ھېچنېمىسىنى قويماي سۆزلەپ بەر، ئاكا» دېدى.

سەپەرقۇل «قىسماق ئىشان» نى باشلاپ چىقىۋاتقاندا، ئىككى ئاتلىق يىگىت ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ، قۇمۇل تەرەپتىن بەش ھارۋا سوۋغات بىلەن ئەلچىلەر چىققانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئىجازەت سوراپ تۆرۈك غولىدا قالغانلىقىنى ئېيتتى ۋە ئەلچىلەر بەرگەن

خەتنى تۆمۈر خەلپىگە تاپشۇردى. بۇ خەت ئامبال بەي ۋىنچاۋ نامىدىن يېزىلغان بولۇپ، «ئۇرۇشنى توختىتىپ، تەلىپىڭلارنى ئوتتۇرىغا قويۇڭلار، ھەرقانداق تەلىپىڭلار بولسا، شامەخسۇت ۋاكىغا قوبۇل قىلدۇرۇشقا مەن كېپىل» دېگەن مەزمۇندا ئىدى. تۆمۈر خەلپە ھەمراھلىرىغا قارىدى. قارا بوسۇق، ئامانقۇل ۋە خوجىنىياز پالگانلار ئۇرۇشنى توختىتىش ئەمەس، دەرھال شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى.

تۆمۈر خەلپە: «ئەلچىلەرنى بۇ يەرگە كەلتۈرمەيمىز، سوۋغاتلىرىنى ئالمايمىز دېگىنىڭلار توغرا، ئەمما، بىر قولۇڭ ئوتتا بولسا، بىر قولۇڭ سودا بولسۇن دېگەن گەپ بار. ئېلى پالگان بېرىپ، تەلىپىمىزنى ئېنىق ئېيتقاي، قېنى، شامەخسۇت ئاڭلاپ نېمە دەيدىكىن، كۆرۈپ باقمايمىزمۇ! ئاگىغىچە بىرئاز دەم ئېلىۋالساقمۇ يامان بولماس» دېگەن پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئېلى پالگان، سەپەرقۇل ۋە جامائەت ۋەكىلى سۈپىتىدە كېڭەشلەرگە قاتنىشىپ تۇرىدىغان نورۇل بوۋاي بۇ پىكرنى قوللىدى. شۇنداق قىلىپ، ئېلى پالگان بىرنەچچە يىگىت بىلەن ئەلچىلەرنىڭ يېنىغا ماڭماقچى بولدى. تۆمۈر خەلپە ھېلىقى «قىسماق ئىشان» نى ئېلى پالگانغا قوشۇپ بېرىپ مۇنداق دېدى:

— ئۇۋۇمىس ئەئلەم «ئەۋلىيا مۇقامىغا يەتكەن كىشى» دەپ داڭلىغان بۇ دۆيۈزنىڭ قىلغان ـ ئەتكىنىنى ئەلچىلەرگە ئېيتىپ بەرسىلە. ئۇلار بۇنى ئالغاچ كەتسۇن. قۇمۇل خەلقى بۇ كاززاپنىڭ قانداق «ئەۋلىيا» لىقىنى بىلىپ قالغاي!

ئەتىسى ئېلى پالگان قايتىپ كېلىپ، ئەلچىلەرنىڭ تۆمۈر خەلپىدىن رازى بولغانلىقىنى، ئەمما، سوۋغاتلارنى ئېلىپ كەتكىلى ئۇنىماي قالدۇرۇپ كەتكەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. ئېلى پالگان يەنە، ئەلچىلەر بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرغاندا «قىسماق ئىشان» نىڭ

تاشقا ئۇسۇپ ئۆلۈۋالغانلىقىنى ھېكايە قىلىپ بەردى.

— ئوبدان بوپتۇ، ئەزرائىلنىڭ كېلىشىنى ساقلاپ تۇرمايلا، ئۆزى جەھەننەمگە كېتىپتۇ، — دېدى تۆمۈر خەلپە، ئاندىن قارا بوسۇققا قاراپ، «مانا ئۇكام، بەش ھارۋىدا تويلۇقمۇ كېلىپ قالدى» دەپ كۈلدى.

— قېرى يىگىتىمىزنىڭ تويى تازىمۇ قىزىق بولغۇدەك، نىكاھ ئوقۇپ بەرسەم، بىرەر تون ياپارلا، — دەپ كۈلدى نۇرۇل بوۋىمۇ چاقچاق قىلىپ.

— ئاپلا، ھېلىقى ئىشانىم بولغان بولسا، بوسۇق ئاكامنىڭ تويىدا ساما سېلىپ، پىلدىرغۇچتەك پىرقىراپ بېرەتتى، — دېدى قاسىم قىزىق.

ھەممەيلەن كۈلۈشۈپ كەتتى.

يىگىرمە تۆتىنچى باب

توي ئۈستىگە توي

ئورمانلاردا شىرلارنىڭ، باغچىلاردا يې-
لانلارنىڭ بولۇشىدىن ئەجەبلىنىشنىڭ
هاجىتى يوق.

— زەمەخشەرى①

1

بىردىنلا هاۋا تۇتۇلۇپ، بىرتال يېرىم تالدىن يامغۇر تامچى-لاشقا باشلىدى. ئۇششاق باللار بىرخىل رىتىمدا چاۋاك بىلەن ناخشا ئېيتىپ، كېيىكتەك سەكرىشىپ ئويناشقا كىرىشتى:

يامغۇر ياغلاق،
ئۆچكە ساغلاق.

① جارۇللا ئوبۇلقاسىم زەمەخشەرى — مىلادى 1075 — 1144 يىللاردا ياشىغان خارەزىملىق بۈيۈك مۇتەپەككۇر ئالىم.

ئاسماندىكى مومىلارنىڭ
ئەمچەكلىرى دومىلاق.

يامغۇر ياغلاق،
ئۆچكە ساغلاق.
ئاسماندىكى مومىلارغا
پىشلاق بىلەن ياغ ـ قايماق.

بىرتال چىچىنى پۆلاڭلىتىپ ئويناپ يۈرگەن كىچىككىنە باسىت سەپەرقۇل بىلەن ئاتلىق كېلىۋاتقان دادىسىنى كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا يۈگۈردى. تۆمۈر خەلپە ئاتتىن چۈشۈپ ئوغلىنى كۆتۈرۈۋالدى. ھەممە باللار كېلىپ ئولاشتى. بەزىلىرى كۆك بوز ئاتنىڭ يايلىغا قىزىقىپ قارىسا، بەزىلىرى ئېگەر ـ جابدۇقىغا قىزىقاتتى. ھەقىقەتەنمۇ قۇشۋاش ئېگەرنىڭ ئىككى تال چەش قويۇلغان بېشى خۇددى قاراپ تۇرغان بۈركۈتكە ئوخشايتتى. ئۇنىڭ كۈمۈش يالىتىلغان ئۈزەڭگىلىرى ، ئۇششاق تەڭگىلەر بىلەن بېزەلگەن قۇشقۇن ۋە كەمەلدۈرۈكىمۇ ھەرقانداق كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى. بۇ ئېگەر ـ جابدۇقلار پۇتلىرى ئىنچىكە، بوينى ئۇزۇن كەلگەن كۆك بوز ئاتقا شۇنداق ياراشقانىدىكى، بىر قاراشتا ئۇ خۇددى چۆچەكلەردىكى ساماۋى ئاتلارغا ئوخشاپ كېتەتتى.

— دادا، دادا، بۇ ئاتنى ساڭا كىم بەردى؟ — دېدى باسىت، ئاتنىڭ ماڭلىيىنى سىلاپ تۇرۇپ.

— شامەخسۇت ۋاڭ، — دېدى تۆمۈر خەلپە.

— ماڭىمۇ بېرەمدۇ؟

— كېكىردىكىنى سىقىپ تۇرۇپ، خامىرىغا كېلىشتۇرۇپ

بىرنى ئۇرساڭ ئاندىن بېرىدۇ.
شۇ گەپنى قىلىپ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆزىمۇ سەپەرقۇلغا قوشۇلۇپ كۈلۈۋەتتى.
— بولدى، بولدى، بۇ قۇمتەللىنىڭ گېپىنى ئاڭلاۋەرسەڭ، يامغۇردا قالىمىز، قېنى ماڭايلى، — دېدى سەپەرقۇل.
ئۇلارنى دەرۋازا ئالدىدا تۆمۈر خەلپىنىڭ ئايالى زورىخان بىلەن قىزلىرى ۋە ھۆسنارىخان بىلەن ئايقىزلار كۈتۈپ تۇراتتى. تۆمۈر خەلپىلەر يېقىن كېلىش بىلەن ئايقىز سالام بېرىپ، ئۇلار-نىڭ ئاتلىرىنى ئالدى. تۆمۈر خەلپە ئايقىزنىڭ بېشىنى سىلاپ، بىرنەچچە ئېغىز ياخشى گەپ قىلدى. ئاينۇر بىلەن مەستۇرىنى ئەركىلىتىپ قويدى. ئاندىن رەۋىخان مومىنى يوقلاپ ئۆتمەكچى بولۇپ، ئاۋۋال سەپەرقۇلنىڭ ئۆيىگە كىردى.
رەۋىخان موماي ئوبدانلا تۇزۇلۇپ قالغانىدى. ئۇ، تىنچلىق ـ ئامانلىق سورىشىپ بولغاندىن كېيىن، ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخاننى ئاغزى ـ ئاغزىغا تەگمەي ماختاپ كەتتى:
— كۆزدىن ئايرىغان خۇدايىم، ھاسىدىن ئايرىماپتۇ دەپ، بۇ ئايلا قىزلىرىم ئۆيگە كىرسە قىز، تالاغا چىقسا ئوغۇل، چېچىنى يامداق①، قولىنى كۆسەي قىلىپ، مېنىڭ يالغۇزلۇقۇمنى بىلىندۈر-مىدى. بۇلار بولمىسا قانداقمۇ قىلاردىمكىن؟ دادىسى بىر كۈن ئۆيدە بولسا، ئون كۈن تالادا. بىزنىڭ ئوغۇلنىغۇ ئايدا ـ يىلدا بىرەر قېتىم كۆرۈپ قالىمەن، ئۇكام.
— ۋاي، ئايلىراپا، — دېدى تۆمۈر خەلپە كۈلۈپ تۇرۇپ، — تۇرۇمتايىڭمۇ ئۇچۇرما بولىدىغان ۋاقتى بولغانغا ئوخشاش، ھۆسنارىخانمۇ بۇ ئۆيدىن ئۇچۇپ كېتىدىغاندەك تۇرىدۇ.

① يامداق — سۈپۈرگە.

قازان بېشىدا چۆرگىلەپ يۈرگەن ھۆسنارىخان بۇ گەپنىڭ تېگىگە دەرھال يېتىپ، ۋىلىلدە قىزىرىپ كەتتى ـ دە، ئىككى قولى بىلەن يۈزىنى يېپىۋېلىپ تالاغا قاچتى. ئايقىزمۇ ئەھۋالنى چۈشى- نىپ، قاقاقلاپ كۈلگەن پېتى ئۆينىڭ ئارقىسىدىن يۈگۈردى.

— ناز قىزغا يارىشۇر، غاز كۆلگە دەپتىكەن، سىنىڭ بۇ جۇگان قىزىڭمۇ ناز قىلىدىكەن ـ ھە! — دېدى سەپەرقۇل مومايغا چاقچاق قىلىپ.

— بۇ نېمە دېگەنلىرىدۇ؟ بۇ ئايلا قىزىم جۇگان بولغان بىلەن، بىر قىسما قىزلاردىنمۇ نېپىزرەك. قىشنىڭ يازى بار، كۆل- نىڭ غازى بار، توينىڭ سازى بار، دېگەن گەپنى ئاڭلىمىغانمۇ؟ توينىڭ سازى بولغاندىن كېيىن، قىز بولسىمۇ جۇگان بولسىمۇ، ئۆزىگە يارىشا نازى بولمامدۇ؟ — دېدى رەۋىخان مومايمۇ كۈلۈپ تۇرۇپ.

— ۋاي ئاكا، سەن قاچان ئايلىراپامغا گەپ تېپىپ بېرەلە- گەن، ئەمدى خوپ بولدى ساڭا، — دېدى تۆمۈر خەلپىمۇ چاقچاققا ئارىلىشىپ.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلار قارا بوسۇق بىلەن ھۆسنارىخاننىڭ تويى توغرىسىدا خېلى گەپلىشىپ بىر قارارغا كېلىشتى: تۆمۈر خەلپە قارا بوسۇققا، سەپەرقـۇل ھـۆسنارىخانغا ئاتا بولـۇپ، ئـەتە ـ ئۆگۈن توي قىلماقچى بولۇشتى. گەپ ئارىسىدا رەۋىخان موماي ئامانقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ تۇرمۇشى توغرىسىدا سۆز ئېچىپ قالدى.

ھۆرمەتلىك كىتابخانلارنىڭ يادىدا بولسا كېرەككى، ئايقىز بىلەن ئامانقۇلنىڭ نىكاھى ئوقۇلغاندا، ئايقىز ھېلىقى قازاق يىگىتى جۇماتاينىڭ يېلى توشمىغۇچە ، ئامانقۇل بىلەن قوشۇلماي تۇرۇ- شىنى شەرت قىلىپ قويغانىدى. شۇ شەرتكە بىنائەن، بۇ قانۇنىي

ئەر ــ خوتۇن ھازىرغىچە بىر ئۆيدە بولۇپ باقمىغانىدى. رەۋىخان موماي ئەنە شۇ ئىشلارنى ئەسلىتىپ ئۆتكەچ، مۇنداق دېدى:

— مېنىڭ ھېسابىمچە، جۇماتاينىڭ يىلىمۇ توشتى. ئەمدى بۇ ئىككىيلەن كاككۇك بىلەن زەينەپتەك قاچانغىچە بىرى تاغدا، بىرى باغدا يۈرىۋېرىدۇ؟ مەن جاھاندىن نەۋرە كۆرمەي ئۆتەمدىمەن؟

— ۋاي راست، — دېدى تۆمۈر خەلپە بۇرۇتىنى سىلاپ قويۇپ، — ئۆز ھەلەكچىلىكىمىز بىلەن بولۇپ كېتىپ، بۇ ئىشنى ئۇنتۇپ قاپتىمىز. كۆڭۈللىرىگە ئالمىسىلا ئايىلىراپا، ھېلى بولسىمۇ ئىككى تويىنى بىر قىلىپ، توي ئۈستىگە توي ئۇينىۋەتسەك، ئۇزۇنغا قالماي نەۋرىمۇ كۆرىدىلا. بۇ ئالتۇن قىزىمىز يە ئۆزىگە ئوخشاش ئىنساپ ــ تەۋپىقلىق بىر گۈلپادار قىز تۇغۇپ بېرىدۇ، يە ئامانقۇلغا ئوخشاش باتۇر بىر ئوغۇل نەۋرە كۆرۈپ قالارلا.

— ئېيتقانلىرى كەلگەي، ئىلاھىم!

— ئۇنداق بولسا، بۇ ئىككىيلەننىڭ ھۇجرا جابدۇقىنى ئىلدامراق قىلساق بولىدىكەن، مومىسى، — دېدى سەپەرقۇل.

— ئەر كىشى دېگەنزە، خويمۇ بىغەم بولىدىكەن. باللىرىنىڭ ھۇجرا جابدۇقى ئاللىقاچان پۈتۈپ بولغان. ئايقىز بالام ئۆزى چېكىپ قازاقچە چىملىدىقمۇ راسلاپ قويدى.

— ئەمما، — دېدى تۆمۈر خەلپە غەمكىن قىياپەتتە، — توي ئۇيناشتىن بۇرۇن، رەھمەتلىك نىياز پالگان بىلەن راجى بالا باشلىق ھەممە شېھىتلارنىڭ (ھە راست، ھېلىقى قازاق يىگىت جۇماتاينىڭمۇ)، روھىغا ئاتاپ بىر چوڭ نەزىر ئۆتكۈزۋەتسەكمىكىن دەيمەن.

بۇ تەكلىپكە سەپەرقۇل بىلەن رەۋىخان موماي ناھايىتى خۇشال بولدى. شۇ ئارىدا، ئايقىز كىرىپ، زورىخاننىڭ ھەممەيلەن-

نى غىزاغا تەكلىپ قىلىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى. قوزا گۆشىدىن تەييار-
لانغان مەززىلىك ياپما يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە
سەپەرقۇلنى نېرىقى ئۆيگە باشلاپ چىقىپ، «قىسماق ئىشان» نىڭ
كۇلاسىدىن تېپىلغان ھېلىقى خەتنى ئۇنىڭغا تولۇق ئوقۇپ بەردى
ۋە سەيپۇڭ توختى توغرىسىدا زورىخاندىن ئاڭلىغانلىرىنىمۇ ئېيتىپ
بەردى. سەيپۇڭ توختىنىڭ بەزى ئىشلىرىدىن گۇمانلىنىپ يۈرگەن
سەپەرقۇل ئەمدى ئىشنىڭ تېگىگە يېتىپ، مۇنداق دېدى:

— ئىتتىن بولغان قۇرۇۋانلىقىقا يارىماپتۇ دەپ، بۇ ئادەمنىڭ
گاھى خۇيلىرىنى ئويلىسام، يۈرىكىمنىڭ بىر يېرى ئېچىشىپ كېتىد-
دۇ. ئۇ تېخى بىزنىڭ ھۆسنارىخانىغىمۇ كۆز سېلىپ يۈرگۈدەك.
ھۆسنارىخان يېڭى كەلگەن كۈنلەردە «ئۆزلەمۇ بۇ يەرگە مۇساپىر،
ھېيىت - ئايەم كۈنلىرى كىيسلە» دەپ بىر كۆڭلەكلىك تاۋار
تەڭلەپتۇ. ھۆسنارىخان ئالمايمەن دېسە، قولىغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ،
بىر نېمىلەرنى دەپ بېيىت ئېيتىپتۇ. ھۆسنارىخان بۇ گەپلەرنى
شۇ گاختىلا بىزنىڭ مومايغا ئېيتىۋىكەن، بىزنىڭ موماي «بۇ
توختاخۇن قانداق ئادەم، شەھەردە نەچچە بىردەك بالىسى بىلەن
خوتۇنى تۇرۇپ، شۇنداق ئىشلارنى قىلسا بولامدۇ» دەپ ماڭا ئەرز
قىلدى.

— شۇنداق گەپلەرمۇ بارمۇ تېخى؟ — دېدى تۆمۈر خەلپە
كۈلۈپ كېتىپ.

— بۇنىڭ كارىمىغۇ چاغلىق، — دەپ داۋام قىلدى سەپەر-
قۇل، — ھەممىدىن ماۋۇ خەتتىكى گەپلەر كىشىنى ئەندىشىگە
سالىدۇ. بىر ۋاقىلاردا «جاھاندا قورقادۇرمەن پەنجى كەستىن، بىرى
مەستىن، بىرى خەستىن، بىرى بىلمەس، بىرى مۆرىمەستىن»
دېگەن گەپنى ئاڭلىۋىدىم، جىمىغۇرنىڭ چىشى قولتۇقىدا دەپ،
بۇ توختاخۇننىڭ مۆرىمەس كالىدەك بېشىنى قولتۇقىغا تىقىۋېلىپ،

شۇنچىۋالا ئىشلارنى قىلىپ يۈرۈپتۇ ئەمەسمۇ؟ قارىمامدىغان بۇنىڭ جونى يامانلىقىنى!

ئۇلار سەپىيۈك توختى توغرىسىدا بىر ئاز پاراڭلاشقاندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە مەيۈس بىر ئاھاڭدا مۇنداق دېدى:

— قوغۇننىڭ ئىچىدىن ئادىغىنى يامان. مەن ئۆز ئىچىمىزدىن بۇنداق ئادەملەرنىڭ چىقىپ قېلىشىنى خىيالىمغىمۇ كەلتۈرمەپتىكەنمەن. يېغا ياندىن، بالا قېرىنداشتىن دېگەن راست گەپ ئىكەن. ھېچنېمىدىن — ھېچنېمە يوق مۇنداق قىلىشىاق، باشلىغان ئىشىمىزنى قانداق قىلىپ باشقا ئېلىپ چىققىلى بولىدۇ؟ توختاخۇننىڭ «سېغىزخان» نى ئوپئول — توپئول ئېتىپ تاشلىغىنىغا قارىغاندا، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا خېلى گەپلەر بولۇپ ئۆتكەن ئوخشايدۇ. ئەمدى بىزنىڭ ئىچىمىزدىمۇ بىر سامانچى①چىقىپ قالمىغىيدى دەپ قورقىمەن. مۇبادا شۇنداق بولۇپ قالسا، ئىشىمىزنىڭ تۆككىنى شۇ!

— ئەمدى بۇ توختاخۇننى قانداق قىلساق بولار؟ — دېدى سەپەرقۇل.

— توختاخۇن ماڭا دەسلەپ قول بەرگەن ئادەملەرنىڭ بىرى ئىدى. بىز ئىش باشلىغاندىن بۇيان، ئوزۇق — تۈلۈك تېپىشقا سىڭدۈرگەن ئەجرىمۇ ئاز ئەمەس. ھېلى بولسىمۇ، خۇدايىمدىن

① 18 — ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، جوڭغار ئويراتلىرىنىڭ خانى قۇنتەيجى قومۇل دىيارىنى بېسىۋېلىپ، ئۇ يەرلەردە نۇرغۇن ئەسكەر تۇرغۇزدى. قۇنتەيجى ئەسكەرلىرى قومۇل خەلقىغە ئېيتىپ تۈگەتكۈسىز جەبىر — زۇلۇملارنى سالدى. ئاخىر خەلق ئامىسى زۇلۇمغا قارشى قوزغالدى. خەلق ئىچىدىن چىققان ياچىبەگ ناملىق بىر قەھرىمان تاغ رايونلىرىدا قۇنتەيجى ئەسكەرلىرىگە قاقشاتقۇچ زەربىلەر بېرىپ، دۈشمەننىڭ كۆزىگە زىخ بولۇپ قادالدى. دۈشمەنلەر ياچىبەگنى ئۇرۇشتا يېڭەلمەي، ھىيلە — مىكىر بىلەن قولغا چۈشۈرمەكچى بولۇپ، ئوسمان بەگ دېگەننى سېتىۋالدى. ئوسمان بەگ ياچىبەگنىڭ سىڭلىسىنىڭ ئېرى سامانچى دېگەن بىلەن بىرلىشىپ، ياچىبەگنىڭ پېيىغا چۈشتى. سامانچى ياچىبەگنى ھىيلە — مىكىر بىلەن دۈشمەنگە تۇتۇپ بەردى. ياچىبەگ دۈشمەن قولىدا ھالاك بولدى. كېيىن، خەلق ئامىسى سامانچىنى تۇلۇمچە سويۇپ، پوستىغا سامان تىقتى، ياچىبەگ ھەققىدىكى قوشاقلار مەشھۇر خەلق داستانى سۈپىتىدە ھازىرغا قەدەر ئېيتىلىپ كەلمەكتە. بۇ يەردە شۇ ۋەقە كۆزدە تۇتۇلغان.

ئىنساپ ـ تەۋپىقىنى تىلىسەك بولارمىكىن، — دېدى تۆمۈر.
— ئۇغۇ شۇنداق، ئەممازە، بەدەنگە چىققان كۆيدۈرگىنى ئاغرىيدۇ دېمەي، ۋاقتىدا كۆيدۈرۈۋەتمىسە، ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولىدۇ، — دېدى سەپەرقۇل جىددىي قىياپەتتە.
تۆمۈر خەلپە بۇرۇتىنى تاتىلاپ خىيالغا چۆمدى.

2

بىر كېچە ـ كۈندۈز ياغقان سىم ـ سىم يامغۇردىن كېيىن، شالاڭ بۇلۇتلار ئارىسىدىن كۈلۈپ چىققان ھەسەن ـ ھۈسەن بىلەن تاغ ـ قىرلارنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشۇلۇپ، تەبىئەت دۇنياسى توي كېچىسىدىكى كېلىن قىزلاردەك گۈزەل، سەبىي بالىدەك ئوماق بولۇپ كەتتى. قارىغايلىق تاغلارنىڭ باغرىدا يايراپ يۈرگەن پادا ۋە يىلقىلار خۇددى يېشىل مەخمەلگە مەشۇت بىلەن چېكىلگەن گۈل ـ چېچەكلەرگە ئوخشاش كۆزنى قاماشتۇراتتى. قوي ـ قوزىلارنىڭ مەرەشلىرى بىلەن تاي ـ قۇلۇنلارنىڭ كىشنەشلىرى تاغ سۇلىرىنىڭ شارقىراشلىرىغا قوشۇلۇپ، يىراقتىن ئاڭلىنىۋاتقان ئىلھامبەخش بىر ئەلنەغمىنى ئەسلىتەتتى.
ئادەملەرمۇ باشقىدىنلا تېتىكلىشىپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى. كۈندە دېگۈدەك تاراسلاپ ئېتىلىۋاتقان ئەجەل ئوقلىرى ئىچىدە جىددىيلىشىپ، ئۆزىنى خۇددى يېپىي تارتىشىپ قالغاندەك ھېس قىلىپ يۈرگەن كىشىلەر بۈگۈن كۆڭۈللىرىدە قانداقتۇر بىر خاتىرجەملىك سېزەتتى. خېلىدىن بۇيان، چاچ ـ ساقاللىرىغا ئۇستىرا تەگكۈزۈپ باقمىغان كىشىلەر خۇددى ئايەم كۈنلىرىگە تەييارلىنىۋاتقاندەك چاچلىرىنى چۈشۈرۈپ، ساقال ـ بۇرۇتلىرىنى ياساشقا كىرىشتى. قىز ـ جۇۋانلار ئۆي قېقىش، كىر ـ قات يۇيۇش،

بساتتۇزمش، ھەتتا تويدا كيىدىغان ئۇستىۋاشلىرىنى راسلاشقا ئالدىرايتتى. ئوغۇل باللار تويدا منىدىغان تايلىرىنىڭ غېمىدە بولسا، قىزلار چاچلىرىنى تاراپ، ئۆزلىرىنى ياسايتتى. بەزى يىگىت-لەر داڭلىق ھاپىز ۋە سازەندىلەرنى چىللاپ كېلىش ئۈچۈن، يىراق ــ يېقىندىكى يۇرتلارغا ئات چاپتۇرۇپ كەتتى. قورايلىق سازەندە ۋە ھاپىزلار بولسا غېجەكلىرىگە يېڭى تار سېلىپ، داپلىرى-نى قۇرۇتۇپ قويۇشقا ئالدىرايتتى. بەزى شوخ يىگىتلەر قاسىم قىزنىڭ گەپكە سېلىپ، ئۇچەيلىرى ئۈزۈلگۈدەك قاقاقلاپ كۈلۈشتى.

تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىنىسى شاكىر بىلەن تورپاق ئۆز غوجا ئەمەتنىڭ تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىدىن ئېلىپ كەلگەن سوۋغا ــ سالاملىرى كىشىلەرنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇۋەتتى. مۆيدىن خەلپىنىڭ تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى نامىدىن يازغان خېتىدە، ئەۋەتىلگەن قو-رال ــ ياراغلار ئۈچۈن چوڭقۇر مىننەتدارلىق بىلدۈرۈلگەن ۋە قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ شانلىق غەلىبىلىرى قىزغىن تەبرىكلە-نىپ، «سىلەر بىزنىڭ ۋە شىنجاڭدىكى بارلىق ئېزىلگەن پۇقرالار-نىڭ ئۈمىد يۇلتۇزى بولۇپ قالدىڭلار» دېيىلگەنىدى. تۆمۈر خەلپە مەسچىت سۇپىسىدا تۇرۇپ بۇ خەتنى ئوقۇپ بېرىۋاتقاندا، كىمدۇر بىرى «تۇرپانلىق ئاغىنىلىرىمىز چيەن دارىنىنىڭ ئاقچۇق سىبىيدا توڭگۇزدەك قاچقىنىنى ئاڭلىسا، بۆلەكچىلا خۇش بولۇپ كېتەر» دېدى.

— ئاڭلىدىڭلارمۇ؟ دېدى تۆمۈر خەلپە كۆپچىلىككە قاراپ، — شېھىتلىرىمىزنىڭ ئىسسىق قانلىرى بىكارغا ئاقمىدى. يالقۇنتاغ ئېتەكلىرىدىمۇ بىزنىڭ نامىمىز يادلىنىپ، مىڭلىغان قې-رىنداشلىرىمىز بىزدىن ئۈمىد كۈتۈۋېتىپتۇ. ئىلاھىم، بىزگە تېخىمۇ كۆپ نۇسرەت ئاتا قىلغاي!

— ئامىن! — دېدى نۇرۇل بوۋا ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ.

نەچچە يۈزلىگەن قوللار تەڭلا كۆتۈرۈلۈپ، جىلغىنىڭ ئىچى جاراڭلاپ كەتتى. ھەممە ئادەم تۈمەن خەلىقكە چەكسىز مۇھەببەت، كۈچ ۋە ئۈمىد نۇرلىرى چاقنىغان كۆزلىرى بىلەن قارايتتى. بىرەر يىل بۇرۇن، سوك — سوك ئاتقا مىنىپ، يۇرتمۇ-يۇرت كېزىپ يۈرگەن بۇ قارا ساقاللىق ياغاچچى ئەمدى بۇ كۆنلەردە خەلقنىڭ كۆز ئوڭىدا ئۇلارنى بىپايان قاراڭغۇ دەشتتىن يورۇقلۇق ئالەمگە باشلاپ كېتىۋاتقان خاسىيەتلىك يولچى بولۇپ قالغانىدى.

بىراق، گۈل بار يەردە تىكەن بار، زەر بار يەردە يىلان دېگەندەك، ئۇنىڭ ئەڭ يېقىنلىرىدىن بولغان كىشى باشقىچە خىيال-دا ئىدى. ئۇ، يالغۇز ئۆزى بىر ئۆيدە ناھايىتى خاپا ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ سوزۇنچاق كەلگەن قانسىز يۈزى ھېلىلىدەك قورۇلۇپ، قېرىنداش تۇتقان بارماقلىرى تىترەۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. ئۇ، گىلەم ئۈستىدە يېيىلىپ ياتقان موۋۇت تون، چىبەرقۇت چاپان، ئايالچە گۈللۈك رومال، ئۆتۈك، مەسە ۋە ئەن رەختلەرنى ساناپ، ئۆزىگە ياققانلىرىدىن بىر — ئىككىنى ئايرىۋالاتتى — دە، قالغانلىرىنى دەپتەرگە قوندۇراتتى؛ ئايرىۋالغانلىرىنى ئايرىم تاغارغا تىقىۋېلىپ، پات — پاتلا ئىشىككە قاراپ قوياتتى. بۇ كىشى سەيپۇلىڭ توختى ئىدى.

كىتابخانلارغا مەلۇمكى، ئىككى كۈن بۇرۇن شەھەردىن چىق-قان ئەلچىلەر بەش ھارۋىدا سوۋغات قالدۇرۇپ كەتكەن، ئۇنىڭ ئۈچ ھارۋىدىكىسى ئۇن — گۈرۈچ، قەنت — گېزەك، شام — سەرەڭگە، چاي ۋە كۆكتات بولۇپ، ئىككى ھارۋىدىكىسى كىيىم — كېچەك، رەخت — پۇچەك ئىدى. شۇ تاپتا سەيپۇلىڭ توختى

باشقا نەرسىلەرنى بىر ياقلىق قىلىپ بولۇپ، كىيىم ـ كېچەك ۋە رەخت ـ پۇچەكلەرنى «خەزىنە» گە كىرگۈزۈش ئالدىدا تىزىملاش ئىشى بىلەن مەشغۇل ئىدى. «خەزىنە» دېگىنىمىز، سەيپۇڭ توختى ئولتۇرغان ئۆينىڭ ئىچكىرىسىدىكى بىر چوڭ ئۆي بولۇپ، بۇ ئۆينى سەيپۇڭ توختىنىڭ ئۆزى شۇنداق دەپ ئاتىۋالغانىدى. دەرۋەقە، قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ بەزى زاپاس بايلىقلىرى، مەسىلەن، ئۇ يەر ـ بۇ يەردىن كەلگەن سوۋغاتلار، قوزغىلاڭ ۋاقتىدا شەھەرگە قېچىپ كەتكەن دورغىلاردىن مۇسادىر قىلىنغان بوۋغا ـ بۆكەن مۈڭگۈزلىرى، تۈلكە ـ بۆرە تېرىلىرى قاتارلىق نەرسىلەر شۇ ئۆيدە تۇراتتى. بۇ ئۆيگە تۇتاش ئايرىم ئىككى ئېغىز ئۆي ئاشلىق ئامبىرى ئىدى. بۇ «خەزىنە» ۋە ئامبارلارنىڭ ھەممىسى قوزغىلاڭ باشلانغان كۈنلەردە تۆمۈر خەلپىلەر قارارگاھ قىلغان ھېلىقى باغلىق ھويلىغا جايلاشقانىدى. جەڭ كۈنلىرى قارارگاھ ئالدىنقى سەپكە يۆتكىلىپ كەتكەچكە، سەيپۇڭ توختى بىرنەچچە يېقىنلىرى بىلەن شۇ ھويلىدا تۇراتتى ۋە بۇ ھويلىدىكى بايلىقلارنىڭ ھەممىسىنى شۇلار باشقۇراتتى.

سەيپۇڭ توختى قولىدىكى قېرىنداشنىڭ ئۇچلانمىغان بېشىنى چىشلەپ ئولتۇرۇپ خىيالغا چۆمدى. ئۇنىڭ خىيالىچە: بۇرۇن چۆشىدە ئايان بولۇپ كەلگەن «غايىب خەزىنە» ھازىر ئوڭىدىكى ئىش بولۇپ قالدى. بەش يۈز يىلقا، ئىككى يۈز تۆگە، بىرنەچچە قوتان قوي ۋە باشقا قالدى ـ قۇتىلار ئاز گەپ ئەمەس، بۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ كۆپىيىش ئىمكانىيىتىمۇ بار. ئەمما، تۆمۈر خەلپە ھايات بولىدىكەن؛ بۇ بايلىقتىن نېمە پايدا؟ بۇنى ئۇنىڭ كۆزىچە قانداق قىلىپ ئۆزىنىڭ قىلىۋالغىلى بولىدۇ؟ ياخشىسى، تۆمۈر جەڭدە يۈرگەندە بىر تال ئوق تەگكەن بولسا، ئىش ئوڭىدىن كەلگەن بولاتتى. ئۇ چاغدا، «قۇمۇل بىلەن بەش شەھەر» ئۆزۈڭ-

گە قالسۇن، ئۇن ئىككى تاغنى بىز سورايلى» دېسە، شامەخسۇتقد-
مۇ قېرى كالىغا پىچاق سۈركىگەندەك خۇش ياقاتتى ــ دە،
سەيپۇلڭ توختى ئۇن ئىككى تاغقا باش بولۇپ قالاتتى، قارا بوسۇق
باتۇر بولغان بىلەن قورسىقىدا ئىلىپنىڭ سۇنۇقىمۇ يوق بىر قارا
تۇرۇك. قايان باشلىسا شۇ يان ماڭىدۇ؛ ئېلى پالگان ئۆزىنى
توختاتقان، تەجرىبىلىك ئادەم بولغان بىلەن قويدەك ياۋاش كىشى،
ئۇ ھېچقاچان گەپ تالىشىپ تۇرمايدۇ. ئامانقۇل بىلەن خوجىنىياز
پالگانلار ھەرقانچە قارام، باتۇر بولسىمۇ، تېخى ياش، ئۆلارنى
گەپكە كىرگۈزمەك ئاسان، «ئالدىماقتا بالا ياخشى، خۇدا ئۇرسۇن
قاقۋاشنى» دەپ، ھەممىدىن گەپ يېمەيدىغىنى سەپەرقۇل. لېكىن،
نېمىلا قىلغان بىلەن ئۇ، بېلى مۇكچىيىپ، كۆزلىرى خىرەلىشىپ
قالغان كىشى، ئۇنىڭمۇ كارى چاغلىق ئىدى. ئەمما، تۆمۈر دېگەن
بىر نېمە ھازىر ئىشنى چوڭايتىپ تاشلىدى، ئۇرۇمچى جاڭجۇڭلد-
رىنىڭمۇ چىشىغا تېگىپ قويدى، ئىككى كۈن بۇرۇن قۇمۇل ئامبال
يامۇلىدىن چىققان ئەلچىلەرگە قاتتىق تەلەپ قويۇپ، ئىشنى تېخد-
مۇ بۇزدى. ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟ ھەي تۆمۈر، ھەي
تۆمۈر، سېنى كۆزدىن يوقىتىۋەتمىگۈچە، ئىش پۈتمەيدىغان ئوخ-
شايدۇ، ھېلىقى ياش ئىمامنىڭ ئۆمرى قىسقا كېلىپ قالدى ــ دە!
سەيپۇلڭ توختىنىڭ خىيالى شۇ يەرگە يەتكەندە، ئۇنىڭ
چىشلىرى غىچىرلاپ قېرىنداشنى سۇندۇرۇۋەتتى. ئۇ، ئوڭدىسىغا
يېتىۋېلىپ يەنە خىيالغا چۆمدى. ئۇنىڭ كۆزىگە بىردىنلا ھۆسنارد-
خان كۆرۈنۈپ كەتكەندەك بولدى ــ دە، «ۋاي ئىست، بۇ
جۇگانمۇ قولدىن كېتىپ قالدى. ئەقلى ــ ھوشى بولمىسا، گۈلدەك
جۇگان ئىتقا يالاق دەپ، ئۇنىڭ زەڭگى مورۇن قازانغا ئوخشايد-
غان قارا بوسۇقتا كۆڭلى چۈشۈپ قالغىنىنى قارىمامدىغان، توۋا»
دەپ پىچىرلىدى. شۇ ئارىدا، خۇددى يىتتۇرۇپ قويغان بىر نېمد-

سنى تېپىۋالغاندەك، ئورنىدىن دەس تۇرۇپ، ئۆز ـ ئۆزىگە سۆزلەشكە باشلىدى: «تازىمۇ ھاماقەت ئىكەنمەن. چۈشىنىدەك جېنىم بىلەن تۆمۈرنى ئۆزۈم يالغۇز نېمىمۇ قىلالايتتىم. قارا بوسۇقنى يېنىمغا تارتسام بولمامدۇ؟ مەندىن نېمە كېتەتتى؟ پۇل بولسا جاڭگالدا شورپا، يىگىت بېشىم ئامان بولسا، شەھەر ـ شەھەردە مېنىڭ يارىم دەپتىكەن. ئون ئىككى تاغقا باش بولسام، مۇنداق ھۆسنارىخانلاردىن كۆرمىگى تېپىلمامدۇ. قارا بوسۇقنى ئۆزۈمگە ئېگىۋالسام ئىشنىڭ پۈتكىنى شۇ. تۆمۈرنى قىزىقىدا سوقۇش كېرەك!»

شۇ سۆزلەردىن كېيىن، ئۇ ئالدىدا تۇرغان كىيىم ـ كېچەك ۋە رەخت ـ پۇچەكلەردىن بىر بوقچا راسلىدى. ئاندىن ئىشىكنى قۇلۇپلاپ ھويلىدىن چىقىپ كەتتى.

3

نەزىر ۋە توي مەرىكىسىگە دەپ يىراق ـ يېقىندىن چاقىرىلغانلار بىلەن يەرلىكلەر قوشۇلۇپ، قوراينىڭ ئىچى ئادەم دېڭىزىغا ئايلاندى. تام ئۆيلەر يېتىشمەي، تۇزلەڭلىكلەرگە تىكىلگەن كىگىز ئۆيلەر يىراقتىن قارىغاندا، ئاقىرىپ كۆرۈنگەن گۈمبەزلەرگە ئوخشاپ كېتەتتى. تاڭ ئېتىش بىلەنلا جىلغىنىڭ ئىچى جانلىنىپ كەتتى. توپ ـ توپ كىشىلەر شېھىتلار قەبرىستانلىقىنى يوقلاپ كەلدى. ئەمدى بۇ يەردىكى قەبرىلەر قىرىق ـ ئەللىككە يېتىپ قالغانىدى. شارقىراپ ئېقىۋاتقان ئېقىن بويىدىكى قېلىن تېرەكلىكلەر ئىچىدە بولسا، قوللىرىغا يوغان پىچاقلارنى تۇتقان كىشىلەر بۈگۈنكى نەزىرگە ئاتالغان توققۇز توپاق، توققۇز تاي، توققۇز ئەركەك، توققۇز سەركىنى سويۇشقا كىرىشتى، داشقازان ئوچاقلىـ

رىدىن چىقىۋاتقان كۆكۈچ ئىسلار ھاۋادا لەيلەپ، بۇلۇت پارچىلى-
رىدەك ئۈزۈپ يۈرەتتى. ئۈششاق باللار ئوچاق باشلىرى ئەتراپىدا
قۇشقاچتەك چۇرۇلدىشىپ ئوينايتتى:

قازىنىم — قازىنىم قايناپدۇ،
ئاپام ماڭا بەرمەيدۇ،
قازاندا گۆش،
تاۋاقتا تۆش،
مۇشۇكۇم ئۇنى مارايدۇ.

بوستانلىقلاردا سورۇن تۈزۈپ ئولتۇرغان قارىيلار قۇرئان
تىلاۋەت قىلىشقا باشلاش بىلەن باللارمۇ تىنچىپ، چوڭلارنىڭ
يانلىرىغا بوتىلاقتەك چۆكۈشتى.

داستىخان يىغىلىدىغان چاغدا، شىھىتلارنىڭ بالا — چاقىلىرى
بىلەن ئۇرۇق — تۇغقانلىرىنىڭ قارىلىقىنى سۇندۇرۇش ئۈچۈن،
ھەر كىمگە ئۆز لايىقىدا بىرەر كىيىملىكتىن رەخت، دوپپا، كۆڭ-
لەكلەر قويۇلدى. ئايقىزغا بولسا، بىشىدىن ئايىغىچە سەرپا
بىرىلدى. بۇ نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى قوزغىلاڭچىلارنىڭ خەزىنى-
سىدىن چىققانىدى. سەيپۇڭ توختى بۇنىڭغىمۇ تارلىق قىلىپ، بىر
چەتتە دومسىيىپ ئولتۇراتتى. ئىبلى پالگان بىرنىمىنى سەزگەندەك
قىلىپ، ئۇنىڭدىن «مىجەزلىرى يوقمۇ؟» دەپ سورىدى. سەيپۇڭ
توختى بۇنى غەنىيمەت پۇرسەت دەپ ئويلاپ، ئىبلى پالگاننىڭ
تومۇرىنى تۇتۇپ باقماقچى بولدى ۋە:

— شۇنچىلىك سىخىيلىك قىلامدۇ؟ مەن كۆپنىڭ پايدىسى
ئۈچۈن مال يىغىپ ئاۋارە. خەلپەم ئۇنى چىچىپ ئاۋارە. ئۆزى
تەر تۆكۈپ تاپمىغان مال بولغاندىكىن، خەلپەمنىڭ يىنى ئاغرى-

مايدۇ ـ دە، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ — دەپ غودۇڭشىپ كەتتى.

ئېلى پالگان گەپنىڭ تېگىگە يېتەلمىگەچكە، مۇنداق دېدى:

— ئۇنداق گەپلەرنى قىلمىسىلا توختاخۇن؟ بۇ، ئاتا ـ بوۋىمىزدىن كېلىۋاتقان قائىدە ـ يوسۇنغۇ؟ بۇنى خەلپەم ئۆزى ئۈچۈن قىلىۋاتامدۇ!

— ئۆزلە تازىمۇ ساددا ئادەم ـ دە، — دېدى سەيپۇڭ توختى، — خەلپەم بۇنى ئۆزى ئۈچۈن قىلماي كىم ئۈچۈن قىپتۇ؟ بۇنىڭ بىلەن ئۆزى تېخىمۇ يۈز تاپماقچى. ماۋۇ خەقنىڭ خەلپەمنى ماختاپ كۆككە ئۇچۇرغىنىنى ئاڭلىمىدىلامۇ؟ ئۆزلە بىلەن مېنى كىم ئاغزىغا ئېلىپ قويىدى؟

— رەخت ـ پۇچەكلەرنى ئۆزلە ئۈلەشتۈردىلەغۇ، ئۆزلەدىنمۇ رازى بولغاندۇ زە! — دېدى ئېلى پالگان. ئاندىن سەيپۇڭ توختىغا دىققەت بىلەن قاراپ مۇنۇ گەپلەرنى ئېيتتى، — قارا قۇشنىڭمۇ بىر بېشى، ئىككى قانىتى، ئىككى پۇتى بولىدۇ. ئىككى قانات تەڭ سىلكىنمىسە قۇش ئۇچالمايدۇ، ئىككى پۇتى تەڭ ھەرىكەت قىلمىسا ئۇ تۈلكىنى ئالالمايدۇ. شۇنداق ئەمەسمۇ؟ خەلپەمنى ئۆزىمىز باش قىلىپ كۆتۈردۇق. ئەمدى بىرىمىز ئۇنداق، بىرىمىز مۇنداق دەپ يۈرسەك باشلىغان ئىشىمىزنى قانداق قىلىپ باشقا ئاچىقىلى بولىدۇ؟

سەيپۇڭ توختى ئېلى پالگاننىڭ قىلتاققا چۈشمەيدىغانلىقىنى سەزگەچ، «ئېيتقانلىرى ھەق گەپ، مەن خەلپەمگە ھەممىدىن بۇرۇن قول بەرگەن ئادەم. مۇندىن كېيىنمۇ گەدەمگە گۇيا قىلمەن» دېدى. ئېلى پالگان ئۇنىڭ بۇ گەپلىرىدىن رازى بولۇپ كۈلۈپ قويىدى.

كەچقۇرۇن توي باشلاندى.

ئۇ چاغلاردا ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان

قائىــدە ـ يوسۇن بويىچە، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ توي ئىشلىرى مۇنداق ئۆتكۈزۈلەتتى: ئوتتۇرا هال ئائىلىلەر ئارىسىدا، ئىككى تەرەپ ماقۇللاشقاندىن كېيىن، ئوغۇل تەرەپ تويلۇق ئۈچۈن توققۇز كىيىملىك رەخت، توققۇز تۇيــاق قوي، توققۇز كۆرە بۇغداي، توققــۇز شىلىڭ گۈرۈچ، توققــۇز جىڭ ياغ، توققــۇز شىرە مېــۋە ـ چېۋە ۋە يېتەرلىك ئوتۇن ـ كۆمۈر، چاي ـ تۇز قاتارلىق نەرسىلەرنى هارۋىلارغا سېلىپ، قىز تەرەپكە داغدۇغا بىلەن ئاپىرىپ بېرەتتى. توينىڭ بىرىنچى كۈنى هەر ئىككى تەرەپنىڭ مېهمانلىرى قىز تەرەپنىڭ ئۆيىگە چاقىرىلاتتى. بۇ، «باش توي» دەپ ئاتىلاتتى. شۇ كۈنى سۇلتان يىگىت ئۆزىنىڭ قولداشلىرى بىلەن نىكاهقا كېلەتتى. قىزنىڭ مەهەللىسىدىكى يىگىتلەر «قىز كۆركى» قىلىمىز دەپ، دەرۋازىنى تۆمۈر هارۋىنىڭ چاقى بىلەن توسۇۋالاتتى. يىگىت تەرەپتىن كەلگەنلەر شۇ چاقنى كۆچەپ ئېلىشى لازىم ئىدى. ئالالمىسا قىز تەرەپتىكى يىگىتلەر «ئالالمىغانلار» دەپ چۇقان كۆتۈرۈپ ئۇلارنى مەسخىرە قىلاتتى. شۇڭا، ئادەتتە يىگىت تەرەپتىنمۇ خېلى ساندا ئادەم كېلەتتى. نىكاهدىن كېيىن، بۇ چاقنى يىگىت تەرەپ ئېلىپ كېتىپ، ئارغامچا بىلەن ئېگىز دەرەخ بېشىغا ئېسىپ قوياتتى، بىرقانچە كۈندىن كېيىن، قىز تەرەپ كېلىپ قايتۇرۇپ كېتەتتى. نىكاه ئاساسلىق مېهمانلار جايلاشقان ئۆيدە كۆپچىلىك جامائەت ئالدىدا ئوقۇلاتتى. نىكاه ئوقۇلىدىغان چاغدا، سۇلتان يىگىت تۆت ـ بەش هەمراهى بىلەن شۇ ئۆيگە كىرەتتى. نىكاهدىن كېيىن، قىز تەرەپ يىگىتكە بىر قۇر كىيىم ياكى كىيىملىك رەخت قوياتتى، بۇ، «كۆيۈلۈك» دەپ ئاتىلاتتى. يىگىتلەر نىكاهدىن قايتقاندىن كېيىن، ئۇلارنى سۇلتان تۇغقانلىرى ياكى ئاغىنىلىرىدىن بىرى ئۆز ئۆيىدە ئايرىم ئولتۇرغۇزۇپ بېرەتتى. بۇ، «چاچ چۇشۇرگە» دەپ ئاتىلاتتــى. يىگــىتلەر كــۈن بويى

ئويۇن ـ تاماشا قىلىپ، ئولتۇرۇش ئاياغلاشقاندا، ئۆي ئىگىسى سۇلتان يىگىتكە بىر قۇر كىيىم كىيدۈرەتتى ياكى بىر كىيىملىك رەخت قوياتتى. كەچ كىرگەندە توي مەشرىپى باشلىناتتى. ئەمما، مەشرەپ باشلاشتىن بۇرۇن پاششاپ بەگكە بىر كىيىملىك رەخت، بىر قوي ۋە بىرمۇنچە مېۋە ـ چېۋە تەقدىم قىلىش شەرت ئىدى. بۇ: «پاششاپلىق» دەپ ئاتىلاتتى. ئەگەر «پاششاپلىق» بېرىلمىسە، پاششاپ بەگ ئۇلارنىڭ يېرىم كېچىگىچە مەشرەپ ئوينىشىغا رۇخسەت قىلماي، خۇپتەندىن كېيىنلا، ھەممەيلەننى تارقىتىۋېتەتتى. ئۇنىمىغانلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنى سالدۇرۇۋالاتتى ـ دە، ئەتىسى ھەربىرىگە بەش شىڭدىن بۇغداي جەرىمانە سېلىپ، ئاندىن قايتۇرۇپ بېرەتتى.

شۇ كۈنى ئاخشىمى يىگىت تەرەپتىن ئون نەچچە ئايال بىلەن ئون نەچچە ئەر كىشى كۆچۈرۈپ كېلىش ئۈچۈن قىز تەرەپكە توققۇز قېتىم تەزىمگە باراتتى. توققۇزىنچى قېتىم تەزىمدىن كېيىنلا، قىزنى ھارۋا ياكى مەپە بىلەن كۆچۈرۈپ ماڭاتتى. قىزنىڭ مەھەللىسىدىكى يىگىتلەر بىرقانچە جايدا ئارغامچا تۇتۇپ يول توسۇيتتى. يىگىت تەرەپ توققۇز غېرىچ كېلىدىغان بىر ئەركەك قوي بەرگەندىن كېيىنلا يولنى ئېچىپ بېرەتتى. بۇ ئەركەك قوينى يول توسقان يىگىتلەر ئۆزلىرى سويۇپ يەيتتى. قىز كۆچۈرۈپ كېلىنگەندىن كېيىن، يىگىتلەر ئۇنى ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۈچ يەرگە يېقىلغان ئوتنىڭ ئۈستىدىن توققۇز قېتىم چۆرگىلىتىپ، ئاندىن ھۇجرىغا ئەكىرىشەتتى.

توينىڭ ئىككىنچى كۈنى يىگىت تەرەپ قىزنىڭ ئائىلىسىنى ۋە ئۆزىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقان، ئەلله ـ مەھەللىسىنى تويغا چاقىراتتى. بۇ، «يۈز ئاچقۇ» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ كۈنى قىز تەرەپ تويغا سويۇلغان قويلارنىڭ ئۆپكىسىدىن ئىككىنى قويۇپ، ئىسسىق پېتى

ئەكېلەتتى. ئارىلىق يىراق بولۇپ، سوۋۇپ قالغان بولسا، قايتىدىن ئىسسىتىپ، قىز بىلەن يىگىتنىڭ بېشىنى جۈپلەپ ئۇنىڭ ھورىغا تۇتاتتى. بۇنىڭدىن مەقسەت، بۇ ئىككى ياشنىڭ ئۆمۈرلۈك بولۇپ كېتىشىنى تىلەش ئىدى. ئەر مېھمانلار يانغاندىن كېيىن، يۈزىگە پۈركەنجە سېلىنغان قىزنى ئايال مېھمانلارنىڭ قېشىغا ئېلىپ چىقاتتى. قىزنىڭ ئانىسى ئۆز قىزىنى، ئوغۇلنىڭ ئانىسمۇ ئۆز ئوغلىنى تەرىپلەپ بېيىت ئېيتىشاتتى. قىز تەرەپتىن ئېيتىلىدىغان بېيىتلار مۇنداق ئىدى:

ئاققىنا ياغلىق ئىچىدە
بىر تۈگۈن گۈل ساقلىدىم.
گۈلنى ئېلىپ بېشىمغا
تاجى قىلىپ چانچىدىم.

ئەل ـ خالايىق تولا كەلدى،
ھېچ كىشىگە باقمىدىم.
شۇنچە خەقلەر ئارىسىدىن
ئۆزلىرىگە ساقلىدىم.

بالا قىلسىلا ئايدەككىنە،
بويى قىرچىن تالدەككىنە،
كىشى كۆرسە گۈلدەككىنە،
خىزمەت قىلار ئەردەككىنە.

ئوغۇل تەرەپتىن كۆپىنچە مۇنداق بېيىتلار ئېيتىلاتتى:

بىزمۇ ئوغۇل چوڭ قىلدۇق،
موللا ــ ئالىم.
جېنىم بالام تولۇن ئايىم،
كىچە ــ كۈندۈز تىلىۋىدۇق
ئەمدى بەردى خۇدايىم.

بازارلاردىن ئات ئالدۇق
ساغرىسى ئالا،
يۇقىرى مەلىدىن قىز ئالدۇق
ئالتۇندەك بالا.

بىرى لەنخار، بىرى مىخار
قاملىشىپ قالار.
قاچورىنىڭ① يېلىمىدەك
يېپىشىپ قالار.

شۇنىڭدىن كېيىن، خالىسلاردىن بىرى مۇنداق بېيت ئېيتاتتى:

تاغدىن چۈشتى تاش بېلىق،
سۇدىن چىقتى ئاي بېلىق
نەدىن چىقتى بۇ لايىق،
بىر ــ بىرىگە خوپ لايىق.
ھەيران قالغاي خالايىق.

---

① قلچورا ــ قارىغاي.

ئاندىن يەڭگە ئاياللار قىزغىن كۈلكە ۋە ئويۇن — چاقچاقلار ئىچىدە قىزنىڭ يۈزىدىن پۈركەنجىنى ئالاتتى — دە، شۇنىڭ بىلەن قىزنىڭ يۈزى ئېچىلغان بولاتتى. شۇ چاغدا يىگىت ئائىلىسى قىزغا يەنە كىيىم — كېچەك ياكى كىيىملىك رەخت ۋە زىبۇ — زىننەتلەر- نى تەقدىم قىلاتتى. چوڭ ياشلىق ئاياللاردىن بىر — ئىككىسى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، توينى مۇبارەكلەپ بېيىت ئېيتاتتى، قالغان- لارمۇ ھەربىر مىسرانىڭ ئاخىرىدىكى سۆزلەرنى تەڭ تەكرارلىشىپ بېرەتتى:

ئەتىگەن قوپار بولغاي،
تۆگىلۈك ئاچار بولغاي،
توققۇز ئوغۇللۇق، بىر قىزلىق بولغاي.
قوتاندا قويلۇق بولغاي،
ئېغىلدا كالىلىق بولغاي.

ئۈچى ئۈزارغاي، تۆۋى يېيىلغاي.
قۇدۇقتا تاش چۆشكەندەك بولغاي.
قاچورا يېلىمدەك يېپىشقاي.
خۇدايىم مارەك قىلغاي!

تويىنىڭ ئۈچىنچى كۈنى قىز تەرەپ يىگىت تەرەپنى ۋە ئۆزىنىڭ تۇغقانلىرىنى چايغا ئېيتاتتى. بۇ «چىللاشقۇ» دەپ ئاتى- لاتتى. تويىنىڭ توققۇزىنچى كۈنى قىز تەرەپ يىگىت بىلەن ئۇنىڭ ئاتا — ئانىسىنىلا چايغا ئېيتاتتى. بۇنىڭدىن مەقسەت — كۈيئوغۇل ۋە قۇدىلار بىلەن ئوبدانراق تونۇشۇش ئىدى.

تۆمۈر خەلپە باش بولغان بۇگۈنكى تويدا يۇقىرىدىكى

قائىــده ــ يوسۇنلارنى تولۇق بەجا كەلتۈرۈشنىڭ ئورنى قالمىغا-
نىدى. چۈنكى، ئامانقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ نىكاھى بىرقانچە ئايلار
بۇرۇن ئوقۇلۇپ بولغان؛ قارا بوسۇق بىلەن ھۆسنارىخاننىڭ تويى
بولسا قىز توي ئەمەس، جۇگان تويى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن،
تۆمۈر خەلپە قارا بوسۇق بىلەن ھۆسنارىخاننىڭ نىكاھىنى ئوقۇپ
بولۇپلا، مەشرەپ باشلاشنى جاكارلىدى.

— بوسۇق ئاكامنىڭ چاچ چۈشۈرگۈسىنى قىلمايمىزمۇ؟ —
دەپ چاقچاق باشلىدى قاسىم قىزىق، ھەممەيلەن كۈلۈشۈپ ئەتراپ-
قا توپلاندى.

— ئۇستىراڭ ئۆتەمدۇ؟ — دېدى تورپاق ئۆز غوجا ئەمەت.

— ئۇستىرام ئۆتمىسە، ھاشىر تەيجىنى سويۇشقا بىلەپ
قويغان پىچىقىم بار.

— شامەخسۇت ۋاكىنىچۇ؟ ئۇنىڭغا پىچىقىڭ ئۆتەمدۇ؟ —
دېدى ئېلى پالگان.

— ئۇنىڭغا قانداق پىچاق ئۆتىدۇ؟ ئۇنى جاڭگاللىقتا قوغلاپ
يۈرۈپ ئاتمىسا ئۆلەمدۇ؟

— ھوي، ئۇنى سەن ياۋا چوشقىغا ئوخشىتىپ قويدۇڭغۇ؟

— ئەمىسىچۇ! ياۋا چوشقا بولغاندىمۇ، تېرىسى تازا قېلىنلى-
شىپ كەتكەن قېرى قاۋان دېسلە.

— ئۇنــداق بولسا، ئۇنــى خوجىنىيــاز پالگان ئاتســا
بولغۇدەك، — دېدى ئامانقۇل.

— خوجىنىياز پالگانغا قويۇپ بەرسەك، چيەن دارىننى
ئاتقاندەك، بېشىغا ئاتماي، كۆزىگە ئېتىپ، قىسماق ئىشاندەك قىلىپ
قويارمىكىن! — دېدى قاسىم قىزىق.

— بولدى، بولدى، ئەمدى چاقچاقنى قويۇپ، مەشرەپنى
باشلايلى، — دېدى تۆمۈر خەلپە ئۆزىنى كۈلكىدىن توختىتىپ.

شۇنىڭ بىلەن ھەممەيلەن مەشرەپكە مېڭىشتى.
ئامانقۇل ئايقىزنى مەشرەپكە باشلاپ چىقىش ئۈچۈن ئۆيگە كىرگەندە، رەۋىخان موماي تويغا ئاتاپ ئۆز قولى بىلەن زەر بېسىپ تىككەن كالوتۇن دوپپىسىنى ئۇنىڭغا كىيدۈرۈۋاتاتتى. موماي ئوغلىنى كۆرۈش بىلەن:
— قارىچۇ بالام، كېلىن ئايغا بۇ دوپپا يارىشىپتىمۇ؟ — دېدى.
— گۈل ئۈستىگە گۈل بوپتۇ، — دېدى ئامانقۇل سەل قىزىرىپ.
— ھەرقاچان كېلىن ئاينى قىچقىرغىلى كەلگەنسەن، — دېدى رەۋىخان موماي، — قاراڭغۇ چۈشۈپ قالغۇچە ئاگال ھۇجراڭلارنى كۆرۈپ چىقىڭلار.
ئايقىز خۇددى شۇ گەپنى كۈتۈپ تۇرغاندەك، ئامانقۇلنى خۇش تەبەسسۇم بىلەن دەرھال ھۇجرىغا باشلىدى. ھويلىنىڭ ئەڭ چېتىدىكى چاققانغىنە بىر ئېغىز ئۆي ئۇلارنىڭ ھۇجرىسى قىلىنغانىدى. ئامانقۇل بۇ ئۆينى ئۆز قولى بىلەن سىپاپ، ئېرىغداپ، ئىشىك - پەنجىرىلىرىنى تۈزەشتۈرگەن بولسىمۇ، بىسات سېلىنغاندىن كېيىن، كۆرۈپ بېقىشقا پۇرسەت تاپالمىغانىدى. تېكىمەت كىگىز سېلىنغان پاكار سۇپا، سۇپىنىڭ تۆر تەرىپىدىكى ياغاچ كاتقا تارتىلغان گۈللۈك چىمىلدىق، ئاددىي بولسىمۇ رەتلىك قىلىپ ئويۇقلارغا تىزىلغان يوتقان - كۆرپە ۋە ئىككى يېنىغا كەشتە چېكىلگەن ئۇزۇنچاق سامان ياستۇقلار، تامدا ئېسىقلىق تۇرغان بىر جۈپ پۆپۈكلۈك لۆڭگە بۇ ھۇجرىنى خېلىلا كۆركەم قىلىپ قويغانىدى. ئامانقۇل ھۇجرىغا كۆز يۈگۈرتۈپ، ھەيران بولۇپ تۇرغاندا، «ئاناۋ چىمىلدىق سىزگە ياقتىمۇ» دېدى ئايقىز، ئۇنىڭ پوتىسىنى تۈزەشتۈرۈۋېتىپ.

— خۇددى ئۆزلەدەكلا چىرايلىق، مېھرى ئىسسىق ئىكەن، — دېدى ئامانقۇل ئايقىزنىڭ سۇمبۇل چاچلىرىنى سىلاپ.

ئۇلار خۇددى ئۇزاق يىللار ھىجر - پىراق دەردىنى تارتىپ، تاسادىپىي ئۇچرىشىپ قالغان ئاشىق - مەشۇقلاردەك بىر - بىرىگە شۇنداق ھېرىس بىلەن قارىشىپ تۇراتتىكى، ئەگەر ئەنسارى تالادا تۇرۇپ «قېنى چىقمامسىلەر؟» دېمىگەن بولسا، مەشرەپنىمۇ ئۇنتۇپ قالغان بولار ئىدى.

مەشرەپ ئويناپدىغانلار كۆپ بولغاچقا، بىرنەچچە ئۆيدە سورۇن تۈزۈلدى. سەپەرقۇل بىلەن رەۋشەنخان موماي «بالىلار تارتىنىپ قالمىغاي» دەپ، مەشرەپكە كىرمىدى. تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن ھەممىدىن چوڭ ئۆيگە ئورۇنلاشتى. مورا بېشىدىكى قوش پىلىكلىك يوغان قارا چىراغ ئۆينى غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى. تۆر ۋە يان تاملارغا ياقىلىتىپ قويۇلغان بىر خىل ئېگىزلىكتىكى كاك شىرەلىرىگە ئۈزۈم، قاق، ياڭاق ۋە قارا گازىر چېچىپ قويۇلغانىدى. بىر تەرەپتە ئەرلەر، يەنە بىر تەرەپتە خوتۇن - قىزلار يۈزمۇيۈز قارىشىپ ئولتۇراتتى. تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن تۆردىن ئورۇن ئالغانىدى. ھۆسنارىخان بىلەن ئايقىزنىمۇ ئۆز جۈپلىرىنىڭ يېنىغا ئولتۇرغۇزدى. پەگا تەرەپتىكى ئۆزۈن ئورۇندۇقلارغا غېجەكچى مىرۇل ئاكا بىلەن تۆت داپچى ئايال جايلاشتى.

غېجەكچى مىرۇل ئاكا غېجەكنىڭ كامانچىسىنى قوش تارغا سۈركەپ، «دۇر» مۇقامىنى باشلاش بىلەن ئۆينىڭ ئىچى جىمىلىققا چۆمدى. غېجەك تارلىرى تىترىگەنسېرى كىشىلەرنىڭ يۈرەك تارلىرىمۇ تىترەپ، خىيال قۇشلىرى ئاللىقاياقلاردا پەرۋاز قىلىشقا باشلىدى. مىرۇل ئاكا «دۇر» مۇقامىنىڭ بىرىنچى بېيىتىدىن كېيىن:

يۇردۇم، ئالەمنى كەزدىم،
سورادىم بارچىدا غەم بار.
غەمسىز كىشى بۇ ئالەمدە
ياراتقان خۇدايىم بار.

دېگەن مىسرالارنى ئېيتىپ بولۇش بىلەن، تۆت ئايال هاپىز داپلى-رىنى چېكىپ ئۈنىگە قوشۇلدى. قالغان ناخشىلارنى ئايال هاپىز-لارنىڭ ئۆزى ئېيتىشقا باشلىدى. ئارقا — ئارقىدىن يۆتكىلىۋاتقان پەدىلەرگە ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ كەيپىياتىمۇ پەيدىنپەي ئۆزگە-رىپ، مۇقامنىڭ مەشرىپى باشلىنىش بىلەن يىگىتلەر قىمىرلىشىپ قالدى.

قاسىم قىزىق ئىككى پىيالە ئوتتۇرىسىغا بىر تال شام يېقىلغان پەتنۇسنى قولىدا تۇتقان پېتى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ، تاڭ سەھەرنىڭ سەلكىن شامىلىدەك سىلىق قەدەملەر بىلەن سورۇننى بىر ئايلىنىپ چىقىپ، ياش بىر جۇۋاننىڭ ئالدىدا توختىدى. يەڭ ۋە ئېتەكلىرىگە گۈل چېكىلگەن ئۆرە ياقىلىق پەشمەت كىيگەن جۇۋان ئورنىدىن تۇرۇپ تەزىم بەجا كەلتۈرگەچ، قولىنى قوۋۇشتۇرۇپ، تەبەسسۇم بىلەن يەرگە قاراپ تۇراتتى.

پوتا سالدىم ئۆزلەگە،
قاراپ قويسىلا بىزلەگە.

دېدى قاسىم قىزىق.

گۈللا بولسا، گۈل ئەمەس،
گۈلنىڭ قېتى بولمىسا.

پوتا سالسا ھېسابىمۇ،
قوشما بېيىتى بولمىسا.

دېدى جۇۋان.

قاسىم قىزىق قاتتىق كۈلكە ئاۋازلىرى ئىچىدە «ئاللا دېدىم، ئاللا، قانداق قىلارمەن باللا» دەپ كۆپچىلىككە قاراپ چىقتى ــ دە، پەتنۇسنى ئېگىز كۆتۈرۈپ مۇنۇ بېيىتنى ئېيتتى:

كۆككىنە كەپتەر ئەمەسمەن
كۈندە ــ كۈندە كەلگىلى.
ئايدا ــ يىلدا بىر كېلەرمەن،
ئاي يۈزۈڭنى كۆرگىلى.

ئاي يۈزۈڭنىڭ شولىسى
چۈشتى چىنە پىيالىگە.
رەھمىتىڭىز كەلمەيدىكەن،
بىز غېرىب بىچارىگە.

ئاندىن ھېلىقى جۇۋان قاسىم قىزىققا يەنە بىر تەزىم قىلىپ، پەتنۇستىكى پىيالىنىڭ بىرىنى قولىغا ئالدى. ئىككىنچىسىنى قاسىم قىزىق ئېلىپ، ئىككىيلەن تەڭلا بىر يۇتۇمدىن چاي ئىچكەندىن كېيىن، پەتنۇس جۇۋاننىڭ قولىغا ئۆتتى. ئۇمۇ قاسىم قىزىق قىلغاندەك، سورۇننى بىر ئايلىنىپ چىقىپ، ئەنسارىنىڭ ئالدىدا توختىدى. ئەنسارىمۇ بايىقى تەرتىپ بويىچە جۇۋاننى بېيىت ئېيىتىشقا قىستاپ تۇرۇۋالدى. جۇۋان مۇنۇ بېيىتنى ئېيتتى:

چىمەن دەيلا، چىمەن دەيلا،
چىمەننىڭ بۇلبۇلى دەيلا،
ئىشىكتىن تولغىنىپ چىقسام،
يېڭى باغنىڭ گۈلى دەيلا.
يېڭى باغنىڭ گۈللىرى ئۆگزىلىرىدە تۇرسۇن،
مېنىڭ چاي تۇتقىنىم كۆڭۈللىرىدە تۇرسۇن.

مۇشۇ تەرتىپتە پەتنۇس بىلەن چاي تۇتۇپ، بېيىت ئېيتىش بىردەم داۋام قىلغاندىن كېيىن، پەتنۇسنىڭ ئورنىغا قولياغلىقنى ئۆرۈمە شەكلىدە تۈگۈپ، پوتا سېلىش باشلاندى. بۇنىڭ بىلەن تەڭلا ئۇسسۇلمۇ باشلاندى. شوخ پەدىلەرگە ئۇرۇلۇۋاتقان داپلار-نىڭ قۇۋۋەتبەخش رىتىملىرى بىلەن ئايال ھاپىزلارنىڭ ياڭراق ئاۋازلىرى قوشۇلۇپ، كۆڭۈللەرنى شۇنداق كۆتۈرۈۋەتتىكى، قاراپ ئولتۇرغانلارنىڭ گەۋدىسىمۇ ئۇسسۇلچى قىز ــ يىگىتلەرنىڭ ھەربىر ھەرىكىتىگە ئەگىشىپ تەڭلا قىمىرلايتتى. كىشىلەر ئۆزىنى قارا چىراغ يېقىلغان ئۆيدە ئەمەس، چۆچەكلەردە ئېيتىلغان باغى ــ ھەرەملەردىكى ھۆر ــ غىلمانلار بەزمىسىدە ئولتۇرغاندەك ھېس قىلاتتى. بوۋاي ــ مومايلارنىڭمۇ ياشلىق باھارى قايتىپ كەلگەن-دەك، چىرايلىق گۈلدەك ئېچىلىپ كەتتى. تۈننىڭ يېرىمى تۈگەپ، باش توخۇ چىللاۋاتقىنىنى ھېچكىم سەزمەيتتى.

«ئىنسان دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن، ھەمىشە شۇنداق خۇ-شال ــ خۇرام ئۆتىدىغان بولسىمىغۇ كاشكى، ھەركىم ئۆز پېشانە-سىدىن تۆككەن تەرگە تۇشلۇق ئاش ــ نېنىنى تېپىپ يېسە، بىرىنى بىرى ئانىي تېپىپ بوينىغا مىنىۋالىدىغان ئىشلار بولمىسا، ھەممىمىز ئادەم بىلەن ھەۋۋانىڭ باللىرى بولغاندىن كېيىن، بىر ــ بىرىمىزنىڭ قېنىنى تۆكۈشمەي قېرىنداش بولۇپ ئۆتۈش-

سەك، نېمىدېگەن ئوبدان ئىش بولاتتى. ئەمما زە، ۋاڭ بىلەن هاشىر تەيجىلەردەك ئادەملەر تىرىكلا بولىدىغان بولسا، هەرگىز ئۇنداق بولمايدۇ» دەپ ئويلايتتى تۆمۈر خەلپە.

ئەتىسى چاشكا بىلەن ئات بەيگىسى باشلاندى. ئۇزۇپ كەلگەن ئاتلارنىڭ بېشىغا قىزىل شەلپەردەك تۈگۈلگەن تورلار باغلاندى. بەيگىگە چۈشكەن باللارنىڭ ئالدىغا بىر كۆڭلەك ــ تامباللىق ئاق سۇرۇپ، كەينىگە بىر پوتىلىقتىن قارا سەتىن بېرىلدى. بەيگىدىن كېيىن چېلىش باشلاندى. چېلىشتا يەڭگەنلەرگە قىزىل شەلپەر باغلاپ، بىر كىيىملىكتىن يىپ رەخت تارتۇق قىلىندى. چېلىشتىن كېيىن قارىغا ئېتىش باشلاندى. نەچچە ئونلىغان يىگىتلەر گاه ئات ئۈستىدە چېپىپ كېتىۋېتىپ، گاه ئۆرە تۇرۇپ، گاه يېتىپ ئۆز ماهارەتلىرىنى كۆرسەتتى. قارا بوسۇق ئاسمان پەلەك ئۇچۇپ يۈرگەن يالغۇز سانى بىر ئوق بىلەن يەرگە چۈشۈردى. ئامانقۇل بىر تۇخۇمنى ئەكېلىپ، قاسىم قىزىققا تۇتقۇزدى ــ دە، «يۈز قەدەم نېرى بېرىپ، ئالقىنىڭدا تۇتۇپ بەر يا بولمىسا توختىتالىساڭ چوققاڭغا قوي» دېدى.

قاسىم قىزىق هەممەيلەنگە بىر قۇر قاراپ چىقىپ، «مۇبادا، قولۇمنى ئۈزۈۋەتسە، چولاق ئىكەن دەپ، قىزلار تەگمەي يۈرمىسۇن يەنە، ياخشىسى، بېشىمغا قويۇپ بېرەي، مېڭەم چېچىلىپ كەتسە، تېرىپ ئالارسىلەر» دەپ هەممىنى كۈلدۈرۈۋەتتى. ئاندىن دوپپىسىنى قاتلاپ، تۇخۇمنى بېشىغا قويدى. ئامانقۇل قارىغا ئالغاندا، قاسىم قىزىق: «توختاپ تۇر، كۆزۈمنى يۇمۇۋالاي» دەپ هەممىنى يەنە كۈلدۈرۈۋەتتى. ئامانقۇل مىلتىقىنىڭ تەپكىسىنى بېسىش بىلەن، قاسىم قىزىقنىڭ بېشىدىكى تۇخۇم كۆزدىن غايىب بولدى.

— ئەمدى ئىمىننىياز پالگاننىڭ ئوغلى تاراتىلىق خوجىنىياز پالگاننىڭ هۈنىرىنى كۆرەيلى، — دېدى نۇرۇل بوۋا هاسىغا

تايىنىپ تۇرۇپ.

— قېنى، قېنى، — دېيىشتى كۆپچىلىك.

خۇجىنىياز پالگان «مەن نېمە قىلىپ بەرسەم بولاركىن» دېدى ـ دە، مىلتىقىغا بەش تال ئوق باستى. ئاندىن سەيپۇك توختىغا قاراپ، يارماقلىرى بارمۇ؟ — دېدى. سەيپۇك توختى يانچۇقىدىن يېرىم سەر تەڭگىچىلىك كېلىدىغان بىر تال چوك يارماق چىقىرىپ بەردى. خوجىنىياز پالگان تەخمىنەن يۈزقەدەم نېرىدىكى تېرەكنىڭ يېنىغا بېرىپ، پىچاق بىلەن يارماقنى ئۇنىڭ پوستىغا ئويۇپ چاپلىدى ـ دە، ئاندىن ئېتىشقا باشلىدى، بەش تال ئوقنىڭ ھەممىسى ئارقا ـ ئارقىدىن يارماقنىڭ تۆشۈكىدىن ئۆتۈپ، تېرەككە مىختەك قادىلىپ قالدى. ئۇنىڭ بۇ ماھارىتى ھەممەيلەننى ھەيران قالدۇردى.

— ھۆششەرە، ئۇكام، — دېدى تۆمۈر خەلپە، ئۇنى مۇرىسىدىن قۇچاقلاپ، — چەن دارىنىدىن يەنە بىرى كەلسە، بۇ دورەم ئوك كۆزىنى چىنەپ ئات. بېيجىڭدىكى زۇڭتۇڭغا بېرىپ ئېيتسۇن.

كەچقۇرۇن مەرىكە ئاياغلاشقان بولسىمۇ، ئۇششاق باللار تېخىچىلا قىيا ـ چىيا قىلىشىپ ئويناپ يۈرەتتى. بۇ ئىككى كۈنلۈك مەرىكە ئەمەلىيەتتە داغدۇغىلىق تويلا ئەمەس، قوزغىلاڭ جەريانىدىكى شانلىق غەلىبىلەرنى تەبرىكلەش مۇراسىمى بولۇپ قالغانىدى. لېكىن ھېچكىم بۇ توغرۇلۇق ئىككى ئېغىز سۆز قىلمىدى.

4

شۇ ئاخشىمى، سەيپۇك توختى بىر كارىۋات گىلەمنى قۇلتۇقلاپ، قارا بوسۇقنىڭ ئۆيىگە كىرىپ كەلدى. ھۆسنارىخان

ئۇنى قايماق چاي بىلەن مېھمان قىلدى. ئۇزۇن ــ قىسقا پاراڭلار-
دىن كېيىن، بايىقى قارىغا ئېتىش توغرىسىدا گەپ باشلانغاندا،
سەيپۇلا توختى رەنجىگەن ئاھاڭدا مۇنداق دېدى:
ــ بىزنىڭ خەلپەم قىزىق ئادەم ــ دە! ھېلىقى خوجىنىياز
دېگەن چورۇقى چوڭنى ماختاپ، يەتتە قات ئاسمانغا چىقىرىۋەتتى.
ئىككى ماڭدام يەردىكى دەرەخكە چاپلاپ قويغان ياماقنىڭ تۆشۈ-
كىگە كىم ئاتالمايدۇ؟ ئۆزلەنى «ئات» دېگەن بولسا، ئۇنىڭدىنمۇ
يىراقتىكىنى ئاتالايتتىلا.
قارا بوسۇق سەل ئوڭايسىزلانغاندەك قىلىپ، يېنى ــ ۋىلىغا
قاراپ قويدى ــ دە،
ــ توختاخۇن ئاكا، خوجىنىياز پالگانغا مەنمۇ قايىل جۇمۇ.
شۇنچە يىراقتا تۇرۇپ، بەش تال ئوقنى بىر تۆشۈكتىن ئۆتكۈزمەك
ئوڭاي ئەمەس، ــ دېدى.
ــ ئۆزلە دېگەن ئاسمان ــ پەلەكتە ئۇچۇپ كېتىۋاتقان
ساڭقارىنى چىنىۋەتكەن ئەر تۇرسىلا، ئۇ نېمە ئىدى؟
ــ ئۇنداق دېگەنلىرى بىلەن ساڭقارا ياماقنىڭ تۆشۈكىدىن
قانچە ــ قانچە ھەسسە يوغان تۇرسا.
ــ گەپ ئۇنىڭدا ئەمەس، ــ دېدى سەيپۇلا توختى.
ھۆسنارىخانغا قاراپ قويۇپ، ــ ئۇنداق بولسا، خەلپەم نېمىشقا
ئۆزلەنىمۇ قوشۇپ ماختىمايدۇ؟
ــ ئادەمنىڭ بېشىدىكى تۇخۇمنى تەمتىرىمەي تۇرۇپ چىنەپ
تاشلىغان ئامانقۇلنىمۇ ماختىمىدىغۇ؟ ــ دېدى ھۆسنارىخان مۇلا-
يىم كۈلۈپ.
ــ بۇ گەپكە ئۆزلە ئارىلاشمىسىلا، ــ دېدى سەيپۇلا توختى
قوپاللىق بىلەن.
ھۆسنارىخان گەپ ياندۇرماي، چىراغنى پەرلەپ قويۇپ كەت-

تى. سەيپۇك توختى قارا بوسۇق تەرەپكە بىرئاز سۈرۈلۈپ، پەس-رەك ئاۋاز بىلەن مۇنداق دېدى:

— خوتۇن كىشىنىڭ چېچى ئۇزۇن، ئەقلى قىسقا، ئامانقۇل خەلپەمنىڭ ئەڭ يېقىن كىشىسى تۇرسا، ئۇنى ماختىمىغانغا نېمە بوپتۇ. «ئۇۋي ئۆلتۈرگەن پالتا بوسۇغىدا قاپتۇ» دېگەندەك، مەن ئۆزلەنى تالادا قالمىغىيدى دەپ غەم يەيمەن.

— بۇ نېمە دېگەنلىرىدۇ؟ — دېدى قارا بوسۇق، غاڭزىسىغا تاماكا سېلىۋېتىپ.

— ئۆزلەزە، خېمىر يايىدىغان خالودەكلا تۈز ئەر ئىكەنلا. «كەتمەن دېگەننى بىز چاپساق، يېتىپ يەيدۇ بەگزادە» دەپ، تارتقۇلۇقنى بىز تارتىۋاتىمىز، ئاتاقنى باشقىلار ئېلىۋاتىدۇ. ئىشنى بىز باشلىغان تۇرساق، قازاننىڭ بېشىغا تۆمۈر خەلپە يالغۇز ئۆزى ئولتۇرۇۋالدى. «خەلپەم، خەلپەم» دەپ قويساق، ھەددىدىن ئېشىپ كېتىۋاتىدۇ. ئۇنى ئازدەپ ئۆلۈمتۈك بولۇپ قالغان سەپەرقۇل بىلەن نەدىكى ئېلى پالگان بارمۇ، خوجىنىياز پالگان بارمۇ، شۇلار-نى يېنىغا تارتىپ، قىلىپ يۈرگەن ئىشلىرىنى كۆرمىدىلەمۇ؟ ئەتە ـ ئۆگۈن تېخى گەپ بار ئوخشايدۇ، تالا مۈشۈكى ئۆي مۈشۈكىنى قوغلاپ چىقارمىغىيدى دەپ گەشەت قىلىمەن.

— ۋاي توختاخۇن ئاكا، تۆمۈر ئاكامنى بىز ئۆزىمىز خالاپ باش قىلغان تۇرساق، ھازىر:

ئۈچ كۈرە بۇغداي ئۇن تارتتۇق،
ھەممە خەققە ئاش بولدى.
تۆمۈر خەلپە ئەر چىقىپ،
ئۇن ئىككى تاغقا باش بولدى.

دېگەن ناخشىمۇ چىقىپتۇ، تۆمۈر ئاكام باش بولمىسا، بىز تۆگىنىڭ مايىقىدەك چېچىلىپ كەتمەسمىدۇق. گەپ بولسا ئوچۇقراق ئېيتسىلا، مەن ھېچنېمىنى ئۇقالمايۋاتىمەن، — دېدى قارا بوسۇق بىر ئاز جىددىيلىشىپ.

— گەپ تولا ئۇكام، مەن ئۆزلەگە تالىق گەپلەرنى ئېيتمىدىم تېخى. ھەممىسىنى ئېيتىدىغان بولسام، كېچىچە ئۇخلىيالمايدىلا، خەير، ئۆزلەنى خۇدايىمغا ئامانەت! — سەيپۇلىڭ توختى ئورنىدىن قوپتى.

قارا بوسۇق ئۇنى ئۇزىتىپ قويۇپ، كاڭنىڭ گىرۋىكىدە غاڭزىسىنى قاتتىق — قاتتىق شوراپ ئولتۇرغاندا، ھۆسنارىخان كەلدى. ئۇ، ئەقىل كۆزى بىلەن قاراپ، ئېرىنىڭ كۆڭۈل پەرىشانلىقىنى چۇشۇپ قالغانلىقىنى چۈشەندى چېغى، يېنىغا ئولتۇردى ۋە ئۇنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرمەكچى بولۇپ، ئاياللارغا خاس بىرخىل ناز بىلەن ئەركىلەپ، مۇنداق دېدى:

— ئەجەب شوراپ كەتتىلە بۇ غاڭزىلىرىنى. تاماكا دېگەن شۇنداق تاتلىق نېمىمۇ؟

قارا بوسۇق ئۇنىڭ قولىنى ئالقىنىغا ئېلىپ، مۇنداق دېدى:

مەست قىلغانمۇ تاماكا،
خەس قىلغانمۇ تاماكا،
چېچىلىپ كەتكەن كۆڭۈلنى،
يىغىۋالغان تاماكا.

دەپ، مۇشۇنداق ۋاقلاردا جىقراق شورىغۇم كېلىدۇ.

— ماڭا قارىسىلا، — دېدى ھۆسنارىخان، — موللىنىڭ بىسمىللاسىدىن بەلگىلىك دەپ، ئۇ رەزگى جوھوتنىڭ ئاغزى

ئېچىلىش بىلەنلا نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى تۇيغاندىم. ئۇنىڭ گېپىگە ھەرگىز قۇلاق سالمىسىلا، جەڭ دېسە، ئاش تېپىپ كېلەي، نان تېپىپ كېلەي دېگەن باھانە بىلەن ئىچكىرى تاغقا قاچىدۇ، جەڭ توختىسا، ئەل ئىچىگە يېنىپ كېلىپ قىلمايدىغىنى يوق. تېخى بەزىدە يىگىتلىكى تۇتۇپ، قىز ـ جۇگانلارغا قاش ئېتىپمۇ قويىدىكەن. ھېلىقى قىزىل تاۋانى، يادىلىرىدا بارمۇ؟ رەۋىخان ئاپام ئۆزلەگىمۇ كۆرسەتتىغۇ. ھە شۇنى قولۇمغا تۇتقۇزۇپ، بىرنېمىلەر- نى دەپ بېيىتمۇ ئېيتقان تېخى. قېرىغاندا قېرى تاتۇق، قىلىقلىرى ئاندىن ئارتۇق دېگەن شۇ، بۇ تولىمۇ جونى يامان ئادەم ئىكەن. قارىسىلاچۇ، ئۆزلەنى يۈزلىرىدىلا ماختاپ، پۇتلىرىغا ھۆل خىش قويۇۋاتقىنىنى. كۆڭلىدە نېمە شەيتانلار بار، خۇدايىم بىلىدۇ ئۇنى.

قارا بوسۇق ھېچنېمە دېمەي، خوتۇنىنىڭ قولىنى تۇتقان پېتى خىيالغا چۆمۈپ ئولتۇرۇپ قالدى.

يىگىرمە بەشىنچى باب

ياڭ جاڭجوڭنىڭ «پاراستى»

دەرەخنىڭ قوۋزىقىنى قۇرت يەيدۇ دائىم،
تارىختا مىساللار كۆپتۇر بۇنىڭغا.

— ئا.ئى.كىرىلوف①

رەڭگىرويىدىن ياشلىقىدا گۈزەللەرنىڭ گۈزىلى، نازۇ ــ كەرەشمە بېغىنىڭ بىر گۈلى بولغانلىقى بىلىنىپ تۇرغان ئۇرۇق بىر موماي ھەيۋەتلىك ئالتۇن تەخت ئۈستىدە خۇمار كۆزلىرىنى سۈزۈپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ بېشىدا گۆھەر كۆزلۈك ئالتۇن تاج چاقناپ تۇراتتى. بۇ، 1861 ــ يىلى ئۆلگەن مانجۇ خانى شەنفىڭنىڭ ئىككىنچى خانىشى ۋە 1889 ــ يىلدىن باشلاپ، ئاخىرقى مانجۇ خانى گۇاڭشۈي خاننى نەزەربەند قىلىپ، بارلىق ھوقۇقنى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈۋالغان «خان ئانا» سىشى تەيخۇ (مانجۇچە ئېتى يېخۇنارا) ئىدى. تەخت ئالدىدا، كۆرۈنۈشىدىن قىرىق ياشلاردىن ئاشقان بىر تەمبەل ئادەم يۈزى تۆۋەن تىزلىنىپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ

---

① 1769 — 1844 ــ يىللىرى ياشىغان مەشھۇر رۇس يازغۇچىسى، مەسەلچى.

بىر ئۆرۈم چىچى مانجۇ سىپاھلىرى كىيىدىغان ئۆرە ياقىلىق دۇردۇن پەشمەتنىڭ ياقىسىدىن ئېشىپ، يانپىشىغا چۈشۈپ تۇراتتى. بۇ يۇنىنەنلىك ياڭ زېڭشىن دېگەن ئەمەلدار بولۇپ، بۇگۇن ئۇنى «خان ئانا» قوبۇل قىلغانىدى. شۇ كۈندىن ئېتىبارەن، ياڭ زېڭشىننىڭ بېشىغا «دۆلەت قۇشى» قونۇپ، ئۇنىڭ مەرتىۋىسى ئۇچقاندەك ئۆرلەشكە باشلىدى. مەمۇرىي جەھەتتە ناھىيە باشلىقى، ھەربىي ئەمەلدە باتالىيون (يىڭ) باشلىقى بولغان بۇ ئادەم 1907 ـ يىلى شىنجاڭغا كېلىپ، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى، ئاندىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئەدلىيە نازارىتىنىڭ نازىرى بولۇپ قالدى؛ 1912 ـ يىلى ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى مەغلۇپ بولغاندا، شىنجاڭنىڭ پۈتۈن ھەربىي ـ مەمۇرىي ھوقۇقى ئۇنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، «گېنېرال، قوشۇمچە ئالىي مەمۇرىي سەردار»، «ئۆلكە رەئىسى، قوشۇمچە باش قوماندان» دېگەن ناملار بىلەن، شىنجاڭدا ئون يەتتە يىل ھۆكۈم سۈردى. ئۇ چاغلاردا ئاۋام خەلق ئۇنى «ياڭ جاڭجۈڭ» دەپ ئاتايتتى. بىزمۇ كىتابىمىزنىڭ مۇشۇ بابىدىن باشلاپ، ئۇنى شۇ نام بىلەن ئاتاشنى لايىق تاپتۇق.

بۇ ئادەمنىڭ جاڭجۈڭلۇق تەختىگە مىنگەن كۈنلىرى شىنجاڭ ۋەزىيىتىنىڭ قاتتىق داۋالغۇپ تۇرغان پەيتىگە توغرا كەلدى. غەربتە ئىلى قوزغىلىڭى يېڭىلگەن بولسىمۇ، ئىنقىلاب يالقۇنلىرى ھامان لاۋۇلداۋاتقان ئىدى؛ شىمالدا موڭغۇل ـ شىنجاڭ چېگرىسىدا قوراللىق توقۇنۇش يۈز بېرىۋاتاتتى؛ شەرقتە، قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ زۇلۇمغا قارشى قوزغىلىڭى ئەۋج ئالماقتا؛ جەنۇبتا بولسا، «گېلاۋ-خۇيچىلار» مانجۇ خانلىقىنىڭ تەرەپدارلىرىنى كېچىلىرى بوغۇزلاپ تاشلاپ، ھۆكۈمەتكە قاتتىق تەھدىت سالماقتا ئىدى. بولۇپمۇ قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پۈتۈن قۇمۇل رايونىنى زىلزىلىگە كەلتۈرمەكتە ۋە ئۇنىڭدىن ئىلھاملىنىپ، تۇرپان، پىچان تەرەپلەر-

دىمۇ دېھقانلارنىڭ قورالлىق قوزغىلاڭلىرى باشلىنىپ كەتكەنىدى.

بۇ ھال ياڭ جاڭجۇڭنى قاتتىق بىئارام قىلدى. شۇڭا ئۇ، «بۇ نېمىدېگەن كېلىشمەسلىك! ئاسمان خۇداسى ماڭا يېرى كەڭ، بايلىقى مول، خەلقى نادان، باشقۇرماق ئاسان بولغان شىنجاڭ سىڭغا ھاكىم بولۇشنى نېسىپ قىلغاندا، تەرەپ ـ تەرەپتىن كۆـ شەندىلىرىم چىقىپ، ئىشنى بۇزغىلى تۇردى» دەپ ھەسرەت چېـ كەتتى. ئۇنىڭ نەزىرىدە ھەممىدىن يامان خەۋپ تۆمۈر خەلپە ئىدى.

«ئەگەر بۇ خەۋپنىڭ ئالدى ئېلىنمىسا، — دەپ ئويلايتتى ئۇ، — پۈتۈن شىنجاڭدا ئىسيان باشلىنىپ كېتىشى تۇرغان گەپ. ئۇ چاغدا قانداق قىلغۇلۇق؟ شۇنىڭ ئۈچۈن ھەممىدىن بۇرۇن بۇ ئوتنى ئۆچۈرۈش لازىم! ئەمدى بۇ ئوتنى ئۆچۈرۈشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى نېمە؟ مەسىلەن، بىرەر ئۆيگە ئوت كەتسە، ئۇنى سۇ چېچىپ ئۆچۈرۈشكە بولىدۇ. پۈتۈن بىر ئورمانغا كەتكەن ئوتنىچۇ، ئۇنى سۇ چېچىپ ئۆچۈرگىلى بولامدۇ؟ مەن بۇ چەنتو دېگەن خەقنىڭ مىجەزىنى ئوبدان بىلىپ قالدىم. بىزنىڭ كونا تارىخ كىتابلىرىمىزدا ئېيتىلغان «خۇيگۇ» يەنى ئۇيغۇر دېگەن خەق شۇ. بۇ خەلق ياخشىغا ياخشى، يامانغا يامان؛ سىلىق بولساڭ، قويدەك ياۋاش، چىشىغا تەگسەڭ، يولۋاستەك ئېتىلىدىغان خەق. تۆمۈر خەلپىمۇ شۇ خەلقنىڭ ئەۋلادى. شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن يۇەن داخۇا ئۇنىڭ چىشىغا تېگىپ خاتا قىلدى. ئېتىلىپ كېلىۋاتـ قان يولۋاسنى مۇشتلاپ ئۆلتۈرىدىغان باتۇر ۋۇسۇڭ ھازىر نەدە؟ ئالدىراپ چىشىغا تەگمەي، ئۇنى سىلاپ ـ سىپاپ تۇتۇش لازىم ئىدى. يولۋاس ھەرقانچە قورقۇنچلۇق بولسىمۇ، ئادەملەر ئۇنى تۇتۇپ، قەپەسكە سولىۋالالايدىغۇ؟ بۇنىڭ ئۈچۈن پەم ـ پاراسەت كېرەك!»

نېپىز ماش رەڭ موۋۇتتىن تولۇق ھەربىي كىيىم كىيىپ، قولىنى ئارقىغا تۇتقان ياڭ جاڭجۇڭ ئۆزىنىڭ كەڭ ۋە يورۇق ئىشخانىسىدا، ئېسىل خوتەن گىلىمىگە دەسسەپ، سالماق مېڭىپ يۈرمەتتى. ئۇنىڭ كۆكرىكىدىكى مېدال — ئوردېنلە-رى، مۈرىسىدىكى يۇمىلاق پاگونلىرىنىڭ زەر پوپۇكلىرى، ئوڭ دولىسىدىن ئارتىلدۇرۇپ سول يانپېشىغا چۈشۈپ تۇرغان كەڭ، رەڭدار لېنتىسى ۋە بېلىدىكى تاسما بەلۋېغى دېرىزىلەردىن كىرگەن قوياش نۇرىدا يالتىراپ تۇراتتى. ئامېرىكا ئۆتۈكى بىلەن شەپكىسى-نىڭ چوققىسىدىكى ئاپئاق پەر پۆكۈك ئۇنىڭ بويىنى تېخىمۇ ئېگىز كۆرسىتەتتى. گۆشلۈك يۈزى بىلەن ياپما قاپاق كۆزى ۋە بىرنەچچە تال ئاق سانجىلغان قويۇق بۇرۇتى ئۇنىڭ چىرايىنى تېخىمۇ سۈرلۈك كۆرسىتىپ تۇراتتى. جۇمھۇرىيەت ئېلان قىلىنغان-دىن كېيىن، ئۇ ھېلىقى بىر ئۆرۈمە چېچىنى چۈشۈرۈۋەتكەنىدى.

ئۇ، تامدا ئېسقلىق تۇرغان شىنجاڭ خەرىتىسى ئالدىدا توختاپ، يەنە خىيال سۈرۈۋاتقاندا، ئۇنىڭ شەخسىي كاتىپى ئىجا-زەت سوراپ كىردى — دە، قۇمۇلدىن جىددىي تېلېگرامما كەلگەنلى-كىنى مەلۇم قىلدى. «ئوقۇ!» دېدى ياڭ جاڭجۇڭ كاتىپقا قارىماي تۇرۇپ.

«جانابىي» جاڭجۇڭ — كەرەملىرىنىڭ كەمىنە خادىمى بەي ۋىنچاۋ ھۇزۇر ئالىيلىرىغا شۇنى مەلۇم قىلادۇرمەنكى» دەپ باشلان-غان تېلېگراممىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: بۇيرۇققا بىنائەن، تاغدىكى ئىسيانچىلارغا نۇرغۇن سوۋغات بىلەن ئەلچى چىقىرىپ، ھازىرچە شەھەرگە بولىدىغان ھۇجۇمنىڭ ئالدى ئېلىنغان بولسىمۇ، ئۇلار سۆھبەت ئۇستىلىگە كېلىشنى رەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى گېپىدە قاتتىق تۇرماقتا. شامەخسۇت ۋاڭ ئۇلارنىڭ تەلىپىگە كۆنى-دىغاندەك ئەمەس. ئەھۋالدىن قارىغاندا، يېقىندا شەھەرگە ھۇجۇم

بولۇپ قىلىش خەۋپى مەۋجۇت. بۇ ئىشنى قورال كۈچى ئىشلەتمەي ھەل قىلغىلى بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ. ھالبۇكى، قۇمۇلدا ئۇلارغا تاقابىل تۇرغۇدەك ھەربىي كۈچ قالمىدى، شۇڭا ئۈرۈمچىدىن دەرھال كۈچلۈك بىر قوشۇن ئەۋەتىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

ياڭ جاڭجۇڭ بىردەم ئويلىنىپ تۇرغاچ «قېرى مۇشاۋىر بىلەن مۇپەتتىشنى چاقىر!» دېدى. كۆزەينەك تارتقان جىۋەك بىر قېرى بىلەن ئېگىز بويلۇق بىر ئوفىتسېر كىرىپ، ئۇنىڭ ئىشارىتى بىلەن ئۈستەلدىكى تېلېگرامما قەغىزىنى ئوقۇشقا كىرىشتى. بۇ ئوفىتسېر قوماندانلىق مەھكىمىسىنىڭ پولكوۋنىك دەرىجىلىك مۇپەتتىشى جاڭ سەيتىڭ ئىدى.

— قېنى، ئولتۇرۇڭلار، — دېدى ياڭ جاڭجۇڭ، ئۆزىنى يۇمشاق دىۋانغا تاشلاپ، — بۇ ئىشقا قانداق مەسلىھەت بېرىسىلەر؟

— جاڭجۇڭ ئالىيلىرىغا بۇ مەسىلىدە مەسلىھەت بېرىشكە ئاجىزلىق قىلىمەن، — دېدى كۆزەينەكلىك قېرى بېشىنى ئېگىپ.

— ياق، ھازىر سىلەرنىڭ مەسلىھەتىڭلەرگە موھتاجمەن، تەكەللۇپ قىلماڭ!

— ئۇنداق بولسا، ئەدەپتىن ئەمرى ئەلا دېگەن ھېكمەت بويىچە، ئاجىزانە پىكىرلىرىمنى بايان قىلاي، — دېدى كۆزەينەكلىك قېرى، — مېنىڭچە، ئامبال بەي ۋىنچاۋنىڭ ئىلتىماسى ئورۇنلۇق. بۇ خەققە ئارتۇقچە يۇمشاقلىق قىلىش كېلىشمەيدۇ. ئۇلارمۇ بىزگە ئوخشاش مەرىپەتلىك مىللەت بولغان بولسا، ئۇ چاغدا داۋاملىق سۆھبەتلىشىش جايىز ئىدى. ھالبۇكى، ئۇلار ياۋايى خەق، خۇددى تۆرەلگەندىن بۇيان، ئېگەرلىنىپ باقمىغان ئاساۋ ئاتقا ئوخشاش. ئاساۋ ئاتنى راسا قامچىلاپ ياۋاشلاتقاندىلا، ئاندىن ئېگەرلەش مۇمكىن.

— خوش، سىزنىڭ پىكرىڭىز قانداق؟ — دېدى ياڭ

جاڭجۇڭ مۇپەتتىشكە قاراپ.

— مەن مۇشاۋىر جانابلىرىنىڭ پىكرىنى قولللايمەن. بۇ ياۋايىلارنىڭ خورىكى ئۆسۈپ قالدى. راسا كېلىشتۈرۈپ ئەدىپىنى بېرىپ قويمىساق، بۇ ئۆلكىنى قانداق ئىدارە قىلغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بارىكۆل قوماندانى يى شىڭفۇنىڭ ئىنتىقامىنى ئالمىساق بولامدۇ؟

ياڭ جاڭجۇڭ قوللىرىنى ئارقىسىغا تۇتۇپ، سالماق قەدەم بىلەن ئۆينى بىر ئايلىنىپ چىقتى ـ دە، ئۇلارنىڭ ئۇدۇلىدا توختاپ گەپ باشلىدى:

— سىلەرنىڭ مۇشۇنداق دەيدىغىنىڭلانى بىلىپ تۇراتتىم. زاھىرەن قارىغاندا، سىلەرنىڭ پىكرىڭلار توغرا. بىزگە قارشى مۇشت كۆتۈرۈشكە جۈرئەت قىلغان بۇ ياۋايىلارنى قەتئىي ئۇجۇق-تۇرۇپ، ھەممىگە ئىبرەت قىلىش، ھېچكىم ھېچ يەردە، ھېچقاچان ئىسيان قىلالمايدىغان ۋەزىيەتنى يارىتىش — بىزنىڭ ئالدىمىزدا تۇرغان ئەڭ مۇھىم ۋەزىپە. مېنى ئۇلارغا رەھىمدىللىك قىلىۋاتىدۇ دەپ ئويلامسىلەر؟ ياق، ياق! ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس. مەن ئاپەتنى تۈپ ـ يىلتىزىدىن قۇرۇتۇپ تاشلاشنىڭ غېمىنى قىلىۋاتىمەن، شۇنى چۈشىنىڭلاركى، تەدبىر جايىدا بولسا، ئىش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولىدۇ. قورال كۈچى بىلەن باستۇرۇش، ئەلۋەتتە، ئەڭ ئۈنۈملۈك چارە. بىراق، قەدىمكى دانىشمەنلەرنىڭ «ئۈچ مىڭ ئادەمنىڭ كال-لىسىنى كېسىش ئۈچۈن، سەككىز يۈز باشنى قۇربان بېرىشكە توغرا كېلىدۇ» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزىنى ئېسىڭلاردىن چىقارماڭ-لار. شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن يى شىڭفۇنىڭ ئۇلارغا جىق قورال بېرىپ قويغىنىنىمۇ ئۇنتۇپ قالماڭلار. چيەن دارىننىڭ كۆزىگە ئاتقانلارمۇ شۇلار. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئالدىغا قىلىچىمىزنى پۇلاڭلىتىپ بارغاندىن كۆرە، قىلىچنى چاپاننىڭ پېشىگە تىقىۋې-

لىپ، يارىشىپ قالايلى دەپ كۆلۈپ بارغىنىمىز تۇزۇك. كۆلۈپ تۇرساڭ يولۋاسمۇ تەگمەيدۇ، دېگەن گەپ بار. قىلىچ ياندا ئېسىق-لىق تۇرسا، ھەممە ئادەم كۆرىدۇ. ئۇنى كۆكۈلدە يوشۇرساڭ، شاياتۇنلارمۇ سېزەلمەيدۇ. مانا بۇنىڭ ئېتى پاراسەت. جەڭدە كۈچ-كە ئەمەس، پاراسەتكە تايىنىش لازىم، بىر ئادەم كۈچ بىلەن ئون رەقىبنى يېڭەلمىگەن بىلەن، پاراسەت بىلەن ئونمىڭ رەقىبكىمۇ تاقابىل تۇرالايدۇ... بابا مۇشاۋىر ئاساۋ ئاتنى مىسال كەلتۈرۈپ، ئۇنى قامچىلاپ تۇرۇپ ئېگەرلەش لازىم، دېدى. مېنىڭچە، ئاساۋ ئاتنى قامچىلاشقا قارىغاندا، دۈمبىسىنى ئاستا سىلاپ تۇرۇپ، ئې-گەرلىۋېلىش ئاسانراق. توكنى يېتىشىغا سىلىسا، ئاساۋ ئاتمۇ ياۋاش-لاپ قالىدۇ. مەقسەت ئۇنى ئېگەرلەپ مىنىۋېلىش بولغاندىن كې-يىن، ئىشنىڭ ئاسىنىغا تۇرغان ياخشى.

قېرى مۇشاۋىر بىلەن مۇپەتتىش ئۇنىڭ بۇ «دانىشمەنلىكى»گە قايىل بولغاندەك، باشلىرىنى تىنماي لىڭشىتىپ ئولتۇراتتى.

— شـۇنىڭ ئـۈچـۈن، — دەپ داۋام قـىلـدى ياڭ جاڭجۈڭ، — سىز مۇپەتتىشنى ئىككى كۈن ئىچىدە يولغا چىقىشقا بۇيرۇيمەن. بەي ۋېنچاۋ بىلەن شامەخسۇت ۋاڭغا مېنىڭ گەپلىرىم-نى ئېنىق چۈشەندۈرۈڭ ۋە ئۆزىڭىز تەشەببۇسكارلىق بىلەن يەر-لىكلەردىن لايىق ئادەملەرنى تېپىپ، يارىشىش توغرىسىدا تۆمۈرگە ئەلچىلىككە چىقىرىڭ. قانچە راسخوت كەتسە مەيلى، لازىم تېپىل-غاندا، ئۆزىڭىزمۇ چىقىڭ. گەپ ناھايىتى يۇمشاق بولسۇن. قۇرت ئۆزىنىڭ يۇمشاقلىقى بىلەن ھەرقانداق يۇمشاق ياغاچنى يەۋېتىدۇ ئەمەسمۇ؟ مۇۋاپىق پەيتتە، ھاپىز يىڭجاڭ بىلەن نىياز يىڭجاڭنىڭ چېرىكلىرىنى رەتكە سېلىپ، ئۈچ ئاتلىق باتالىيون ئەۋەتىمەن. بۇ ئۇيغۇر ــ مۇسۇلمان باتالىيونلىرى تاغقا يېقىنلاشماي، يىراقتا باراڭ كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. ئەگەر تۆمۈر ياخشىلىقچە ئەل بولمىسا، يەنە

بىر توپچى ۋە پىيادىلەر باتالىيونى يېتىپ باردۇ. ئۇ چاغدا، قىلىچىمىزنى قانغا قانچە كۆپ مىلىساق شۇنچە ياخشى.

«ئۇيغۇر ـ مۇسۇلمان باتالىيونلىرى» دېگەن گەپنى ئاڭلاپ، قېرى مۇشاۋىر بىلەن مۇپەتتىشنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتتى.

— جاڭجۇڭ ئالىيلىرى، — دېدى قېرى مۇشاۋىر، — بۇ ئۇيغۇر ـ مۇسۇلمان چېرىكلىرىگە ئىشەنگىلى بولامدۇ؟ بۇ خەقنىڭ ئۆزىدە «قاغا قاغىنىڭ كۆزىنى چوقۇمايدۇ» دېگەن گەپ بار ئىكەنغۇ؟

— مەنمۇ شۇنداق ئويلايمەن. جاڭجۇڭ ئالىيلىرىنىڭ ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىدىن ئەسكەر ئېلىپ، ھەتتا ئۇلارنى مۇستەقىل باتالىيون قىلىپ قويغانلىقلىرىغا بىزنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەربابلىرىمىز ئىچىدە پىكىر كۆپ، — دېدى مۇپەتتىش جىددىي قىياپەتتە.

ياڭ جاڭجۇڭ كۈلۈپ كەتتى ۋە ئۆزىنى يۇمشاق دىۋانغا تاشلاپ، خاتىرجەم سۆزلەشكە باشلىدى:

— شۇنداق. بەزى ئەربابلارنىڭ بۇ مەسىلىدە ماڭا قارشى پىكىردە ئىكەنلىكىنى بىلىمەن. ئۇلار شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىنى بىلمىگەچكە، مېنىڭ ئۇيغۇر ـ مۇسۇلمان باتالىيونلىرىنى تەشكىل قىلىشتىن بۇرۇن تەشكىللىگەن بەش ئۇيغۇر ـ مۇسۇلمان باتالىيونىنىڭ ئىلى ئىسيانچىلىرىنى باستۇرۇشتا قانچىلىك مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى سىلەر ياخشى بىلىسىلەر، سىلەر مېنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك كىشىلىرىم بولغاچقا، سىلەرگە ئوچۇق ئېيتاي: مېنىڭ ئۇيغۇر ـ مۇسۇلمان باتالىيونلىرىنى تەشكىل قىلىشتىكى بىرىنچى مەقسىتىم شۇلار ئارقىلىق ئۆز خەنزۇلىرىمىزنى تىزگىنلەشتىن ئىبارەت. چۈنكى ئىچكىرىدىن چىققان ئەمەلدار، ئەسكەر ۋە كۆچمەنلەر بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن ماڭا قارشى قوترايدۇ. ئاتالمىش سۇن جۇڭشەن مەسلىكىنى تەرغىب قىلىپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرىدۇ.

توغرىسى، مېنىڭدىن ھوقۇق تالىشىدۇ. مۇنداق بولغاندا، بۇ ئۆلكىنى ئۆزۈن مۇددەت تىنچ — ئامان ئىدارە قىلغىلى بولمايدۇ. دېمەك، شىنجاڭغا كېلىدىغان ئاپەت يەرلىك خەلقتىن ئەمەس، ئىچكىرىدىن ئېقىپ چىققان ئەمەلدار، ئەسكەر ۋە كۆچمەنلەردىن كېلىدۇ ۋە كەلمەكتە. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئارىسىغا يەرلىك خەلقتىن ئېلىنغان ئەسكەرلەردىن تىقىۋەتمىگۈچە، شىنجاڭنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاشتىن مەڭگۈ ئۈمىد يوق. ئۇيغۇرلارنى خەنزۇلارغا، خەنزۇلارنى ئۇيغۇرلارغا قارشى قىلىپ قويغاندىلا، بۇ مەقسەتكە يەتكىلى بولىدۇ. مەن خەنزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ قېلىشىدىن ناھايىتى قورقىمەن. مائارىپ بىلەن كۆزى ئېچىلىپ قېلىشىدىن تېخىمۇ قورقىمەن. مىللەتلەر ئاڭ — سەۋىيىلىك بولۇپ ئىتتىپاقلىشىۋالسا، ئۇلارنى باشقۇرماق تەس، نادان ھالەتتە بۆلۈنۈپ تۇرسا، ئىدارە قىلماق ئاسان. شۇڭا قايسى جەھەتتىن بولمىسۇن، كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاش مۇۋاپىق. ئۇلارنى ھەرگىز چوڭ ئىتتىپاقلىققا ئىگە قىلدۇرماسلىق لازىم. شۇنداق بولغاندا، ھەرقايسىسى ئۆز غېمى بىلەن بولۇپ كېتىپ، ئىسيان قىلالمايدىغان بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇرلاردا «ئۆز گۆشىنى ئۆز يېغى بىلەن قورۇش» دېگەن گەپنىڭ بارلىقىنى ئاڭلىدىم. دەرۋەقە، قوينىڭ گۆشىنى ئۆزىنىڭ يېغى بىلەن قورۇسا ھەم تاتلىق، ھەم تېجەشلىك بولىدىكەن. ئۇيغۇرلاردا يەنە «سېپى ئۆزىدىن» دېگەن گەپمۇ بار ئىكەن، بۇنىڭ مەنىسى ئادەتتە پالتىنىڭ سېپى ياغاچتىن بولىدۇ، پالتا بىرىپ ياغاچنى كېسىدۇ دېگەن بولىدىكەن. دەرۋەقە، پالتىنىڭ سېپى تۆمۈر ياكى باشقا مېتالدىن بولسا قولنى قېقىپ ئاغرىتىدۇ. شۇنداق بولغاندىن كېيىن، ئەگەر ئۇيغۇر — مۇسۇلمان پۇقرالار ئىسيان كۆتۈرسە، مەسىلەن، قۇمۇلدىكى تۆمۈر بىلەن تۇرپاندىكى مۆيدىنگە ئوخشاش، ئۇلارنى ئۆز كىشىلىرىنىڭ قولى

بىلەن باستۇرغاندا، بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقسەن، يەنى ئۆلگۈچىمۇ، ئۆلتۈرگۈچىمۇ شۇلارنىڭ ئۆزى بولىدۇ. سىېنىڭ قولۇڭغا قان يۇقمايدۇ. بۇ قەدىمكى دانىشمەنلەرنىڭ «ياتنى ياتنىڭ قولى بىلەن ئىدارە قىلىش» دېگەن سۆزىنىڭ دەل ئۆزى. دېمەك، ئۇيغۇر - مۇسۇلمانلاردىن پايدىلىنىشنى بىلمىسەم، مېنىڭ شىنجاڭدا پۇت تىرەپ تۇرالىشىم مۇمكىن ئەمەس. سىلەر ئېيتقان ئەربابلار مەندىن نارازى بولغان بىلەن ئۇيغۇر - مۇسۇلمانلار مېنى «خاۋ جاڭجۈك» دەپ ماختاۋاتىدۇ. ئۇ ئەربابلارمۇ بىر كۈنى بولمىسا بىر كۈنى چۈشىنىپ قالىدۇ.

شۇ گەپلەردىن ئىككى كۈن كېيىن، مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ ياڭ جاڭجۈڭنىڭ ئامبال بەي ۋېنچاۋ بىلەن شامەخسۇت ۋاڭغا يازغان مەخسۇس خەتلىرىنى ئېلىپ، بىرنەچچە مۇھاپىزەتچى بىلەن ئالدىراش يولغا چىقتى. ئۇلارنى قۇمۇلغا تېزرەك يېتىپ بارسۇن دەپ، جاڭجۈڭ يامۇلدىن ھەربىرىگە ئىككىدىن ئات قوشۇپ بېرىلدى.

مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ يولغا چىقىشتىن بىر كۈن بۇرۇن، ياڭ جاڭجۈڭ بەي ۋېنچاۋغا جىددىي تېلېگراممىا يوللىۋەتتى. بۇ تېلېگراممىا بىرنەچچە ئېغىز سۆزدىنلا ئىبارەت ئىدى:

«مېنىڭ شەخسىي ۋەكىلىم يېتىپ بارغۇچە، تۆمۈرنى ئەلچىلىك يولى بىلەن گەپكە تۇتۇپ تۇرۇڭلار. ھەرگىز ئۇنىڭ چىشىغا تېگىپ قويماڭلار!»

يىگىرمە ئالتىنچى باب

پاجىئەنىڭ باشلىنىشى

ئادەم قانچە كۈچلۈك بولسا، ئۇنىڭ
ھاياتى شۇنچە ئېغىر بولىدۇ.

— «ئىلىيادا»① داستانىدىن

1

بۇ تېلېگراما بەي ۋېنچاۋنى ناھايىتى خاپا قىلدى. ئۇ، ئاچچىقىنى ئەپيۇندىن ئالماقچى بولغاندەك، يېنىچە يېتىپ ئەپيۇن غاڭزىسىنى قاتتىق ــ قاتتىق شورىدى ــ دە، «ئەلچى، ئەلچى! يەنە ئەلچى ئەۋەتكۈدەكمەن تېخى! بۇ ياۋايىلارغا ئەلچى ئەمەس، ئەمدى ئوقچى ئەۋەتىش لازىم ئىدى!» دەپ كوتۇلداپ كەتتى. ئەمما، نېمە چارە؟ بۇ ياڭ جاڭجۇڭنىڭ پەرمانى. شۇڭا، بەي ۋېنچاۋ تۆمۈرنى سۆھبەت ئۆستىلىگە دەۋەت قىلىشقا يەنە ئەلچى چىقىرىشقا مەجبۇر بولدى. بىراق، تۆمۈر خەلپە بۇ قېتىممۇ ئەلچىلەرنى قوبۇل

① مىلادىدىن بۇرۇنقى 8 ــ، 9 ــ ئەسىرلەردە ياشىغان مەشھۇر شائىر ھومېرنىڭ ئەسىرى.

قىلمىدى. بۇ ئەھۋال بەي ۋىنچاۋنىڭ ئوغىسىنى تېخىمۇ قايىندۇرۋەتتى.

بۇ كۈنلەردە تۆمۈر خەلپىنىڭمۇ كۆڭلى پەرىشان ئىدى. چۈنكى ئۆز يېقىنلىرىدىن بولغان سەيپۇلا توختىنىڭ نىيىتىنى بۇزۇپ، گاھ ئوچۇق، گاھ يوشۇرۇن قۇتراپ يۈرگەنلىكى تۆمۈرگە مەلۇم ئىدى. سەيپۇلا توختىنىڭ: «تۆمۈراخۇن خەلپە بولۇۋېلىپ مۇرادىغا يەتتى، بولمىسا، نېمىشقا شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ شامەخسۇتنى ئۆرۈۋەتمەيدۇ» دېگەن غەرەزلىك گەپلىرىگە بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ، ھەتتا قارا بوسۇق بىلەن خوجىنىياز پالگاننىڭمۇ ئىشىنىپ قالغانلىقى ھەممىدىن قاتتىقراق ئەلەم قىلاتتى. ئاخىر، تۆمۈر خەلپە سەيپۇلا توختى بىلەن يۈزتۇرانە سۆزلىشىپمۇ كۆردى. ئەمما ئۇ، مىڭ يەردىن قەسەم ئىچىپ، ئۆردەككە سۇ يۇقمىغاندەك ھېچقايسى گەپنى بويىنىغا ئالمىدى. بەش يۈز يىلقا، ئىككى يۈز تۆگە مەسىلىسىگە كەلگەندە، «تىرىككىمۇ پۇل كېرەك، ئۆلۈككىمۇ پۇل، ئۇنداق بولمىسا، نېمىشقا جاندىن كېچىپ بۇ يېغىلىقنى قىلىۋاتىمىز. مەن ئۇنچىلىكنى ئالغان بولسام، قالغىنى تۇرۇپتۇغۇ! ئىككى چېلەك ئالغانغا دەريانىڭ سۈيى تۈگەپ كېتەمتى» دەپ بېزىرىپ تۇرۇۋالدى. تۆمۈر خەلپە ئاچچىقىغا چىدىماي «ھەي توختى، ھەي توختى! سەن نېمە قىلاي دەيسەن؟ شۇنچە قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئىسسىق قانلىرى مۇشۇنداق ئىشلار ئۈچۈن ئاققانمىدى، مەن باشتا ساڭا ئەجەب ئىشىنىپ كېتىپتىمەن، ھەممە گۇناھ ئۆزۈمدە» دەپ بارمىقىنى چىشلەپ ئۆزىگە كايىيتتى. ئەمما سەپەرقۇل ئېيتقاندەك، بەدەنگە چىققان بۇ كۆيدۈرگىنى ۋاقتىدا داغلىۋەتمىسە، ئاقىۋىتى يامان بولىدىغانلىقىنى بىلىپ تۇرسىمۇ، بۇ ئىشقا پەقەت قولى بارمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىنىسى شاكىرنىڭ تۇرپاندىن ئېلىپ كەلگەن خەۋەرلىرىمۇ، تۆمۈر خەلپىنىڭ كۆڭلىنى

پەرىشان قىلماقتا ئىدى. شاكىرنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ، تۇرپاندىكى مۆيدىن خەلپىنىڭ ئۆيىدە ھېلىقى گامازا تۇڭگان بىلەن ئۇچرىشىپتۇ. گامازا تۇڭگان ئۇرۇمچىدىكى بىرمۇنچە ئەھۋاللارنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. يەنە شىكەي جۇڭخۇا مىنگو ۋاقىتلىق مەركىزىي ھۆكۈمىتى نامىدىن شىنجاڭدىكى ۋاڭ ـ گۇڭلارنىڭ بارلىق ئىمتىيازلىرىنى ساقلاش، ئۇلارنى قوغداش توغرىسىدا ياڭ جاڭجۈنگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپتۇ. ياڭ جاڭجۈڭ شامەخسۇتنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن، نۇرغۇن چېرىك توپلاۋېتىپتۇ. دېمەك، شامەخسۇتنى ئۆرۈۋەتكەن تەقدىردىمۇ، ۋاڭلىق تۈزۈم يەنىلا ساقلىنىپ قالىدىكەن. شامەخسۇت تەختتىن چۈشسە، ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى ۋاڭ بولىدىكەن. شۇڭا، «بۇ قانداق گەپ بولدى؟ — دەپ بىئارام بولاتتى تۆمۈر خەلپە، — مەن ئۈرۈمچىدىكى چاغدا، گامازا تۇڭگاننىڭ ئۆيىدە كۆرۈشكەن ھېلىقى ئادەم: جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلسا خانلىق تۈگەيدۇ، بىر خان ئۆلسە، ئورنىغا ئوغلى خان بولىدىغان ئىشلار قالمايدۇ، ۋاڭلارمۇ شۇنداق بولىدۇ، دېمىگەنمىدى؟ ئەمدى ئۇنىڭ دېگىنىدەك بولماي قالدىغۇ؟ بۇ جۇڭخۇا مىنگونىڭ ئىككى يۈزى بارمۇ نېمە، ئىچكىرىگە بىرخىل، بىزگە بىر خىل قارايدىغان؟! شۇ ئادەم ھازىر نەدىكىن، بۇنى بىر سوراپ باقسام بولاتتى!»

تۆمۈر خەلپە ئەنە شۇنداق كۆڭۈل پەرىشانلىقى بىلەن نېمە قىلىشنى بىلەلمەي تۇرغان كۈنلەردە، ياڭ جاڭجۈڭنىڭ شەخسىي ۋەكىلى جاڭ سەيتىڭ قۇمۇلغا كېلىپ، دەرھال ئۆز ئىشىغا كىرىشتى. ئۇ، ئامبال بىلەن شامەخسۇتقا ياڭ جاڭجۈڭنىڭ خەتلىرىنى تاپشۇرغاندىن تاشقىرى، «جاڭجۈڭنىڭ دانىشمەنلىكى» نى بىرمۇنچە ماختاپ، تاغقا يەنە ئەلچى چىقىرىشنى تەلەپ قىلدى.

بۇ قېتىم ئەلچىلىككە تاللانغان يەرلىك مۆتىۋەرلەر ئىچىدە

ئۆلىمالاردىن باشقا، ھەسەن بالا ھاجى بىلەن شائەخمەتباي دېگەن كىشىمۇ بار ئىدى. شائەخمەتباي قۇمۇلدا يەرلىشىپ قالغان تاتار سودىگەرلىرىدىن بولۇپ، ئۆزى ئوقۇمۇشلۇق كىشى ئىدى. بۇ، ئوتتۇرا بويى كەلگەن كەڭ پېشانىلىك، سېرىق ساقال كىشىنى قۇمۇل تاغلىقلىرىمۇ تونۇيتتى. چۈنكى، ھەربىلى تاغ رايونلىرىدىن نۇرغۇن مىقداردا يۇڭ، تېرە، ئۈچەي ئېلىپ ئۈرۈمچىدىكى رۇس فىرمىلىرىغا ئۆتكۈزەتتى ۋە بۇ فىرمىلاردىن گەزلىمە، قەنت، شېكەر، شام، سەرەڭگە، كىرسىن قاتارلىق ماللارنى ئېلىپ قۇمۇلغا كەلتۈ-رەتتى. بۇ سودىدا شامەخسۇت، ھەسەن بالاھاجى ۋە شائەخمەتباي بىر شىركەت بولۇپ، ئاساسىي مەبلەغ شامەخسۇتنىڭ ئىدى. ئېنىق بىر ھۆججەتتىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ۋاقىتنىڭ يالغۇز مۇشۇ بىر شىركەتكە قوشقان مەبلىغى سەككىز مىڭ يامبۇ، ئون مىڭ سەر كۈمۈش ئاقچىغا يەتكەن. تۆمۈر خەلپە قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندىن باشلاپ تاغ يوللىرى ئېتىلىپ قالغاچقا، بۇ شىركەتنىڭ خام مال مەنبەسى ئۈزۈلۈپ قالغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن شائەخمەتبايمۇ ھە-سەن بالاھاجىغا ئوخشاشلا، قوزغىلاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن بىر ياقلىق قىلىنىپ، تاغ يوللىرىنىڭ ئېچىلىشىغا تەقەززا ئىدى.

شۇ سەۋەبتىن، شائەخمەتباي ئەلچى بولۇشقا دەرھال رازىلىق بىلدۈردى. ئەمما، خۇددى ھەسەن بالاھاجى تۇنجى قېتىم ئەلچى-لىككە چىقىدىغان چاغدا، نوشىرۋان تەيجىنىڭ باش ئەلچى بولۇ-شىنى تەلەپ قىلغاندەك، شائەخمەتبايمۇ، بۇ قېتىم ئەلچىلەر تەركى-بىگە نورۇز داموللىنىڭ كىرگۈزۈلۈشىنى ئۆتۈندى. چۈنكى، نورۇز داموللىنىڭ «مەھكىمەئى شەرئىيە» دە مۇقىم ۋەزىپىسى بولمىسىمۇ، ئۇزۇن يىللىق مۇدەررىسلىك قىلىش جەريانىدا نۇرغۇن شاگىرت يېتىشتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئىلىم — ئەخلاقى بىلەن خەلق ئىچىدە يۇقىرى ئابرۇيغا ئېرىشكەنلىكىنى ئۇ ياخشى بىلەتتى. ئۇنىڭ پىكرى-

چە، تۆمۈر خەلپىگە پەقەت مۇشۇ ئادەملا تەسىر كۆرسىتەلىشى مۇمكىن ئىدى.

مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ شائەخمەتباينىڭ بۇ ئىزاھلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەكلىپىگە دەرھال قوشۇلدى. بىراق، نورۇز داموللا ھاشىر تەيجىنىڭ سۇيىقەستى بىلەن خېلىدىن بېرى زىندانىدا ياتاتتى. شامەخسۇت ۋاڭ مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭنىڭ گېپىنى يىرالماي، نورۇز داموللىنى زىنداندىن چىقىرىشقا مەجبۇر بولدى ۋە ئۇنىڭدىن كەچۈرۈم سوراپ، ئەھۋالنى چۈشەندۈردى.

— چىڭگاڭ غوجامنىڭ ئىلتىپاتىغا رەھمەت، — دېدى نورۇز داموللا، مەغرۇر قىياپەتتە، — ئەپسۇسكى، تاغدىكى قېرىنداشلار-نىڭ ئالدىغا بېرىپ، قولۇڭلاردىكى ياراغنى تاشلاپ، ياڭ جاڭجۇڭغا ئەل بولۇڭلار دېيىشكە مېنىڭ تىلىم بارمايدۇ.

— ئۇنداق دېمىسلە داموللام! چىڭگاڭ غوجام بىلەن ياڭ جاڭجۇڭغا خىزمەت قىلىش — بىز پۇقرالارنىڭ زىممىمىزدىكى قەرز، — دېدى شائەخمەتباي سەل جىددىيلىشىپ.

— ئۆتكەن ئۇلۇغلار: كىمكى ئۆز خەلقىنىڭ دۈشمىنىگە خىزمەت قىلسا، ئۇ رەھمەت ئورنىغا لەنەت ئاڭلايدۇ، دېگەن. مېنى بۇ ئىشقا زورلىمىسىلا، باي!

— بۇ قانداق گەپ؟ بىز خىزمەت قىلساق، ئۆز پاشايىمىزغا قىلىمىز ئەمەسمۇ؟

— توغرا دەيدىلا، ئەمما، شەيخ سەئدى رەھمەتۇللائەلەيھى مۇنداق دېگەن: «پادىشاھلارغا خىزمەت قىلىشنىڭ ئىككى تەرىپى بار، بىرى ــ قورساق تويدۇرۇش، ئىككىنچىسى ــ ئۆلۈم!» ھالبۇ-كى، ھازىر مېنىڭدە قورساق تويدۇرۇش تەمەسى يوق. يەيدىغىنىم-نى يېدىم، ئىچىدىغىنىمنى ئىچتىم. ئەمدى ئۆز نەپسىم ئۈچۈن ئۆز قېرىنداشلىرىمنى ئۆز تىلىم بىلەن باغلاپ بېرىشكە ئاجىزلىق

قىلمەن.

— ئۇنداق بولسا، سىزگە ئۆلۈم جايىز بولۇپ قالدى، — دېدى شامەخسۇت ساقىلىنى سىقىملاپ.

— شۇنداق تەقسىر. شەيخ سەئدى ھەزرەتلىرى يەنە «ئەگەر ئابىھاياتنى ئابرۇيغا ساتىدىغان بولسا، ئەقىللىق كىشىلەر ئۇنى ئالمايدۇ. چۈنكى پەسكەشلىك ۋە ھاقارەت بىلەن ياشىغاندىن، ئىززەت ۋە ئابرۇي بىلەن ئۆلگەن ياخشى» دېگەنىدى.

سورۇننى جىمجىتلىق باستى. شامەخسۇت ۋاڭنىڭ كۆزلىرى چانىقىدىن چىقىپ كېتەي دېدى، ھاشىر تەيجى نورۇز داموللىغا ئاستىرتتىن ئالىيىپ ئولتۇراتتى. شائەخمەتباي خىجىل بولۇپ قال- غاندەك يەرگە قارىۋالدى. تۆگچى ئارقىلىق ھەممە گەپنى ئاڭلاپ ئولتۇرغان مۇپەتتىش نورۇز داموللىغا دىققەت بىلەن قاراپ «توۋا، بۇ ياۋايى خەق ئىچىدە مۇنداق ئادەملەرمۇ بار ئىكەن. بۇنى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتىمەن. تۆمۈر دېگەن ئىسيانچىمۇ شۇنداق بولسا كېرەك. ئەگەر بۇ خەقنىڭ ھەممىسى، ھەتتا يېرىمى مۇشۇ ئادەملەر- دەك بولۇپ كەتسە، ئۇلارنى كىم بويسۇندۇرالايدۇ؟ ياق، بۇنداق- لارنىڭ بىرىنىمۇ تىرىك قويماسلىق كېرەك» دەپ ئويلاپ ئولتۇراتتى.

شامەخسۇت ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ، «مىرغەزەپ!»① دەپ ۋارقىرىدى. مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ: «سەۋرى قىلىشلىرىنى سو- رايمەن. ھازىرچە ئۇنىڭ لازىمى بار، كېيىن ئۆلتۈرسەكمۇ كېچىك- كەن بولمايمىز» دەپ توسۇپ قويدى.

نورۇز داموللا يەنە زىندانغا تاشلاندى.

تۆمۈر خەلپە بۇ قېتىم شائەخمەتباي باشچىلىقىدىكى ئەلچە-

① مىرغەزەپ — گۇناھكارلارنى جازالىغۇچى جاللات بېشى.

لەرنى شەخسەن ئۆزى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، سۆھبەتتىن ھېچ-
قانداق نەتىجە چىقمىدى. تۆمۈر خەلپە: «شامەخسۇت ۋاڭنىڭ
جاساق تۈزۈمى بىكار قىلىنسۇن، بىزمۇ باشقا مىللەتلەر بىلەن تەڭ
ھوقۇقتا ياشايدىغان بولۇشىمىز كېرەك. ئۇنداق بولمايدىكەن،
سوقۇشقىنىمىز سوقۇشقان» دەپ تۇرۇۋالدى ۋە پەقەت ئەلچىلەرنىڭ
«سودىگەرلەر ئون ئىككى تاغنىڭ قايسىسىغا چىقسا، بۇنىڭغا يول
بەرسەڭلار» دېگەن بىرلا تەلپىگە رازىلىق بىلدۈردى، «بىز شۇ
كەمگىچە ھېچكىمنىڭ يولىنى توسقىنىمىز يوق. يولنى توسقانلار
ۋاڭنىڭ ئادەملىرى» دېدى تۆمۈر خەلپە.

ئەمەلىيەتتە، بۇ مەسىلىنىڭ ئوتتۇرىغا چۈشكەنلىكىدىن تۆ-
مۈر خەلپە ناھايىتى خۇشال ئىدى. چۈنكى، بۇ كۆنلەردە قوزغى-
لاڭچىلار ئاشلىق ۋە باشقا لازىمەتلىكلەردىن قىسىلىپ تۇراتتى.
شەھەر ۋە يېزىلاردىن كېلىپ قوشۇلغانلارمۇ ئائىلە ۋە ئۇرۇق —
تۇغقانلىرى بىلەن خەۋەرلىشەلمەي قالغانىدى.

ئەلچىلەر قايتىپ كېلىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلغاندا، مۇپەتتىش
جاڭ سەيتىڭ خۇشال بولۇپ كەتتى، ئۇ: بۇ ياخشى باشلىنىش
بوپتۇ. سىلەردە مۇسۇلمانچىلىق ئاستا — ئاستا دېگەن ماقال
بارلىقىنى ئاڭلىدىم. بۇ، كالا ھارۋىسىدا توشقان تۇتۇش دېگەن
گەپكە بىرئاز ئوخشايدىكەن. ھازىرچە، شۇنچىلىك يۇمشىغان بول-
سا، بۇنى جاڭجۇڭ جانابلىرىغا دەرھال مەلۇم قىلىش كېرەك، —
دېدى. شامەخسۇت ۋاڭمۇ رازى بولدى.

تاغ يوللىرىنىڭ ئېچىلغانلىقى سودىگەرلەردىنمۇ تولاراق
دېھقانلارنى خۇشال قىلدى. چۈنكى ئۇلار تاغدىكى قېرىن-
داشلىرىغا ئەۋەتىدىغان سوۋغا — سالاملىرىنى بۇ كەمگىچە
ناھايىتى تەسلىكتە، ھەتتا جاندىن كېچىپ تۇرۇپ، ئاران — ئاران
يەتكۈزۈپ تۇراتتى. شۇڭا ئۇلار «ئەمدىغۇ ھاشىر تەيجىنىڭ ئادەم-

لىرى تاغ تەرەپكە نېمىشقا قارىدىڭ دەپ، قامچا بىلەن ساۋاپ يۇرمەس» دېيىشەتتى.

قوغۇن ـ تاۋۇز پىشىش بىلەن بەزى دېھقانلار يوغان سۆكەن، بەزىلىرى تاغار ئارتىلغان ئېشەكلىرىنى ھەيدەپ تاغقا مېڭىشتى، تۆمۈر خەلپىنىڭ يۇرتى «بوغاز» كەنتىدىكى دېھقانلار ئون كالا ھارۋىسىدا قوغۇن چىقاردى. يىگىتلەر بو قوغۇنلارنى ھارۋىدىن چۇشۇرۇۋاتقاندا، قاسىم قىزىق بىرلا سەكرەپ، ھارۋىنىڭ شوتىسىغا چىقىۋالدى ـ دە، ئۇلارغا ياردەملىشىۋېتىپ:

خەمەكتۇر، خەمەكتۇر،
خەمەك ئوتتۇز پىلەكتۇر.
ھەرخەمەكنىڭ تەمىسلى
بىر ـ بىرىدىن بۆلەكتۇر.

دەپ ۋارقىراشقا باشلىدى. ئەتراپتىكى يىگىتلەرنىڭ بىرى «ھە، تەمسىلىنىمۇ قوشۇپ ئېيتامسەن» دېدى. قاسىم قىزىق بىر قوغۇننى قولىغا ئېلىۋېلىپ، گەپ باشلىدى:

— ئاڭلىمىدىم دېمەڭلار، قوغۇننى يالغۇز يېمەڭلار، زېدە قوغۇن — ئۇششۇقىنىڭ، تاۋۇز دېگەن سىيگەكنىڭ، قارا كاۋا — ئوساغاقنىڭ، چاقوغۇن — ئوغرىنىڭ، چىلگە دېگەن بەزگەكنىڭ، بىشەكشىن — قارنى يامانىنىڭ، قارىقاش — چىرايلىقنىڭ، كۆكچى — نوچىنىڭ، بېسۋالدى — پوچىنىڭ، شېكەر سۈيى — خېنىمنىڭ، ئاقناۋات — جېنىمنىڭ، قوتۇر كۆكچى — ئەخمەقنىڭ، پوستى پىياز — قاسساپنىڭ، ئۇمبە ـ دۇمبە — كاززاپنىڭ ...

— خەمەكتۇر ـ خەمەكتۇر، خەمەك ئوتتۇز پىلەكتۇر دېگە-

نىڭ قېنى، ئوتتۇزغا توشقۇزالمىدىڭغۇ، — دېدى ئاپتاپتا كۆيۈپ، قارىداپ كەتكەن ئەنسارى چاقچاق قىلىپ.

قاسىم قىزىق: «كەم يېرىنى سەن توشقۇز، ھەي ئەنسارى قارا قوڭغۇز» دەپ ھەممىنى كۈلدۈرۈۋەتتى.

چوڭلار ئارىسىدا قاراپ تۇرغان تۆمۈر خەلپىمۇ قاقاقلاپ كۈلۈۋەتتى.

بىراق، بۇ كۈلكە ئۇزۇنغا بارماي قايغۇغا ئايلاندى.

2

ھەسەت — داۋاسىز دەرد.
ئۇ بىر ئوتتۇركى، لاۋۇلداپ
يانغاندا، ھۆل — قۇرۇقنى تەڭلا كۆيدۈرەر.

— «كەلىلە — دىمنە»دىن

بۇ كۈنلەردە، سەيپۇڭ توختى قۇلىقىغا گەپ خۇشياقمايدىغان، گېلىدىن غىزا ئۆتمەيدىغان، كېچىلىرى ئۇخلىيالماي يىلاندەك تولغىنىدىغان بولۇپ قېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ سوزۇنچاق كەلگەن سىدام يۈزى كۈندىن — كۈنگە سارغىيىپ، پاكا، رەزگى گەۋدىسى تېخىمۇ كىچىكلەپ كېتىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ ئۆزىگە بولسا، كىمدۇر بىرى يۈرىكىنى چىمداۋاتقاندەك ياكى ئۆمۈچۈككە ئوخشىغان بىر نېمە ئىچىگە كىرىۋېلىپ، يۈرەك — باغرىنى قامۋالغاندەك سېزىلەتتى. تۆمۈر خەلپىنى ھەر كۆرگەندە، ئۈچىيى ئۈزۈلۈپ كېتىۋاتقاندەك بولۇپ، رەڭگى ئۆڭۈپ كېتەتتى — دە، كىمدۇر بىرى ئۇنىڭ قۇلىقىغا «چاپسان بول! نېمىنى كۈتۈپ تۇرىسەن؟ ئەمدى پۇرسەتنى ئۆتكۈزۈۋەتسەڭ، كېيىنكى پۇشايمان ئۆزۈڭگە دۈشمەن بولۇپ قالمىغاي» دەۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى.

سەيپۇڭ توختى ئاخىر چىدىمىدى. ئۇ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئەتە

تۆرۈك تەرەپكە بارماقچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، تاڭ سەھەردە ھېچ-كىمگە كۆرۈنمەي، تۆرۈك يولىدىكى قېلىن ئازغانلىقتا يوشۇرۇندى.

چاشكا ۋاقتىدا، قورايدىن تۆرۈككە كېلىۋاتقان ئۈچ ئاتلىق كۆرۈندى. ئوتتۇرىدا كۆك بوز ئاتقا مىنگەن تۆمۈر خەلپە، ئوڭدا قارا تورۇققا مىنگەن خوجىنىياز پالگان، سولدا جەدە قاشقىغا مىنگەن ئامانقۇل بىر ھارۋا ماڭغۇدەك شىغىرتما يولدا①يانمۇيان كېلىۋاتاتتى. تۆمۈر خەلپە نەزىرىنى يىراقلارغا تاشلاپ، قاچاندۇر بىر چاغلاردا ئاڭلىغان ھېكايىسىنى ئېيتىۋاتاتتى، ئامانقۇل بىلەن خوجىنىياز پالگان ئېگەرگە قىڭغىر ئولتۇرۇۋېلىپ، پۈتۈن دىققىتى بىلەن ھېكايە ئاڭلايتتى.

ئۇلار ئازغانلىققا يېقىنلاشقاندا، بىرتوپ چىل «پۇر» قىلىپ ھاۋاغا كۆتۈرۈلدى، ئاتلار قاتتىق ئۈركۈپ كەتتى. ئامانقۇلنىڭ جەدە قاشقىسى ئوڭغا بۇرۇلۇپ، كۆك بوز ئات بىلەن ئۈسۈشۈپ قالدى. دەل شۇچاغدا، سەيپۇڭ توختىنىڭ تىترەپ تۇرغان قولى مىلتىقنىڭ تەپكىسىنى بېسىۋەتتى. ئوق ئامانقۇلنىڭ سول مۈرىسى-نى جىراپ تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوڭ كۆكرىكى بىلەن قولتۇقىنى بۆسۈۋەتتى. سەيپۇڭ توختى ئىككىنچى ئوقنىي ئاتماقچى بولۇپ، مىلتىقنىڭ چاقمىقىنى قايرىدى. بىراق قولى تىترەپ قايرىيال-مىدى. ئۇ، ئەس — ھوشىنى يوقاتقان ھالدا مىلتىقنى تاشلاپ قاچتى. خوجىنىياز پالگان دەرھال مىلتىقنى ئوقلاپ ئاتماقچى بولغاندا، تۆمۈر خەلپە «ئاتما!» دېدى كۆك بوز ئاتنىڭ يايلىغا يېتىپ تۇرۇپ، ئامانقۇل جەدە قاشقا بىلەن بوراندەك بېرىپ، سەيپۇڭ توختىنىڭ ئالدىنى توستى؛ خوجىنىياز پالگان يېتىپ كېلىپ مىلتىقنىڭ پايىنكى بىلەن گەجگىسىگە بىرنى سالدى،

---

① قۇم — شېغىل ئارىلىشىپ كەلگەن، قۇملۇق جىغراق يول.

سەپیۇك توختى دۇم چۈشتى.

شۇ كۈنى چۈش ۋاقتىغا قالماي، بۇ ۋەقە ھەممىگە پۇر كەتتى. يۈزلىگەن ئادەملەر سەپیۇك توختى سولاقلىق ئۆينىڭ ئەتراپىنى قورشىۋالدى. تورپاق ئۆز غوجا ئەمەت، ئەنسارى، قاسىم قىزىق باشلىق قورالىق يىگىتلەر تۆمۈر خەلپىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنا- ئەن، ھېچكىمنى بۇ ئۆينىڭ ئىشىكىگە يېقىن كەلتۈرمەيتتى. بەزى- لەر: «بۇ قانداق گەپ؟ ئۇنى نېمىشقا ساقلايسىلەر؟» دېسە، بەزىلەر «بۇ مۇرتەتنى تىرىك قويماقچىمۇ سىلەر؟» دەپ ۋارقىرايتتى.

— ئۇنى چىقىرىپ بېرىڭلار، چالما - كېسەك قىلىپ ئۆلتۈ- رىمىز! — دەپ ۋارقىرىدى ھۆسنارىخان.

— توغرا، توغرا! — دېيىشتى كۆپچىلىك ئىشىككە تېخىمۇ يېقىنلىشىپ.

— گېپىڭلار بولسا خەلپەمگە ئېيتىڭلار. بىز بۇيرۇقنى ئادا قىلغۇچى، — دېدى ئۆز غوجا ئەمەت ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ.

شۇنىڭدىن كېيىن، خەلق توپى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆيى تە- رەپكە ماڭدى.

تۆمۈر خەلپە مېھمانخانىسىدا، يەلكىسى تېڭىلغان ھالدا ياس- تۇققا يۆلىنىپ ياتاتتى. بىر تال چېچى يەلكىسىگە چۈشۈپ تۇرغان كىچىككىنە باسىت دادىسىنىڭ يېنىدا مۈكلىنىپ ئولتۇراتتى. نۇرۇل بوۋا باشلىق چوڭلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك شۇ يەردە ئىدى. نېرىقى ئۆيدە رەۋىخان موماي كۆز يېشىنى يوشۇرۇشقا تىرىشىپ، زورىخانغا «سەۋرى قىلسىلا ئۇكام، ھېلىمۇ خۇدايىم بىر ساقلاپتۇ» دەپ كۆڭۈل ئېيتاتتى. ئۇنىڭ يېنىدا ئايقىز ئاينۇر بىلەن مەستۇرى- نىڭ باشلىرىنى سىلاپ جىم ئولتۇراتتى.

تالادا ۋاراڭ ــ چۇرۇڭ كۆچىيىپ كەتتى. سەپەرقۇل بىلەن قارا بوسۇق تالاغا چىققاندا، غەزەپلەنگەن خەلق بايىقى گەپلەرنى تەكرارلاپ، مۇشتلىرىنى هاۋادا پۇلاڭلىتاتتى. بۇ گەپلەر تۆمۈر خەلپىگىمۇ ئاڭلىنىپ تۇراتتى. تۆمۈر خەلپە نۇرۇل بوۋىغا مۇنداق دېدى:

— نۇرۇل ئاكا، ئۆزلە چىقىپ ئەل ـ جامائەتكە گەپ قىلسىلا. بۇنىڭ ھەممىسى ئاللانىڭ تەقدىرى. مېنىڭ ئۆچۈن توختاخۇننى جازالاشنىڭ نېمە پايدىسى بار؟ قانى قان بىلەن يۇغىلى بولامدۇ؟ مەن ئۇنىڭ گۇناھىدىن ئۆتتۇم. ئەل ـ جامائەت مېنى رازى بولسۇن دېسە، بۇ پەيلىدىن يانسۇن! جازاسىنى خۇدايىم ئۆزى بېرەر!

تۆمۈر خەلپە شۇ گەپلەرنى قىلىۋاتقاندا، ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئىككى تامچە ياش تېمىپ كەتتى. نۇرۇل بوۋا ئۇنىڭغا خېلىغىچە قاراپ تۇردى.

— رەھىمدىللىقىنىڭ ھەممىسىنى خۇدايىم ساڭىلا بەر-گەنمۇ تۆمۈر ئاكا؟ — دېدى ئامانقۇل ئۆزىنىڭ تېڭىقلىق يارىسىنى سىلاپ.

يىگىرمە يەتتىنچى باب

قاپقان

دۈشمەن چوڭ ھىيلىلەردىن ئاجىز قال-غان چاغدىلا، دوستلىق زەنجىرىنى قىمىر-لىتىدۇ. ئاندىن دوستلۇق سۈرىتى بىلەن شۇنداق ئىشلارنى قىلىدۇكى، ھېچقانداق دۈشمەن ئۇنى قىلىشقا قادىر بولماس.

— شەيخ سەئدى

تۆمۈر خەلپىنىڭ يارىلىنىپ يېتىپ قېلىشى بىلەن قوزغىلاڭ-چىلار خۇددى سەركىسىز قالغان پادىغا ئوخشاپ قېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ يارىسى سوزۇلغانسېرى، بۇ ئەھۋال تېخىمۇ ئەۋج ئېلىشقا باشلىدى. قارا بوسۇق بىلەن خوجىنىياز پالگان تۆمۈر خەلپىنىڭ ساقىيىشىنى كۈتمەيلا، شەھەرگە ھۇجۇم باشلاشنى تەشەببۇس قىلاتتى. ئېلى پالگان بىلەن سەپەرقۇل ۋە ئامانقۇللار بولسا «خەلپەم ساقايسۇن، سەركىسى بولمىغان پادا يولدىن ئاسان ئازىدۇ» دەپ بۇ پىكىرگە قوشۇلمايتتى. شۇ ۋەجىدىن قارا بوسۇق بىلەن ئېلى پالگان پات - پاتلا گەپ تالىشىپ، ھەتتا قىزىرىشىپ

قالاتتى. شۇنداق چاغلاردا، ئېلى پالگان قىزىرىپ كەتكەن كىچىككىنە ناسۋال قاپىقىنى قولىغا ئالاتتى ــ دە، بىر چېكىم ناسىنى چېكىۋېلىپ جىم ئولتۇرۇۋالاتتى. ئەگەر ئېلى پالگانمۇ «گەپكە گەپ كەلگەندە، ئاتاڭدىن قالما» دەيدىغان بولسا، قارا بوسۇق تىغ كۆتۈرۈپ قوپۇشتىن يانمايتتى.

شۇنداق تالاش ــ تارتىشلار بولۇۋاتقان سورۇننىڭ بىرىدە، قارا بوسۇق غاڭزىسىنى شوراپ تۇرۇپ: «خەلپەمنى يېتىپ قالدى دەپ قاچانغىچە تۇرىمىز؟ توخۇ چىللىمىسىمۇ تاڭ ئېتىۋېرىدۇ، خەلپەم بولمىسا، مانا مەن بار» دەپ تاشلىدى.

— مېنى خەلپەم قىلىپ تىكلەڭلار دېمەكچىمۇ؟ — دېدى ئامانقۇل ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ.

— ھاي، سەن جىم تۇر، — دېدى سەپەرقۇل ئوغلىنى دۈشكەلەپ، — خەلپەم تېخى ھايات. بۇ ئىشلارنى خەلپەمنىڭ ئۆزىگە قويايلى.

2

تۆمۈر خەلپە تاغ تېرەكلىرىنىڭ سارغىيىۋاتقان يوپۇرماقلىرىغا پەنجىرىدىن قاراپ ئۆزى يالغۇز ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ قەغەز تۇتقان سول قولى سەل تىترىگەندەك كۆرۈنەتتى. بۇ قەغەز مۇپەتتىش جاڭ سېيتىڭ بىلەن ئامبال بەي ۋېنچاۋنىڭ تۆمۈردىن ھال سوراپ يازغان خېتى بولۇپ، خەتنىڭ ئاخىرىدا مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«سىزگە خۇدا شىپالىق بەرسۇن، سىز قۇمۇل خەلقى ئىچىدىن چىققان بىر ئاقىل، قەھرىمان ئادەمسىز، تارىختىن بۇيان، ئاقىل ۋە قەھرىمانلارنىڭ بېشىغا كۆپ كۈلپەتلەر كەلگەن. ئۇلارغا ئۆزىدىنمۇ، ياتتىنمۇ كۆپ ئازارلار يەتكەن. خۇشۇسەن، سىزنىڭ ئەتراپىڭىزدىكى ئادەملەرنىڭ نادان بولغانلىقى سىزگە بۇندىن كېيىنمۇ جىق ئەلەم ـ ھەسرەتلەرنى كەلتۈرىدۇ. بۇ قېتىم سىزگە يەتكەن كۆڭۈلسىزلىكنى ئاڭلاپ ناھايىتى پەرىشان بولدۇق،

جاڭجۇڭ جانابلىرىمۇ سىزدىن ھال سوراپ دىيەنباۋ ئەۋەتتى. بىزنىڭ مەسلىھەتىمىز شۇكى، ئۇنداق نادان ئادەملەر بىلەن ئاۋارە بولماي تېزرەك سۈلھىگە كېلىڭ، سىزنى شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن ياراشتۇرۇپ قويايلى. بىزنىڭ جاڭجۇڭ جانابلىرى نامىدىن ئەۋەتكەن سوۋغاتلىرىمىزنى قوبۇل قىلغايسىز.»

— ھەي توختى، ھەي توختى، ئۆزۈڭگىمۇ قىلدىڭ، كۆپكىمۇ قىلدىڭ، — دەپ ئويلايتتى تۆمۈر خەلپە، — مانا كۆرۈۋاتامسەن؟ دۈشمەنلىرىمىز نېمىلەرنى دەۋاتىدۇ، دوستلىرىمىز نېمە كويلارغا چۈشۈۋاتىدۇ؟ مېنى ئۆلتۈرۈپ نېمە پايدا تاپماقچى بولغىيدىڭ؟ سېنىڭ تاپقىنىڭ دۈشمەنگە كۈلكە، دوستلارغا قايغۇ بولدىغۇ؟ مەن ئۆلسەمغۇ مەيلى. شۇنچە شېھىتلىرىمىزنىڭ قېنى بىكارغا كەتسە، مەھشەر كۈنى خۇدانىڭ ئالدىدا نېمە دەرمەن؟

ئاندىن تۆمۈر خەلپە قوزغىلاڭ باشلىقلىرىنىڭ ھەممىسىنى چاقىرتىپ كېلىپ، ئۇلارغا ھېلىقى خەتنى ئوقۇپ بەردى ۋە مۇنداق دېدى:

— كۆرۈۋاتامسىلەر، دۈشمەنلەر بىزگە قانداق تۇزاق قويۇۋاتىدۇ. «سىزنىڭ ئەتراپىڭىزدىكى ئادەملەرنىڭ نادان بولغانلىقى سىزگە بۇنىڭدىن كېيىنمۇ جىق ئەلەم ـ ھەسرەتلەرنى كەلتۈرىدۇ ... سىزنى شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن ياراشتۇرۇپ قويايلى!» دېگىنىنى قارىمامدىغان. ئەمدى ئۇلار بىزنى پارچىلاپ تۇرۇپ يەۋېتىشنىڭ كويىغا چۈشۈپتۇ. شۇنداق بولۇۋاتقاندا، بىز بىر ياقىدىن باش چىقىرالمىساق، ئاقىۋىتىمىز نېمە بولىدۇ؟ بىر قىسمىڭلار شەھەرگە دەرھال تېگىش لازىم دەيسىلەر، توغرا، مەنمۇ شۇنداق خىيال قىلىمەن. ئەمما، ئۈرۈمچىدىن قۇمۇلغا ئۈچ يىڭ چېرىك كەلگەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالمايلى. ھازىر ئالدى تەرىپىمىزدە ھاپىز يىڭجاڭ بىلەن نىياز يىڭجاڭنىڭ ئالتە يۈز چېرىكى ئاستانە بىلەن توغۇچىدا بىزنى ماراپ يېتىپتۇ. ئارقا تەرىپىمىزدە مايىڭجاڭنىڭ تۆت يۈز چېرىكى تاشۋېلىقتا قىلىچىنى بىلەپ تۇرۇپتۇ. خوش، شۇنداق ۋاقىتتا، قۇمۇلغا تەگسەك ئاخىرى نېمە بولىدۇ؟

— ئۇنداق بولسا، تاغقا سولىنىپ ياتقۇدەكمىز ـ دە، — دېدى قارا بوسۇق نارازى بولغان بىر قىياپەتتە.

— ئۇنداقمۇ بولۇپ كەتمەس، — دېدى تۆمۈر خەلپە ۋەزمىنلىك بىلەن.

قاپىقىنى سىلىپ ئولتۇرغان خوجىنىياز پالگان گەپ قىستۇرۇپ:

— دۈشمەنلەرنى جىق دەۋاتامدىلا؟ چىيەن دارىنىنىڭ چېرىكىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى! — دېدى.

— ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ، ئۆزگىنى شىر چاغلا دەپتىكەن، — دېدى تۆمۈر خەلپە، — ھەر ئىشنىڭ پەيتى بار، باتۇرلۇقنىڭمۇ ۋاقتى. ھاپىز يىڭجاڭ بىلەن نىياز يىڭجاڭنىڭ چېرىكلىرى بىر خەقتىن ئىمىش. مايىڭجاڭنىڭ چېرىكىنى ئېرىق تۇڭگان دەيدۇ. مۇبادا ئۇرۇش بولۇپ قالسا، مۇسۇلمان مۇسۇلماننى قىرىدىغان ئىش بولغۇدەك، ئۇلارنىڭ بىز تەرەپكە ئۆتۈشى ناتايىن.

بۇ گەپلەردىن كېيىن، قارا بوسۇق بىلەن خوجىنىياز پالگان سەل بوششىپ قالدى.

—ئۇنداق بولسا، قانداق قىلىمىز؟ — دېدى قارا بوسۇق.

— بىزنىڭ ئون ئىككى تېغىمىز بار. بۇ، تاشتىن قوپۇرۇلغان ئون ئىككى قورغان. دۈشمەنلەر ھېچقاچان تاغقا ئۇسۇشكە پېتىنالمايدۇ. بىر زامان مۇشۇنداق ئۆتۈپ تۇرساق، قالغىنى ئاللانىڭ ئىرادىسى بىلەن بىر نېمە بولار، — دېدى تۆمۈر خەلپە، ھەممىگە تەكشى قاراپ.

3

مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ ياڭ جاڭجۇڭنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، قۇمۇل ئەھۋالىنى تەپسىلىي مەلۇم قىلىش ئۈچۈن، ئۈرۈمچىگە

قايتىپ كەلدى. ئۇ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۆز ئىچىدە ئىختىلاپ چىققانلىقىنى، شۇنداقتىمۇ، تۆمۈرنىڭ يەنىلا تەن بەرمەي، سۆھ-بەتنى قاتمال ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويغانلىقىنى، ئەمدى تىغ ئىش-لەتمىسە بولمايدىغانلىقىنى ئۆز كېپىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلىپ ئېيتتى.

ياڭ جاڭجۈڭ ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن، بىردەم جىم ئولتۇردى — دە:

— مېنىڭ ئاڭلىشىمچە، تۆمۈر تەقۋادار ئادەم ئىمىشقۇ، بۇ راستتۇ؟ — دېدى.

— ئۇنىڭ خەلپە دەپ ئاتىلىشى ۋە سەبىيۈڭ توختىنى كەچۈ-رۈم قىلغانلىقىمۇ شۇنىڭدىن دالالەت بەرسە كېرەك، — دېدى مۇپەتتىش.

— ياخشى، — دېدى ياڭ جاڭجۈڭ، — ئۇنداق بولسا، بىز قىلىچنىڭ ئورنىغا مۇسۇلمانلارنىڭ مۇقەددەس كىتابى بولغان قۇرئاندىن پايدىلىنىپ كۆرسەك بولغۇدەك. مېنىڭ ئۇقۇشۇمچە، مۇسۇلمانلار قۇرئان تۇتۇپ قەسەم ئىچكەننى ھەرقانداق ھۆكۈمە-نىڭ ئاخىرقى خۇلاسىسى قىلىدىكەن. بۇ، بىز ئۈچۈن ياخشى ۋاستە. ئەمدى مەن شۇنداق بىر ئىش قىلايكى، يا تۆمۈر ماڭا ئەل بولسۇن، ياكى ئۆزىنىڭ جاھىللىقىدا تۇرۇپ، شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا خۇداسىنىڭ دەرگاھىغا كېتىدىغان بولسۇن.

شۇنىڭدىن كېيىن، ياڭ جاڭجۈڭ گۇچۇڭدىكى مۇسۇلمان باتالىيوننىڭ كوماندىرى لى شۇفۇنى دەرھال ئۈرۈمچىگە چاقىرتتى.

لى شۇفۇ تۇرپاندا تۇغۇلغان بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىنى سۇدەك بىلەتتى؛ دىنىي مەكتەپتىمۇ قۇرئان خەتمىسىگىچە ئوقۇغانلىقتىن، ئىسلام شەرىئىتىنىڭ ئەھكاملىرىدىن ئوتتۇرا مەلۇماتقا ئىگە ئىدى. دادىسى ئۇنى ئەمەلدار قىلىش نىيىتىدە خەنزۇچە شۇ تاڭ (مەك-

تەپ) دىمۇ ئوقۇتقانىدى. لى شۇفۇ ئۆيلۈك ـ ئوچاقلىق بولغان يىللاردا، ھەربىي خىزمەتتىكى بىر يېقىن تۇغقىنىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇرۇمچىگە كېلىپ، مەلۇم زامان ھەربىي تەلىم كۆرگەچ، پەيجاڭلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. 1911 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى، يوەن داخۇا ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇشقا لەشكەر تارتقاندا، ئال-دىنقى سەپكە بېرىپ خىزمەت كۆرسەتكىنى ئۈچۈن لىيەنجاڭلىققا ئۆستۈرۈلدى. ساقال ـ بۇرۇت قويۇۋالغان بۇ خۇش پىچىم، ئىككى تىللىق، سۆزمەن ئادەمنى ياڭ جاڭجۈڭ ئۆزىنىڭ كېلەچەك پىلانلى-رى ئۈچۈن راسا باب كېلىدىغان كىشى دەپ ئويلاپ، ئۇيغۇر ـ مۇسۇلمان باتالىيونلىرى تەشكىل قىلىنغان چاغدا باتالىيون كوماند-دىرى (يىڭجاڭ) قىلىپ ئۆستۈرگەن ۋە شۇنىڭدىن بۇيان، ئۇ، ياڭ جاڭجۈڭنىڭ سادىق كىشىسى بولۇپ قالغانىدى.

ياڭ جاڭجۈڭ ئۆزىنىڭ يوغان ئىش ئۈستىلىدىن ئىككى قەدەم يىراقلىقتا ئەدەپ بىلەن تىك تۇرغان لى شۇفۇنى مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلىپ، سورىدى:

— قۇرئاننى يادقا ئوقۇشنى بىلەمسىز؟

— بىلىمەن.

— مۇسۇلمانلارنىڭ ناماز ئوقۇش قائىدىلىرىنىچۇ؟

ئۆزۈممۇ ناماز ئوقۇپ تۇرىمەن.

— ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەت، قائىدە ـ يوسۇن، مىجەز ـ خۇلقىنىچۇ؟

— مەن شۇلارنىڭ ئارىسىدا چوڭ بولغان.

— ياخشى، — دېدى ياڭ جاڭجۈڭ. ئاندىن، ھازىرقى ۋەزىيەت بىلەن ئۇنى چاقىرتىپ كېلىشتىكى مەقسەتنى تەپسىلىي چۈشەندۈرۈپ كېلىپ مۇنداق دېدى: «سىز تۆمۈر ئىسيانىنى تىنچ ئۇسۇل بىلەن باستۇرۇشتا مېنىڭ ئاخىرقى كوزىرىم بولىسىز. بۇ كوزىرنىڭ قىممىتى ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىشنى قانچىلىك بىلىش

بىلەن ئۆلچىنىدۇ. ئەگەر قۇرئاننىڭ ۋاستىسى بىلەن تۆمۈرنى ماڭا ئىشەندۈرۈپ، ئۈرۈمچىگە كەلتۈرەلىسىڭىز، ئىككى تەرەپتىن نۇرغۇن قان تۆكۈلۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، مېنى بىرمۇنچە ئاۋارىگەرچىلىكتىن خالاس قىلغان بولىسىز. مەن سىزنى بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدۇ دەپ ئىشىنىمەن. ئۇ چاغدا، سىزنى يۇقىرى مەرتىۋە ۋە پارلاق ئىستىقبال كۈتۈۋالىدۇ. مۇبادا بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىسىڭىز، ئەڭ ياخشىسى مېنىڭ ھوزۇرۇمغا كەلمەڭ، قالمىش ئىشلارنى مۇپەتتىش بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، تېزرەك يولغا چىقىشنىڭ تەرەددۇتىنى قىلىڭ! تۆمۈرگە ئەۋەتىلىدىغان سوۋغاتلار جاڭجۇڭ ياموُلىدىن بېرىلىدۇ.»

لى شۇفۇ يول تەييارلىقىنى قىلىش جەريانىدا، مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ قومۇل ئەھۋالىنى، ھەتتا ئالاقىدار كىشىلەرنىڭ مىجەز - خۇلقلىرىغىچە ئۇنىڭغا تولۇق سۆزلەپ بەردى ۋە سۆزىنىڭ ئاخىرىدا، نورۇز داموللا توغرىسىدا كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى ئېيتىپ، «بۇ ئادەم يەنىلا جاھىللىق قىلسا، ئۇنىڭ نامىدىن تۆمۈرگە بىر پارچە خەت يازدۇرۇپ، قولىنى قويدۇرۇۋېلىڭ — دە، ئاندىن ئۆزىنى شامەخسۇت ۋاڭنىڭ جاللاتلىرىغا تاپشۇرۇپ بېرىڭ» دېدى.

لى شۇفۇ يولغا چىقىدىغان چاغدا، ياڭ جاڭجۇڭ ئۆز نامىدىن شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن تۆمۈر خەلىپىگە ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان ئىككى پارچە خەتنى ئۇنىڭغا تۇتقۇزدى. شامەخسۇت ۋاڭغا يېزىلغان خەتتە مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«خاتىرە شېرىپلىرىگە روشەندۇركى، بىز ئىككىمىز شاپتۇللۇق باغدا قەسەمىيات قىلىشقان لىۋ، گۇەن، جاڭلارغا① ئوخشاش ئاغا - ئىنى بولۇشقانىدۇق. بۇگۈن مەن ئىنىلىق سۈپىتىم بىلەن جانابلىرىدىن شۇنى ئىلتىماس قىلىمەنكى، تۆمۈر ئىسيانىنى تىنچ ئۇسۇل

① بۇ يەردە «ئۈچ پادىشاھلىق توغرىسىدا قىسسە» ناملىق رومانىنىڭ ئاساسلىق قەھرىمانلىرىدىن لىۇبېي، گۇەنيۈي، جاڭ فېيلار نەزەردە تۇتۇلغان.

بىلەن باستۇرۇش سىياسىتىنى ماقۇل كۆرگەيلا، ئۇيغۇرلاردا «قوشنى دان ئالدايدۇ، ئادەمنى سۆز» دېگەن ماقال بارلىقى پېقىر ئىنىلىرىگە مەلۇم. سۆز بىلەن تۈگەتكىلى بولىدىغان دەۋاغا تىغ ئىشلىتىش ئاقىلانىلىق بولمىسا كېرەك. ئۇرۇش دېگەندە، مەغلۇپ تەرەپ، ئەلۋەتتە، كۆپ تالاپەت كۆرىدۇ، ئەمما، غالىب تەرەپمۇ چىقىمدار بولماي قالمايدۇ. ھازىر تاشقى موڭغۇل ئوغرىلىرى قۇتراۋاتقان بىر چاغدا، ھەربىي كۈچىمىزنى زايە قىلماي، دۆلەت مۇداپىئەسىگە كۆڭۈل بۆلۈشىمىز دەركار. قۇمۇلنىڭ شىمال تاغلىرى تاشقى موڭغۇلغا تۇتاش، بىز تۆمۈرنى ۋاقتىدا، تىنچ ئۇسۇل بىلەن ئۆزىمىزگە قارىتىۋالمىساق، موڭغۇل ئوغرىلىرىنىڭ ۋەسۋەسىگە چۈشۈپ تېخىمۇ چوڭ ئاپەت تۇغدۇرۇشى ۋە ئۇنىڭ پۈتۈن شىنجاڭ سىڭغا يېيىلىپ كېتىشى تۇرغان گەپ. ئۇ چاغدا، بۇنى يىغىشتۇرماق بەسى مۈشكۈلدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھازىرەنلىككە تۆمۈرنىڭ بىر قىسىم مەتلۇپلىرىنى قاندۇرۇپ، بۇ قۇترىغان يولۋاسنى يۇمشاق گەپلەر بىلەن قەپەسكە سولىۋېلىشىمىزغا مەدەتكار بولۇشلىرىنى ئۆتۈنۈپ سورايمەن»

تۆمۈر خەلپىگە يېزىلغان خەتنىڭ مۇھىم قىسمى مۇنداق ئىدى:

«مەن سىزنىڭ ھۆكۈمەتكە ئەمەس، شامەخسۇت ۋاڭنىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغىلاڭ قىلغانلىقىڭىزنى چوڭقۇر چۈشىنىپ يەتتىم. مەن سىزگە ۋە سىزنىڭ ھەمراھلىرىڭىزغا ھەرگىز گۇناھ قويمايمەن. پۇقرالار زۇلۇم چەككەندە ئەلۋەتتە، داد دەيدۇ. دادىنى ئاڭلىغۇچى چىقمىسا ياكى ئۈستى - ئۈستىگە ئادالەتسىزلىك قىلىنسا، بۇنىڭغا سەۋر - تەھەممۇل قىلىش مۇمكىنمۇ؟ سىز ئادالەتپەرۋەر، قەھرىمان كىشى ئىكەنسىز. مەن سىزنىڭ باتۇرلۇقىڭىزغا قايىلمەن. قۇمۇل دىيارى سىزگە كىچىكلىك قىلىدۇ. مەن سىزدەك بىر قەھرىمان كىشىنىڭ يېنىمدا بولۇشىنى ناھايىتى ئارزۇ قىلىمەن. ئەگەر بۇ تەكلىپىمنى مەقبۇل كۆرۈپ ئۈرۈمچىگە كەلسىڭىز، سىزگە چەكسىز ئىلتىپات ۋە ئىززەت - ئىكراملار كۆرسىتىلىپ، ھۆكۈمەت ئىچىدە سىزدەك قەھرىمانغا لايىق ئورۇن تەييار، كېلىڭ، بىللە ئىشلەيلى، ماڭا مۇتلەق ئىشىنىڭ. مېنىڭ ۋەدەم ۋەدە، جانىمۇ ئېغىزدىن چىقىدۇ، سۆزمۇ ئېغىزدىن چىقىدۇ، قالمىش گەپلەرنى مېنىڭ شەخسىي ۋەكىلىم، سىزنىڭ دىندىشىڭىز لى شۇفۇ يىڭجاڭ سىزگە ئىزھار ئەيلىگەي.»

4

كەچ كۈزنىڭ سوغۇق شاماللىرى غېرىب - مىسكىنلەرنىڭ چىرايىدەك سارغىيىپ كەتكەن غازاڭلارنى پەرىشان ئۇچۇرۇپ،

كۆڭۈلگە بىر قىسما ئەنسىزچىلىك سىلىپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، لى شۈفۇ ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن قۇمۇل دىيارىغا يېتىپ كەلدى. ئامبال بەي ۋىنچاۋ باشلىق ئەمەلدارلار بۇ مېھمانلارنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئۇن چاقىرىم يەرگىچە ئالدىغا چىقتى ۋە ئۇلارنى ئامبال يامۇلىغا چۈشۈردى.

شۇ ئاخشىمى لى شۈفۇ ئامبال بەي ۋىنچاۋ بىلەن ئۇزۇن پاراڭلاشقاندىن كېيىن مۇنداق دېدى:

— قار چۈشۈپ قالغۇچە، تاغقا بىر قېتىم چىقىپ كېلىشىمىز كېرەك. شۇڭا، ئەتىلا ئوردىغا كىرىپ، ياڭ جاڭجۈنىڭ مەكتۇپىنى ۋاڭغا تاپشۇراي، ئاندىن تاغقا چىقىدىغان ئەلچىلەرنىڭ ئىسىملىكىنى قارارلاشتۇرايلى. ھە، ئىپتىماقچى، ھېلىقى نورۇز داموللا دېگەن توپىلاڭچى زىندانىدا قانداقراق ياتىدۇ؟ بىرئاز يۇمشايدىغاندەكمۇ؟

— نەدىكىنى، — دېدى ئامبال، — تاغدىكى ئوغرىلار كۆچەيگەنسېرى، ئۇ تېزىكىنى تېخىمۇ قاتۇرۇۋالدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئىككى كۈندىن بۇيان، شەھەر ۋە يېزىلاردىن بولۇپ مىڭغا يېقىن كىشى «نورۇز داموللىنى چىقىرىپ بەرسۇن» دەپ ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئالدىغا كېلىۋالدى. ئوردا نۆكەرلىرى مىلتىق — قىلىچلار بىلەن پوپوزا قىلىپمۇ ھېچقانداق ئىش چىقىرالمىدى. ھازىر شامەخسۇت ۋاڭنىڭ كۆڭلى بەك پەرىشان.

— سىز ئارىلىشىپ باقمىدىڭىزمۇ؟ — سورىدى لى شۈفۇ.

— ئارىلاشتىم، — دېدى ئامبال، — ھەتتا، چېرىكلەرگە ئوق چىقارغۇزۇپ ھەيۋەمۇ قىلىپ باقتىم. ئەمما قان تۆكۈشكە پېتىنالمىدىم.

— نېمىشقا؟

— مۇبادا، بىردە — يېرىمىنى ئۆلتۈرۈپ قويساق، بالا — قازانىڭ يوغىنى چىقىدىغاندەك قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بەزى

يۈز ـ ئابرۇيلۇق ئاخۇنلار، بۇرۇنقى ۋاڭلارنىڭ جەمەتىدىن بولغان بەگلەر، نورۇز دامولللىنىڭ يۇزلىگەن تالىپلىرى، بەزى سودىگەرلەر، ھەتتا ۋاڭنىڭ تەۋەسىدە بولمىغان خوبىزۇلارمۇ بار ئىكەن، شامەخ-سۇت ۋاڭمۇ «بۇ ھېچقاچان كۆرۈلۈپ باقمىغان ئىش بولدى» دەپ چۆچۈپ قاپتۇ.

— نورۇز دامولللىنىڭ يۇرت ئىچىدىكى ئابرۇيى بەك چوڭ ئىكەن ـ دە!

— شۇنداق، ئۇنىڭ ئۈستىگە، نورۇز دامولللىغا ئۇۋال بولغىنى راست.

— قاندىقىسىگە؟ — دەپ قىزىقىپ سورىدى لى شۇفۇ.

ئامبال بەي ۋىنچاۋ كىتابىمىزنىڭ ئون يەتتىنچى بابىدا بايان قىلىنغان قارا كۆز ئايلا پاجىئەسىنى، نورۇز دامولللىنىڭ بۇ ئەلەمگە چىدىماي «شاھزادە» نەزەر ئۈستىدىن شامەخسۇتقا ئەرز بەرگەنلىكىنى، ھاشىر تەيجىنىڭ بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، نورۇز دامولللىنى شامەخسۇتقا چېقىپ زىندانغا سالدۇرغانلىقىنى، بۇ ۋەقەنىڭ پۇقرالار ئىچىدە خېلىدىن بۇيان غەليان قوزغاپ، ئاخىر مۇشۇ دەرىجىگە يەتكەنلىكىنى ئۆزىگە مەلۇم دەرىجىدە سۆزلەپ كېلىپ، «ئەگەر تاغدىكى ئىسيانچىلار ئۈستۈنلۈك قازانمىغان بولسا، بۇ ئىش مۇن-چىلىك چوڭىيىپ كەتمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاۋۋال تاغدى-كى ئىسيانچىلارنى تېزرەك تەسلىم قىلدۇرۇش كېرەك» دېدى.

— خۇداغا شۈكۈر، بۇ ياخشى ئىش بوپتۇ. مېنىڭ سەپىرىم ئۇتۇقلۇق بولغۇدەك، — دېدى لى شۇفۇ خۇشال بولۇپ.

ئامبال بەي ۋىنچاۋ بۇ گەپكە چۈشەنمىگەندەك قىلىپ، لى شۇفۇغا ئەجەبلىنىپ قارىدى. لى شۇفۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، قوللىرى-نى ئارقىغا تۇتقان ھالدا، مەغرۇر مېڭىپ يۈرۈپ سۆزلەشكە باشلىدى:

— مېنىڭ مەقسىتىم، يولۋاسنى بىر تالمۇ ئوق چىقارماي تۇرۇپ قەپەسكە سولىۋېلىش. ھەممە ئىشنىڭ بېشى تەس دېگەندەك، بۇ ئىشنى نېمىدىن باشلاشنى بىلمەي تۇراتتىم. نورۇز داموللا ۋەقەسى مېنىڭ ئۈچۈن ياخشى ئىرىم بولىدىغان بولدى. سىز تاغدىكى ئىسيانچىلارنى تېزرەك تەسلىم قىلدۇرساق، بۇ ئىش ئۆزلۈكىدىن تۈگەيدۇ دېمەكچى، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ مەن بۇنىڭ تەتۈرىنى قىلىمەن. يەنى ئاۋۋال نورۇز داموللىنى زىنداندىن بوشىتىپ، ئۇنىڭ تەرەپدارلىرىنىڭ تەلپىنى قاندۇرىمەن. ھەتتا نوزۇز داموللىنى قۇمۇل دىيارىنىڭ ئەڭ چوڭ ئاخۇنى قىلىپ بەلگىلەش توغرىسىدا شامەخسۇت ۋاڭغا تەكلىپ بېرىمەن. نورۇز داموللىغا ئىلتىپات كۆرسەتمەكلىك بىلەن بىزنىڭ بىرتال مويىمىزمۇ خوراپ قالمايدۇ. ئۇنىڭ تەتۈرىچە، بىرتەرەپتىن، شەھەر — يېزىلار تىنچىپ بۇ يەردىكى پۈتلىكاشاڭلار تۈگەيدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، تاغدىكى يولۋاس بىزنىڭ قاپقىنىمىزغا ئاسانراق چۈشىدۇ. بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقۇش دېگەن شۇ ئەمەسمۇ! ھا — ھا — ھا ...

لى شۇفۇ بۇ گەپلەرنى قىلىۋاتقاندا، «ھەي، بۇ چاشقان بۇرۇت ھىيلە — مىكىر كىتابىنى مەندىن جىقراق ئوقۇپتىكەن، مۇشۇنداق يوللار بىلەن خىزمەت كۆرسىتىپ، ياڭ جاڭجۈنىڭ ئالدىدا تېخىمۇ يۈز تېپىپ كېتىدىغان بولدى» دەپ ئويلاپ ئولتۇرغان ئامبالمۇ، «بەللى لى دارىن، ئەقىل — دانىشلىرىغا مەن تەسلىم» دەپ ئۇنىڭ كۆلكىسگە قوشۇلدى.

شۇ ئارىدا، شامەخسۇت نامىدىن ھاشىر تەيجى بىلەن قېزىبەگ غوجا لى شۇفۇدىن ھاردۇق سوراپ ئامبال يامۇلىغا كېلىشتى. لى شۇفۇ بىرمۇنچە رەھمەت — ھەشقاللادىن كېيىن، ئەتە ئۆزىنىڭ ۋاڭنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن ئوردىغا كىرىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

ھاشىر تەيجى بابا ئامبال ئېيتقاندەك، ئوردا ئالدىدا بولۇۋاتـ

قان ئەنسىزچىلىكنى قىسقىچە بايان قىلىپ، «چىڭگاك غوجام دارىن جانابلىرىنى بىر ــ ئىككى كۈن ھاردۇق ئېلىپ تۇرغاي، ئەنسىزچىلىك بېسىلغاندىن كېيىن ئوردىغا چىللايمەن، دېگەن. بىزمۇ ئارقا ئىشىكتىن چىقىپ كەلدۇق» دېدى.

لى شۇفۇ كۈلۈپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى:

ــ مەن ھەممە گەپنى ئۇقتۇم، مەن شۇنداق ئەنسىزچىلىكلەرنى تىنچىتقىلى كەلدىم. ۋاڭ جانابلىرى خاتىرجەم بولغاي، مەن ئەتە ئالدى دەرۋازىدىن كىرىۋېرىمەن. مېنى ئۇلار ھېچنېمە قىلمايدۇ.

ئەتىسى چاشكا ۋاقتىدا، بېشىغا چىرايلىق سەللە ئورىۋالغان لى شۇفۇ ئامبال بەي ۋىنچاۋ بىلەن پوچتىغا ئولتۇرۇپ، ئوردا قوۋۇقتىن ئۆتۈشى بىلەن ئادەم دېڭىزىنىڭ ئىچىگە كىرىپ قالدى. ئوردا دەرۋازىسى ئالدىدىكى سوزۇنچاق مەيدان ۋە ئەگرى ــ توقاي كوچىلارنىڭ ھەممىسى ئادەم بىلەن تولغانىدى. لېكىن، ئۇلارنىڭ قولىدا بىرەر تال تاياقمۇ كۆرۈنمەيتتى. قوراللىق نۆكەرلەر بىلەن قورشالغان ئوردا دەرۋازىسى قىيا ئوچۇق تۇراتتى. سېپىل ئۈستىدىكى نۆكەرلەر مىلتىقلىرىنى پەسكە قارىتىپ جىم تۇرۇشاتتى. ئامبالنىڭ پوچتىسىنى كۆرۈش بىلەن كىمدۇر بىرى «يول بېرىڭلار!» دەپ ۋارقىرىدى. پوچتا توپنى يېرىپ، دەرۋازا تەرەپكە ئاستا ئىلگىرىلىدى. مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە، لى شۇفۇ پوچتىنى توختىتىپ ئورنىدىن تۇردى ــ دە، ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم قېرىنداشلار!» دەپ خىتاب قىلدى. توپ ئىچىدىن گۇدۇڭ ــ گۇدۇڭ ئاۋاز ئاڭلاندى. «مەن، دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى لى شۇفۇ، ــ ئۈرۈمچىدىن ياڭ جاڭجۈڭ جانابلىرىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ كەلدىم. ياڭ جاڭجۈڭ جانابلىرى قۇمۇلدىكى پۇقرالارغا دۇئايى سالام، دېدى. مەن ئاخشام

ئامبال جانابلىرىدىن ھەممە ئەھۋالنى ئۇقتۇم. نورۇز داموللامغا ئۇۋال بوپتۇ، خاتىرجەم بولۇشسىلا، نورۇز داموللىنى جەزمەن بوشىتىمىز. ئىنشائاللا!»

خەلق توپى بۇ ناتونۇش كىشىنىڭ يۇمشاق گەپلىرى بىلەن گاڭگىراپ قېلىپ، نېمە دېيىشىنى بىلمەي قالدى. پەقەت بەزىلەرنىڭ شىۋىرلاشلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

— يا تەقسىر، بىزنىڭ گېپىمىزنى سۇدەك بىلىدىكەنغۇ!

— ئۆزىمۇ ئەجەب كېلىشكەن ئادەم ئىكەن.

— سەللىسىنى قارىمامدىغان، نېمىدېگەن ياراشقان.

— ساقال ـ بۇرۇتچۇ، نېمىدېگەن كېلىشەڭگۇ.

شۇ ئارىدا، ئامبال ئورنىدىن تۇرۇپ، باش بارمىقى بىلەن لى شۇفۇنى كۆرسىتىپ، «لى دارىن، لى دارىن!» دېدى.

— ھە... لى دارىن، لى دارىن، — دەپ گەپ باشلىدى پوچتىغا يېقىنراق تۇرغان بىر مويسىپىت كىشى، — ئۆزلە ئوبدان ۋاختا كەپتىلا. بىزنىڭ گېپىمىزگە قۇلاق سالسىلا. نورۇز داموللامغا بەك ئۇگال بولدى. ئۇ كىشىنى بوشاتمىسا بىز بۇ يەردىن ھەرگىز كەتمەيمىز!

— كەتمەيمىز، كەتمەيمىز! — دەپ ۋارقىراشتى كۆپچىلىك.

— خاتىــرجەم بولۇشســىلا، دامــوللام جەزمــەن بوشــاپ چىقىدۇ، — دېدى لى شۇفۇ ئورنىغا ئولتۇرۇۋېتىپ.

پوچتا ئاستا تەۋرىدى. ئوردا دەرۋازىسى يوغان ئېچىلدى...

دېگەندەك، بىرەر سائەتتىن كېيىن، دەرۋاز ئالدىدا نورۇز داموللا پەيدا بولدى. ئۇنى ئىككى گوندىپاي قولتۇقىدىن يۆلەپ تۇراتتى. ئۇنىڭ قويۇق قاشلىرى ئاستىدىكى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن كۆزلىرىدىن غەزەپ ئۇچقۇنلىرى چاقناپ تۇراتتى....

بىردەمدىن كېيىن، قىقاس ـ چۇقانلار بېسىلىپ مەيدان

جىمجىت بولۇپ قالدى.

— بۇنداق خورلۇقنى ھېچقاچان كۆرمىگەنىدىم. تۆمۈر دې-گەن ئوغرى جېنىمغا زىخ بولۇپ تۇرمىغان بولسا، بۇ بېشى چوڭ تېجىمەللەرنىڭ ئەدىپىنى راسا بېرىپ قوياتتىم! — دېدى شامەخ-سۇت خورسىنغان ھالدا.

— شۇنداق، — دېدى لى شۇفۇ، — قولنى كەسمىگۈچە قان چىقمايدۇ دېگەندەك، ئاپەتنى يىلتىزىدىن قۇرۇتۇش ئۈچۈن، بەزىدە ئاچچىقنى ئىچمىسىگە يۇتۇپ تۇرمىساق بولمايدۇ.

شۇ كۈنى لى شۇفۇ بىلەن ئامبال كەچكىچە شامەخسۇت ۋاڭنىڭ يېنىدا بولۇپ، ئۇنىڭغا ياڭ جاڭجۇڭنىڭ پىلانلىرىنى تەكرار — تەكرار چۈشەندۈردى. شامەخسۇت ياڭ جاڭجۇڭدىن مىننەتدار بولۇپ، لى شۇفۇنىڭ بارلىق ھەرىكەتلىرىنى قوللايدىغان-لىقىنى بىلدۈردى. شۇنىڭدىن ئىككى كۈن كېيىن، لى شۇفۇ ۋزىنى پەيغەمبەر ئەۋلادى دەپ جاكارلاپ يۈرگەن خوېزۇ مۆتىۋەرى كۇيباۋ، فىڭ ھاجى، ئۇۋەيس ئەئلەم، زىكياھاجى، ھەسەن بالا ھاجى، شائەخمەتباي قاتارلىق يۇرت چوڭلىرىدىن تەركىب تاپقان ئەلچىلەر ئۈمىكىنى باشلاپ تاغقا ماڭدى. سوۋغاتلار بېسىلغان ئون ئىككى ھارۋىمۇ ئۇلار بىلەن تەڭلا يولغا چىقتى. شۇ كۈنى ئۈرۈمچىدىن بىر پىيادە توپچىلار باتالىيونىمۇ قۇمۇلغا يېتىپ كەلدى.

5

لى شۇفۇنىڭ سېھىر — ئەپسۇنى شۇ كۈنلا ئۆز كۈچىنى كۆرسىتىشكە باشلىغانىدى. يەنى ئۈرۈمچىدىن كەلگەن لى دارىن نورۇز داموللىنى زىنداندىن چىقىرىپ بېرىپتۇ، دېگەن گەپلەر

پۈتۈن شەھەر ۋە يېزىلارغا پۇر كەتتى. بۇنى ئاڭلاپ، تاغدىكى قوزغىلاڭچىلارمۇ خۇشال بولۇشتى. شۇنىڭ ئۈچۈن تۆمۈر خەلپە-لەر لى شۇفۇنىڭ ئەلچى بولۇپ چىققانلىقىدىن خەۋەر تاپقان هامان ئۇلارنى كۈتۈۋېلىشقا تەييارلىق قىلدى ۋە ئاخىر ئەلچىلەرنى قائىدە ـ يوسۇن بويىچە چىرايلىق كۈتۈۋالدى. ناماز پېشىندىن باشلاپ كەچكىچە مېھمانلارنىڭ ئالدىدىن داستىخان يىغىلمىدى. ئۇ كۈنى هال ـ ئەھۋال سورىشىشتىن بۆلەك گەپمۇ بولۇنمىدى. لى شۇفۇ تۆمۈر خەلپىنىڭ بوينىغا ئېسىقلىق قولىنى ئاستا تۇتۇپ:

—— ھەرقاچان نامازنى تەيەممۇم بىلەن ئوقۇۋاتىدىغانلا، —— دېدى.

—— شۇنداق، —— دېدى تۆمۈر خەلپە.

—— ھەراست، ئۆزلەگە قەست قىلغان ھېلىقى قارا يۈز هازىر نەدە؟ —— دەپ سورىدى لى شۇفۇ.

تۆمۈر خەلپە ئۇنىڭ شۇ كۈندىن باشلاپ، ئەل ـ يۇرت ئىچىدە تۇرالماي كۆزدىن يوقالغانلىقىنى، ئاڭلىغان گەپلەرگە قارى-غاندا، نوم تەرەپتە سەرسان بولۇپ يۈرگەنلىكىنى ئېيتتى.

ئەتىسى ناماز بامداتتىن يانغاندا، لى شۇفۇ بىرىنچى بولۇپ، «تۇپراق بېشىغا بېرىپ كەلسەكمىكىن؟» —— دېدى.

توپ ـ توپ جامائەت دۆڭلۈكتىكى شېھىتلار قەبرىستانلىقىغا قاراپ ماڭدى. لى شۇفۇ تاۋاردىن تاشلانغان نېپىز كۆرپە جۇۋىسى-نىڭ پەشلىرىنى تىزىغا بېسىپ ئولتۇرۇپ «تەبارەك» سۈرىسىنى ئىخلاس بىلەن ئوقۇشقا باشلىدى. بۇ ئۇزۇن سۈرە تۈگىگۈچە ھەممە كىشى باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ جىم ئولتۇردى. بىر خۇيزۇ كىشىنىڭ قۇرئان سۈرىسىنى ئۇيغۇر قارىيلىرىدەك مۇنداق راۋان ئوقۇغىنىنى ئۇلار بىرىنچى قېتىم ئاڭلاۋاتقانىدى. تۆمۈر خەلپىمۇ «ئەجەب تولغان قارىي ئىكەن!» دەپ ئويلاپ ئولتۇراتتى.

دۇئادىن كېيىن لى شۇفۇ تۆمۈر خەلپىدىن:

— ھەممىسى جەڭدە شېھىت بولغانلارمۇ؟ — دەپ سوراپ قالدى.

— شۇنداق، — دېدى تۆمۈر خەلپە.

— ئاللا مەغپىرەت قىلسۇن، ھەممىسى قانچە كىشى؟ — دېدى لى شۇفۇ.

— ئەللىك ئىككى. بۇنىڭ ئىچىدە ئون توققۇز ياشلىق راجى بالا رەھمەتلىكمۇ بار، — دېدى تۆمۈر خەلپە، ئاندىن راجى بالىنىڭ قانداق شېھىت قىلىنغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى.

— ئەستاغپۇرۇللا، شۇنداقمۇ قىلغان بارمۇ؟ خەير، ئاللا ئۇ بالىمىزغا قىيامەت كۈنى ئەڭ ئاخىرقى مەرتىۋە بېرەر، — دېدى لى شۇفۇ دۇئاغا قول كۆتۈرۈپ، ھەممەيلەن تەڭ قول كۆتۈرۈشتى.

ئەتىگەنلىك چايدىن كېيىن، سوۋغا تەقدىم قىلىش باشلاندى. ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا يېيىپ تاشلانغان توپ ــ توپ گەزلىمىلەر، مووۇت ۋە چىبەرقۇت تونلار، نەچچە ساندۇق ئۆتۈك، مەسە، كالاچ، قەنت ــ شېكەر، چاي ۋە بىرقانچە تاغار ئۇن ــ گۈرۈچتىن ئىبارەت بۇ سوۋغاتلار ھەممىنى دېگۈدەك ھەيران قىلىپ تۇرغاندا، لى شۇفۇ تۆمۈر خەلپە باشلىق چوڭلارنى ئۆيگە تەكلىپ قىلدى. ئارقىدىنلا ئۇنىڭ مەھرەملىرى قىزىل تاۋار يېپىلغان پەتنۇسلارنى كۆتۈرۈپ كىردى. لى شۇفۇ پەتنۇسلارنى تۆمۈر خەلپە، قارا بوسۇق، ئېلى پالگان، ئامانقۇل، خوجىنىياز پالگان ۋە سەپەرقۇللارنىڭ ئالدىغا قويۇپ ئۇستىنى ئاچتى. تۆمۈر خەلپىنىڭ ئالدىدىكى پەتنۇستا بەش، قالغانلىرىدا ئۈچتىن يامبۇ پارقىراپ تۇراتتى.

— ئاز بولسىمۇ ياڭ جاڭجۈڭ جانابلىرىنىڭ ھەر قايسىلىرىغا ئەۋەتكەن سوۋغىسى، كۆپكە تالىق قىلۇرلا، — دېدى لى شۇفۇ، ئاندىن، — تالادىكى نەرسىلەرنىڭ ئۇن ــ گۈرۈچتىن باشقىسىمۇ،

جاڭجۇڭنىڭ سوۋغىتى، — دەپ قوشۇپ قويدى.

— ئۇن - گۇرۇچچۇ؟ — دېدى تۆمۈر خەلپە.

— بۇ، ئەل - يۇرتنىڭ كۆڭلى، — دېدى ھەسەن بالا ھاجى.

— ئۇنداق بولسا، ئۇن - گۇرۇچنى ئالايلى، قالغانلىرى جايىغا قايتسۇن، — دېدى تۆمۈر خەلپە.

— ئۇنداق قىلساق بولمايدۇ، — دېدى فىڭ ھاجى ئۇيغۇرچە سۆزلەپ، — سۇلايمان پادىشاھمۇ سوۋغات ئالىدۇ ئەمەسمۇ؟ سوۋغاتنى ئالمىسا، ياڭ جاڭجۇڭنىڭ كۆڭلى ئاغرىيدۇ.

— دەرۋەقە، — دەپ گەپكە ئارىلاشتى ئۇۋەيس ئەئلەم، — دوست - ئاشنىلارنىڭ سوۋغا - سالاملىرىنى قوبۇل ئەيلىمەكلىك سۈننەتتۇر. بۇ ياخشى خۇلق - پەزىلەتلەرنىڭ جەملىسىگە كىرىدۇ. ياڭ جاڭجۇڭ جانابلىرىنىڭ ۋەكىلى بولغان بۇ ئەزىز مېھمىنىمىز شۇنچە يىراقتىن ئات ئاتلاپ، تۆگە قوغلاپ كەلگەندە، دىل ئازارلىق بولۇپ قالمىغاي.

— ئەئلەم ئاخۇنۇم توغرا ئېيتتى، — دېدى لى شۇفۇ، — ئۆزلە بۇ سوۋغاتلارنى ئالمىسلا، مەن جاڭجۇڭ جانابلىرىنىڭ ئالدىغا قايسى يۈزۈمنى كۆتۈرۈپ بارىمەن؟

شۇنىڭدىن كېيىن، قالغان ئەلچىلەرمۇ، سالا قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى. تۆمۈر خەلپە بىردەم جىم ئولتۇرغاندىن كېيىن، «ئەمىسە بىز مەسلىھەتلىشىپ كۆرەيلى» دېدى ۋە ھېلىقى يامبۇلارنى باشقا سوۋغاتلار بىلەن قوشۇپ، «خەزىنە» گە ئەكىرىپ قويۇشنى سەپەرقۇلغا تاپشۇردى. خوجنىياز پالگان تۆمۈر خەلپىنىڭ سوۋغاتلارنى ئېلىشقا مايىل بولغانلىقىنى كۆرۈش بىلەنلا، ئورنىدىن دەس قوپۇپ ئۆيدىن چىقىپ كەتتى.

— بۇ يىگىت كىم بولىدۇ؟ — دەپ سورىدى لى شۇفۇ.

— تاراتىلىق خوجىنىياز پالگان، — دېدى تۆمۈر خەلپە.
— ھە، ھېلىقى چيەن دارىنىنىڭ كۆزىگە ئاتقان ئەر شۇمۇ؟
ئېتىنى ئاڭلىغان.

ئەلچىلەر بىر كۈن مېھمان بولۇشتى. تاغنىڭ كەچ كۈزلۈك مەنزىرىسىنى تاماشا قىلدى. مەھەللىلەرنى كېزىپ ئۆيلەرگە پاتىھە ئوقۇشتى، ياش — قېرى دېگۈدەك نۇرغۇن كىشىلەر بىلەن پاراڭ-لاشتى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ باتۇرلۇقلىرىنى ماختاشتى. بىراق خۇد-دى مەسلىھەتلىشىۋالغاندەك، ھەممىسىلا گەپ ئارىسىدا، «قىش كىرىۋاتىدۇ، ھايت — ھۇيت دېگۈچە چىللىمۇ كىرىدۇ. چىللا ئارىسى سوغۇق كۈن، قەھرى كەلسە قاتتىق كۈن، ئىلاھىم بۇ قىشتىن ئامان — ئېسەن ئۆتۈشنى نېسىپ قىلغاي، ئەل ئامان، مەنمۇ ئامان دەپتىكەن، ھەممىدىن ئامانلىق ياخشى» دېگەنگە ئوخشاش گەپلەرنى قىلاتتى.

ئەتىسى ئەلچىلەر قايتتى. پەقەت لى شۇفۇ «مەن خەلپەمگە بىرنەچچە كۈن مېھمان بولۇپ كېتىمەن» دەپ، بىرلا مەھرىمى بىلەن قېپقالدى. بۇ مەھرەممۇ پۇقراچە كىيىنگەنىدى.

6

لى شۇفۇ ئايرىم ئۆيگە جايلىشىۋالغاندىن كېيىن، تەرەت ئېلىپ ئولتۇردى — دە، «مېنىڭ ئۆزلەگە ئەكەلگەن يەنە بىر سوۋغىتىم بار» دەپ قويىنىدىن يېشىل تاۋارغا يۆگەلگەن بىر نەرسە-نى چىقاردى. بۇ قويۇن دەپتىرىدەك كېلىدىغان قۇرئان ئىدى. تۆمۈر خەلپە قۇرئاننى «بىسمىللا» دەپ ئىككى قوللاپ ئالدى ۋە لەۋلىرىنى تەگكۈزۈپ، كۆزگە سۈرتكەندىن كېيىن، ۋاراقلاشقا باش-لىدى. شۇنداق نەپىس، گۈزەل مۇقاۋىلانغان ۋە ھەربىر بەتنىڭ

چۆرىسىگە ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن رەڭدار نەقىش ئىشلەنگەن قۇرئان ئىدىكى، ھەرقانداق كىشىنى ئۆزىگە ئىختىيارسىز جەلپ قىلاتتى.

— بۇ قۇرئان كەرىمنى جاڭجۇڭ جانابلىرى بۇلتۇر ھەرەمدىن كەلگەن ھاجىلاردىن سوراتقۇزۇۋېلىپ ئۆزلەگە سوۋغات قىلدى، — دېدى لى شۇفۇ، ئاندىن ئۆزىنىڭ قويۇن دەپتىرىدىن بىر پارچە قېلىن قەغەزنى چىقىرىپ، «جاڭجۇڭ جانابلىرى مۇسۇلمانلارنىڭ قۇرئانىغا خەنزۇچە خەت يېزىلىپ قالمىغاي دەپ، بۇ مىنپەرنى ئايرىم ئەۋەتتى» دېدى. «مىنپەر» دېگىنى ياڭ جاڭجۇڭنىڭ ئىسىم ـ فامىلە ۋە مەنسەپ ناملىرى بېسىلغان ئاتكىرىتكا بولۇپ، ئۇنىڭ ئارقىسىغا «بۇ قۇرئان بۇرادىرىم تۆمۈرگە ھەدىيە» دېگەن سۆزلەر يېزىلغانىدى. «بۇ ياڭ جاڭجۇڭنىڭ ئۆز قەلىمى» دەپ قوشۇپ قويدى لى شۇفۇ كۈلۈپ تۇرۇپ. ئاندىن «ئۆزلەگە يازغان سالام خېتىمۇ بار» دەپ چوڭ سېرىق لېپاپىنى ئۇزاتتى، لېپاپقا «ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىدىن چىققان تۆمۈر باتۇرغا» دېگەن سۆزلەر چوڭ قىلىپ يېزىلغانىدى.

تۆمۈر خەلپە خەتنى دىققەت بىلەن ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن...

— ياڭ جاڭجۇڭ، مېنى ئۇرۇمچىگە ئاچىقىپ نېمە قىلىدىكەن؟ — دېدى.

— چوڭ مەنسەپ بەرمەكچى، دارىن قىلماقچى، دارىن قىلغاندىمۇ، قۇرۇق ئۆستەڭگە مىراپ ئەمەس، قولىدا چېرىكى بار، دېسە گېپى ئۆتىدىغان، ئاتسا ئوقى يېتىدىغان دارىن قىلماقچى. بۇ خۇدايىمنىڭ ئۆزلەگە بەرگىنى، — دېدى لى شۇفۇ مولايىملىق بىلەن.

— ياق، مەن ئەل ـ يۇرتۇمدىن ئايرىلمايمەن. مىسىرنىڭ

پادىشاھلىقىدىن كەنىئاننىڭ گادايلىقى ياخشى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ياڭ جاڭجۇڭ مېنىڭ نېمىشقا قوزغىلاڭ قىلغانلىقىمنى ياخشى بىلىدىكەنغۇ، شۇنچە ئىشنى تەۋرىتىپ قويۇپ، نەگە بارغۇدەكمەن!

— مەن ئەلچى، ئەلچىگە ئۆلۈم يوق. مەن ئامانەتنى يەتكۈزدۇم. تەقدىرىسىز قىل تەۋرىمەس دەپ، قالغان ئىشلار خۇدانىڭ تەقدىرى بىلەن بولىدۇ، — دېدى لى شۇفۇ، ئاندىن تۆمۈرگە تېخىمۇ يېقىنراق سۈرۈلۈپ، — ھازىرقى ئەھۋاللاردىن خەۋەرلىرى بارمۇ؟ — دېدى.

— قايسىنى دەيدىلا؟

شۇنىڭدىن كېيىن، لى شۇفۇ جۇڭخۇا مىنگونىڭ ھازىرقى دازۇڭتۇڭى يۈەن شىكەيىنىڭ پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا سۈن جۇڭشەن تەرەپدارلىرىغا قارشى يۈرگۈزۈۋاتقان سىياسىتىنى، بولۇپمۇ چېگرا رايونلاردىكى ۋاڭ - گۇڭلارنىڭ ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىش، ۋاڭلارنىڭ ئورنىغا تەگمەسلىك ھەققىدە مەخسۇس بۇيرۇق چۈشۈرگەنلىكى، شۇنىڭ ئۈچۈن، شامەخسۇت ۋاڭنى ئۆرۈۋېتىش دۆلەت سىياسىتىگە خىلاپ ئىكەنلىكىنى، ئەگەر بۇ پىكىردە قاتتىق تۇرسا، قۇمۇلدىكى قوزغىلاڭغا مەركىزىي ھۆكۈمەتنىمۇ قول تىقىپ قويىدىغانلىقىنى، ياڭ جاڭجۇڭ «خەلقپەرۋەر» بولغانلىقى ئۈچۈن، پۇقرالار جاپا تارتىپ قالمىسۇن دەپ، بۇ ئىشنى تىنچلىق بىلەن ھەل قىلىشقا بەل باغلىغانلىقىنى، ئەگەردە تۆمۈر خەلپە ماقۇل كۆرسە ھۆكۈمەت تەركىبىدە ئەمەل تۇتۇپ، ئۆمۈر بويى راھەتتە ئۆتىدىغانلىقىنى، شامەخسۇت ۋاڭنىمۇ ئىنساپقا كەلتۈرۈپ، ئالۋاڭ - ياساقلارنى زور دەرىجىدە ئازايتىش مۇمكىنلىكىنى ئۇزۇندىن - ئۇزۇن چۈشەندۈردى.

— بۇ ئىشنى تىنچلىق بىلەن تۈگىتىمەن دېگەن ئادەم نېمىشقا ھاپىز يىڭجاڭ، نىياز يىڭجاڭ ۋە ما يىڭجاڭلارنى نۇرغۇن

چېرىك بىلەن قومۇلغا ئەۋەتىدۇ؟ — دېدى تۆمۈر خەلپە.

— تۆگە قانچە، يىغىرى شۇنچە دەپ، جاڭجۇڭ جانابلىرىنىڭمۇ ئۆزىگە لايىق دەردى بار، ئۈرۈمچىدىكى بەزى ئەمەلدارلار جاڭجۇڭ جانابلىرىنى دا زۇڭتۇڭغا ئەرز قىپتۇ، تۆمۈر قوزغىلىڭغا يۇمشاق قوللۇق قىلدى دەپ، شۇڭا، دازۇڭتۇڭ ئەگەر تۆمۈر ئەل بولمىسا، چېرىك چىقىرىڭلار دەپ يارلىق ئەۋەتىپتۇ، جاڭجۇڭ جانابلىرى يارلىقنى ئادا قىلمىسا بولامدۇ؟

لى شۇفۇ «چېرىك»، «يارلىق» دېگەن سۆزلەرنى سالماق بىلەن ئېيتتى. ئاندىن مۇنداق دېدى:

— خەلپەم، بىز — دىن قېرىنداش، بىزنىڭ خۇدايىمىز بىر، پەيغەمبىرىمىز بىر، كەئبىمىزمۇ بىر، ئۆزلەنىڭ قاراپ تۇرۇپ بىرەر پالاكەتكە ئۇچراپ قېلىشلىرىغا چىدىمايمەن. مەن ئۈرۈمچىدىكى ۋاقتىمدا، بۇ يەردىكى ھەممە ئەھۋاللارنى ئاڭلىدىم. ئۆزلەگە دەسلەپ قول بەرگەن سەيپۇڭ توختىدىن كەلگەن ۋاپا شۇنچىلىك بوپتۇ. قالغانلارنىڭ كۆڭلىدە نېمە جىن بارلىقنى خۇدايىم بىلىدۇ. مەن ئەلچى بولۇپ كېلىشنى جاڭجۇڭ جانابلىرىدىن ئۆزۈم سورىدىم، مەقسىتىم، ئۆزلەگە ھەممە گەپنى ئېيتىپ، دىن قېرىنداشلىق مېھرىمنى بىلدۈرەي، بىر تەقۋادار قېرىندىشىمىز قاراپ تۇرۇپ پالاكەتكە ئۇچقاشمىسۇن دېۋىدىم. قالغانلارنىڭ ئالدىدا ھەممە گەپنى ئېيتقىلى بولمايدۇ دەپ، ئۇلارنى كەتكۈزۈۋەتتىم. ماڭا ئىشەنسىلە شۇ، ياق دېسىلىمۇ ئىختىيارلىرى، ئۆبدان خىيال قىلىپ باقسىلا. مەن بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ تۇراي.

بۇ گەپلەر تۆمۈر خەلپىنى خىيالغا سېلىپ قويدى. لى شۇفۇ ئۆز سېھرىنىڭ ئۇنىڭغا تەسىر قىلغانلىقىنى كۆرۈپ، ئىچ - ئىچىدىن خۇشال بولدى ۋە شۇ كۈندىن باشلاپ، تۆمۈر خەلپىنى ئۆزىگە تېخىمۇ رام قىلىشقا كىرىشتى. ئۇ ھەر كۈنى يېرىم كېچىدە

قوپۇپ، ئەستايىدىل هالدا تەرەت ئالاتتى ــ دە، ناماز بامداتقىچە شام يورۇقىدا قۇرئان ئوقۇيتتى. بېشىغا چىرايلىق سەللە ئوراپ، بەش ۋاخ نامازنىڭ ھەممىسىدە جامائەت بىلەن مەسچىتتە بولاتتى. «خۇدالىق ئۈچۈن» دەپ ئون پارچە كىگىز سېتىۋېلىپ، مەسچىت-نىڭ جايىنامازلىرىنى يېڭىلاپ چىقتى. ياش مەھرىمنى بىر قېتىم ناماز شامغا كېچىككىنى ئۈچۈن جامائەت ئالدىدا تەنبىھلىدى. كۆڭۈلدە يىغلىرى چوڭ ــ كىچىك دېمەي، ھەممەيلەن بىلەن دوستلارچە ھال ــ مۇڭ قىلىشىپ دەردىگە ئورتاقلىشاتتى. خەلق شامەخسۇت ۋاڭدىن كۆرگەن زۇلۇملىرىنى ئېيتقاندا «ئاينىڭ ئون بەشى قاراڭ-غۇ، ئون بەشى يورۇق دەپ، ئەمدى يورۇقچىلىق كۆرىسىلەر، ئون ئىككى تاغنى ئۆزۈڭلار سورايدىغان قىلىمىز» دەيتتى. تۆمۈر خەل-پىنىڭ ئائىلىسىگە بولسا، ھەر ئىككى كۈندە بىر قېتىم كېلەتتى. تۆمۈر خەلپىنىڭ بالىلىرىغا قەنت ــ ناۋات بېرىپ ئۇلارنى ئەركىلى-تەتتى.

بىر كۈنى لى شۇفۇ باستىنى قۇچىقىدا ئوينىتىپ ئولتۇرۇپ «بۇ قىزىمنىڭ چېچى بىر تال ئىكەنغۇ» دېدى. دەرۋەقە زورىخان ئايلا بۇ كۈنلەردە باستىنىڭ بوي تارتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ «يامان كۆزلەر» دىن ئاسراش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا قىز بالىچە پاختىلىق چاپان كىيدۈرۈپ قويغانىدى. باست لى شۇفۇنىڭ ئاغزىدىن چىققان «قىز» دېگەن سۆزنى ئاڭلاش بىلەن ئۇنىڭ قۇچىقىدىن بېلىقتەك سۇغۇرۇلۇپ چىقتى ــ دە، تالاغا قاچتى. لى شۇفۇ كۈلگەن پېتى قاراپ قالدى. زورىخان ئايلىنىڭ ئۆزىدىن قېچىپ يۈرگىنىنى كۆ-رۈپ، «ئۆزلە مېنىڭدىن بىر ياش چوڭ ئىكەنلا، ئايلامنى يەڭگە دېسەم بولغۇدەك، بىزنىڭ يۇرتلاردا يەڭگىلەر ئۆز ئىنىلىرىدىن قاچمايدۇ. ئۆزلە بىلەن ھەم قېرىنداش، ھەم جاندوست بولۇپ قالدۇق. ئەمدى يەڭگەم مېنىڭدىن قاچمىسمۇ بولار» دەپ كۈلدى.

تۆمۈر خەلپىمۇ كۈلۈپ قويدى.

ھەپتە – ئون كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، لى شۇفۇ شەھەرگە كىرىپ چىقماقچى بولغانلىقىنى ئېيتتى. ئەنسارى باشلىق ئۈچ يىگىت ئۇنى شەھەرنىڭ يېنىغىچە ئۇزىتىپ باردى.

لى شۇفۇ كەتكەندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن بىرقانچە قېتىم كېڭەش ئۆتكۈزدى. ئۇلار ئاخىر، ۋاڭلىق تۈزۈمنى يىمىرىپ تاشلاشنىڭ ھازىرچە مۇمكىن ئەمەسلىكىنى نە-زەرگە ئېلىپ، ئەگەر شامەخسۇت ھەممە شەرتلىرىمىزگە ئۇنىسا، ياراشساق يارىشايلى دېگەن قارارغا كېلىپ قالدى.

7

1913 – يىلى كىرىپ، يەر – زېمىن قېلىن قار بىلەن قاپلانغان چىللە كۈنلىرىدە، زېمىستان سوغۇقىنىڭ چاياندەك چې-قىپ تۇرۇشىغا قارىماي، لى شۇفۇ بۆرە – تۈلكە جۇۋىلىرىغا مەھكەم ئورالغان ئەلچىلەرنى باشلاپ يەنە تاغقا كەلدى. ئەلچىلەر مورا بىلەن ئىسسىتىلغان ئۆيدە ئوبدان شورپىلىنىپ، ھاردۇق ئېلىشىپ بولغاندىن كېيىن، ياڭ جاڭجۈڭ نامىدىن تۆمۈر خەلپىگە كەلگەن تېلېگراممىنى ئوقۇشقا باشلىدى. تېلېگراممىدا تۆمۈر خەل-پىگە ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق ئۇيغۇر – مۇسۇلمان 3 – ئاتلىق باتالىيونىنىڭ كوماندىرلىق مەنسىپى ۋە ئىككى يۈزدىن – بەش يۈزگىچە چېرىك ساقلاش ھوقۇقى بېرىلگەنلىكى جاكارلانغان. جۈملىدىن، شامەخسۇت ۋاڭغا قوزغىلاڭچىلارنىڭ تەلەپلىرىنى قو-بۇل قىلىش ھەققىدە مەخسۇس مەكتۇپ ئەۋەتكەنلىكى ئەسكەرتىل-گەن. لى شۇفۇ تېلېگراممىنى ئوقۇپ بولۇش بىلەن ھەممە ئەلچى-لەر ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، تۆمۈر خەلپىنى مۇبارەكلىدى.

— گۈرۈچتىن خەۋەر يوق، سەۋزە دەم يەپتۇ دەپ، جاڭجۈڭ جانابلىرى بەك ئالدىراپ كېتىپتۇ. مەن تېخى كۆڭلۈمنى توختاتقىنىم يوق. بۇ گەپنى كېيىن قىلىشايلى، — دېدى تۆمۈر خەلپە مورىغا بىرتال ئوتۇن تاشلاپ.

— بوپتۇ، ئۆزلە نېمە دېسىلە شۇ، — دېدى لى شۇفۇ چىرايىنى قىلچە ئۆزگەرتمەي.

شۇنىڭدىن كېيىن، سۆھبەت باشلىنىپ، تۆمۈر خەلپە قوزغىلاڭچىلارنىڭ تەلەپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ھەربىر ماددا ئۈستىدە تالاش - تارتىشلار بولۇپ، ئاخىر ئۈچ كۈنلۈك سۆھبەت نەتىجىسىدە مۇنداق كېلىشىم ھاسىل قىلىندى:

بىرىنچى، ئۆتكەن ئىشلار، جۈملىدىن يى شىڭفۇنىڭ ئۆلۈمى سۈرۈشتە قىلىنمايدۇ؛

ئىككىنچى، «تۆمۈر چارۋا» تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، شامەخسۇت ۋاڭ مالچىلارغا تېگىشلىك ھەق تۆلەيدۇ؛

ئۈچىنچى، دېھقانلارنىڭ شامەخسۇت ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ بەگلىرىگە ھەر ئايدا يەتتە كۈن ئالۋاڭ قىلىدىغان ياساق مەجبۇرىيىتى ئىككى كۈنگە ئۆزگەرتىلىدۇ. يامۇللارنىڭ باشقا ئالۋاڭ - سەيسىلىرىمۇ ئازايتىلىدۇ؛

تۆتىنچى، ئون ئىككى تاغنى قوزغىلاڭچىلار ئۆزى ئىدارە قىلىدۇ؛ ئۆزىنى قوغداشقا مەلۇم ساندا قورال قالدۇرۇلغاندىن تاشقىرى، قالغان قورال - ياراغلارنى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرىدۇ؛

بەشىنچى، شەھەر ۋە يېزىلاردا قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئالاقە باغلىغان دەپ شامەخسۇت ۋاڭ تەرىپىدىن قامالغان ئەللىك تۆت كىشى دەرھال بوشىتىلىدۇ؛

ئالتىنچى، ھاشىر تەيجى مەنسەپتىن قالدۇرۇلۇپ، ئورنىغا باشقا تەيجى قويۇلىدۇ؛

يەتتىنچى، مەزكۇر كىلىشىم ئۇيغۇر ـ خەنزۇ تىللىرىدا ئۈچ نۇسخا پۈتۈلۈپ، بىرى جاڭجۇڭ يامۇلدا، بىرى شامەخسۇت ۋاڭدا، بىرى تۆمۈر خەلپىدە ساقلىنىدۇ.

بۇ كىلىشىمگە شامەخسۇت ۋاڭ بىر تەرەپ، تۆمۈر خەلپە بىر تەرەپ بولۇپ قول قويىدىغان بولۇشتى. لى شۇفۇ ياڭ جاڭجۇڭ نامىدىن، بەي ۋىنچاۋ قۇمۇل يەرلىك ھۆكۈمەت نامىدىن ئىككى تەرەپنى ياراشتۇرغۇچىلار سۈپىتىدە، قالغان ئەلچىلەر شاھىتلار سۈپىتىدە قول قويىماقچى بولدى.

بىراق، قول قويىدىغان چاغدا، تۆمۈر خەلپە «ئاۋۋال شامەخسۇت قول قويسۇن، زىنداندىكىلەرنى بوشاتسۇن، ھاشىر تەيجىنى مەنسەپتىن قالدۇرسۇن، ئاندىن مەن قول قويىمەن» دەپ تۇرۇۋالدى، لى شۇفۇ بۇ شەرتكىمۇ دەرھال رازىلىق بىلدۈرۈپ، شامەخسۇت بىلەن بەي ۋىنچاۋغا خەت يازدى ۋە خەتنى كىلىشىم نۇسخىلىرىغا قوشۇپ، ئۆزىنىڭ مەھرىمى بىلەن ئامانقۇلدىن شەھەرگە ماڭغۇزدى. ئۇلار تۆت كۈندىن كېيىن، شامەخسۇت بىلەن بەي ۋىنچاۋنىڭ تامغىلىرى بېسىلغان كىلىشىم قەغەزلىرىنى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، شامەخسۇتنىڭ مەخسۇس مەكتۇبىنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى. شامەخسۇت ئۆز خېتىدە زىنداندىكىلەرنى شەرتسىز بوشاتقانلىقىنى، ھاشىر تەيجىنىڭ ئورنىغا ئوردا بەگلىرىدىن يۈسۈپ بەگ دېگەن كىشىنى تەيجى قىلغانلىقىنى جاكارلىغانىدى. ئامانقۇل بۇ ئىشلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكىنى ئېيتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە كىلىشىمگە قول قويدى. ئاندىن، لى شۇفۇ باشلىق ئەلچىلەرنىڭ ھەممىسى تامغا ـ مۆھۈرلىرىنى بېسىشتى. نۆۋەت ئۇۋەيس ئەئلەمگە كەلگەندە، ئۇ خۇددى قاتتىق ئۇيقۇدىن چۆچۈپ ئويغانغان كىشىدەك تېڭىرقاپ قېلىپ، ئانار شەكلىدە ئويۇلغان كۈمۈش مۆھۈرنى تەتۈر بېسىپ قويغىلى

تاس قالدى. چۈنكى ھاشىر تەيجىنىڭ ئورنىغا ئوردا بەگلىرى
ئىچىدە بىرقەدەر دۆرۈس ئادەم دەپ تونۇلۇپ كەلگەن يۈسۈپ
بەگنىڭ تەيجى بولغانلىقى ئۇنى قاتتىق ۋەھىمىگە سېلىپ،
پىكرى ــ خىيالىنى تېرىقتەك چېچىۋەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئويىچە،
ھاشىر تەيجىنىڭ ئورنىغا قېزىبەگ غوجا تەيجى بولۇشى لازىم
ئىدى. ئۇنداق بولغاندا، ئۆزىگە ھېچقانداق تۈغ يۇقمايتتى. ئەمدى-
لىكتە بولسا، ھەر ئىككى ھىمايىچىسىدىن ئايرىلىپ قالدى. ئەھۋال-
دىن قارىغاندا، شامەخسۇت ۋاڭ بۇلتۇر ياز چېيەن دارىن ئاقچۇق
سېپىدىكى جەڭدە ئۆلگەن چېرىكلىرى ئۈچۈن ھېلىقى بۇتخانىدا
ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن كۈنى يۈز بەرگەن ۋەقەنى ئۇنتۇمىغان
ئوخشايدۇ، ئۇ كۈنى چېيەن دارىنىڭ چېرىكلىرى شامەخسۇتقا ئوق
چىقىرىپ، ئىتتىشۋازلىق باشلىنىپ كەتكەندە، ھاشىر تەيجى بىلەن
قېزىبەگ غوجا شامەخسۇتنى قوغداش ئورنىغا ئۇنى يالغۇز تاشلاپ،
قېچىپ كەتكەن ئەمەسمىدى، شۇنىڭدىن بۇيان، شامەخسۇت بۇ
ئىككىيلەنگە تامامەن ئىشەنمەس بولۇپ قالسا كېرەك. دېمەك،
ھاشىر تەيجى بىلەن قېزىبەگ غوجىمۇ، شامەخسۇت ۋاڭنىڭ نەزە-
رىدىن چۈشۈپتۇ. بۇ ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى ئەمەس؛ ئۇنىڭ ئۈس-
تىگە، يۈسۈپ بەگ ئەھلى ئىلىمگە ھۆرمەت قىلىدىغان كىشى،
بولۇپمۇ، نورۇز داموللىنى كۆپرەك ئىززەتلەيتتى. ئەمدى، نورۇز
داموللا ئۆزىنىڭ كېلىنى قارا كۆز ئايلانىڭ قاتىللىرىنى سۈرۈشتۈ-
رۈپ قايتا ئەرز بەرسە، يۈسۈپ تەيجىنىڭ بۇ ئىشقا ئەستايىدىل
قول تىقىپ، ھاشىر تەيجىنىڭ سىرىنى ئېچىپ تاشلىشى، نەتىجىدە
ئۆۋەيس ئەئلەمنىڭمۇ بۇ ئىشقا چېتىلىپ قېلىشى تەبئىي. ئۇ
چاغدا، ئەئلەملىك مەنسىپى تۈگۈل، ئۇنىڭ جېنىمۇ خەتەردە قال-
دۇ. ئۆۋەيس ئەئلەم ئەنە شۇلارنى ئويلاپ، ئۆزىنى ھالاكەت
گىردابىدا ھېس قىلاتتى ۋە شۇ كۈندىن باشلاپ، يۈرەك سانجىقى

قوزغىلىپ تاۋى يوق بولۇپ قالدى.

8

ئەمدى لى شۇفۇنىڭ ئالدىدا ئىككى چىگىش تۇگۇن قالغانىدى. بىرى، قورال — ياراغنى قانداق قىلىپ يىغىۋېلىش، ئىككىنچىسى، تۆمۈر خەلىپىنى ئۇرۇمچىگە چىقىشقا قانداق قىلىپ ئۇنىتىش. ئۇ، ئىككىنچى تۇگۇن يېشىلسە، بىرىنچى تۇگۇن ئۆزلۈكىدىن يېشىلىپ كېتىدۇ دەپ ئويلايتتى. شۇنىڭ ئۇچۇن، ئاخشىمى تۆمۈر خەلپە بىلەن يەنە پاراڭلىشىشقا پۇرسەت تېپىپ، ئۇرۇمچىگە چىقىشنىڭ ئەھمىيىتىنى ئۇزۇندىن — ئۇزۇن چۈشەندۈرگەچ مۇنداق دېدى:

— ئىككى قوچقارنىڭ كاللىسى بىر قازانغا پاتماس، دېگەن گەپنى ئۇنتۇپ قالمىسىلا. قۇمۇلدا تۇرىدىغان بولسىلا، بىرىنچىدىن، شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن ھېچقاچان ئوبدان ئۆتەلمەيدىلا. ئۇ قاچانلا بولمىسۇن ئۆزلەرنى پاتقۇزمايدۇ. ئۈچ ئېلىشتىنمۇ يانمايدۇ؛ ئىككىنچىدىن، يېغا ياندىن، بالا قېرىنداشتىن دەپ، قارا بوسۇققا ئوخشاش ئادەملەر ئۆزلەرنى تىنچ قويامدۇ؟ ئۇركۈنى «ئون ئىككى تاغنى ئۆزۈڭلار سورىساڭلار، كىم يۇرت بېشى بولار» دەپ ئۇنى گەپكە سېلىپ قويسام، «تۆمۈر ئاكام بىلەن مەنچۇ!» دەيدۇ قارىسىلا! مۇنداق نېمىلەرنىڭ ئارىسىدا جانلىرىنى قىيناپ يۈرگۈچە، ئۇرۇمچىگە بېرىپ، بەش يۈز چېرىكنىڭ بېشى تۆمۈر دارىن بولۇپ يۈرمەمدىلا، نىياز يىڭجاڭ — نىدارىن، ھاپىز يىڭجاڭ ئادارىن بولۇپ يۈرمەمدۇ؟ ئۆزلە دېگەن ئۇلاردىن مىڭ ئارتۇق، كېيىنچە مەنسەپلىرى تېخىمۇ ئۆسىدۇ.

— مېنىڭ مەقسىتىم مەنسەپدار بولۇش ئەمەس. ئون ئىككى

تاغقا باش بولۇۋېلىشىمۇ ئەمەس. مەن بىر ياغاچچى، مەنسەپنىمۇ قاملاشتۇرالمايمەن. ئەل ـ يۇرت ئوبدان ئۆتسىلا بولدى.

— ھەببەللى، ئەل ـ يۇرت ئوبدان ئۆتسۇن دېسىلە، ئوتتۇرا قولدەك ئەرلەردىن بىرنەچچە يۈزىنىڭ قولىغا مىلتىق تۇتقۇزۇپ، ئۈرۈمچىدە تۇرسىلا تېخىمۇ ئوبدان بولمامدۇ؟ قاچانلا بولسا، ياڭ جاڭجۈننىڭ يېنىغا كىرىپ ـ چىقالايدىلا. ھەرقانداق گەپ بولسا، ئۇ كىشىگە ئېيتالايدىلا. قۇمۇل خەلقىنىڭ بېشىنى شۇ يەردە تۇرۇپ تېخىمۇ ئوبدان سىلالايدىلا، ئەل ـ يۇرتمۇ، ئۈرۈمچىدە بىزنىڭ ئاتىمىز بار دەپ، كۆڭلى ـ قارنىنى توق تۇتالايدۇ، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ مەن ئۆزلەگە قىيامەتلىك دوست بولغانلىقىم ئۈچۈن، قورسىقىمدىكى گەپنى بىزەمۇ ئەپقالماي ھەممىنى ئېيتتىم ئاكا!

تۆمۈر خەلپىنى يەنە خىيال باستى. ئۇ ئۆز ئادىتى بويىچە، سول ئېڭىكىنى تاتىلاپ بىردەم جىم ئولتۇردى ـ دە:

— ھەي، بۇ ياڭ جاڭجۈننىڭ گەپلىرىگە ئىشەنگىلى بولار-مۇ؟ ياخشى كۈننىڭ يامىنىدا گېپىدىن يېنىۋالسا، قانداق قىلغۇ-لۇق؟ — دېدى.

لى شۇفۇ ياڭ جاڭجۈننىڭ «سىز ئاخىرقى كوزىرىم بول-سىز» دېگەن گېپىنى يەنە بىر ئەسلەپ، تۆمۈر خەلپىنىڭ بىلىكى-دىن تۇتقان پېتى:

— ماڭا ئىشىنەمدىلا، يوقمۇ؟ — دېدى.

— ئۆزلەگە ئىشىنىمەن.

— ماڭا ئىشەنسىلە، ئەزبىرايى خۇدا، ياڭ جاڭجۈنغىمۇ ئىشەنسىلە. مەن قۇرئان تۇتۇپ بېرەي!

تۆمۈر خەلپە «قۇرئان» دېگەن سۆزنى ئاڭلاپ لى شۇفۇنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ قارىدى. ئاندىن:

— راستمۇ، راستىنلا قۇرئان تۇتۇپ بېرەلەمدىلا! — دېدى.

— ئەزىمرايى، تەرىتىم بىلەن پاك ئولتۇرۇپتمەن. ھازىرلا تۇتۇپ بېرەي! ياق، جامائەت شاھىت بولسۇن دېسلە، قۇرئاننى كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا تۇتۇپ بېرەي!

— ئەمسە تاڭ ئاتسۇن، — دېدى تۆمۈر خەلپە رازىلىق بىرىپ.

ئەتىسى ناماز بامدات ئوقۇلۇپ بولغاندا، بىرىنچى سەپتە ئولتۇرغان لى شۇفۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، مەسچىت مېھراپىنىڭ يېنىدىكى ئويۇقتا تۇرغان چوڭ بىر قۇرئاننى بىسمىللا ئېيتىپ قولىغا ئالدى ۋە پېشانىسىگە تەگكۈزۈپ بولۇپ، كۆپچىلىككە مۇنداق خىتاب قىلدى:

— جامائەت! مەن ھازىر ئاللانىڭ ئۆيى بولغان بۇ مەسچىتى مۇبارەكتە ھەرقايسىلىرىغا ناھايىتى يوجۇك بىر گەپنى ئېيتىمەن. مەن ئاللاتائالانى بىر، مۇھەممەت مۇستاپا سەللاھۇ ئەلەيھىسسالامنى ئاللانىڭ بىزگە ئىبەرگەن ھەق روسۇلى دەپ، دىلىم بىلەن تەستىق ۋە تىلىم بىلەن ئىقرار قىلىپ، مەھشەر كۈنى جاۋاب بەرگۈچى بەندىلىكىم بىلەن شۇنى ئېيتاي: ياڭ جاڭجۇڭ جانابلىرىنىڭ تۆمۈر خەلپەمنى ئۆرۈمچىگە چىللىشىدا قىلچە يامان نىيىتى يوق. ھەممىسى ئەل — يۇرتنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن. بۇ گېپىم يالغان بولسا، مانا قولۇمدا تۇرغان مۇشۇ ئۇلۇغ قۇرئان كەرىم مېنى ئۇرسۇن. قىيامەت كۈنى ھەممىلىرىنىڭ قىزىل تىرنىقى پېقىرنىڭ ياقىسىدا بولسۇن!

فىڭ ھاجى ئورنىدىن تۇرۇپ، لى شۇفۇنىڭ قولىدىن قۇرئاننى ئالدى ۋە:

— مەن قىرى ئادەم ئىككى كۈنلۈك ئۆمرۈم قالدى. لى دارىن ھازىر ئېيتقان گەپكە شاھىت بولىمەن. مەنمۇ قۇرئان تۇتۇپ بېرەي، — دەپ قولىدىكى قۇرئاننى پېشانىسىگە تەگكۈزدى.

— مەن قۇمۇل مەھكىمىسى شەرئىنىڭ ئەئلەمى بولغانلىقىم
بىلەن قەسەمىيات قىلىپ ئېيتىمەنكى، لى دارىن جانابلىرىنىڭ
ئېيتقانلىرى بەتامامەن ھەقتۇر. مەن بۇنىڭغا ئىمانىم بىلەن شاھىت.
شاھىتلىقىم يالغان بولسا، مېنى قۇرئان ئۇرسۇن، — دېدى ئۇۋە-
يىس ئەئلەم، فىڭ ھاجىنىڭ قولىدىن قۇرئاننى ئېلىپ.

قالغان ئەلچىلەرمۇ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ «ھەق، ھەق» دې-
يىشتى.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئۈرۈمچىگە بېرىشقا رازى
بولدى. ئەلچىلەر خۇشال - خۇرام قايتتى. لى شۇفۇ يەنە قېپقال-
دى. ئۇ، تۆمۈر خەلپىدىن بىر قەدەممۇ ئايرىلماسلىققا تىرىشىپ،
خۇددى سالجىدەك يېپىشۋالدى.

تۆمۈر خەلپىنىڭ ھەمراھلىرى ئۇنىڭ ئۈرۈمچىگە بېرىشىغا
قوشۇلماي، ئۇنى گەپ - سۆز بىلەن توسوشقا ھەرىكەت قىلاتتى.
بىراق، تۆمۈر خەلپىنىڭ قۇلىقىغا گەپ كىرمەيتتى. شۇ ئارىدا
چاپارمەنلەر شەھەردىن لى شۇفۇغا تېلېگرامما ئېلىپ چىقتى. بۇ،
ياڭ جاڭجۇڭدىن كەلگەن تېلېگرامما بولۇپ، ئۇنىڭدا تۆمۈر خەل-
پىنىڭ ئۈرۈمچىگە چىقىشقا ئۇنىغانلىقىدىن ناھايىتى خۇشال بول-
غانلىقى ئېيتىلىپ كېلىپ، «دوستلۇق لەۋزىمنى يەردە قويمىغانلى-
قىغا كۆپ تەشەككۈر» دېيىلگەنىدى. تۆمۈر خەلپە ئەمدى تېخىمۇ
خاتىرجەم بولۇپ، لى شۇفۇ بىلەن گاھ ئوۋغا چىقىپ، گاھ مېھمان-
دارچىلىق ئويناپ، چىللىنىڭ چىقىپ كېتىشىنى كۈتۈپ تۇراتتى.
قارا بوسۇق بولسا، بېشىنى ئىچىگە تىقىۋېلىپ، ھېچنېمە دېمەي
جىم يۈرەتتى.

— تۆمۈر ئاكامغا ئۆزلەمۇ گەپ قىلسىلا بولمامدۇ، — دېدى
ھۆسنارىخان، ئىچى پۇشۇپ.

— مەن نېمە دەيتتىم، خەلپەمنىڭ ئەمدى دارىن بولغۇسى

كەپتۇ، — دېدى قارا بوسۇق سوغۇق كۈلۈپ.

بۇ كۈنلەردە ئايقىزنىڭمۇ ئاي ـ كۈنى يېقىنلىشىپ قالغانىدەك سېزىلەتتى. ئۇ، پات ـ پاتلا ئامانقۇلنىڭ مۈرىسىگە بېشىنى قويۇپ، «ئۈرۈمچىگە سىزمۇ بارامسىز؟» دەپ سوراپ قوياتتى. ئامانقۇل بولسا، نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي، ئۇنىڭ ياداڭغۇراپ قالغان مەڭزىنى سىلاپ، «ئەستاغپۇرۇللا» دەپ جىم بولۇپ قالاتتى.

لى شۇفۇنىڭ بەختىگە، بۇ يىلى قىش تېز چىقىپ كەتتى. شەمسىيە ھېسابى بىلەن مارت ئېيى كىرە ـ كىرمەيلا تۆمۈر خەلپە ئىككى يۈزدىن ئوشۇق تاللانغان يىگىتلىرى بىلەن يولغا چىقماقچى بولدى. تورپاق ئۆز غوجائەمەت، قاسىم قىزىق، ئەنسارىلارمۇ شۇلار نىڭ ئارىسىدا ئىدى. تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلنىمۇ بىللە ئېلىپ ماڭماقچى بولغاندا، رەۋىخان موماي: «كېلىن ئايلا كۆز يورۇۋالغاندىن كېيىن، ئارقىلىرىدىن بارغاي» دەپ ئۇنىمىدى.

تۆمۈر خەلپە يولغا چىقىدىغان كۈنى بالىلىرىنى ئاخىرقى قېتىم سۆيۈپ خوشلىشىۋاتقاندا، زورىخان ئايلا كۆز يېشى قىلىپ تۇرۇپ، «خۇدايىم شۇ بالىلارنىڭ بەختىگە بولسىمۇ، باشلىرىنى ئامان قىلغاي!» دېدى. تۆمۈر خەلپە «خۇدا بۇيرۇسا، ئۇزۇنغا قالماي، ھەممىڭلارنى ئۈرۈمچىگە ئالدۇرۇپ چىقىمەن» دېدىيۇ، ئۆزىنىڭمۇ كۆزىدە ياش ئەگىپ كەتتى.

سەپەرقۇل بىلەن ئېلى پالگان باشلىق بىرنەچچە يۈز كىشى تۆمۈر خەلپىلەرنى تۆرۈككىچە ئۇزىتىپ كەلدى. جامائەت خوشلىشىپ بولغاندا، نۇرۇل بوۋا قول كۆتۈرۈپ، «يولۇڭلار ئاقىبول بولسۇن، كۆرۈشكىچە ئامان بولۇڭلار!» — دەپ دۇئا قىلدى.

سوزۇلۇپ ياتقان ئاقچۇق سېيىدا چاڭ ـ توزان بېسىلىپ قالغان بولسىمۇ، تۆرۈك تەرەپتىكى دۆڭنىڭ بېشىدا بىرمۇنچە كىشىلەرنىڭ قارىسى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

ئەتىسى، پېتىپ كېتىۋاتقان باھار قۇياشىنىڭ ئاخىرقى نۇر-
لىرى ئۇپۇقنى قاندەك قىزارتىپ تۇرغاندا، قۇمۇل شەھىرى-
نىڭ يەتتە — سەككىز چاقىرىم شەرقىي — شىمالىدىكى سايدا
قويۇق چاڭ — توزان نامايان بولدى. سەپنىڭ ئالدىدا تۆمۈر
خەلپە بىلەن لى شۇفۇ يانمۇيان كېلىۋاتاتتى. مىڭدىن ئارتۇق
كىشى ئۇلارنى داقا — دۇمباق ، ناغرا — كانايلار بىلەن قىزغىن
كۈتۈۋالدى. قۇمۇلنىڭ ھەربىي مۈلكىي ئەمەلدارلىرى بىلەن يۇرت
چوڭلىرىنىڭ ھەممىسى شۇ يەردە ئىدى. پەقەت شاماخسۇت ۋاڭ
كۆرۈنمەيتتى. يۇسۇپ تەيجى ئۇنىڭغا ۋەكىل بولۇپ كەلگەنىدى.

تۆمۈر خەلپە ئۆز يىگىتلىرى بىلەن قۇمۇلدا ئۈچ كۈن
مېھمان بولۇپ، تۆتىنچى كۈنى يەنە داقا — دۇمباق ۋە ناغرا —
كاناي سادالىرى ئىچىدە ئۈرۈمچىگە قاراپ يولغا چىقتى. ئۇلار يولغا
چىقىشتىن بىر كۈن بۇرۇن، لى شۇفۇ «ئۈرۈمچىگە بارغاندا لازىم
بولىدۇ» دەپ ئامبال يامۇلىنىڭ تەرجىمانى سايىت تۇڭچىنى ئۇ-
نىڭغا قوشۇپ بەردى. قىرىق ياشلاردىن ئاشقان بۇ ئادەم شۇ
كۈندىن باشلاپ تۆمۈر خەلپىنىڭ شەخسىي كاتىپى ۋە تەرجىمانى
بولۇپ قالدى.

ئاق بوز ئاتقا مىنگەن تۆمۈر خەلپە سەپنىڭ ئوتتۇرىسىدا
كېتىۋېتىپ، ئارقىسىغا پات — پاتلا قاراپ قوياتتى.

ئۇنىڭ يۈرىكى ئېغىشۋاتقاندەك بولۇپ، «ئاھ، بۇ تۇغۇلۇپ
ئۆسكەن يەرلەرنى يەنە كۆرىدىغان كۈنلەر بولارمۇ؟» دەپ ئوي-
لايتتى ئۇ، ئۇلۇغ — كىچىك تىنىپ.

دەل شۇ چاغدا، لى شۇفۇ بىلەن بەي ۋىنچاۋ شامەخسۇت
ۋاڭنىڭ مېھمانخانىسىدا قاقاقلاپ كۈلمەكتە ئىدى.

شۇ ئارىدا، ئوردا قوۋۇق تەرەپتىن يىغا ئاۋازى كەلدى، مېيىت
ئۇزاتقۇچىلار ئالتۇنلۇق تەرەپكە كېتىۋاتاتتى.

— كىم قازا قىپتۇ؟ — دېدى شامەخسۇت ۋالىڭ، يۇسۇپ تەيجىگە قاراپ.

— ئۇۋەيس ئەئلەم.

— ئەمدى كىمنى ئەئلەم ئاخۇنلۇققا تەيىنلىسەك بولىدىكىن؟ — دەپ سورىدى شامەخسۇت.

— نوروز داموللىدىن مۇناسىپراق كىشى يوق، — دېدى يۇسۇپ تەيجى، ئۇنىڭغا دىققەت بىلەن قاراپ.

— ئەقلىڭىز دۇمبىڭىزگە ئۆتۈپ قاپتۇ، — دېدى شامەخسۇت، يۇسۇپ تەيجىدىن يۈزىنى ئۆرۈپ.

يىگىرمە سەككىزىنچى باب

پاجىئەنىڭ ئاخىرى

كىشىلەر... تەقدىردىن نالە قىلىشىدۇ، تەقدىردە
نېمە گۇناھ؟ ھەركىم ئۆزىگە ئۆزى تەقدىر.

— ماكسىم گوركىي

1

— مېنىڭ قازاق كېلىنچىكىم ئوغۇل تۇغۇپ بەردىمۇ — قىزمۇ؟

— ئوغۇل.

— خۇدا مۇبارەك قىلغاي، رەۋشەنخان ئايلاراپامزە، «مەككىدە بىر جاي بار ياللپاققىنا، خۇدايىم ئوغۇل بەرسۇن ئاپئاققىنا» دەپ يۈرۈپ تىلىگىنىگە يېتىپتۇ، يېڭى جاننىڭ ئېتىنى نېمە قويدۇڭلار؟

— ئارمانبەگ.

— ئارمانبەگ؟

— ھەئە، ئارمانبەگ.

— بۇ، يوچۇنلا بىر ئات بوپتۇغۇ؟ كىم قويۇپ بەردى؟

— دادام.
— ئېمىشقا مۇنداق ئات قويدۇ.
— ئارمانلىق كۈنلەردە تۇغۇلغان ئوغۇل بالا بولغاندىكىن، ئېتى ئارمان بولسۇن دېدى.

تۆمۈر خەلپە چىرايلىق بېزەلگەن ئازادە بىر ئۆينىڭ سۇپىسىدىكى يۇمىلاق شىرە يېنىدا ئولتۇرۇپ بىرەر سائەتتىن بۇيان ئامانقۇل بىلەن ئەنە شۇ قىلىپتا پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى. ئامانقۇل شىرەدىكى نازۇ نېمەتلەرگە ئانچە ـ مۇنچە باققاچ، تامدىكى چىرايلىق زىلچا ـ گىلەملەرگە، ماش رەڭ سوكنو گېتىل (ئوفىتسېرلار كىيىدىغان قىسقا چاپان)، قاسقانلىق شەپكە، پارقىراق بەلتاسما ۋە ئۆزىگە تونۇش بولغان ھېلىقى ئېسىل قىلىچقا نەزەر سالاتتى. سۇپىنىڭ بىر بۇلۇڭىدا يۆلەكلىك تۇرغان چىرايلىق قەشقەر دۇتارى ئۇنىڭ دىققىتىنى ھەممىدىن كۆپرەك جەلپ قىلاتتى. ئۇلار پاراڭلىشىپ ئولتۇرغاندا، ئالتۇن قاداقلىق كۆچا دوپپىسى بىلەن بۆرەك ياقىلىق قىزغۇچ نىمچە چاپان ۋە يېشىل تاۋار كۆڭلەك كىيگەن زىلۋا بويلۇق ياش بىر ئايال كىرىپ، چىرايلىق ئورۇس چىنىلىرىگە چاي قۇيۇپ تۇراتتى. سۇمبۇل چاچلىرى ساغرىسىغا چۈشۈپ تۇرغان بۇ ئايال تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۈرۈمچىدىن ئالغان خوتۇنى قەمەرنىساخان ئىدى.

تۆمۈر خەلپىنىڭ بۇ ئايالغا ئۆيلىنىشىمۇ قىزىق بولغانىدى: تۆمۈر خەلپە ئۈرۈمچىگە كېلىپ، ئىككىنچى كۈنى ياڭ جاڭجۈڭنىڭ ئۇنى ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن قوبۇل قىلغاندا، ئاندىن ـ مۇندىن گەپ سوراپ، «خانىمىڭىزنى بىللە ئېلىپ كەلمىدىڭىزمۇ؟» دېدى. «جاڭجۈڭغا خىزمەت قىلغىلى كەلگەن كىشى بالا ـ چاقىسىنى سۆرەپ يۈرسە قانداق بولغىنى؟» دەپ جاۋاب بەردى تۆمۈر خەلپە. بۇ جاۋاب ياڭ جاڭجۈڭغا ناھايىتى ياقتى بولغاي، ئۇ قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. ئەتىسى تۆمۈر خەلپىنىڭ شەرىپىگە تەنتەنىلىك

زىياپەت ئۆتكۈزدى. بۇ زىياپەتكە ئەمەلدارلاردىن تاشقىرى، ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتار، خۇيزۇ بايلىرىنىمۇ چاقىردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، قاتارى مېھماندارچىلىق قىزىپ كەتتى. شۇنداق چايلارنىڭ بىرىدە، ياڭ جاڭجۇڭ بايلارغا قاراپ، «تېپى دارىننى ئۆيلەپ قويىمامسىلەر، خانىمى كەلگۈچە يالغۇز ياتامدۇ؟» دەپ چاقچاق قىلدى.

بۇ گەپ ئۇيۇندىن چىڭغا چىقىپ، بايلار ئىككى كۈن ئىچىدىلا بىر ئۆينى جابدۇشتى ــ دە، ئۇنى ھاپىز يىڭجاڭنىڭ تۇل ئولتۇرغان سىڭلىسى قەمەرنىساخانغا نىكاھلاندۇرۇپ قويدى. ئەمدى ئۇنىڭ ئۆلپەتلىرىمۇ كۆپىيىپ، كۈندە دېگۈدەك ئويۇن ــ تاماشا بىلەن گەزەرمىگە بېرىشقىمۇ چولىسى تەگمەيدىغان بولۇپ قالدى. قەدىمكى يۇنان شائىرى ھومېرنىڭ «بۈگۈن توي ــ تاماشا، ئەتىلىككە چاي ــ زىياپەت بولىۋەرسە، كىشىنىڭ كۆڭلى ۋەيران بولىدۇ» دېگىنىگە ئوخشاش، ئۇنىڭ ئۆزىمۇ خېمىردەك بوشىشىپ كەتتى. تالاغا چىقسا «دارىن» ، ئۆيگە كىرسە «غوجام» دەپ جاراڭلايدىغان نازلىق تاۋۇشلار خۇددى بىر سېھىرلىك ئەللەيدەك ئۇنىڭ كۆڭلىنى بوشۇككە بۆلەپ ئۇخلاتماقتا ئىدى.

كۈنلەر ۋە ئايلار شۇنداق ئۆتۈۋاتقاندا، ئامانقۇل ئىككى ھەمراھى بىلەن كېلىپ قالدى. ئۇ، ئۆز ھەمراھلىرىنى گەزەرمىگە جايلاشتۇرۇپ قويۇپ، دەرھال تۆمۈر خەلپىنىڭ يېڭى تۇتقان ئۆيىگە كەلگەنىدى.

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، تۆمۈر خەلپە سەپەرقۇلنىڭ نەۋرە بالىسىغا «ئارمانبەگ» دەپ يوچۇن ئات قويغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى ئاڭلاپ بىردەم جىم ئولتۇرغاندىن كېيىن:

— قالغان قېرىنداشلارمۇ شۇنداق ئويلامدىغاندۇ؟ — دەپ سورىدى.

— ئەمىسچۇ، — دېدى ئامانقۇل مەيۇس قىياپەتتە، — سەن يولغا چىقىپ ئەتىسىلا خوجىنىياز پالگان «ئەمدى بولمىدى،

مەن بۇ ئىشلارغا ئارىلاشمايمەن» دەپ ئىچكىرى تاغقا كىرىپ كەتتى. نۇرۇل بوۋام بىر ھەپتە يېتىپ «ۋاي ئىست، ۋاي ئىست، خەلپەمنى خۇدايىمغا تاپشۇردۇم» دەپ جــان ئــۈزدى. ئــۇنىڭ ئۈستىگە ...

گەپ شۇ يەرگە كەلگەندە، ئامانقۇلنىڭ كۆڭلى بۇزۇلغاندەك بولۇپ، يەرگە قاراپ جىم ئولتۇرۇۋالدى.

— ھە، گېپىڭنىڭ ئايىغىنى ئېيتامسەن؟ — دېدى تۆمۈر خەلپە.

— ئېيتاي تۆمۈر ئاكا، سەن ماڭا ھەم ئاكا، ھەم ئاتا، سېنىڭدىن گەپ يوشۇرسام بولماس. ئەل ـ يۇرتىنىڭ نېمە دەۋاتقانلىقىنى بىلەمسەن.

— مەن نەدىن بىلەي، سەن ئېيتمىساڭ.

— سەن كېتىپ ئارقاڭدىنلا مۇنداق قوشاقلار چىقتى:

تۆمۈر خەلپە ئەر قوپۇپ،
ئوخشاتمىدى ئىشنى،
تەكەببۇرلۇق دەستىدىن،
تەڭ كۆرمىدى كىشنى.

تۆمۈر خەلپە كەتتىغۇ،
ئۈرۈمچىگە يەتتىغۇ.
ئوڭ يېنىغا ئوت قويۇپ،
زەردە بىلەن كەتتىغۇ.

ئۈرۈمچىنىڭ يولىدا،
ئاتمىش يەردە بۇلاق بار،
تۆمۈرنى ئېلىپ چىقسا،
ھەر كۆنلۈكى سوراق بار.

ئالەمگە پاتمىغان سەركە،
كۆندۈككە قانداق پاتقانسەن؟
پاتقان سەنۇ ــ پاتقان سەن،
ئاغزىنى قانداق ياپقانسەن؟

ئۆينىڭ ئىچىنى جىمجىتلىق باستى. بىردەمدىن كېيىن:
— يەنىچۇ؟ — دېدى تۆمۈر خەلپە.
— ھېلىقى لى دارىن دېگەن تۆلكە سەن كېتىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، يەنە تاغقا چىقىپ، ھەممە ئىشقا چات كىرىۋالدى. بوسۇق ئاكامنى قارىمامدىغان تېخى! ئون ئىككى تاغقا باش قىلىمىز دەپ دولىسىغا قېقىپ قويىسا، خۇدىنى بىلەلمەي ھەممىگە قول شىلتىيدىغان بولۇۋالدى. لى دارىن بىلەن ئىككىسى گېپىنى بىر قىلىپ، ھېلىقى توختى دېگەن قارا يۈزنى تېپىپ كېلىشكە ئادەم ئەۋەتمەكچى بوپتۇدەك تېخى! بۇ ۋاققىچە ئۇنى قورايغا ئەپكېلىۋالغان بولماسمۇ! مۇشۇنداق ئىشلارغا چىدىماي، ئېلى پالگان ئاكام «نېمە قىلساڭلار قىلىڭلار!» دەپ ھېچ ئىشقا ئارىلاشماس بولۇۋالدى. بەزىلەر بىرلەپ ــ ئىككىلەپ، بېشى قايغان تەرەپلەرگە كەتكىلى تۇردى. دادامۇ نېرىنكىرغا كېتىپ، ئۆز ئوقىتىمىزنى قىلساقمىكىن دېۋىدى، مەن «تۆمۈر ئاكامدىن بىر ئۇچۇر بولغۇچە تۇرۇپ تۇرايلى» دەپ توختىتىپ قويدۇم. قىسقىسى، بىز بۆرە تەگكەن پادىغا ئوخشاش چېچىلىپ كېتىۋاتىمىز.
— ئۆزۈڭلاردا قالغان مىلتىقلارنى نېمە قىلدى؟
— نېمە قىلاتتى دەيسەن؟ جاھان تىنچىدى، ئەمدى بۇ كۆسەيننىڭ سىلەرگە نېمە لازىمى بار؟ كەتمەن ــ گۈرجەكلىرىنى ئېلىپ، تېرىقچىلىق قىلامسىلەر، يا بولمىسا، پاداڭلارنى باقامسى-

لەر، سىلەرگە شۇ ياخشى دەپ، بىر ــ بىرلەپ يىغىۋاتىدۇ. قورال تاپشۇرغانلارغا شاڭ بېرىۋاتىدۇ.

تۆمۈر خەلپە بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، ئورنىدىن دەس قوپتى ۋە ساقىلىنى سىقىمداپ، ئۇياقتىن ــ بۇياققا ئىتتىك ــ ئىتتىك مېڭىشقا باشلىدى. ئۇ شۇ تاپتا، بىھوش ھالەتتە قەپەسكە چۈشۈپ قېلىپ، بىر ھازادىن كېيىن ھوشىغا كەلگەندە ئۆزىنى ھەر تەرەپكە ئۇرۇشقا باشلىغان يولۋاسقا ئوخشايتتى. بىراق ئۇ، بارا ــ بارا قەدىمىنى ئاستىلىتىپ، ئامانقۇلنىڭ ئالدىدا توختىدى ــ دە،

ــ تەقدىردىن كەلسە، قېچىپ قۇتۇلغىلى بولماس دېگەن گەپ بار. بۇنىڭ ھەممىسى تەقدىر ئوخشايدۇ ئۇكام! ــ دېدى.

ــ تەقدىرمۇ، ئەمەسمۇ، بۇنى مەن بىلمەيمەن. ئەمما زە، ئەل ــ يۇرتنى قويۇپ، ئۇرۇمچىگە چىقمايدىغان ئىش ئىدى، ــ دېدى ئامانقۇل.

2

يۈرىكىمنى ئېچىتىۋاتقان خاتالىرىمنى
يۇيۇشقا كۆز يېشىم كەملىك قىلىدۇ.

ــ تىمۇر مەلىك

ئامانقۇلنىڭ كېيىنكى سۆزى قورايدىكى چاغدىلا يۈزلەرچە قېتىم تەكرارلانغان گەپ بولسىمۇ، بۈگۈن تۆمۈر خەلپىگە خۇددى تونجى قېتىم ئاڭلىنىۋاتقاندەك تۇيۇلدى. كىمدۇر بىرى بايىقى قوشاقلارنى قۇلىقىنىڭ تۈۋىدىلا يەنە ئېيتىۋاتقاندەك يۈرىكى چىمىلداپ، چىرايى تاتىرىپ كەتتى. «لى شۇفۇنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ كەتتىممۇ ــ نېمە!» دەپ ئويلايتتى ئۇ. شۇ چاغدا، قايسى

بىر يىلى گامازا تۇڭگانىنىڭ ئۆيىدە كۆرۈشكەن ھېلىقى ئادەمنىڭ بىرەر ئاي بۇرۇن ئېيتقان گەپلىرى يادىغا كەلدى. سايىت تۇڭچى ئۆرۈپ بەرگەن بۇ گەپنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: «سىز ئۇرۇمچىگە كېلىپ خاتا قىلدىڭىز، بىزنىڭ كىتابلىرىمىزدا «يولۋاسنى تاغدىن ئايرىۋېتىش» دېگەن بىر گەپ بار. ياڭ جاڭجۈڭ سىزنى تاغدىن ئايرىلغان يولۋاس قىلىپ قويدى. سىز تاغدا تۇرسىڭىزلا بۇلار سىزدىن قورقاتتى، ئەمدى قورقمايدۇ. ياڭ جاڭجۈڭ كېيىن يەنە قىلغۇلۇقنى قىلىدۇ. چۈنكى ئۇ، ئىنقىلابقا قارشى، خانلىقنى ياقلايدۇ. ھازىرمۇ، يۈەن شىكەينى قوللاپ، سۇن جۇڭشەن ئەپەندىگە قارشى تۇرۇۋاتامدۇ!؟ ئەمما يۈەن شىكەي چوقۇم مەغلۇپ بولىدۇ. جۇڭگو خەلقى خانلىقتىن بىزار بولغان. يېقىندا يەنە ئىنقىلاب بولىدۇ. سىز شۇڭغىچە، تاغدا تىركىشىپ تۇرسىڭىز ئوبدان بولاتتى.»

تۆمۈر خەلپە ئۇرۇمچىگە كەلگەندە، ھەيدەر ئەپەندىمۇ «ھەي بۇرادەر، سىزنىڭ دارىن بولغانلىقىڭىزنى تەبرىكلەشكە تىلىم بارمايدۇ. سىزنى ئۆزىگە باش قىلغان نەچچە مىڭلىغان خەلق توپىدىن ئايرىلىپ، بۇ يەردە تۇرۇشىڭىزنىڭ قانچىلىك پايدىسى بولاركىن؟ بېلىق دەريا ـ دېڭىزلاردىلا ئەركىن ئۈزەلەيدۇ ئەمەسمۇ» دېگەنىدى.

تۆمۈر خەلپە ئۇ چاغلاردا بۇ گەپلەرگە ئانچە پىسەنت قىلمىغانىدى. ئەمدى ئامانقۇلنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئاڭلاپ، ئۆزىنى قويدىغان يەر تاپالماي قالدى.

شۇ كۈندىن باشلاپ، بايلار بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ ئۆيلىرىدىكى بەزمە ـ مەشرەپلەرمۇ، قەمەرنىساخانىنىڭ دۇتارنى چېكىپ ئولتۇرۇپ ئېيتىدىغان شوخ ناخشىلىرى بىلەن قاش ـ كۆزلىرىنى سۈزۈپ ئەركىلەشلىرىمۇ، ئۇنىڭغا خۇشياقماس بولۇپ قالدى. ئۇ پات ـ پاتلا گەزەرمىگە بېرىپ، ياڭ جاڭجۈڭ ئەۋەتكەن

هەربىي تەلىم مۇئەللىملىرى (ساۋگۇەنلەر) نىڭ يىگىتلەرگە هەربىي
مەشىق ئۆگىتىشلىرىنى كۆرۈش بىلەن كۈن ئۆتكۈزەتتى ياكى
ئۇلانباي تەرەپكە ئۆردەك ئۇۋلاشقا كېتەتتى ۋە ياكى ئۆزىگە ئوخ-
شاش ياڭ جاڭجۈڭغا ئەل بولۇپ تۇرپاندىن ئۈرۈمچىگە چىققاندىن
كېيىن، يىڭجاڭلىق مەنتۇۋىسىگە ئېرىشكەن مۆيدىن خەلپىنىڭ ئۆ-
يىگە بېرىپ هال ـ مۇڭ قىلىشاتتى. گاهى كۈنلىرى گەزەرمىدە
قونۇپ قالاتتى.

بىر ئاخشىمى، قەمەرنىساخان ئۇنىڭ بۇلۇتلۇق ئاسماندەك
تۇتۇلۇۋالغان چىرايىغا قاراپ، «مەندىن زېرىككەن بولسىلا خېتىمنى
بەرسىلە» دەپ تاشلىدى. تۆمۈر خەلپە خۇددى شۇ گەپنى كۈتۈپ
تۇرغاندەك، دەرهال رەسمىيىتىنى ئادا قىلدى ـ دە، بىر قۇر ـ
يوتقان كۆرپىسىنى ئامانقۇلغا كۆتۈرتۈپ گەزەرمىگە كۆچۈپ
كەتتى.

هازىرقى ئۈرۈمچى شەھەرلىك يىگىرمىنچى باشلانغۇچ مەك-
تەپنىڭ ئورنى سېپىل بىلەن قورشالغان بىر گەزەرمە بولۇپ، تۆمۈر
خەلپە ئۈرۈمچىگە چىققاندا، ئۆزىنىڭ ئىككى يۈز نەچچە يىگىتى
بىلەن شۇ گەزەرمىگە جايلاشقانىدى. ياڭ جاڭجۈڭ تۆمۈر خەلپىنى
ئالاهىدە ئەرتىۋارلاپ، ئۇنىڭ ئايلىق مائاشىنى ئادەتتىكى باتالىيون
كوماندىرلىرىنىڭ مائاشىدىن بىر هەسسە ئارتۇق قىلىپ، بىر يۈز
ئاتمىش سەر كۈمۈش بەلگىلىدى. قول ئاستىدىكى يىگىتلەرگىمۇ
دەرىجىلىرىگە قاراپ، ئوتتۇز سەردىن ئون سەرگىچە مائاش
تارقاتتى.

بىراق، يىگىتلەرنىڭ قورسىقى توق، بويى پۈتۈن بولغان
بىلەن كۆڭلى يېرىم ئىدى. ئۇلار ئۈرۈمچىگە نېمە ئۈچۈن چىققان-
لىقىنى، نېمە ئۈچۈن بىكار مائاش ئېلىپ كوچىلاردا لاغايلاپ
يۈرگىنىنى، هەربىي مەشىقنىمۇ نېمە ئۈچۈن قىلىۋاتقانلىقىنى چۈ-
شەنمەيتتى. ئۆي ـ يۇرت ۋە قوۋم ـ قېرىنداشلارنى سېغىنىش

دەردى ئۇلارنى خۇددى يامان بىر ئاغرىقتەك قىيناشقا باشلىدى. شۇڭا بەزىلىرى ئىچ پۇشۇقىنى تۆت ئۇشۇق بىلەن چىقىرىشقا تىرىشسا، بەزىلىرى شوپاڭ ياقىلايدىغان بولۇۋالدى. بولۇپمۇ ئاماندۇللاردىن يۇرتىنىڭ ئەھۋالىنى ئاڭلىغاندىن بۇيان، بۇ ئەھۋال تېخىمۇ كۈچىيىپ كەتتى. بەزىلەر «خەلپەمگە تۇزۇكرەك ئېيتماپسەن، بولمىسا بىر نېمە دېيتتى» دەپ ئامانقۇلنى جىملەيتتى. تورپاق ئۆز غوجا ئەمەت بولسا، ئۆز ئادىتى بويىچە غېجەكنى قولىغا ئېلىپ، كۆڭلىنى مۇقام بىلەن بەزلەيتتى. قاسىم قىزىق بىلەن ئەنسارى قوللىرىغا داپ ئالاتتى ــ دە، ناخشا بىلەن دەردىنى باسماقچى بولاتتى.

تۆمۈر خەلپە قەمەرنىساخانىنىڭ خېتىنى بېرىۋېتىپ، گەزەرمەگە كــۆچۈپ كەلگەن ئاخشىمىــمۇ يىگىتلەرنىڭ بىــر قىسمىــ ئـــوچۇق ــ ئايدىڭ مەيداندا، تورپاق ئۆز غوجا ئەمەت بىلەن قاسىم قىزىقنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ ناخشا ئاڭلاۋاتاتتى. تۆمۈر خەلپە پۈتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ يېنىدىكى قارىياغاچنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈۋالدى. قاسىم قىزىق نـــاخشـــىسىنى داۋام قىلدۇردى.

يۇقىرى بارغۇم تولا،
باراي دېسەم كارى تولا.
شۇ غېرىبلىق شەرىدە
جېنىم قەپەسكە مۇپتىلا.

ھۆل پاختا، بۇزۇق چىغرىق،
چىگىت چاققانىنى ئېيتايمۇ،
كىشىنىڭ يۇرتىغا كېلىپ،
غېرىب بولغانىنى ئېيتايمۇ.

پەدە يۆتكىلىپ، يەنە بىر ناخشا باشلاندى:

مەن ئۆلسەم، ئۆلۈكۈمنى تاغدا قويۇڭلار،
تاغ يولى يىراق كەلسە، باغدا قويۇڭلار.
يۈزۈمنى قىبلە سايان ئاچىپ قويۇڭلار
بېشىمغا بىردەستە گۈل سانجىپ قويۇڭلار.

چالا مەست بىر يىگىت دەلدەڭشىپ كېلىپ قاسىم قىزنىڭ قولىغا ئېسىلدى:
— قويچۇ ئاداش، بۇ ناخشاڭنى، مېنى يىغا تۇتتۇۋاتىدۇ. كۆڭۈلنى كۆتۈرگۈدەك باشقا ناخشا يوقمۇ؟
— نەدىكى كۆڭۈلنى كۆتۈرىدۇ؟ مەن كۆڭلۈمنى قۇمۇلدا قويۇپ كەلگەن، — دېدى قاسىم قىزىق.
— هەي قىزىق گەپ قىلدىڭغۇ، كۆڭلۈمنى قويۇپ كەلدىم دېگىنىڭ نېمىسى؟
— خەلپەمنى دېمىسەم، ئۆزۈمنىمۇ قويۇپ كېلەر ئىدىم، — دېدى قاسىم قىزىق . ئاندىن كۆپچىلىككە قاراپ، «راست ئەمەسمۇ؟» دەپ كۈلدى.
— راست، — دېدى تۆمۈر خەلپە قارىياغاچنىڭ ئارقىسىدىن چىقىپ، — سىلەرنى مۇشۇ كۈنلەرگە قويغان مەن، مېنى جازالاڭلار.
هەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى. تۆمۈر خەلپىنىڭ كىرپىكلىرىدىكى ياش دانىچىلىرى ئاي نۇرىدا خۇددى مەرۋايىتتەك پارقىراپ تۇراتتى. بۇ ياش دانىچىلىرى يىگىتلەرنىڭ كۆزىگە گوياكى بۇلۇتلار ئارىسىدىن پارقىراپ چىقىۋاتقان ئۈمىد يۇلتۇزىدەك كۆرۈنۈپ كەتتى.

3

ئوقيانىڭ ھېرىپ قالغان ئوقى شايىنە-
مۇ تېشەلمەيدۇ.

— جۇگېلياڭ①

ئەمدى، تۆمۈر خەلپە بۆلەكتىن ئىش باشلىماقچى بولدى. بۇنىڭ ئۈچۈن، ھەممىدىن ئاۋۋال قەپەستىن چىقىپ، پۇت ـ قولىنى بوشىتىشى لازىم ئىدى. يىگىتلەرنىمۇ دەۋاتقىنى شۇ. بىراق، بۇ قەپەستىن قانداق چىقىپ كەتكىلى بولىدۇ؟ بۇ — ئۈرغانغا چېقىلىدىغان، تەپكەنگە سۇنىدىغان ياغاچ قەپەس ئەمەس، بۇ — تۆمۈر قەپەز. بۇ تۆمۈر قەپەستىن قۇتۇلۇش كېرەك؟ بۇنىڭ چارىسىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. «توختا، ھېلىقى ئادەم بىلەن بىر كۆرۈشۈپ كۆرەي، بىرەر ياخشى مەسلىھەت بېرەرمىكىن» دېدى تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلغا. ئەنسارى شۇ ئاخشىمىلا گامازا تۇڭگاننى تېپىپ كەلدى. بىراق، گامازا تۇڭگان: «ئۇ ئادەم سەن بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۈچ كۈندىن كېيىن يوق بولدى. نەگە كەتتى، مەن بىلمەيدۇ» دەپ جاۋاب بەردى.

— خەير، — دېدى تۆمۈر خەلپە، — بىز ئۈرۈمچىدىن كېتىشنىڭ يولىنى تاپقۇچە، يۇرتقا بىر ئادەم ئەۋەتىپ تۇرايلى. ئۇ ئالدىمىزدا بېرىپ، ئەلنىڭ كۆڭلىنى تىنچىتىپ تۇرسۇن.

بۇ پىكىرگە ئامانقۇللار دەرھال قوشۇلدى. ئەمدى كىمنى ئەۋەتىش كېرەك دېگەن مەسىلە قويۇلغاندا، ئەنسارى ئۆز سەپداش-

---

① قەدىمكى جۇڭگو تارىخىدىكى ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىدە، مىلادى 181 — 234 ـ يىللىرى ياشىغان مەشھۇر سىياسىيون ۋە ھەربىي ئىشلار ئالىمى.

لىرىدىن مەمەت قۇلى دىگەن كىشىنىڭ قۇمۇلدا قىرى ئانىسى بارلىقىنى، ھەر كۈنى دىگۇدەك ئانىسىنى چۈشەپ قىلىۋاتقاچقا، ئۇنىڭ كۆڭلى بىئارام بولۇپ، «خەلپەمدىن رۇخسەت سورايمىكىن» دەپ يۈرگىنىنى ئېيتتى.

مەمەت قۇلى قىرىقلارغا يېقىنلىشىپ قالغان دوغلاق بىر كىشى ئىدى. تۆمۈر خەلپە ئۇنىڭغا ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ، «ئاپىلىرىنى يوقلاپ بولغاندىن كېيىن، دەرھال قورايغا چىقىپ، ئېلى پالگان بىلەن سەپەرقۇل ئاكاملارغا ئېيتسىلا، توزۇپ كەتمەي، سەۋرى قىلىپ تۇرسۇن» دىدى. ئىككى كۈندىن كېيىن، مەمەت قۇلى بىرمۇنچە يىگىتلەرنىڭ سوۋغا ــ سالاملىرىنى ئېلىپ يولغا چىقتى.

مەمەت قۇلى ماڭغان كۈنى، ئەنسارى گەزەرمىنىڭ باش دىجورنىسى ئىدى. ئۇ، چىراغ ئۆچۈرۈپ يېتىشقا كاناي چېلىنىپ بولغان بىر چاغدا، سايىت تۇگچىنىڭ ياتىقىدا چىراغ يېنىپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ پەنجىرە تۈۋىگە كەلدى. كېچىنىڭ تىنچىقلىقىغا قارىماي، پەنجىرە ھىم يېپىپ قويۇلغانىدى. ئەنسارى پەنجىرە يوچۇقىدىن قاراپ، سايىت تۇگچىنىڭ كىرسىن لامپا يورۇقىدا، يۈك قەلەم بىلەن بىرنېمە يېزىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدى. ئۇ پات ــ پاتلا ئىشىككە قاراپ قويياتتى. ئۇنىڭ ئەندىشىلىك قاراشلىرىدىن خۇدۇكسىرەپ تۇرغانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى.

ــــ سايىت ئاكا، تېخى ياتماپلاغۇ؟ ــــ دىدى ئەنسارى.

ــــ مانا ئۇكام، مانا، ھازىر ياتىمەن، ــــ دىدى سايىت تۇگچى، يېزىۋاتقان نەرسىسىنى دەرھال يوشۇرۇپ. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى ئەنسارىغا غەلىتە بىلىندىيۇ، ئەمما، «ئۆيىگە خەت يېزىۋاتقاندۇ» دەپ ئويلاپ، گەپ قىلماي كېتىپ قالدى.

شۇ ھەپتىنىڭ جۈمە كۈنى ھەيدەر ئەپەندى تۇرپان سەپىرىدىن قايتىپ كېلىپ، تۆمۈر خەلپىنى ياڭخاڭ مەسچىتى

ئالدىدىن تاپتــى ۋە تىنچلىق ـ ئامانلىق سورىشىپ بولغاندىن كېيىن، «بۇگۈن بىزنىڭ ئۆيدە سىز ياخشى كۆرىدىغان ياپما دېگەن تاماق بولىدۇ، بارمىسىڭىز خاپا بولىمەن» دېدى. تۆمۈر خەلپىمۇ بىرەر ئايدىن بۇيان، كۆرۈشمىگەن بۇ دوستىنى سېغىنىپ قالغاچقا دەرھال ماقۇل بولدى.

ھەيدەر ئەپەندى ئۆزىنىڭ ئاددىي سەرەمجانلانغان پاكىز ئۆيدە تۆمۈر خەلپىنى مېھمان قىلىپ ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ غەمكىن چىرايىغا پات ـ پات قاراپ قوياتتى. غىزادىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ ئولتۇرۇپ، ھەممە ھەسرىتىنى تۆكتى. ھەتتا ھېلىقى قوشاقلارنىمۇ ئېيتىپ بەردى ۋە ئەمدى قانداق قىلىش كېرەكلىكى ھەققىدە مەسلىھەت سورىدى. ھەيدەر ئەپەندى ئۆتكەن ئىشلارنى بىرقۇر ئەسلەپ ئۆتكەچ مۇنداق دېدى:

— تۇرپان خەلقىمۇ، مۆيدىن خەلپىدىن بەك خاپا ئىكەن. پۇل ـ مەنسەپكە ئالدىنىپ ئۆزىگىمۇ قىلدى، بىزگىمۇ قىلدى، دەيدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «كېيىنكى پۇشايمان ئۆزۈڭگە دۈشمەن» دېگەن ماقالى بەك ئورۇنلۇق ئېيتىلغان سۆز. ھىندى خەلقىنىڭ «دەريا بويىدا ياشىساڭمۇ، تىمساھ بىلەن دوستلىشالمايسەن» دې- گەن ماقالى بار، ياك جاڭجۇڭ بىلــەن قانــداق دوستــلىشىش مۇمكىن؟

ئاندىن ئۇ، رۇس يازغۇچىسى ئا. ئى. كرىلوفنىڭ «بۆرە بىلەن قوزىچاق» دېگەن مەشھۇر مەسەلىنى سۆزلەپ بېرىپ، ئاخى- رىدا «ئىش ئۆتتى، خىش قېلىپىدىن چىقتى. ئەمدى مەن سىزگە قانداق كېڭەش بېرەلەيمەن» دېدى.

تۆمۈر خەلپە بىردەم خىيالغا پاتقاندىن كېيىن مۇنداق دېدى:

— بىزدە، يېتىپ قالغۇچە، ئېيتىپ قال دېگەن ماقال بار. بايىقى قوزىچاقتەك جىم تۇرۇپ ئۆلگۈچە، يەنە تېپىرلاپ باقىمەن. ئۈمىدسىز شەيتان، دەپتىكەن، قالغىنىغا ئاللا كېپىل.

ھەيدەر ئەپەندى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆتتەك يېنىپ تۇرغان يوغان كۆزلىرىگە قاراپ، ئۇنىڭ غەيرىتىگە قايىل قىلىنىۋاتقاندەك بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە خۇسەيىن چانىشىق دېگەن تاتار بېيىدىن ئەللىك تال مىلتىق سېتىۋالدى. ئۇنىڭ يىگىتلىرى ئاتلارغا ئوت ئوروپ كېلىش ئۈچۈن ھەر كۈنى ئۈلانـ بايغا چىقىپ تۇراتتى. ئۇلار شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بۇ مىلتىقلارنى ئاز ــ ئازدىن ئۈلانبايغا مەخپىي ئاچىقىپ، ئەپلىك يەرلەرگە يوشۇرۇپ تۇردى. تۆمۈر خەلپە شەھەردىن چىقىۋالساق، تاغ يولى بىلەن قۇمۇلغا كېتىۋېلىش مۇمكىن، دەپ ئويلايتتى. شۇ ئارىدا تاشقى موڭغۇل بىلەن شىنجاڭ چېگراسىدىكى قوراللىق توقۇنۇش كۈچىيىپ قالدى. تۆمۈر خەلپە بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىـ نىپ شەھەردىن چىقىۋېلىش ئۈچۈن، ياڭ جاڭجۈڭغا ئۆزىنىڭ ئاشۇ توقۇنۇش بولۇۋاتقان يەرلەرگە ئەۋەتىلىشىنى سوراپ، «مېنىڭ سىزگە خىزمەت كۆرسىتىش ۋاقتىم كەلدى» دەپ ئىلتىماس قىلدى. بىراق ياڭ جاڭجۈڭ جاسۇسلار بەرگەن مەخپىي مەلۇماتلار ئارقىـ لىق تۆمۈرنىڭ مەقسىتىدىن ئاللىقاچان خەۋەردار بولۇپ تۇرغاچقا، «سىزدەك مۇھىم كىشىمىزنى قوراللىق توقۇنۇش بولۇۋاتقان يەرگە ئەۋەتسەم، قولۇمدىكى ئېسىل شەمشەرنى پاشا ئۆلتۈرۈشكە ئىشلەتـ كەندەك ئىش بولىدۇ، يېنىمدا تۇرۇپ ماڭا ئەقىل كۆرسىتىپ تۇرغىنىڭىز تۈزۈك» دەپ ئۇنىمىدى ۋە شۇ كۈندىن باشلاپ ھەر كۈنى دېگۈدەك «ھەربىي كېڭەش» ئۆتكۈزۈش باھانىسى بىلەن ئۇنى ئۆز نازارىتى ئاستىغا ئېلىۋالدى. بۇ «ھەربىي كېڭەش» دېگىنى چېرىكلەرگە بولغان تەلىم ــ تەربىيىنى كۈچەيتىپ، جەڭ تېخنىكىسىنى ياخشىلاش مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىش مەزمۇنىـ دىكى ئايىغى چىقمايدىغان بىر يىغىن بولۇپ، ئۇنىڭغا ياڭ جاڭـ جۈڭنىڭ يېقىنلىرىدىن مافۇشىڭ (يەنى كېيىنكى چاغلاردا قەشقەر

خەلقى تولۇم چاشقان دەپ ئاتىغان ماتىتەي) رىياسەتچىلىك قىلاتتى. تۆمۈر خەلپە بىرقانچە ھەربىي باشلىقلار بىلەن بىرقاتاردا كۈندە دېگۈدەك شۇ تولۇم چاشقاننىڭ گەپلىرىنى ئاڭلاپ ئولتۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى.

رامزان ئېيى كىرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، گامازا تۇڭگان بىر كىشىنى گەزەرمىگە باشلاپ كىردى، ئۇ، يىراق سەپەردىن كەلگەنلىكى بىلىنىپ تۇرغان بىر جۈپ ئاتنى يېتىلىۋالغانىدى. ئەگەر ئۇ كىشى تۆمۈر خەلپىنى كۆرۈش بىلەنلا، ئاتلارنىڭ چۇلۋۇرىنى تاشلاپ، «ئاكا» دەپ ئالدىغا كەلمىگەن بولسا، تۆمۈر خەلپە ئۆزىنىڭ ئىنىسى شاكىرنى تونۇيالمىغان بولاتتى. شاكىر شۇنچىلىك ئۆزگىرىپ كەتكەنىدىكى، ئۇنىڭ يۇمىلاق يۈزلىرى ياداڭغۇراپ قارىداپ كەتكەن، قوي كۆزلىرى بولسا ئىچىگە ئولتۇرۇشۇپ غەلىتە بولۇپ قالغانىدى.

شاكىرنىڭ ئېلىپ كەلگەن خەۋەرلىرى بىرىدىن بىرى يامان ئىدى. قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇڭ توختىنىڭ ئەلىمىگە چىدىماي، سەپەرقۇل باشلىق بىرمۇنچە نېرىنكىرلىقلار ئۆز يۇرتىغا كۆچۈپ كېتىپتۇ. مەمەت قۇلى قۇمۇلغا بارغان كۈنىلا شامەخسۇتنىڭ قولىغا چۈشۈپ قاپتۇ. ئازراق قىيىن ـ قىستاققا چىدىماي، ئۆزى بىلگەن ھەممە سىرنى ئېيتىپ خائىنلىق قىپتۇ. بۇنىڭ بەدىلىگە «قورماللىق»① مەنسىپىگە ئېرىشىپتۇ. ئۇ شۇ كۈنى خۇشاللىقىدىن بىر ئاغىنىسى بىلەن ئاشپۇزۇلدا جىقراق ئىچىپ تاشلاپ، «ئەمدى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىشى تۈگىدى، شامەخسۇت ۋاڭ ئۇنى ئۆلتۈرتىۋېتىدۇ» دەپتۇ. تۆمۈر خەلپىنىڭ كونا دوستلىرىدىن سالى تاڭجاڭ بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، شۇ كېچىسىلا ئۆزىنىڭ ئىنىسىنى قورايىغا ماڭدۇرۇپ شاكىرغا خەۋەر قىلدۇرۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شا-

---

① قورمال — ئورمان ـ زىرائەتلەرنى قوغدىغۇچىلارنىڭ باشلىقى.

كىــــر كېچە ـ كۈندۈز دېگۈدەك مېڭىپ ئۈرۈمچىگە چىقىپتۇ.

بۇ خەۋەر تۆمۈر خەلپىنى قاتتىق ئەندىشىگە سالدى. چۈنكى، شامەخسۇت ۋاڭ مەممەت قۇلىدىن ئۇققانلىرىنى ياڭ جاڭجۈڭغا مەلۇم قىلغان بولسا (بەلكى بۇ كەمگىچە مەلۇم قىلىپ بولغاندۇ) مۇشۇ بىرنەچچە كۈن ئىچىدە چوڭ بىر پالاكەتنىڭ يۈز بېرىشى كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرغان گەپ ئىدى. ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟ بىردىنبىرچارە شەھەردىن دەرھال چىقىپ كېتىش لازىم. بىراق، قانداق چىقىپ كەتكىلى بولىدۇ؟ بىرەر باھانە تېپىلسا ياخشى بولاتتى. نېمە باھانە بار؟ تەۋەككۇل دەپ، بىر كېچىدە باشنى تولغاپلا ماڭسىچۇ، بۇ قانداق بولار؟

تۆمۈر خەلپە ئۆز يېقىنلىرى بىلەن ئەنە شۇنداق مەسىلە ئۈستىدە باش قاتۇرۇپ تۇرغاندا، شاكىر بىلەن تورپاق ئۆز غوجا ئەمەت ھەممەيلەن تەڭ ماڭماي، بۆلۈنۈپ ـ بۆلۈنۈپ مېڭىشنى، ئاۋۋال تۇرپان تاغلىرىغا بېرىۋېلىپ، ئاندىن قۇمۇل تەرەپكە كېتىش-نى تەكلىپ قىلدى. ئامانقۇل بىلەن قاسىم قىزىق ئاۋۋال تۇرپان تەرەپكە بېرىش دېگەن پىكىرگە قوشۇلمىسىمۇ، بىرنەچچىگە بۆلۈ-نۈپ كېتىشنى خەتەرلىك دەپ ھېسابلىدى. ئاخىر، تۆمۈر خەلپە «ھازىرچە ئازراق ئادەم ئالدىمىزدا مېڭىپ تۇرسۇن» دېدى. شۇنىڭ بىلەن شاكىر باشلىق ئون نەچچە يىگىت ئۈلانبايغا يوشۇرۇپ قويۇلغان مىلتىقلارنى ئېلىپ، بىر كېچىدىلا كۆزدىن غايىب بول-دى①. تۆمۈر خەلپىلەر ئىككى ـ ئۈچ كۈن ئىچىدە ئاي قاراڭغۇ-سىدىن پايدىلىنىپ، يېرىم كېچىدە شەھەردىن چىقىپ كەتمەكچى

① تارىخىي ماتېرىياللاردا يېزىلىشىچە، شاكىر ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن تۇرپان ئاستانىگە بېرىپ، مۆيدىن خەلپىنىڭ سەپداشلىرىدىن ئەمەت بىلەن بىرلىكتە يەنە ئىش باشلىغان. بەختكە قارشى 1914 ـ يىلى مارتىنىڭ ئاخىرى دۈشمەن قولىغا چۈشۈپ ھالاك قىلىنغان. ئەمەت قوزغىلاڭنى يەنە داۋاملاشتۇرۇپ، ياڭ زېڭشىن ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇش غەرىزىدە ئاقزادە قىلىپ تۇرغاندا، قوزغىلاڭچىلار ئىچىگە كىرىۋالغان تاجى بىلەن سىيىت دېگەن خائىنلار تەرىپىدىن 1914 ـ يىل 16 ـ دېكابىر كۈنى سۇيىقەستكە ئۇچرىغان.

بولۇشتى.

شاكىرلار يولغا چىقىپ ئەتىسى ئەتىگەندە، جاڭجۇڭ يامۇلىدىن تۆمۈر خەلپىنى يەنە «ھەربىي كىيىمگەش» نىڭ يىغىنىغا چاقىرغان ئۇقتۇرۇش كېلىپ قالدى. بۇ ئۇقتۇرۇشتا: «چېگرا تۇقۇنۇشى جىددىيلىشىپ قالدى. بۇ قېتىمقى يىغىندا مەخسۇس شۇ مەسىلە مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. تىپ دارىن چوقۇم قاتنىشىشى لازىم» دېيىلگەنىدى. تۆمۈر خەلپە گۇمان تۇغدۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن، بۇرۇنقىدەكلا سايىت تۇگچىنى ئېلىپ يىغىنغا بارماقچى بولدى. ئامانقۇل «بۇ قېتىم مەنمۇ ساڭا يولداش بولاي» دېدى. ئۇلار ئاتلانغاندا، ھېلىقى ھەربىي تەلىم بەرگۈچى ساۋگۇەنلەر يىگىتلەرنى مەشىق قىلدۇرۇۋاتاتتى. تۆمۈر خەلپە دەرۋازىدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ، نېمىشقىدۇر يىگىتلەرگە بىر قارىۋالغۇسى كەلدى — دە، كۆك بوز ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتتى. كۆك بوز ئات ئىگىسىنىڭ كۆڭلىدىكىنى سەزگەندەك، دەرھال ئارقىغا بۇرۇلدى ۋە تىزگىن سىيرىپ ئېغىل تەرەپكە ئەپقاچتى. تۆمۈر ئۇنى توختاتماقچى بولاتتى. كۆك بوز ئات بولسا، ئېغىزدۇرۇقنى چىشلىۋېلىپ ھەدەپ ئېغىل تەرەپكە چاپاتتى. ھەممىنىڭ دىققىتى ئاتقا بۇرۇلدى. كۆك بوز ئات يولنى توسقانلارنىڭ قىقاس — چۇقانلىرىغا جاۋابەن ئالدى پۇتلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ قاتتىق كىشنەپ تاشلىدى — دە، ئاندىن ئىگىسىگە بويسۇنۇپ ماڭدى. بۇ ئەھۋال تۆمۈر خەلپىنىڭ كۆڭلىدە بىر ئاز غەشلىك پەيدا قىلدى. چۈنكى، بۇ سۆيۈملۈك ئېتى ئۇنىڭغا ھېچقاچان مۇنداق ئىتائەتسىزلىك قىلىپ باقمىغانىدى.

تۆمۈر خەلپىلەر يىغىنغا كەتكەندىن كېيىن، ساۋگۇەنلەر مىلتىقلارنى ئوندىن — ئوندىن جۈپلەپ قويۇپ، پوبۇغا يۈگۈرۈشكە كوماندا بەردى. يىگىتلەر مەيداننى بىر ئايلىنىپ بولغاندا، بىر

ساۋگۇەن سەپىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ ئۇلارنى يۈگۈرتكەن پېتى سىرتقا ئاچىقىپ كەتتى. يېرىم سائەتلىك يۈگۈرۈشتىن يانغان يىگىتلەر مەيداندا بىر تالمۇ مىلتىق قالمىغانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران قېلىشتى. شۇ ئارىدا «ياتاقلارغا تارقال» دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى. گەزەرمە سېپىلىنىڭ ئۈستىدە يۈزدەك چېرىك ئۇلارغا مىلتىقلىرىنى تەڭلەپ ھەيۋە قىلىپ تۇراتتى.

مۇشۇ مىنۇتلاردا تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن ھېلىقى «ھەربىي كېڭەش» مەجلىس زالىنىڭ كۈتۈپخانىسىدا ئولتۇراتتى. بۇ ئۆيدە ئۇلاردىن باشقا ھېچكىم كۆرۈنمەيتتى، بىر چاغدا، تۆر تەرەپتىكى ئىككى ئىشىك تەڭلا ئېچىلدى ـ دە، ئون نەچچە چېرىك تەڭلا يۈگۈرۈپ چىقىپ، نەيزىلىك مىلتىقلىرىنى تۆمۈر خەلپىلەرگە تەڭلەپ «كۆتۈر قولۇڭنى!» دەپ ۋارقىراشتى. تۆمۈر خەلپە بىلەن ئامانقۇل ھاڭ ـ تاڭ قېلىپ بىر ـ بىرىگە قاراشتى. ھېلىقى ئاۋازلار يەنە تەكرارلاندى. شۇ ئارىدا مافۇشىڭ دېگەن تۇلۇم چاشقان پەيدا بولۇپ، يان قورالىنى پۇلاڭلاتقان پېتى «قوراللىڭلارنى تاپشۇرۇڭلار!» دەپ ۋارقىرىدى. چېرىكلەر تەرەپ ـ تەرەپتىن يوپۇرۇلۇپ كېلىپ، تۆمۈر خەلپە بىلەن ئامانقۇلنىڭ يان قوراللىرىنى تارتىۋالدى. ئارقىدىنلا كويزا ـ كىشەنلىرىنى شاراقلىتىشقا باشلىدى.

ئامانقۇل قونچىدىن پىچىقىنى ئېلىشقا ئۈلگۈرۈپ، كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە ئىككى چېرىكنىڭ قارنىنى يېرىپ تاشلىدى ۋە ئۈچىنچىسى بولۇپ تۇلۇم چاشقانغا يولۋاستەك ئېتىلدى. بىراق، تۇلۇم چاشقاننىڭ قولى تەپكىنى ئارقا ـ ئارقىدىن ئۈچ قېتىم بېسىۋەتتى. ئامانقۇل دەلدەڭشىپ قالدى. تۆمۈر خەلپە ئىتتىك بېرىپ ئۇنى قۇچاقلىۋالغۇچە، ئۆزىنىڭ قولىغا كويزا چۈشۈپ قالدى. ئامانقۇل قانغا مىلىنىپ يەردە ياتاتتى. تۆمۈر خەلپە ئۇنىڭ يېنىغا تىزلاندى.

ئامانقۇل تۆمۈر خەلپىگە قاراپ، «را... زى ...بول... ئاكا!» دېدى ـ دە، كۆزىنى يۇمدى. ئىككى چېرىكنىڭ قارنىنى يارغان قازاق پىچىقى ئۇنىڭ يېنىدا پارقىراپ ياتاتتى. تۆمۈر خەلپە ئۇنىڭ پېشانىسىگە بىرنى سۆيۈپ ئورنىدىن تۇرۇۋاتقاندا، سايىت تۇگچىغا كۆزى چۈشۈپ قالدى. سايىت تۇگچى ئۆزىنى تۆمۈر خەلپىنىڭ كۆزىدىن قاچۇرۇپ، ھېلىقى تۇلۇم چاشقاننىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇشقا ئالدىرىدى.

4

كىشى ئاخىر ئۆلىدۇ، بەزىلەرنىڭ ئۆلۈمى تەيشەن تېغىدىنمۇ قەدىرلىك بولىدۇ، بەزىلەرنىڭ ئۆلۈمى ھاڭگىرت پېيىدىنمۇ قەدىرسىز بولىدۇ.

— سىماچيەن[1]

بوۋامنىڭ بوۋىسى ئۆزىنىڭ ۋىجدانىغا مۇقەددەس دەپ ھېسابلىغان يولدىن قايتماي، جازا مەيدانىدا ئۆلگەنىدى.

— ئاس. پۇشكىن

تولۇق ھەربىي فورما كىيگەن ياڭ جاڭجۇڭ بىلەن تۇلۇم چاشقان مافۇشىڭ تاملىرى كۆك خىشتىن قوپۇرۇلغان كىچىكرەك بىر زالدا بىر سائەتتىن بۇيان، تۆمۈر خەلپىنى سوراق قىلىۋاتاتتى.

---

① غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، تەخمىنەن مىلادىدىن 145 يىل بۇرۇن ياشىغان مەشھۇر تارىخشۇناس، مۇتەپەككۇر، ئەدىب.

مەمەت بەگ دېگەن ئالغاي تۇگچى ئۆرە تۇرۇپ تەرجىمانلىق قىلاتتى.

— بۇ گەپچە، سەندە زادى گۇناھ يوق ئىكەن ـ دە! — دېدى ياڭ جاڭجۈڭ.

سىلەرنىڭ ھىيلە ـ مىكىرىڭلارغا ئالدانغىنىمدىن بۆلەك گۇناھىم يوق.

— گېلاۋخۇيچىلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، مېنى ئۆلتۈرمەكچى بولغىنىڭچۇ؟

— يالغان.

— قۇمۇلدا ئىسيان چىقىرىشقا ئادەم ئەۋەتكىنىڭچۇ؟

— يالغان.

— خۇسەيىن بايدىن يۈز تال مىلتىق سېتىۋالغىنىڭمۇ يالغانمۇ؟

— يۈز تال ئەمەس، ئەللىك تال.

— بۇ گۇناھ ئەمەسمۇ؟

— سىلەر بىزنىڭ قېنىمىزنى تۆكسەڭلار گۇناھ بولماي، بىز ئۆزىمىزنى قوغداشقا ھەرىكەت قىلساق گۇناھ بولامدۇ؟

— سىلەرنى نېمە قىلغان بولسا، شامەخسۇت ۋاڭ قىلدى. مەن ئارىغا چۈشۈپ پۇقرالارنىڭ يۈكىنى يېنىكلەتتىم. قان تۆكۈلمىسۇن دەپ سىلەرنى ياراشتۇردۇم. ئەمدى قايسى يۈزۈڭ بىلەن مېنى ئەيىبلەيسەن؟

— توغرا، شامەخسۇت بىزنى قىلىچ بىلەن قىرماقچى ئىدى. ياڭ جاڭجۈڭ جانابلىرى قىلىچنىڭ ھاجىتى يوق، ئاۋۋال پۇت ـ قولىنى چۈشەۋالساق، پىچاق بىلەنلا بوغۇزلىغىلى بولىدۇ، دەپ ئىشنى ئاسانلاتتى. جاڭجۈڭ جانابلىرى جاللاتلىقتا شامەخسۇتتىن ئۈستىراق ئىكەنلا، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

ياڭ جاڭجۈڭ ئۆزىنى ئورۇنلىقنىڭ يۆلەنچۈكىگە تاشلاپ،

پېشانىسىدىكى تەرلىرىنى سۈرتۈشكە باشلىدى. تولۇم چاشقان ئورنىدىن دەس قوپۇپ تاپانچىنى ئوقلىدى. ياك جاڭجۇك ئۇنى قول ئىشارىتى بىلەن توختىتىپ، سوراقنى يەنە داۋام قىلدۇردى:

— كۆرۈپ تۇرۇپسەنكى، مەن ئىنسانپەرۋەر، يۇمشاق كۆڭۈل ئادەممەن، بولمىسا، سېنىڭ ئىشىڭ بىر تال ئوق بىلەن تۈگەيتتى. مەن سېنىڭ باتۇرلۇقىڭغا ھېلىمۇ قايىلمەن. ئەگەر ئۇرۇمچىگە كېلىپ تاپقان شېرىكلىرىڭنىڭ ھەممىسىنى ئېيتىپ، گۇناھىڭنى تىلىسەڭ، سېنى كەچۈرىمەن. يەنە دارىن بولۇپ يۈرىسەن.

— رەھمــەت، — دېدى تۆمــۈر خەلپــە مەسخــىرە بىلەن كۈلــۈپ، — جاڭجۇڭ جانابلىرى راستتىنلا ئىنسانپەرۋەر، يۇمشاق كۆڭۈل ئادەم ئىكەن، بولمىسا، چېرىكلىرىم ئۆلۈپ تۈگىمىسۇن دەپ، لى يىڭجاڭغا قورئاننى كۆتۈرتۈپ قۇمۇلغا ئەۋەتەمدۇ؟ ئۇرۇمچىدىكى شېرىكلىرىڭنى ئېيتىپ بەرسەڭ، يەنە دارىن قىلىمەن دەمدۇ؟ ئەلھەمدۇلىللا شۈكۈر، مېنىڭ بىرلا جېنىم بار، بىرجانغا بىر تال ئوق يېتىدۇ. جاڭجۇڭ جانابلىرىدىن تىلىگۇدەك گۇناھىم يوق.

— گۇناھىڭنى بوينۇڭغا قويۇپ بەرسەم نېمە دەيسەن؟

— ئىختىيار ئۆزۈڭدە.

ياك جاڭجۇڭنىڭ ئىشارىتى بىلەن يان ئىشىك ئېچىلىپ، يەڭلىرىنى جەينىكىگە تۈرۈۋالغان ئىككى چېرىك بىر ئادەمنى سۆرەپ كىردى. ئۇنىڭ باش — كۆزلىرى يېرىق، پۇت — قوللىرىدا كىشەن — زەنجىر شاراقلاپ تۇراتتى. بۇ، گامازا تۇڭگاننىڭ ئۆيىدە تونۇشقان ھېلىقى ئادەم ئىدى.

— بۇ ئادەمنى تونۇمسەن؟ — دېدى ياك جاڭجۇڭ، تۆمۈرگە قاراپ.

— تونۇمايمەن.

— سەنچۇ، سەن بۇنى تونۇمسەن؟ — دېدى ياك جاڭجۇڭ

هېلىقى كىشىگە تۆمۈرنى كۆرسىتىپ.

ئۇ كىشمۇ بېشىنى چايقىدى. ياڭ جاڭجۇڭ قاقاقلاپ كۈلۈپ تۇلۇم چاشقانغا قارىدى. تۇلۇم چاشقان ئىككىنچى ئىشىكنى ئاچتى. بىر چېرىك سايىت تۇڭچىنى باشلاپ كىردى. ئۇ، قوللىرىنى ئىككى يانغا سېلىپ يەردىن ئۇستۇن قارىماي تۇراتتى. ئۇنىڭ ئىككى زاڭىقىغا چۈشۈپ تۇرغان چاشقان قۇيرۇقىدەك ئىنچىكە بۇرۇتى تىترەۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى.

— ھە، ئېيتە، — دېدى ياڭ جاڭجۇڭ ئۇنىڭغا چەكچىيىپ، — بۇ ئىككىيلەن نېمە دېيىشكەن؟

سايىت تۇڭچى ھېلىقى ئادەمنىڭ بىر ـ ئىككى ئاي بۇرۇن تۆمۈر خەلپىگە ئېيتقان گەپلىرىنى تەكرارلىدى.

تۆمۈر خەلپە كىشەن ـ زەنجىرلىرىنى شاراقلىتىپ ئورنىدىن تۇردى ـ دە، «تۇفى! مۇناپىق، دوزىخى! سەندىن كەلگەن ۋاپا شۇمۇ؟» دېدى. سايىت تۇڭچى بىر قەدەم ئارقىغا داجىپ تامغا يۆلىنىپ قالدى. ئىككى چېرىك ھېلىقى ئادەمنى ئاچىقىپ كەتتى.

— مۇنۇ يازغانلىرىڭنىڭ ھەممىسىنى ئېيت! — دېدى ياڭ جاڭجۇڭ، ئالدىدىكى بىر دەستە قەغەزنى ئۇستەلگە ئۇرغان پېتى، سايىت تۇڭچىغا ۋارقىراپ.

سايىت تۇڭچى دۇدۇقلاپ سۆزلەشكە باشلىدى. ئۇ، پات ـ پاتلا يېڭى بىلەن پېشانىسىنى سۈرتۈپ قوياتتى. ئۇنىڭ ئەپيۇن ـ كەشىنىڭكىگە ئوخشايدىغان قانسىز يۈزى تامدەك تاتىرىپ كەتكەنىدى.

— خوش، تىپى دارىن، ئۆزىڭىزنىڭ يۇرتدىشىڭىز، دىندىشى ـ ڭىز ھەممىنى ئېيتتى، ئەمدى نېمە دەيسىز؟ — دېدى ياڭ جاڭجۇڭ، سايىت تۇڭچىنىڭ گېپى تۈگىگەندىن كېيىن.

— مېنىڭ بۇنداق يۇرتدىشىم يوق، بۇ مەلئۇن مېنىڭ دىندىشىممۇ ئەمەس. ئۇ مېنىڭ ئىچىمگە كىرىۋالغان چايان، ئۇنىڭ

ئىيتقانلىرى مېنىڭ گۇناھىم بولالمايدۇ. مەن پەقەت شامەخسۇت بىلەن ساڭا ئوخشاش بۆرە ـ تۈلكىلەرنى ئەزىز يۇرتىمىزدىن تازىلاپ، پۇقرالارغا تەڭلىك، ئەركىنلىك ئىلىشقا ئاتلانغان ئوۋچىمەن. بۆرە ـ تۈلكىلەرنى ئېتىپ يوقىتىش ئوۋچىغا گۇناھ ئەمەس، ساۋاب! ئەمدى قانداق قىلساڭ شۇنداق قىل!

تۇلۇم چاشقان يەنە چاچراپ قوپۇپ، تۆمۈر خەلپىگە ئېتىلماقچى بولدى. ياڭ جاڭجۇڭ ئۇنى توستى ۋە تۆمۈرگە قاراپ مۇنداق دېدى:

— سەن شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن مېنى يوقاتماقچى بولغانىكەنسەن، ئەمدى بىز سېنى تىرىك قويماسلىقىمىز كېرەك، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

— شۇنداق، سىلەرگە قارشى قانلىق جەڭگە ئاتلانغان خەلقنىڭ بېشى بولۇپ تۇرۇقلۇق، قۇرۇق ۋەدە ـ قەسەملىرىڭلارغا ئىشىنىپ، قورالنى سىلەرگە ياندۇرۇپ بەرگەن، ئالدىڭلارغا ئۆز ئايىغىم بىلەن كەلگەن مەندەك ھاماقەتكە بىر ئەمەس، مىڭ ئۆلۈممۇ ئازلىق قىلىدۇ. قېنى، جاللاتنى چاپسانراق قىچقار، مېنىڭ ئىسسىق قېنىم ھېچبولمىسا، كېيىنكىلەرگە ئاچچىق ساۋاق بولۇپ قالار. ئەمما، بىرتال تاشنى قومۇرۇۋېتىش بىلەن بوغدا تېغىنى غولىتىۋەتكىلى بولمىغانغا ئوخشاش، مېنى ئۆلتۈرۈۋېتىش بىلەن ئىش تۈگىمەيدۇ. پۈتۈن بىر خەلقنى قىرىپ تاشلاش قولۇڭلاردىن كەلمەيدۇ.

ياڭ جاڭجۇڭ بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ ئالا ـ سېرىق بولۇپ كەتتى. ئەمما، دەرھال يۈزىگە كۈلكە يۈگۈرتۈپ، مۇنداق دېدى:

— سەن كىتابقا يېزىپ قويغۇدەك گەپلەرنى قىلىشنىمۇ بىلىدىكەنسەن. باتۇرلۇقۇڭ بىلەن بىللە ئەقلىڭگىمۇ قايىلمەن. ئەمما، ئۆلۈمگىنى مەندىن كۆرمە، ئۆز كىشىلىرىڭدىن كۆر، مەسىلەن، سېنىڭ شەخسىي كاتىپىڭ بولغان سايىت تۇگچىدىن ساڭا كەلگەن ۋاپا شۇنچىلىك بولدى. مەن ۋاپاسىزلىقنى يامان كۆرىـ

مەن. تۇزۇڭنى يەپ، دۆلتىڭنى كۆرگەن بۇ ئادەم ئەرزىمەس پۇلغا سېنىڭ بېشىڭنى بىزگە ساتتى. ۋاختانىۋاق كەلگەندە، بىزگە خىيانەت قىلىپ، مېنىڭ بېشىمنىمۇ بىراۋلارغا سېتىشى چوقۇم، مۇنداق ئادەملەردىن ھېچكىمگە ۋاپا كەلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاۋۋال ئۇنى جازالىشىم كېرەك.

شۇنىڭدىن كېيىن، ياڭ جاڭجۇڭ يېنىدا تۇرغان چېرىككە پىچىرلىدى. چېرىك بىرتال ئارغامچا ئېلىپ كىردى. ياڭ جاڭجۇڭ يەڭلىرى ھىمىرلىگەن ھېلىقى ئىككى چېرىككە قاراپ، «قېنى ئەزىمەتلەر، بىلىكىڭلارنىڭ كۈچىنى بىر سىناپ كۆرۈڭلار» دېدى. ھايت ــ ھۇيت دېگۈچە، ئىككى چېرىك ئارغامچىنى سايىت تۇڭچىنىڭ بوينىغا سىرتماق قىلىپ سالدى. تىزلىنىپ ئولتۇرغان سايىت تۇڭچى ئۆلۈكتەك قېتىپ قالغانىدى . ئارغامچىنىڭ ئىككى ئۇچى تەڭلا تارتىلىش بىلەن ئۇنىڭ كۆزلىرى چاچراپ چىقتى ــ دە، ئۆزى يەرگە دۈم يىقىلدى. چېرىكلەر ئىتنىڭ ئۆلۈكىنى سۆرىگەندەك، ئۇنى بوينىدىن سۆرەپ ئاچىقىپ كەتتى. تۆمۈر خەلپە بۇ نىجاسەتتىن يىرگەنگەندەك تەتۈر قارىۋالدى.

— ئەمدى مېنىڭدىن رازى بولغانسىز. خۇدايىڭىزنىڭ دەرگاھىغا بارغاندا، مېنىڭدىن شىكايەت قىلماڭ، — دېدى ياڭ جاڭجۇڭ قاقاقلاپ كۈلۈپ، ئاندىن ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ، تۆلۈم چاشقانغا مۇنداق دېدى: «تىپ دارىن سىزگە قالدى، ھەرھالدا بۇرۇنقى دوستلۇقىمىزنىڭ يۈز ــ خاتىرىسى ئۈچۈن، ئۇنىڭ جېنىنى تولا قىينىماي بىر ئىش قىلىڭ.»

ئەتىسى، ياڭخاڭ مەسچىت جامائەتلىرى بامداتتىن يانغان چاغدا، مەسچىت ھويلىسىغا ئۈستى يېپىق بىر ھارۋا كىرىپ كەلدى. قېرى ھارۋىكەش چېرىك كۆز يېشىنى سۈرتۈپ، ئىمام ــ مەزىنگە بىرنېمىلەرنى دەپ پىچىرلىدى.

پېشىن نامىزىدىن كېيىن، بىر توپ جامائەت ئىككى تاۋۇتنى

كۆتۈرۈپ، خاڭچىڭدىكى قەبرىستانلىقىقا ماڭدى. ئالدىنقىسى تۆمۈر خەلپىنىڭ، كېيىنكىسى ئامانقۇلنىڭ تاۋۇتى ئىدى. تۆمۈر خەلپىنىڭ تاۋۇتىنى كۆتۈرگەنلەر ئىچىدە، ھەيدەر ئەپەندى بىلەن گامازا تۇڭگانمۇ بار ئىدى.

1913 ـ يىلى 8 ـ سېنتەبىر كۈنى يەنى تۆمۈر خەلپىلەر دېپىنە قىلىنغان كۈننىڭ ئەتىسى ئۈرۈمچى كوچىلىرىغا ياڭ جاڭ-جۇنىڭ نامىدىن خەنزۇ ـ ئۇيغۇر تىللىرىدا يېزىلىپ، يوغان تۆت بۇرجەكلىك قىزىل تامغا بېسىلغان ئېلان چاپلاندى. ئېلاننىڭ باش قىسمىدا تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆتكەن يىلى ئەتىيازدىن باشلاپ قۇمۇلدا ئىسيان قوزغاپ، يۇرتنىڭ ئامانلىقىنى بۇزغانلىقى، ھەتتا بارىكۆل ھەربىي قوماندانى يى شىڭفۇ باشلىق بىرمۇنچە چېرىك ـ ئەمەل-دارلارنى ئۆلتۈرگەنلىكى، شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ياڭ جاڭ-جۇڭنىڭ «ئىنسانپەرۋەرلىك» بىلەن ئۇنىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈپ، ئۇنى ئۆلكە مەركىزىدە تۇرۇشلۇق ئۇچىنچى ئاتلىق باتالىيوننىڭ باشلىقى قىلىپ ئۈرۈمچىگە چىللاپ چىققانلىقى، ئەمما، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۈرۈمچىدىمۇ تىنچ تۇرماي، يەنە ئىسيان قىلماقچى بولغانلىقى ئېيتىلىپ كېلىپ مۇنداق دېيىلگەن: «شۇ ۋەجىدىن، ئاپەتنى تۈگىتىپ، يۇرتنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش مەقسىتىدە، 6 ـ سېنتەبىر كۈنى ھەربىي سوت تۆمۈرنى ئېتىپ تاشلاشقا ھۆكۈم چىقاردى.

بۇ ھۆكۈم شۇ كېچىسى ماتۇڭلىك①تەرىپىدىن ئىجرا قىلىن-دى... قۇمۇل تاغلىرىدىكى ئۇيغۇر پۇقرالاردا گۇناھ يوق، ئۆتكەن ئىشلار سۈرۈشتە قىلىنمايدۇ. تۆمۈرنىڭ ئۈرۈمچىدىكى نۆكەرلىرى خالىسا بۇرۇنقىدەك ئەسكەر بولۇپ تۇرسۇن، خالىسا يۇرتىغا قايتىپ

---

① تۇلۇم چاشقان ماتىتەيىنى دېمەكچى. تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، تۇلۇم چاشقاننىڭ جاللات-لىرى شۇ كېچىسى مۆيدىن خەلپىنىمۇ مەخپىي بوغۇپ ئۆلتۈرگەن. 1914 ـ يىل مارتتا، تۇرپان ئۇستانە خەلقى مۆيدىن خەلپىنىڭ سۆڭىكىنى تېپىپ ئۆز يۇرتىغا يۆتكەپ كەتكەن.

بىرىپ ئۆز تىرىكچىلىكىنى قىلسۇن. ئەسكەر ۋە پۇقرالار ئەھۋالنى بىلمەي ئەنسىرەپ يۈرمىسۇن دەپ، مەزكۇر ئېلان چىقىرىلدى. ۋاقىپ بولغايسىزلەر».

5

ئۇلارنىڭ ۋەھشىيانە قىرغىنچىلىقى «ھەددىدىن ئېشىپ، شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتتىكى، ھەتتا قورام تاشلارمۇ بۇنىڭغا داد دەپ تاشلايدۇ.①»

— لېنىن

بۇ ئېلان چىقىرىلىپ ئۈچ كۈن ئۆتكەندە، ئىككىدىن ئات قېتىلغان يىگىرمىدەك ھارۋا ئۇرۇمچىدىن گۇچۇڭغا قاراپ يولغا چىقتى. ھارۋىلارنىڭ ھەممىسى ئادەم بىلەن تولغانىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى بېشىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇراتتى، بەزىلىرى غاڭزا تارتاتتى، بەزىلىرى غەمكىن كۆزلىرىنى بۇلۇتلۇق ئاسمانغا تىكىپ، نېمىنىدۇر ئويلاپ ئولتۇراتتى. دائىم ئويۇن — چاقچاق بىلەن ئۆتىدىغان قاسىم قىزىقمۇ، ئۆز دېمەتى بولغان كەم سۆزلۈك ئەنسارىنىڭ يېنىدا، تورپاق ئۆز غوجا ئەمەتنىڭ ئاتلارغا قامچا ئۇرۇشىغا قاراپ جىم ئولتۇراتتى.

— بۇ مېڭىشىمىزدا قۇمۇلغا قاچان يېتىپ بارارمىز؟ — دېدى تورپاق ئۆز غوجا ئەمەت.

— قامچاڭنى تولا تاراسلاتما، ئاۋۇ جانىگەرنىڭ كىرپىدەك

① ۋ.ئى. لېنىن ئەسەرلىرى، خەنزۇچە نەشرى، 5 ـ توم، 258 ـ بەت.

تۈگۈلۈپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈۋاتامسەن، — دېدى قاسىم قىزىق.
— تولا ۋالاقشىماي، هارۋاڭنى هەيدە، — دېدى ئاتلىق
چېرىك زەردە بىلەن.

تۆمۈر خەلپە قەتل قىلىنغاندىن كېيىن، يىگىتلەرنىڭ تەلپىي
بويىچە، ياڭ جاڭجۈڭ ئۇلارنى قۇمۇلغا ماڭدۇرغان ۋە قوغداپ
بېرىشقا ئاتمىش چېرىك قوشۇپ بەرگەنىدى. ئۇلار يولغا چىقىدى-
غان كۈنى، چېرىكلەرنىڭ باشلىقى ياڭ جاڭجۈڭنىڭ شامەخسۇت
ۋاڭ بىلەن لى شۇفۇغا يازغان خېتىنى ئوقۇپ بەردى. خەتتە
«بۇلاردا گۇناھ يوق، بار بولسىمۇ گۇناھىدىن ئۆتتۈم. ئۆز يۇرتىغا
بېرىپ تىرىكچىلىكىنى قىلىدۇ. بۇلارغا هەرگىز تېگىلمىسۇن» دې-
يىلگەن. شۇڭا، يىگىتلەر كەلگۈسىدىن هەرھالدا خاتىرجەم ئىدى.

ئۇلار گۇچۇڭنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى ئۇلانئۇسۇ دېگەن
ئېغىزدىن جىلغىغا كىرگەندە، چېرىكلەرنىڭ باشلىقى: «ئاتلار هې-
رىپ قالدى، مۇشۇ يەردە بىر كۈن دەم ئالىمىز» دېدى. بۇ جىلغا
دېگەندەكلا دەم ئالغۇدەك يەر ئىدى. تاغنىڭ يان باغرىلى-
رىدا پىشىپ يېتىلگەن ئوت — چۆپلەرنى كۆرۈپ، ئات —
ئۇلاغلارغىمۇ جان كىرىپ قالدى. قازانلار ئېسىلىپ، هەممەيلەن
بىرقۇر تويۇشقاندىن كېيىن ئېزىلىپ قېلىشتى. چېرىك باشلىقى
تىك يار تۈۋىدىكى دالدا بىر يەرنى كۆرسىتىپ، «مۇشۇ يەردە
تۈنەڭلار» دېدى. بۇ يەر هەقىقەتەنمۇ كىيىملىرى يېلىڭ يىگىتلەر-
نىڭ شامالدىن دالدىلىنىشىغا ئەپلىك ئىدى. هەممەيلەن
يوتقان — كۆرپىلىرىنى شېغىللىققا يېيىپ سوزۇلۇشتى ۋە ئۇزاققا
بارماي ئۇيقۇغا كېتىشتى، ئالاڭلاپ قالغان ئاسماندا، ئۈزۈپ يۈر-
گەن تولۇن ئاي قانداقتۇر بىر دەھشەتنىڭ يۈز بېرىشىنى سەزگەن-
دەك، بۇلۇتلار ئارىسىغا يوشۇرۇنۇشقا ئالدىرايتتى.

شۇ ئارىدا جىلغىنىڭ نېرىقى بېشىدا قارا سايىلەر كۆرۈنۈشكە

باشلىدى ۋە بىردەمدە ھارۋىلارنى يالاپ كېلىۋاتقان چېرىكلەر بىلەن قوشۇلۇپ ئۇيغۇدىكى يىگىتلەرنى ئۈچ تەرەپتىن قورشىۋالدى. كىمدۇر بىرىنىڭ «ئات» دېگەن كوماندىسى ئاڭلىنىش بىلەن يىگىتلەرنىڭ ئۈستىگە ئوق يامغۇرى يېغىشقا باشلىدى. تەخمىنەن ئون بەش مىنۇتتىن كېيىن، ئوق ئاۋازلىرى بىلەن داد ــ پەرياد ۋە قىيا ــ چىيالار توختاپ، جىلغىنىڭ ئىچى جىمجىت بولۇپ قالدى.

ئەتىسى، چېرىكلەر يار ئۈستىدىن قىسقا ساپلىق گۈرجەكلىرى بىلەن توپا تاشلاپ، ئۆلۈكلەرنى كۆمدى ۋە ئانچە ھايال بولمايلا، ئات ــ ھارۋىلىرى بىلەن ئۇرۇمچى تەرەپكە راۋان بولدى. چۈشكە يېقىن، ئاز كەم ئىككى يۈز يىگىتنىڭ جەسىتى كۆمۈلگەن بۇ دۆڭلۈكنىڭ بىر چېتىدە قانداقتۇ بىر نەرسىنىڭ قىمىرلاۋاتقىنى بىلىندى. بىردەمدىن كېيىن، ئاۋۋال ئىككى قول، ئاندىن يۈز ــ كۆزىگە توپا ئارىلاش قان ئۇيۇپ قالغان بىر ئادەمنىڭ بېشى كۆرۈندى، ئۇ كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ، ئەتراپقا ۋەھىمە بىلەن قارىۋېلىپ، ئاستا سۇغۇرۇلۇپ چىقىشقا ھەرىكەت قىلدى. بىر ھازادىن كېيىن، سول پۇتىنى سۆرىگەن پېتى ئۇدۇلدىكى قارىغاي تۈۋىگىچە ئۆمىلەپ كېلىپ شۇ يەردە يېتىپ قالدى. بۇ، كېچە بولۇپ ئۆتكەن بايىقى قىرغىنىنىڭ بىردىنبىر تىرىك قالغان شاھىدى ئىنسارى ئىدى.

مۇشۇ قىرغىن كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، قۇمۇل شەھىرىنىڭ شامەخسۇت ۋاڭ ئوردىسىغا تۇتاش تۇرغان ئوردا قوۋۇق دەرۋازىسىغا كېسىك باشلار سېلىنغان بەش قانلىق قەپەس ئېسىپ قويۇلدى. ئۇنىڭ بىرى، ئۇزۇن ساقاللىق ئېلى پالگان؛ ئىككىنچىسى، قويۇق بۇرۇتلۇق قارا بوسۇق؛ ئۈچىنچىسى، كوسا ساقاللىق ياداڭغۇ چىراي سەيپۇڭ توختى؛ تۆتىنچىسى، سېرىق ساقاللىق تۆمۈرچى

هوشۇر ئۇستا؛ بەشنچىسى، قايرىلما بۇرۇتلۇق نىيازنىڭ بېشى ئىدى. دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئۇچتىن ئالتە چېرىك قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ، ئۆتكەن ــ كەچكەنلەرگە هومىيىپ قاراپ تۇراتتى، ئادەملەر بۇ دەرۋازىدىن ئۆتۈپ بولغۇچىلىك، رەڭگىرويى ئۆڭۈپ، خۇددى سوغۇقتىن بەدىنى شۈركىنىپ كېتىۋاتقاندەك تىترىشىپ كېتەتتى. بەزىلەر كۆز ياشلىرىنى يوشۇرۇشقا تىرىشاتتى. خوتۇنلار يۈزىدىكى روماللىرىنى تارتىشتۇرۇپ، ئۇششاق باللىرىنى يېتىلگەن پېتى قەدەملىرىنى تېزلەتتى.

شۇ ئارىدا، شەهەر ئىچىدىن، جاكارچىنىڭ قاتتىق ئاۋازى بىلەن جاڭ ساداسى ئاڭلاندى. كۆتەك هارۋا ئۇستىگە ئورنىتىلغان ياغاچ قەپەس ئىچىگە بىر ئايال كىشى ئۆرە تۇرغۇزۇپ قويۇلغاندى. ئۇنىڭ بېشى قەپەستىن چىقىرىپ قويۇلغان بولۇپ، چۇۋۇلۇپ كەتكەن چاچلىرى يۈزىنىڭ يېرىمىنى توسۇپ تۇراتتى. بويندىكى زەنجىرنىڭ بىر ئۇچى قەپەس شادىلىرى ئارىسىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ، هارۋىنىڭ شوتىسىغا باغلاپ قويۇلغاندى. قەپەسنىڭ ئىچىدە ئۇستۇېشى توپىغا مىلەنگەن ئىككى قىزچاق دۇغدىيىپ ئولتۇراتتى. بۇلار تۆمۈر خەلپىنىڭ بالا ــ چاقىلىرى ئىدى. جۇلجۇل بولۇپ كەتكەن تونىنىڭ پەشلىرىنى پوتىسىغا قىستۇرۇۋالغان چاساقال هارۋىكەش قولىدىكى تاياق بىلەن قارا ئۆكۈزنىڭ بېقىنىنى پات ــ پات نوقۇپ قوياتتى. هارۋىنىڭ كەينىدە ئۇستۇېشىنى چاڭ باسقان ئىككى چېرىك قىلىچلىرىنى يالىڭاچلىغان هالدا ئۈن ــ تىنسىز كېلىۋاتاتتى. هارۋىنىڭ ئالدىدا قايرىلما قالپاق كىيىپ، قىسقا چاپان ئۇستىدىن بېلىنى قارا پوتا بىلەن باغلىۋالغان ئوردا جارچىسى هەر يۈز قەدەمدە دېگۈدەك قولىدىكى مىس جاڭنى ئىككى ــ ئۈچ قېتىم سوقۇپ جار سېلىپ ماڭاتتى:

ئەبىۋ ھەنناس،
ئەي ئاۋام خاس!
ئاڭلىمىدىم دىمەڭلار،
كېيىن پۇشايمان يېمەڭلار،
كىمكى گاڭ غوجامغا
مۇشت كۆتۈرسە تۆمۈردەك،
ئۆزى تۇرماق ئەۋلادى
تىرىك گۆرگە كىرىدۇ.
ئۆلۈمدىنمۇ قاتتىقراق،
قارا كۈننى كۆرىدۇ!

جاڭ ... جاڭ ... جاڭ ...

كۆتەك ھارۋا ئەگرى — توقاي كوچىلاردىن ئۆتۈپ دەرۋازا سىرتىغا چىقتى. ھارۋىكەش بوۋاي چېرىكلەرنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ھارۋىنى دەرۋازىنىڭ ئۇدۇلىدىكى مەيدانغا توختىتىپ قويۇپ، قارا ئۆكۈزنى ئوتلاتقىلى ئېلىپ ماڭدى. بازار، ئالتۇنلۇق ۋە شىمال تەرەپتىكى يېزىلاردىن كېلىپ، شەھەر ئىچىگە كىرىدىغان ياكى شەھەردىن چىقىپ، شۇ تەرەپلەرگە بارىدىغانلارنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ مەيداندىن ئۆتەتتى. بۇ مەيدان ئوردىنىڭ ئېگىز راۋىقىدىن قارىغان كىشىگىمۇ ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. مەيداندىن ئۆتكەن — كەچكەنلەر بىردەم دەرۋازىغا ئېسىقلىق قانلىق قەپەسلەرگە، بىردەم ھارۋىنىڭ ئۈستىدىكى ياغاچ قەپەس ئىچىدە تۇرغان زورىخان ئايلا بىلەن قىزچاقلارغا قاراپ، ئۇلۇغ — كىچىك تىناتتى، «توۋا» دەپ ياقىلىرىنى تۇتۇشاتتى. بولۇپمۇ خوتۇن — قىزلار ئۆزىنى تۇتالماي مىشىلداپ يىغلايتتى. چېرىكلەر بولسا ھېچكىمنى قەپەسنىڭ يېنىغا كەلتۈرمەيتتى. يېقىنلاشقانلارغا

قىلىچلىرىنى شىلتىپ، «ئۆلگۈلۈك كەلدىمۇ؟» دەپ ھەيۋە قىلاتتى.

— رەھمەتلىك تۆمۈر خەلپىنىڭ بەش ـ ئالتە ياشتا باست دەيدىغان بىر ئوغلىمۇ بار ئىدى. ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن ئوخشىمامدۇ؟ — دېدى ئېشەكلىك بىر بوۋاي يېنىدىكى ھەمراھىغا.

— خۇدادىن قورقماي شۇنداقمۇ قىلغانمىدۇ، ئۇ نارەسىدىدە نېمە گۇناھ؟! — دېدى بوۋاينىڭ ھەمراھى ئاستا پىچىرلاپ.

— قىزىق ئىكەنلا، — دېدى بوۋاي، — ئۇلار خۇدادىن قورقامدۇ؟ خۇدادىن قورققان كىشىزە، مۇشۇنداق ئىشلارنى قىلامدۇ؟

دەرۋەقە، رەھىمسىز ئەجەلنىڭ تەلۋە قويۇنلىرى كىچىككىنە باستىنىمۇ بىر تال يوپۇرماققا ئوخشاش ئۇچۇرۇپ كېتىشكە تاس ـ تاماس قېلىۋاتاتتى. چۈنكى، تۆمۈر خەلپىنىڭ قەتل قىلىنغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر قۇمۇل دىيارىنىڭ ھەممە يەرلىرىگە ئۇقتۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، لى شۇفۇ بىلەن شامەخسۇت ۋاڭ ئەمدى تۆمۈر خەلپىنىڭ تاغدىكى ھەمراھلىرىنى يوقىتىشنىڭ كويىغا چۈشتى ۋە بۇ ئىشنى ئىككى قەدەمگە بۆلۈپ، بىرىنچى قەدەمدە قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇلنىڭ توختىنىڭ قولى ئارقىلىق تۆمۈرنىڭ سادىق ھەمراھلىرىنى يوقىتىش، ئىككىنچى قەدەمدە، قارا بوسۇقلارنىڭ ئۆزىنى ئۇجۇقتۇرۇش قارارىغا كېلىشتى. شۇ پىلان بويىچە لى شۇفۇ قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇلنىڭ توختىغا مەخپىي خەت يازدى (بۇ كۇنلەردە، ياڭ جاڭجۇڭنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن بەي ۋىنچاۋ ئۇرۇمچىگە يۆتكىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا لى شۇفۇ قۇمۇلنىڭ ئامباللىقىغا تەيىنلەنگەنىدى). لى شۇفۇنىڭ خېتىدە مۇنداق دېيىلگەنىدى: «مەن سىلەرنىڭ ياڭ جاڭجۇڭ بىلەن شامەخسۇت ۋاڭغا سادىق بولۇش بەدىلىگە ئون ئىككى تاغنى ئۆزۈڭلار سورىشىڭلارغا كېپىللىك قىلىمەن. ئەمما، تۆمۈرنىڭ ئېلى پالگانغا ئوخشاش

كىشىلىرى ھايات تۇرىدىغان بولسا، سىلەرگە تىنچلىق بولمايدۇ. شۇ ۋەجىدىن ئېلى پالگان باشلىق تۆۋەندە ئىسمى يېزىلغان كىشىلەرنى دەرھال تۇتۇپ شەھەرگە ماڭدۇرۇڭلار. ئاندىن، تۆمۇر-نىڭ تۇخۇمنى قۇرۇتۇۋېتىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئەركەك ئەۋلادىدىن ھېچكىمنى تىرىك قالدۇرماڭلار. خوتۇن — قىزلىرىنى دەرھال شەھەرگە ئەۋەتىپ بېرىڭلار! بۇ، ياڭ جاڭجۈڭ جانابلىرىنىڭ بۇيرۇقى.»

لى شۇفۇ بۇ خەتنى ئۆزىنىڭ ھېلىقى ياش مەھرىمىدىن چىقارماقچى بولۇپ، ئۇنىڭغا مۇشۇ ئىشلارنىڭ قانداق ئورۇنلانغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ كېلىشنىمۇ تاپشۇردى. ياش مەھرەم ۋاڭ ئوردىسىدىن بىرەر تۇڭگچىنىڭ ھەمراھ بولۇپ چىقىشىنى ئۆتۈندى. شۇنىڭغا بىنائەن، ئوردىدىن قاسىم تۇڭگچى ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ ماڭدى.

بۇ مەھرەم لى شۇفۇ بىلەن قورايدا تۇرغان مەزگىللىرىدە باستىنى ياخشى كۆرۈپ قالغانىدى: باستىنى ھەر كۆرگىنىدە، ئۇرۇمچىدە قالغان ھامىلىدار ئايالىنىڭ باستقا ئوخشاش بىر ئوغۇل تۇغۇپ بېرىشىنى خۇدادىن تىلەيتتى. بولۇپمۇ، باستىنىڭ ھېلىقى بىر تال چېچى ئۇنىڭ كۆزىگە بەكمۇ يېقىملىق كۆرۈنەتتى. مانا ئەمدى شۇ كىچىككىنە باستىمۇ، چوڭلار قاتارىدا بوغۇزلىنىپ تاشلىنىدىغان بولدى. قانداق قىلىش كېرەك؟

— سىزنىڭ قانچە بالىڭىز بار؟ — دېدى مەھرەم، قاسىم تۇڭگچىغا يولدا كېتىۋېتىپ.

قاسىم تۇڭگچى ئېگەرگە قىڭغىر ئولتۇرۇۋېلىپ، تۆت بالىلىق بولغانلىقىنى، لېكىن بىرەرىنىڭمۇ تۇرمىغانلىقىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن، خەير — سەدىقە بېرىپ، مازار — ماشايىخلاردىن جىق تىلىگەن بولسىمۇ، ھېچقانداق نەتىجە چىقمىغانلىقىنى ئېيتىپ، «بۇ ئالەمدە

پەرزەنتسىز ئۆتىدىغان ئوخشايمەن» دەپ كۆڭلىنى يېرىم قىلدى. مەھرەم بىردەم ئويلانغاندىن كېيىن:

— خۇدا يولىدا بىرەر ساۋابلىق ئىش قىلسىڭىز، مۇرادىڭىز ھاسىل بولۇپ قالار، — دېدى.

قاسىم تۇگچى ئەگەر بۇنىڭدىن كېيىن پەرزەنتلىك بولۇپ ئەۋلادى قالىدىغانلا بولسا، ھەرقانداق ئىشنى قىلىشقا تەييار ئىكەنلىكىنى ئېيتتى.

— مەن بىر گەپ ئېيتسام، سىز ساقلاشقا قەسەم ئىچەلەمسىز؟ — دېدى مەھرەم، قاسىم تۇگچىنىڭ كۆزىگە قاراپ.

— پەرزەنت توغرۇلۇقمۇ؟ — سورىدى قاسىم تۇگچى سەگەكلىشىپ.

— ھەئە، پەرزەنت توغرۇلۇق.

قاسىم تۇگچى چوقۇم سىر ساقلاشقا قەسەم ئىچتى. مەھرەم تۆمۈر خەلپىنىڭ باستى دېگەن نارسىدە بالىسىنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قېلىش نىيىتىنى ئېيتىپ، «بۇنىڭدىن ئارتۇق ساۋاب ئىش بولمايدۇ. مەن بېرىپ، باستىنىڭ ئاپىسىغا ئېيتىپ قوياي دېسەم، تىل بىلمەيمەن» دېدى. قاسىم تۇگچى بۇ ئىشنى قىلىشقا ۋەدە بەردى.

ئۇلار قورايغا كەلگەندە، بەختكە يارىشا، قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇك توختى قوراينىڭ ئۇستۇنكى تەرىپىدىكى قىزىلىيار دېگەن مەھەللىگە كەتكەنىكەن. قاسىم تۇگچى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆيىگە كىردى. زورىخان ئايلا كىچىككىنە باستىنى باغرىغا بېسىپ يىغلاپ ئولتۇراتتى. ئۇ، ئوردا كىشىلىرى قىياپىتىدىكى تۇگچىنى كۆرۈپ قورقۇپ كەتتى. قاسىم تۇگچى ئىشىكنى ياپتى ـ دە، زورىخان ئايىلىغا مۇنداق دېدى:

— قورقمىسىلا! — مەن ئۆزلەگە يوجۇك بىر گەپنى ئېيتىپ

قويغىلى كەلدىم. خەلپەمنىڭ بىرلا ئوغلى بار دەپ ئاڭلايمەن. ھە، مۇشۇ ئاخۇن بالام شۇ ئوخشايدۇ، ئۆزلە يىغىنى قويۇپ، چاققان بۇ بالىنى كۆزدىن نېرى قىلسىلا، بولمىسا، بۇ نارەسىدىدىنمۇ ئايرىلىپ قالىدىلا. مەن خۇدادىن قورقۇپ، ئۆزلەگە بۇ گەپنى دەپ قويدۇم. ئېغىزلىرىدىن چىقىپ كەتسە مېنىڭمۇ بېشىم كېتىدۇ!

قاسىم تۇگچى ئۆيدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ، «ئىلدام بولسىلا جۇمۇ» دېدى. زورىخان ئايلىغا غىزا ــ تاماق ئەكېلىۋاتقان ھۆسنا-رىخان بۇ ناتونۇش ئادەمنى كۆرۈپ، قاتتىق دەگدىدى ۋە ئالدىراپ كىرىپ ئەھۋالنى سورىدى. زورىخان ئايلا خۇددى بىھوش ئادەمدەك بىردەم جىم ئولتۇردى ــ دە، ھۆسنارىخاننىڭ تىزىغا بېشىنى قويۇپ يىغلاشقا باشلىدى ۋە ئەھۋالنى چۈشەندۈردى.

ھۆسنارىخانمۇ كۆز يېشى قىلدى. ئاندىن ئىككىيلەن باستىنى قانداق قىلىش توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىپ، ئاخىر، نېرىنكىرغا، يەنى سەپەرقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ يېنىغا ئاپىرىۋېتىش قارارىغا كەلدى. شۇ ئاخشىمى ئەل ياتار چاغدا، ھۆسنارىخان بىلەن شەرۇللا بوۋى-نىڭ نەۋرىسى ئون ئۈچ ياشلىق گالى كىچىككىنە باستىنى ئېلىپ نېرىنكىر تەرەپكە ئاتلاندى.

بۇ كۈنلەردە رەۋىخان مومايمۇ ئالەمدىن ئۆتۈپ، سەپەرقۇل ئۆزىنىڭ كېلىنى ئايقىز ۋە نەۋرىسى ئارمانبەگ بىلەن يالغۇز قالغان-دى. ھۆسنارىخاندىن ئەھۋالنى ئاڭلاپ، «زورىخانغا دەپ قويسىلا، ھەرگىز غەم يېمىسۇن، كېلىن بالام بىلەن ئىككىمىزنىڭ بېشى ئامان بولسا، تۆمۈر خەلپىنىڭ تۇخۇمىنى ئۆلار قۇرۇتۇۋېتەلمەيدۇ» دېدى. ھۆسنارىخانلار كېتىشكە ئالدىرىدى. سەپەرقۇل ئۇنىڭغا قاراپ:

ــ كۆڭلى قارا بوسۇق نەگە باردىڭ دېسە، نېمە دەرلا؟ ــ دېدى.

— ئاقتاشتىكى تۈغقانلارنى يوقلاپ كەلدىم دەرمەن. يامىنى كەلسە، بىر - ئىككى قامچا يەرمەن، — دېدى ھۆسنارىخان.

ھۆسنارىخانلار كەتكەندىن كېيىن، سەپەرقۇل ئايقىزغا مۇڭداق دېدى:

— ئالتۇن قىزىم، ئەمدى بۇ يۇرتتا تۇرغۇچىلىكىمىز قالمىدى. ئۆزلە رازى بولسىلا، قالماق يۇرتىغا كېتەيلىمىكىن، مەن يولنى ئوبدان بىلىمەن.

ئايقىز قۇمۇل تەۋەسىدە تۇرۇشنىڭ ئىنتايىن خەۋپلىك ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ، بۇ يەردىن كېتىشكە دەرھال قوشۇلدى. ئەمما: «تاشقى موڭغۇلغا كەتكۈچە، بىز تەرەپكە كەتسەك ياخشى بولمامدۇ، ئەمدى بىزگە مېنىڭ ئېلىم ئەسقاتىدۇ» دېدى. سەپەرقۇل بىر چاغلاردا ئايقىزنىڭ بېشىغا كەلگەن قارا كۈنلەرنى سالغان ھېلىقى ئوكۇردايىنى يادىغا كەلتۈرۈپ، «ئەگەر ئۇلار تونۇپ قالسا، قانداق قىلىمىز» دېدى.

— ئەلنىڭ قۇچىقى كەڭ، خۇدا بۇيرۇغاننى كۆرەرمىز، — دېدى ئايقىز.

ئىككى كۈندىن كېيىن، ئۇلار باسىت بىلەن ئەمدىلا ئالتە ئايلىق بولغان ئارمانبەگنى ئېلىپ، بىر تۆگە، ئىككى ئات بىلەن يولغا چىقتى. «قارا يىلپىز» مۇ، ئايقىزنىڭ كۆرەك قاشقىسىدىن قالماي دىڭگۇكلاپ يولغا چۈشتى.

قارا بوسۇقلار قىزىلياردىن قايتىپ كەلگەندە، مەھرىم بىلەن قاسىم تۆگىچى ئۇلارنى ئىككى كۈندىن بۇيان ساقلاپ تۇرغانلىقىنى ئېيتىپ، لى شۇفۇنىڭ ھېلىقى خېتىنى تاپشۇردى. قارا بوسۇق خەتنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولغاچ، «ئەمدى ئۇن ئىككى تاغ ئۆگچىسىغا ماڭا قىلىدىغان بولدى» دەپ ئويلاپ، دەرھال ئىشقا

كىرىشمەكچى بولدى. سەيپۇك توختى بولسا، «مېنىڭ تۆمۈرنى ئۆلتۈرمەكچى بولغانلىقىم لى دارىن بىلەن چىڭگاڭ غوجامغىمۇ مەلۇم. ئۇنداق بولغاندىكىن، ماڭا تېخىمۇ چوڭراق مەنسەپ بېرەر» دەپ تېرىسىگە پاتماي قالدى ــ دە، قارا بوسۇققا ياردەملىشىپ، ئېلى پالگان باشلىق كىشىلەرنى شۇ كېچىسىلا ئوغرىلىقچە تۇتقۇن قىلىپ، تاڭ بىلەن تەڭ شەھەرگە ماڭغۇزدى. ئاندىن قارا بوسۇق بىلەن ئىككىسى زورىخان ئايىنى «ئوغلۇڭ قېنى؟» دەپ قىيناشقا باشلىدى. زورىخان ئايلا بىرنەچچە قېتىم ھوشىدىن كەتكۈچە «مېنىڭ بىرمۇ ئوغلۇم تۇرمىغان، ئىككى نارەسىدە قىزىمدىن بۆلەك بالام يوق» دەپ تۇرىۋەردى. بەختكە يارىشا خالايىق ئىچىدىن ئونلىغان كىشىلەر تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوغلى تۇرمىغانلىقىغا گۇۋاھ-لىق بېرىپ، «يوق ئوغۇلنى بار قىلىشقا نېمانچە كۈچەپ كېتىسى-لەر» دەپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، قارا بوسۇقلارمۇ ئىلاجسىز قال-دى. شۇنىڭدىن كېيىن، زورىخان ئايلا بىلەن ئىككى نارەسىدە قىزىنى كۆتەك ھارۋىغا ئولتۇرغۇزۇپ، ئۆزلىرىمۇ ھېلىقى قاسىم تۇڭچىلار بىلەن بىللە شەھەرگە قاراپ ئاتلاندى. ئۇلار ئۆزلىرىچە، لى شۇفۇ بىلەن شامەخسۇتنى زىيارەت قىلماقچى ۋە يەنە قانداق تاپشۇرۇقلار بارئىكىن دېمەكچى ئىدى.

لى شۇفۇ قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇك توختىنىڭ ئۆز ئايىغى بىلەن كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ خۇشال بولدى ــ دە، كەچلىك زىياپەتكە چاقىردى ۋە زىياپەت داۋامىدا، ئون ئىككى تاغ بويىچە تۆمۈر خەلپىگە ئىخلاس باغلىغان يەنە كىملەرنىڭ بارلىقىنى بىرمۇبىر سوراپ يېزىۋالدى. بۇ زىياپەت قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇك توختىنىڭ پۇت ــ قوللىرىغا كىشەن ــ زەنجىر چۈشۈش بىلەن ئاياغلاشتى ۋە ئىككى كۈندىن كېيىن، ئېلى پالگانلار بىلەن تەڭلا، بۇ ئىككىيلەننىڭمۇ بېشى تېنىدىن جۇدا قىلىندى.

قوللىرى ئارقىسىغا باغلانغان قارا بوسۇق قارا دەستىسىگە قىزىل شەلپەر ئورالغان جاللات قىلىچى ئۆزىنىڭ بېشىدا ئويناپ تۇرغان مىنۇتلاردىلا، دۇنيانىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ قالدى ۋە «باستىنى سەن قاچۇرۇپسەن» دەپ خوتۇنى ھۆسنارىخاننىڭ بېقىنلىرىغا تېپىپ، ئۈچ ئايلىق بالىسىنى بويىدىن ئاجرىتىۋەتكىنىگە پۇشايمان يېدى.

شۇ كۈندىن باشلاپ، بىرەر ئاي ئىچىدىلا، كىچىككىنە قۇمۇل دىيارىدا نەچچە ئونلىغان باشلار كېسىلىپ، يۈزلىگەن جانلار تىرىك كۆمۈلۈپ، بىرنەچچە يۈز كىشى نومغا پالىنىپ، يۇرتنىڭ ئۈستىنى ھېچقاچان كۆرۈلۈپ باقمىغان ئېغىز مۇسىبەت بۇلۇتلىرى قاپلاپ كەتتى.

بىراق، بۇ قارا بۇلۇتلار تېخىمۇ قاتتىق بىر گۈلدۈرمامىنىڭ باشلىنىشىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى.

خاتىمە

دەرەخلەر قۇرۇماس، چۇشسىمۇ ياپراق،
دۇنيانىڭ كەلگۈسى ئۆتمۈشتىن كۆپراق.

— غاپۇر غۇلام

1

دەرۋەقە، ئون سەككىز يىلدىن كېيىن، يەنى 1931 ــ يىلى ئەتىيازدا، قۇمۇل تاغلىرىدايەنە قاتتىق گۈلدۈرماما باشلىنىپ، هايت ــ هۇيت دېگۈچە، پۈتۈن قۇمۇل ئاسمىنىنى غەزەپ چاقماقلىرى قاپلاپ كەتتى.

شامەخسۇت ۋاڭ بۇ غەزەپ چاقماقلىرىدا كۆيۈپ كەتكۈچە، ئۆز ئىززىتىم بىلەن كېتىۋالاي دېگەندەك قىلىپ، ئۈچ يىل بۇرۇن، يەنى 1928 ــ يىلى 10 ــ ماي كۈنى سەكسەن بىر يېشىدا ئۇ دۇنياغا كېتىۋالدى. ئارقىدىنلا، شۇ يىلى 7 ــ ئىيۇل كۈنى ياڭ جاڭجۈڭنىڭ يېقىنلىرى ئۇنىمۇ بىر تال ئوق بىلەن يولغا سېلىپ قويدى. ئەمدى ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك جاڭجۈڭ ياملى بىلەن تۆت بۇرجەكلىك يوغان تامغىسى گەنسۇلۇق جىڭ شۇرېن دېگەن ئۇ ـ زۇنتۇرا ــ قاقىر بويۇنغا قېپقالدى. ياڭ جاڭجۈڭ تىكەنلىك قولىغا

يۇمشاق پەلەي كىيىپ، «تۇكىنى يىپتىشىغا سىلاش» بىلەن خەلقنى پەپىلەپ ئەللەي ئەتكەن بولسا، بۇ ئۇزۇنتۇرا — قاقىر بويۇن كىرپە پەلەي بىلەن تۇكنى تەتۈرىگە سىلاپ، ئاران تۇرغان ئەلنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويدى. ئارسلان ھۆركىرەپ تاشلىدى. بۇ غەزەپلىك نىدا ئەنە شۇ گۇلدۇرماما ئىدى. ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك ئاۋازى شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە ئاڭلىنىپ، ھەممە يەردىن ئەكس سادالار ياڭراپ، يەر — جاھان تىترەپ كەتتى. ئالاقزادە بولۇپ كەتكەن ئۇزۇنتۇرا جىلىڭ شۇرىنىنىڭ قۇمۇل دىيارىنى قانغا پاتۇرۇۋې-تىش ئۈچۈن قوللانغان ھەممە ۋاستىلىرى، ھەتتا ياپونىيە قۇرۇق-لۇق ئارمىيە مەكتىپىدە تەلىم ئالغان «ھەربىي مۇتەخەسسىس» شېڭ شىسەي قوماندانلىقىدا، توپ — زەمبىرەك، برونېۋىك (زەرەم-لى ماشىنا)، ئايروپىلان بىلەن قوراللانغان ۋە تەركىبىي قىسمىدا بىرىنچى جاھان ئۇرۇشىغا قاتناشقان ئاق ئورۇس سولداتلىرى بولغان قۇدرەتلىك قوشۇنمۇ كارغا كەلمىدى. شېڭ شىسەي خۇد-دى تاغقا تۇمشۇقىنى ئۇرۇۋالغان ياۋا چوشقىدەك پەرىشان ھالدا ئۇرۇمچىگە قاچتى.

بىر چاغلاردا، تۆمۈر خەلپە ئۆز دىنداشلىرىنىڭ قۇرئان تۇ-تۇپ ئىچكەن قەسەملىرىگە ئىشىنىپ كەتكەندە، پېشىنى قېقىپ چىقىپ كەتكەن ھېلىقى خوجىنىياز پالگان دېگەن يىگىت، شۇ كەتكىنىچە، كۇنپېتىشقا مېڭىۋېرىپ، ئىلى تاغلىرى بىلەن قازاقىس-تان دالىلىرىدا بىرقانچە يىل ئوۋ ئوۋلاپ يۈردى ۋە ئاخىر يىراق ئەرەبىستانغىچە بېرىپ ھەج قىلىپ كەلدى. ئەمدى ئېڭەكلىرىنى قويۇق قارا ساقال باسقان، قاپقارا قوي كۆزلىرى خۇددى بۈركۈت-نىڭ كۆزىدەك ئۆتكۈر قارايدىغان مۇشۇ ئادەم بۇ قېتىمقى گۇلدۇر-مامىنىڭ بايراقدارى بولۇپ قالغانىدى.

1933 — يىل كىرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، تۇلكە قۇلاقچىسى-

نى چۆكۈرۈپ كىيىۋالغان بۇ ئادەم بىرنەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئۇرۇمچى چېرىكلىرىنى قوغلاپ مورى دالىلىرىغا كىرىپ كەلدى. ئۇ مىلتىق ئاۋازىدىن قۇلاقلىرى سالپىيىپ كەتكەن يوغان تورۇق ئېتىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، ھەممە ئەتراپقا تەكشى قاراپ ماڭاتتى. بىردىنلا تاغ باغرىدىن ئوتتۇن يۈدۈپ كېلىۋاتقان بىر كىشىگە كۆزى چۈشۈپ قالدى. ياغاچ جۇۋىسىنىڭ ئۈستىدىن قىل ئارغامچا بىلەن بېلىنى باغلىۋالغان بۇ قەددى - قامەتلىك قارا ساقال كىشىنىڭ سول پۇتى خېلىلا ئاقسايتتى. ئۇ قارلىق دالادا چوڭقۇر ئىزلارنى قالدۇرۇپ ئۆتۈۋاتقان ئاتلىق قوشۇننىڭ كىيىم - كېچەكلىرى، چىراي - شەكلى، بولۇپمۇ دۇشالقىلىق مىلتىقلىرىغا قاراپ ھەيران بولغاندەك، يولنىڭ چېتىدە جىم تۇراتتى. خوجىنىياز ھاجى ئۇنىڭ ئۇدۇلىغا كەلگەندە، سالپاڭ قۇلاق ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتتى - دە، ئۇنىڭغا دىققەت بىلەن قاراشقا باشلىدى. ئاقساق ئوتتۇنچىمۇ كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ ھاجىغا قاراپ قالدى. ھاجىنىڭ يۈرىكى نېمىشقىدۇر قاتتىق - قاتتىق سوقۇشقا باشلىدى ۋە ئىختىيارسىز ھالدا، «مەن سېنى تونۇۋاتىمەنغۇ، سەن...» دەپ تاشلىدى. ئاقساق ئوتتۇنچى ھاجىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاش بىلەن دۈمبىسىدىكى ئوتتۇننى تاشلاپ، «ئاكا، مەن، مەن» دېگىنىچە ئۇنىڭ ئالدىغا ئاقساقلاپ يۈگۈردى. بۇ، ھېلىقى ئۇلانئۇسۇ جىلغىسىدىكى دەھشەتلىك قىزغىنىنىڭ بىردىنبىر تىرىك قالغان شاھىدى ئەنسارى ئىدى.

ھاياجاندىن تىترەپ كېتىۋاتقان قوللارنىڭ بىر - بىرىنى قاتتىق قىسىشلىرى، يېنىپ - يېنىپ قۇچاقلىشىشلار، كۆز ياشلىرى بىلەن نەملىشىپ كەتكەن مەڭزىلەرنىڭ بىر - بىرىگە چاپلىشىپ كېتىشلىرى قاراپ تۇرغان يىگىتلەرنى ھەيران قالدۇردى.

يېرىم سائەتتىن كېيىن، يول ئۈستىگە جايلاشقان مەھەللە-

ىنىڭ چېتىدىكى كىچىككىنە تام ئۆيدە «تۆمۈر خەلپە يېغىلىقى»
دا ھايات قالغان بۇ ئىككى سەپداش ئۆزلىرىنىڭ يىگىرمە يىللىق
سەرگۈزەشتىلىرىنى ھېكايە قىلىشىپ ئولتۇراتتى. شۇ كۈندىن باش-
لاپ، ئەنسارى يەنە قولىغا قورال ئېلىپ سەپكە قوشۇلدى. بوران-
دەك ئۇچقۇر جەڭ تۇلپىرىغا مىنىپ، جۇڭغار ئويمانلىقى بىلەن
تارىم بويلىرىدا چوڭقۇر ــ چوڭقۇر ئىزلارنى قالدۇرۇپ، پامىر
ئېتەكلىرىگىچە قىلىچ ئويىنىتىپ باردى.
بۇ چاغلاردا، ھېلىقى ئۇزۇنتۇرا جىڭ شۇرېن سوۋېت ئىتتىپا-
قىنىڭ زېمىنى ئارقىلىق ئاللىقاچان تيەنجىنگە قېچىپ كەتكەن ۋە
ئۇنىڭ ئورنىغا سۆرۈن چىراي، بۆرە كۆز بىر ئادەم ئولتۇرۇۋالغان-
دى. بۇ، ئۆزىنى شېڭدۇبەن دەپ ئاتاپ، ئون يىللىق ھۆكۈمرانلىق
دەۋرىدە دەريا ــ دەريا قانلارنى ئاققۇزغان جاللات شېڭ شىسەي
ئىدى. بىراق، ئۇ كۈنلەردە بۇ يېڭى مۇستەبىتنىڭ بېشىدا خوجە-
نىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ قىلىچى ئويناپ تۇراتتى. ئۇ،
ئۆز بېشىدىكى بۇ ئىككى خەۋپتىن تېز قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ياپون
سامۇرايلىرىدىن ئۆگەنگەن جادۇگەرلىك نەيرىڭى بىلەن شۇنداق
چىرايلىق بىر تون تىكىپ كىيىۋالدىكى، بۇ تونىنىڭ «ئىلغارلىق»
گۈللىرى خۇددى ئالتۇن بىلىقنىڭ تەڭگىلىرىدەك پارقىراپ، ھەتتا
ستالىندەك مەشھۇر ئەربابنىڭمۇ كۆزىنى قاماشتۇرۇۋەتتى ــ دە،
ئۇنى ماجۇڭيىڭنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتقۇزۇۋالدى. سوۋېت دېپلوماتى-
لىرى دەرھال ئىشقا چۈشۈپ، شېڭ شىسەي بىلەن خوجىنىياز
ھاجىنى دوستلاشتۇرۇپ قويدى ۋە خوجىنىياز ھاجى شۇ چاغدا
قۇرۇلغان شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى دەپ
ئېلان قىلىندى. بۇ، شىنجاڭ زېمىنىدا 1884 ــ يىلى ئۆلكە تۈزۈمى
يولغا قويۇلۇپ، تۇپتوغرا يېرىم ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇيغۇر-
لارغا تۇنجى قېتىم مۇئاۋىن رەئىسلىك تەگكەن كۈن ئىدى. بۇ

كۆنلەردە خوجىنىياز ھاجى ئاقسۇدا ئىدى. سوۋېت كونسۇلى ئاقسۇغا بېرىپ ئۇنى تەبرىكلىدى ۋە ئۈرۈمچىگە بېرىشقا تەكلىپ قىلدى. ھاجىم تۆمۈر خەلپە پاجىئەسىنى ئېسىدىن چىقارمىغاچقا، خېلى ئۇزۇنغىچە ئارىسالدىلىقتا تۇردىيۇ، ئاخىر، خەنزۇ، ئۇيغۇر، رۇس تىللىرىدا پۈتۈلگەن تەنتەنىلىك كاپالەت شەرتنامىسىنى كۆرۈپ، 1934 ـ يىل ئاۋغۇستىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاپتوموبىل بىلەن ئاقسۇدىن ئۈرۈمچىگە ماڭدى.

ئاپتوموبىللار توقسۇندا توختىغان كۈنى ئەنسارى خوجىنىياز ھاجىنىڭ يېنىغا كىرىپ:

— خوش ھاجى ئاكا! ئۆزلە خۇدايىمغا ئامانەت، — دېدى.

— ھە؟ مەن بىلەن ئۈرۈمچىگە بىللە بارماسەن؟ — دېدى ھاجى ھەيران قېلىپ.

— مەن يۇرتقا كېتىۋالاي، ئۈرۈمچىنى تولا كۆرگەن، ئەمدى بارمايمەن.

— قوي بۇ گېپىڭنى، مەن بىلەن بىللە بارسەن!

— ياق، بارمايمەن. تۆمۈر ئاكاملارنىڭ قان ئارىلاش كۆز ياشلىرى بىلەن زەيلىشىپ ياتقان قەبرىسىنى كۆرمىگىنىم تۈزۈك!

خوجىنىياز ھاجىنىڭ يۈرىكى «جىغ» غىدە قىلىپ كەتتى. ئۇنىڭ كەڭ قاسقانلىق ھەربىي شەپكىسى بىلەن تېخىمۇ سالاپەتلىك كۆرۈنگەن چىرايىدا چۈشىنىكسىز بىر ئۆزگىرىش نامايان بولدى. ئۇ، ياقىسىغا گېنېرال مايورلۇق ئالتۇن چەن قادالغان نىسرەڭ نېپىز شېرىس ھەربىي فورمىسى ئۈستىدىن باغلىۋالغان يالتىراق تاسما كەمىرىنى تۇتقان پېتى جىم ئولتۇرۇپ قالدى ۋە بىردەملىك جىمجىتلىقتىن كېيىن مۇنداق دېدى:

— ئۇنداق بولمىغۇر خىياللارنى قىلما، ئۇ، ئۆتۈپ كەتكەن ئىشلار. شىڭ دۇبەن بىلەن ئارىمىزدا توختام پۈتۈلگەنلىكىنى

بىلىسەنغۇ، بۇ توختامغا چوڭ بىر دۆلەت كېپىل بولغان.

— ھاجى ئاكا! مەن ئاقسۇدىكى چېغىمىزدىلا ئېيتتىمغۇ، بۇ توختام ئاللانىڭ كالامى بولغان قۇرئان كەرىمدىنمۇ ئۇلۇغمۇ! ئەمدى بولدى. ئۆزلە بېرىۋەرسىلە، مەن يۇرتۇمنى تېپىۋالاي.

خوجىنىياز ھاجى يەنە ئىچىنى تىنىشاپ قالدى. شۇ ئارىدا، كونسۇل ئافرېسسىۋ باشلىق ئەربابلار كىرىپ، ماشىنىلارنىڭ تەييار بولغانلىقىنى ئېيتتى...

ئەنسارى چاڭ ــ توزانلار ئىچىدە ئۈرۈمچى تەرەپكە كېتىۋات-قان ماشىنىلارنىڭ ئارقىسىدىن ئۇزاققىچە قاراپ تۇردى ۋە ئەتىسىلا بىر سودا كارۋىنىغا قوشۇلۇپ قۇمۇلغا كەتتى. (ئېنىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ ئېدىر دېگەن تاغدا ئاتمىشىنچى يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە ياشاپ ئالەمدىن ئۆتكەن.)

1937 ــ يىلى كۈزدە، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى خوجىنى-ياز ھاجىنى ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ يىگىرمە يىللىقىنى تەبرىكلەش مۇراسىمىغا قاتنىششقا تەكلىپ قىلدى. ئۇ يولغا چى-قىشقا جىددىي تەييارلىق كۆرۈۋاتقاندا، بىردىنلا تۇمۇر خەلپە پاجىئەسى يەنە يۈز بەردى. ئۈچ تىلدا يېزىلغان ھېلىقى مەشھۇر شەرتنامە يىرتىپ تاشلىنىپ، قوشنا ئەللەرگىچە داڭقى كەتكەن خوجىنىياز ھاجى شۇ يىلى 12 ــ ئۆكتەبىر كۈنى چوڭ سىياسىي مەھبۇس سۈپىتىدە قولغا ئېلىندى.

ئۇ تۈرمىگە تاشلىنىپ، بىر ھەپتە ئۆتكەندە، ئۆزى بىلەن كۆرۈشكىلى كىرگەن باش مەھرىمى زىياۋۇدۇن ئاخۇن ئارقىلىق كونسۇل ئافرېسسىۋقا: «مەن كونسۇل جانابلىرىنىڭ سۆزى بىلەن كاپالەتكە ئىشىنىپ، ئۈرۈمچىگە كەلگەنىدىم. ئەمدى بۇ نېمە بولغى-نى؟» دەپ ئېيتقۇزۇۋەتتى. كونسۇل ئافرېسسىۋ زىياۋۇدۇن ئاخۇن-غا: «بۇ ئىشتىن خەۋىرىمىز يوق ئىكەن، سۈرۈشتۈرۈپ كۆرمىلى»

دېدىيۇ، ئىككى كۈندىن كېيىن، بۇ ئەربابمۇ يۆتكىلىپ كەتتى. ھاجىم ئۆزى بىلەن تەڭ قولغا ئېلىنغان بىرنەچچە يۈز سىياسىي مەھبۇس قاتارىدا چۈشكىمۇ كىرىپ باقمىغان «جىنايەت» لىرى ئۈچۈن سوراققا تارتىلىپ، قاراڭغۇ كامېردا ئايلار ۋە يىللارنى ھەسرەتتە ئۆتكۈزۈۋەتتى. ياپون ساموۇرايلىرىنىڭ قولىدا فاشىزم تەربىيىسىنى كۆرگەن شېڭ شىسەيي ئەمدى خوجىنىياز ھاجىنى «ياپون ئىشپىيونى» دەپ، قىيىن — قىستاققا ئېلىۋاتاتتى.

1939 — يىلىنىڭ كۈز كۈنلىرىدە، خوجىنىياز ھاجىغا بىر ئىگە چىقتى. ئاددىي سوكنۇدىن شىم — پەشمەت كىيگەن بوغداي ئۆڭلۈك بىر كىشى تەپەككۇر ئۇچقۇنلىرى يېنىپ تۇرغان خىيالچان كۆزلىرىنى بىر نۇقتىغا تىكىپ، شېڭ شىسەينىڭ كەڭ، يوروق قوبۇلخانىسىدا قوللىرىنى شىلتىپ — شىلتىپ سۆزلەپ ئولتۇراتتى. ئۆزىنى يومشاق دىۋانغا تاشلاپ ئولتۇرغان شېڭ شىسەينىڭ بۆرە كۆزلىرى ئۇنىڭغا دەھشەت بىلەن قادىلىپ تۇراتتى.

— مەن — دېدى ھېلىقى كىشى، — 8 — ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش ئورنى ۋە شەخسەن يولداش چېڭ تەنچيۇنىڭ نامىدىن شۇنى جاكارلايمەنكى، بىز فېئوداللىق ئېكسپىلاتاتسىيىگە ۋە يەرلىك مىلىتارىستلارنىڭ جەبىر — زۇلۇملىرىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىسى خوجىنىياز ھاجىغا نىسبەتەن مۇنداق يولسىزلىق قىلىنىشىغا چىداپ تۇرالمايمىز. خوجىنىياز ھاجىغا قىلىنىۋاتقان ئادالەتسىزلىك شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئارزۇ — ئۈمىدلىرىگە خىلاپ. بۇ، دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قىلىنغان ئىغۋاگەرچىلىك، بۇ بىزنىڭ سىزگە ئۈچىنچى قېتىم بىلدۈرگەن نارازىلىقىمىز. بۇ مەسىلىگە سالماق قارىشىڭىز لازىم.

بۇ گەپلەرنى قىلىۋاتقان كىشى ئىنقىلابىي قۇربان لىن جىلۇ

ئىدى.

شىڭ شىسەي رەڭگى ئۆڭگەن هالدا ئورنىدىن تۇردى ــ دە، كۆل رەڭ كوۋىركوتتىن تىكىلگەن گەلەپى شىمىنىڭ يانچۇقلىرىغا قوللىرىنى سېلىپ، ئىسسىل خوتەن گىلىمى ئۈستىدە ئۇيان ــ بۇيان مېڭىشقا باشلىدى. بىر هازادىن كېيىن، قويۇق بۇرۇتىنى سىلاپ قويۇپ:

— كونكرېت ئەهۋالنى سىلەرگە هەر قېتىم ئېيتىپ كەلدىم. شۇنداق بولسىمۇ يەنە تەكشۇرۇپ كۆرەي، — دەپ گەپنى ئۈزۈۋەتتى.

1942 ــ يىلى 1ــ سېنتەبىر كۈنى ئۈرۈمچى ئاسمىنىدا ئامېرىكىدا ياسالغان چوڭ بىر ئايروپىلاننىڭ موتورلىرى گۈركىرەپ قالدى. شىڭ شىسەي ئۆزىنىڭ خوتۇنى چيۇيۈيفاڭ ۋە باشقا يېقىن ئەربابلىرى بىلەن ئايرودرومغا چىقىپ غەلىتە بىر مېهماننى كۈتۈۋالدى. بۇ مېهمان ناهايىتى پۇزۇر كىيىنگەن زىلۋا بويلۇق چىرايلىق بىر «خانىم» ئىدى. ئۇ ئاپئاق يىپەك پەلەي سالغان قولىنى شىڭ شىسەيگە ئۇزىتىۋېتىپ، ئۇنىڭغا ئاجايىپ بىر ناز ــ كەرەشمە بىلەن كۈلۈپ قويدى. شىڭ شىسەي ئىككى پوكۇلۈپ، تەزىم بەجا كەلتۈرگەچ، ئۇنى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن «زىم» ماركىلىق ئۇزۇن قارا پىكاپقا تەكلىپ قىلدى. بۇ «خانىم» جياڭ جيېشىنىڭ خوتۇنى سۇڭ مېيلىڭ ئىدى.

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، 1942 ــ يىلى سېنتەبىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چېڭ تەنچيۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلۇ ۋە دۇچۇڭيۈەن قاتارلىق ئەربابلار قولغا ئېلىنىپ قاراڭغۇ كامېرغا تاشلاندى؛ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق سوۋېت كىشىلىرى چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى. ئەمدى جاللات شىڭ شىسەي «ئىلغارلىق» گۈللىرى ئالتۇن بېلىقنىڭ تەڭگىلىرىدەك پارقىراپ، كىشىلەرنىڭ كۆزىنى قاماشتۇ-

رۇۋمتكەن ھېلىقى چىرايلىق تونىنى سېلىۋېتىپ، ئۆزىنىڭ ئالۋاستىلىق قىياپىتىنى ئاشكارىلاشقا باشلىغانىدى. ئارىدىن بىر يىل ئۆتۈپ، يەنى 1943 ـ يىلى سېنتەبىردە، چېڭ تەنچيۇ باشلىق ئىنقىلابىي قۇربانلار بۇ جاللاتنىڭ قانلىق چاڭگىلىدا ھالاك بولدى. خوجىنىياز ھاجىنى بولسا، بۇنىڭدىن بىر يىل بۇرۇن بوغۇپ ئۆلتۈرگەنىدى.

2

1949 ـ يىل، ياز بېشى، ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان ئىلى دەرياسى بويىدا، گۈللۈك قارا يېشىل دۇخاۋا دوپپا، قارا كۆك باستوندىن تىكىلگەن يازلىق شىم ـ كاستۇم كىيگەن قويۇق بۇرۇتلۇق، خۇش پېچىم بىر كىشى ئىككى يىگىتنى قولتۇقلىۋېلىپ، سالماق قەدەملەر بىلەن قىزىق پاراڭلىشىپ كېلىۋاتاتتى. بۇ، ئەخمەتجان قاسىمى ئىدى. ئوڭ تەرەپتىكىسى سەل پاكارراق كەلگەن، بۇغداي ئۆڭلۈك، كۆزلىرى كۈلۈپ تۇرىدىغان يىگىت بولۇپ، ئۇمۇ ئوچۇق ئەت رەڭ كوۋىركوتتىن يازلىق شىم ـ كاستۇم كىيىۋالغانىدى. ئۇنىڭ قاپقارا چاچلىرى قۇياش نۇرىدا قۇندۇزدەك پارقىراپ تۇراتتى. بۇ، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئىدى. سول تەرەپتىكىسى قىزىل يۈزلۈك، زىلۋا بويلۇق بىر ئوفىتسېر بولۇپ، ئۇنىڭ مەيدىسىدىكى ئوردېن ـ مېداللىرى بىلەن مۈرىسىدىكى پاگونلىرى كۆزنى قاماشتۇرۇپ تۇراتتى. بۇ، سوپاخۇن پولكوۋنىك ئىدى.

— شۇنداق قىلىپ تۆمۈر خەلىپىنىڭ ئوغلى ھېلىمۇ ھايات ئىكەن دەڭ، — دېدى ئەخمەتجان قاسىمى، سوپاخۇنغا مۆلايىم قاراپ، ئاندىن «سىز ئۇنى ئۆزىڭىزمۇ كۆرگەنمۇ؟» دەپ سورىدى.

— مەن كۆرمىگەن، خوجىنىياز ھاجىمنىڭ ئىنقىلابىدىن

كېيىن دادام كۆرۈپتىكەن.

— دادىڭىز سوۋۇراخۇن ئاكا تۆمۈر خەلپىنىمۇ كۆرگەن بولغىيمىدى.

— شۇنداق، دادام رەھمەتى ياش چاغلىرىدا تۆمۈر خەلپىنىڭ يىگىتلىرى ئارىسىدا بولغانلىقىنى بىزگە ھېكايە قىلىپ بېرەتتى.

— سىز ئېيمدېگەن بەختلىك ئادەم، دادىڭىز تۆمۈر خەلپە-نىڭ قوزغىلىڭىغا قاتنىشىپتىكەن. ئۆزىڭىز خوجىنىياز ھاجىنىمۇ كۆرۈپتىكەنسىز، ئەمدى شۇلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى مىللىي ئازادلىق كۈرىشىگىمۇ بىر كىشىلىك ھەسسە قوشۇپ، ھەممىگە تونۇلدىڭىز. سىزنى يەنە بىر قېتىم تەبرىكلىسەك بولىدىكەن. ئەمما، سوۋۇراخۇن ئاكىنىڭ ئېيتىپ بەرگەنلىرى بويىچە، تۆمۈر خەلپىنىڭ قىياپىتىنى بىزگە تەسۋىرلەپ بېرىشىڭىز كېرەك. ئابباسوپ رەسسام يولداشلار-نى يىغىپ بېرىدۇ. ئۇلار ھېچبولمىغاندا، تۆمۈر خەلپىنىڭ تەخمى-نىي سۈرىتىنى بولسىمۇ سىزىپ چىقالايدۇ، قانداق دەيسىز؟

— ئەپسۇسكى، مەن يازغۇچى ئەمەسمەن، مىلتىق ئېتىش، ئات ئۈستىدە قىلىچ چېپىشتىن بۆلەك ئىشنى بىلمەيمەن، — دېدى سوپاخۇن كەمتەرلىك بىلەن.

— قۇمۇل ناخشىلىرىنى ئېيتىپ، ئۇسسۇلنىمۇ قالتىس ئوينايسىزغۇ، — دەپ چاقچاق قىلدى ئابباسوپ، ھەممەيلەن كۈلۈ-شۈپ كەتتى.

— ئاندىن سوپاخۇن مۇنداق دېدى:

— ئەگەر ئەپەندىم بىلەن ئابباسوپنىڭ ۋاقتى بولسا، مەن بىر كۈنى كومزىۋوت① ئامانقۇلوپ ئارمانبېكنى باشلاپ كېلەي، ئۇ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوغلى باست بىلەن بىر ئۆيدە چوڭ بولغان.

---

① كومزىۋوت — زىۋوت كوماندىرى، پەيجاڭ.

باستىنىڭ چىراي ـ شەكلىنى ئەلۋەتتە تولۇق تەسۋىرلەپ بېرەلەي-
دۇ. دادامنىڭ ئېيتىشىچە، باست دادىسىغا قويۇپ قويغاندەك
ئوخشايدىكەن.

— ئەمىسە، ئەتىلا بىزنى ئارمانبېك بىلەن ئۇچراشتۇرۇڭ،
قازاق ئانىدىن تۇغۇلۇپ، ئۇنىڭ ئاق سۈتى بىلەن ئۆسكەن بۇ
يىگىتنىڭ ئۆز ئاغزىدىن گەپ ئاڭلايلى، — دېدى ئاباسوپ
قىزغىنلىق بىلەن.

— بۇ ياخشى مەسلىھەت بولدى، — دېدى ئەخمەتجان
قاسىمى، ئاندىن نەزىرىنى يىراقلارغا تاشلاپ، گېپىنى داۋاملاشتۇر-
دى، — باياتىن سوپاخۇن پولكوۋنىڭ ھېكايە قىلىپ بەرگەن
ھېلىقى سەپەرقۇل دېگەن رەھمەتلىك بوۋاي ياكى ئارمانبەگنىڭ
ئاپىسى ئايقىز ھايات بولسا، بىزگە تۆمۈر خەلپە ۋە ئۇنىڭ سەپداش-
لىرى ھەققىدە تېخىمۇ كۆپ نەرسىلەرنى ئېيتىپ بەرگەن بولاتتى.
تۆمۈر خەلپىنىڭ سۈرىتىنى سىزىشىمۇ تەس بولمايتتى. خەير،
ئۇلارمۇ قارا يىللارنىڭ سوغۇق قوينىدا ھەسرەت بىلەن ئالەمدىن
ئۆتتۈپتۇ. ئەمما، قۇمۇلدا تۆمۈر خەلپىلەرنى كۆرگەن بوۋاي —
مومايلار ئەلۋەتتە كۆپ تېپىلار. ئىزىلگەن قۇمۇل خەلقىنىڭ ئازاد-
لىق كۈنلىرىمۇ يېقىنلىشىپ قالدى. تۆمۈر خەلپىنىڭ پارلاق ئوبرا-
زى قۇمۇل خەلقىنىڭ قەلبىدە كۈندەك روشەن ساقلىنىپ تۇرغانلى-
قى تەبىئىي.

— ئۇ چاغدا، — دېدى ئاباسوپ، — تۆمۈر خەلپىنىڭ
سۈرىتىنىلا ئەمەس، بېسىپ ئۆتكەن ئىزلىرىنىمۇ ئەبەدىي كۆمۈل-
مەس قىلىپ ئەۋلادلارغا قالدۇرغىلى بولىدۇ. بۇ، كېيىنكىلەر ئۈ-
چۈن چوڭقۇر تارىخىي ساۋاق بولاتتى.

— شۇنداق، — دەپ تەستىقلىدى ئەخمەتجان قاسىمى،
ئىككى ياندىكى ھەمراھلىرىنى مۆرىسىدىن مەھكەم قۇچاقلاپ، —

تەڭلىك، ئەركىنلىك ۋە خەلققە ئىنسانىي تۇرمۇش يارىتىش يولىدا كۈرەش قىلغان خەلق قەھرىمانلىرىنىڭ ئىزلىرى ھېچقاچان كۆ- مۈلمەيدۇ. بۇ كۆمۈلمەس ئىزلارنى بىزگە قالدۇرغان خەلق تارىخى- نى ھېچكىم ئۆزگەرتەلمەيدۇ، خۇددى ئالدىمىزدا ئۆركەشلەپ ئېقى- ۋاتقان ئىلى دەرياسىنىڭ سۈيىنى قىلىچ بىلەن ئىككى بۆلەك قىلىپ ئۆزگەرتىش ھەرگىز مۇمكىن بولمىغانغا ئوخشاش!

1984 ـ يىل، سېنتەبىر، ئۈرۈمچى.

مەسئۇل مۇھەررىرى : ئابدۇۋەلى خەلپەت
ئابدۇروسۇل ئۆمەر
مەسئۇل كوررېكتورى : ئاسىيە ئەخمەت
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى : ئەكبەر سالىھ

ئىز

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ جىنبەن باسما چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
فورماتى : 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى : 14.125 قىستۇرما ۋارىقى : 5
2000 - يىل 8 - ئاي 2 - نەشرى
2003 - يىل 2 - ئاي 2 - بېسىلىشى
تىراژى : 5001—10000
ISBN7—228—05812—7/I・2138
باھاسى : 22.80 يۈەن

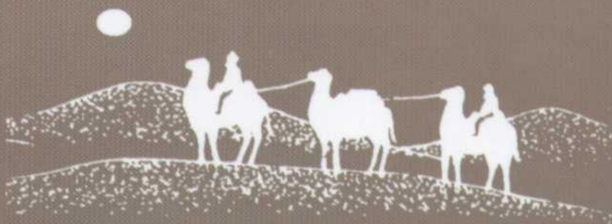

ISBN 7-228-05812-7

ISBN 7-228-05812-7
I·2138(民文）定价:22.80元